

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО**

На правах рукопису

Ніколаєв Ігор Євгенович

УДК 94(477) «192»: 329

**ЛІКВІДАЦІЯ НЕБІЛЬШОВИЦЬКИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ УСРР В 1920-х рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант –

Шитюк Микола Миколайович,

Заслужений діяч науки і техніки

України, доктор історичних наук,

професор

Чернівці – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан історіографічної розробки теми.....	17
1.2. Джерельна база.....	48
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	63
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРотьБИ ВЛАДИ З АЛЬТЕРНАТИВНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ	
2.1. Політична палітра радянської України 1920-х років.....	73
2.2. Законодавчо-правове забезпечення ліквідаційної політики більшовицької влади щодо альтернативних політичних сил.....	91
2.3. Організаційно-правові механізми формування й специфіка ведення таємно-оперативної й агентурної роботи НК-ДПУ-ОДПУ проти опозиційних сил УСРР.....	122
2.4. Роль більшовицької преси в ідеологічній боротьбі та дезорганізації політичної опозиції України.....	149
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНА ПРОТИДІЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ УСРР	
3.1. Роль державної влади в саморозпуску українських партій, сформованих на лівосервівській платформі.....	175
3.2. Владна протидія розвитку та політичне знищення УКП.....	197
3.3. Взаємини більшовиків із національними партійними утвореннями УСРР.....	220

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ ЗНИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

4.1. Ліквідаційні заходи органів партійно-державної влади стосовно осередків РСДРП(м) України.....	238
4.2. Політична поразка та механізми знищення правоесерівських партій України.....	262
4.3. Програмно-ідеологічні антагонізми анархістського середовища України та його розгром.....	280

РОЗДІЛ 5. ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПОЛІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

5.1. Нормативно-правова регламентація та механізми контролю за діяльністю громадських об'єднань України.....	301
5.2. Організаційно-правова політика влади у сфері функціонування громадсько-політичних організацій УСРР.....	324
5.3. Порядок функціонування та етапи припинення діяльності національних організацій радянської України в 1920-х роках.....	344
ВИСНОВКИ.....	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	380

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад України
ДПУ – Державне політичне управління
Губ. – Губернський
Євкомол – Єврейська комуністична спілка молоді
ЄКП – Єврейська комуністична партія
ЄКРП – Єврейська комуністична робітничка партія
ЄКСРМ – Єврейська комуністична спілка молоді
ЄСДРП – Єврейська соціал-демократична робітничка партія
КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України
МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ПЛСР – Партія лівих соціалістів-революціонерів
ПСР – Праві соціалісти-революціонери
Ревком – Революційний комітет
РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСДРП (м) – Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
РНК – Рада Народних Комісарів
КК – Кримінальний Кодекс
СЕТМАС – Спілка єврейських трудящих мас

УКП – Українська комуністична партія (укапісти)

УКП (б) – Українська комуністична партія (боротьбистів)

УПЛСР – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів

УПЛСР (б) – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів
(борбистів)

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс.

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Цупнадком – Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою ВНК
УСРР

ЦВК – Центральний виконавчий комітет рад України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади
України.

ВСТУП

В умовах національного й культурного відродження посткомуністичної України, здобуття державності, утвердження багатопартійної системи та ідеологічного плюралізму все частіше звучать заклики необхідності врахування історичного досвіду при будівництві нової політичної системи. Це підкреслює важливість звернення до уроків власної історії, зокрема періоду існування й зникнення вітчизняної багатопартійності в 1920-х роках. Породжені кризою самодержавства й необхідністю вибору шляхів подальшого розвитку на початку ХХ сторіччя, численні громадсько-партійні утворення досягли свого піку як у суспільному впливі, так і в структурно-організаційній діяльності після Лютневої революції 1917 року. Але, громадянська війна, прихід до влади більшовиків призвели до ліквідації з політичної палітри будь-якої альтернативи правлячій Комуністичній партії. Встановлений на найближчі 70 років тоталітаризм, відсутність партійно-політичної опозиції, нівелювання правами власних громадян на свободу вираження думок, масові репресії є невичерпною темою для історичних розвідок.

Період незалежності відкрив перед науковцями широкі перспективи в дослідженні закритого раніше кола питань. Зокрема, вільний доступ до документальних матеріалів, які зберігаються в центральних і місцевих державних архівах, відомчих архівосховищах Служби безпеки й МВС України надає можливість розкриття невідомих раніше сторінок історії, збагачення її новим оригінальним фактичним матеріалом, аналізу механізмів формування й функціонування тоталітарної системи.

Разом з тим, вивчення різних аспектів генезису правової системи періоду раннього тоталітаризму у взаємозв'язку з політичними, економічними, соціальними та іншими сферами життя суспільства дає можливість глибше зрозуміти місце юриспруденції в процесі становлення однопартійної системи в УСРР. Диференціація аналізу законодавчої бази, спрямованої на встановлення комуністичного єдиновладдя, надає науковцям можливість для комплексного

аналізу як загальних закономірностей еволюції радянського права, так і розвитку тоталітарної системи в цілому.

Історико-правова оцінка функціональної діяльності партійно-державних інститутів у конкретних історичних умовах дозволяє виявити ефективність практичної реалізації радянських правових механізмів, спрямованих на концентрацію влади в руках однієї політичної сили. Звідси випливає необхідність визначення як загальнорадянського, так і українського конституціоналізму як форми державного устрою, що законодавчо закріплює тотальний контроль влади над всіма сферами суспільно-політичного, економічного, приватного життя.

Актуальність теми дослідження. Розвиток конституційного процесу в сучасній Україні передбачає вирішення комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного принципу політичного різноманіття й створення умов для повноцінної реалізації політичних прав громадян, актуалізує перед дослідниками цілий комплекс наукових напрямів. Одним з них є дослідження змісту, особливостей і тенденцій правового регулювання питань, пов'язаних з формуванням і діяльністю політичних партій. Не будучи інститутом державної влади, політичні партії функціонально включені до системи державно-політичних відносин, є проміжною ланкою між державою й громадянами, яка забезпечує цілісну стійкість політичної системи.

Закордонний і вітчизняний конституційно-правовий досвід свідчить, що умовах розвинутого громадянського суспільства активна та складна розбудова якого активно йде в сучасній Україні, громадяни мають змогу впливати на державу щоденно. Разом з цим політичні партії та громадські об'єднання продовжують грати провідну роль як суб'єкти виборчого процесу й парламентської діяльності. Водночас, партія залишається одним з базисних інститутів політичної системи суспільства, що сприяє відтворенню та ротації політичної еліти. Зазначені обставини необхідно враховувати законодавчо в процесі їх правової інституціоналізації – визнання державою та забезпечення правових основ їхньої діяльності. У зв'язку з цим особливого значення набуває

всебічна комплексна історична розробка й дослідження проблематики конституційно-правового статусу політичних партій, нормативного регулювання їхнього створення, закріплення прав і обов'язків, основ внутрішнього устрою, участі у виборчому процесі й роботі органів державної влади. Це актуалізує проблематику аналізу історико-правових аспектів ліквідаційної політики більшовиків стосовно опозиційних партій у період раннього тоталітаризму.

Звертання до комплексу питань, пов'язаних зі становленням тоталітарної системи, надзвичайно актуальне, оскільки глибокий аналіз минулого допоможе в побудові політичної системи, що виключає недемократичний устрій і боротьбу з інакомисленням. Адже існування політичних партій рівною мірою неможливе як без суспільства, представницькі інтереси якого відображають партії, так і без держави, що є втіленням публічної влади, оскільки партія є не тільки інститутом громадянського суспільства, а й частиною державно-політичної системи.

Актуальність роботи обумовлена ще й тим, що в сучасних умовах завдання реформування політичної системи й удосконалення партійно-політичних процесів переходять у розряд першочергових. Тому очевидної актуальності набувають питання дослідження історії формування однопартійної системи в радянській Україні. Це супроводжувалось придушенням будь-яких форм опозиційності, у тому числі відносно партій, які дотримувались соціалістичної платформи. Тепер, коли в Україні існує велика кількість політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів, вивчення й переосмислення цих процесів сприятиме забезпеченню гарантії свободи слова, реалізації прав громадян на повноцінну участь у суспільно-політичному житті шляхом делегування представницької функції політичним партіям та організаціям. Все це надає особливу актуальність досліджуваній тематиці.

Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення теми визначається також оприлюдненням всієї можливої

інформації про становлення тоталітарної системи в нашій країні, виявленню безпосередніх і віддалених наслідків тих подій.

Відтворення історичної правди про політичний диктат більшовицької влади стосовно представників опозиційних політичних партій і громадських організацій, залучення до сфери наукового аналізу фактичного матеріалу фондів центральних і обласних архівів актуалізує потребу комплексного аналітичного вивчення історії вітчизняної політичної системи.

Усе це в сукупності обумовило вибір цієї теми для дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний дослідницький напрям відповідає положенням Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року [1.8]. Безпосередньо пов'язаний з програмою, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 1992 року № 530 [1.9] та Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256 – XII про підготовку й видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у кожній області України [1.10]. Тему докторської дисертації «Ліквідація політичних партій та громадських об'єднань УСРР в 1920-х рр.: Історико-правовий аспект» затверджено Вченою радою Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського (протокол № 2 від 14 вересня 2008 року). Обраний напрям дослідження пов'язаний з розробкою планової наукової теми «Актуальні проблеми історії Півдня України ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0104U4010975), здійснюваної кафедрою історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Тема дисертації «Ліквідація політичних партій та громадських об'єднань УСРР в 1920-х рр.: Історико-правовий аспект» зареєстрована в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації за № 0108U008339.

Об'єктом дослідження є партійна, громадсько-політична та правова системи України в умовах становлення тоталітарного режиму 1920-х років.

Предметом дослідження є історико-правові аспекти ліквідаційної політики компартійно-радянської влади, механізми, форми її втілення та забезпечення стосовно альтернативних партій та громадських об'єднань УСРР.

Територіальні рамки дослідження охоплюють території, що входили протягом досліджуваного періоду до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період визначальних суспільних змін та активної діяльності громадсько-політичних об'єднань в УСРР, коли тоталітарний режим поступово стверджував політичну гегемонію комуністичної партії. Вибір нижньої хронологічної межі (1919 рік) зумовлений утвердженням радянської влади в Україні, існуванням альтернативних політичних партій, появою та чисельним зростанням громадських організацій, а верхньої (1929 рік) – їхнім остаточним знищенням радянськими органами влади.

Мета дослідження полягає в комплексному підході, узагальненні та критичному переосмисленні здобутків історіографії, опублікованих і неопублікованих джерел, що дає можливість виявити витоки, причини, специфічні особливості й наслідки ліквідаційної політики правлячої партії стосовно політичної опозиції в УСРР. Здійснити порівняльно-історичний і правовий аналіз, визначити загальні тенденції та регіональні особливості цього процесу.

Реалізація зазначеної мети обумовила постановку наступних завдань:

– вивчити й проаналізувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу дослідження;

– проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження протидії правовій інституалізації політичних партій та громадських об'єднань, розробку комплексних характеристик правового регулювання й основних елементів партійно-політичного життя УСРР;

– здійснити історико-правовий аналіз функціонування й ліквідації політичних партій та громадських об'єднань у контексті формування й становлення тоталітарної системи;

– оцінити положення законодавчих норм радянського права відносно альтернативних політичних партій, їхньої ролі в процесі генезису суспільно-політичної системи у бік монопартійності;

– виокремити механізми владного контролю та законодавчо-правової регламентації з обмеження сфери діяльності громадських об'єднань УСРР у 1920-х роках;

– розкрити специфічні особливості, шляхи формування й динаміку боротьби більшовиків із представниками націонал-комуністичних та соціалістичних партій радянської України, сформованих на лівоесерівській платформі;

– визначити механізми й практику взаємодії існуючих на легальній і напівлегальній основі політичних партій з органами державної влади та місцевого самоврядування, особливості міжпартійних відносин;

– дослідити характер діяльності та специфіку опозиційних партій УСРР, основи їхнього внутрішнього устрою, в т.ч. системи керівних органів, регіональні організації, способи забезпечення внутріпартійної демократії;

– виявити форми й методи, що використовувалися органами НК-ДПУ-ОДПУ в боротьбі з опозиційними політичними силами;

– показати роль офіційних засобів масової інформації в дезорганізації політичних опонентів та ідеологічному сприянні утвердженню гегемонії більшовицької партії.

Теоретико-методологічну основу роботи склали положення й висновки, підходи до дослідження розглянутої проблематики, сформовані у вітчизняних і зарубіжних історико-правових дослідженнях проблем багатопартійності, виборчого права, парламентської діяльності. Дослідження базується на принципах науковості, об'єктивізму, історизму. Складність і

багатоплановість об'єкта дослідження вимагали звернення до загальнонаукових і спеціальних історичних та правових методів.

Зокрема, це конкретно-пошуковий (історіографічний аналіз і систематизація джерел з проблеми), хронологічний (розгляд динаміки ліквідаційної політики більшовиків у тимчасовій послідовності), порівняльно-історичний (дослідження масштабності й масовості репресій проти опозиційних партій на різних етапах становлення тоталітарної системи). За допомогою формально-догматичного методу здійснено аналіз нормативних приписів законодавчих актів УСРР, присвячених організаційно-правовим питанням функціонування політичних партій та громадських організацій. Порівняльно-правовий метод сприяв виявленню поступовості в оновленні законодавчої бази щодо ліквідації багатопартійної системи. Метод герменевтики задіяний протягом всього дослідження, особливо задля конкретизації термінології, яка склала основний понятійно-категоріальний апарат проблеми. Аксиологічний підхід дозволив оцінити якість положень законів 1922 та 1928 років, які регламентували діяльність громадських об'єднань. Використаний критичний метод (виділення з маси різнотипної інформації достовірних конкретно-історичних фактів), а також метод статистико-кількісного аналізу (вивчення кількісного і якісного складу політичних партій радянської України 20-х років ХХ ст.).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає передусім у тому, що вирішено актуальну проблему, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історичній науці. На основі широкого пласта джерел, основну масу з яких вперше введено до наукового обігу, автор дослідив процес правового забезпечення та регулювання ліквідаційних процесів радянської влади щодо альтернативних політичних партій і громадських організацій з урахуванням суспільно-політичних змін, які відбувалися в 1920-х роках.

У результаті *вперше*:

– показано, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії відсутнє комплексне дослідження історико-правових аспектів встановлення комуністичного єдиновладдя в радянській Україні;

– уведено у науковий обіг об'ємний матеріал зі службових архівів України та Російської Федерації. Оприлюднено нові дані та розкрито інформаційні можливості зазначеного масиву документів у вивченні еволюції тоталітарної системи;

– простежено становлення, розвиток і законодавче забезпечення інституту боротьби офіційної влади з альтернативними політичними силами радянської України в досліджуваний період;

– розкрито зміст правового перешкоджання процесу інституціоналізації альтернативних політичних партій радянської України, систематизовано наукові дані про предмет, способи, механізми, межі правового регулювання процесів їх ліквідації, уточнено взаємозв'язок між ними;

– при розгляді історико-правових аспектів знищення політичного плюралізму в радянській Україні наукова новизна результатів дослідження проглядається у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між політико-організаційною діяльністю партій і суспільних об'єднань та генезисом тоталітарної системи, спрямованої на встановлення повної гегемонії компартійної сили;

– висвітлено специфіку агентурної діяльності органів НК-ДПУ-ОДПУ, спрямованої на дезорганізацію й внутрішнє розкладання альтернативних політичних сил, проаналізовано механізми розвитку й організаційно-правового оформлення секретно-оперативної роботи чекістських органів;

– визначено роль офіційних засобів масової інформації як ідеологічного рупора правлячої партії в боротьбі з політичними опонентами.

Уточнено:

– аспекти діяльності опозиційних політичних сил (питання їхнього внутрішнього устрою, участь у роботі рад і громадських організацій, місцевих

виборчих кампаніях), які дотепер не були об'єктом поглиблених історико-правових досліджень.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати, положення, висновки й фактичний матеріал можуть використовуватися при написанні навчальних посібників, монографій, статей з генезису тоталітаризму в Україні, політичній історії, історії України в цілому. В подальшій розробці обраної теми, пов'язаної із соціально-політичними перетвореннями УСРР в 20-х роках ХХ сторіччя, написанні навчальних посібників, лекційних курсів із дотичних тем, спецкурсів із проблем громадсько-політичного життя тощо.

Особистий внесок здобувача визначається постановкою та обґрунтуванням проблеми, її самостійним вирішенням, що дозволяє глибше і повніше усвідомити причини, суть та наслідки репресивної політики в радянському суспільстві, а також у введенні до наукового обігу і аналізу значного комплексу нових джерел. Усі висвітлені у дисертації наукові результати отримані автором самостійно.

Обсяг та структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (638 позицій). Основний текст дисертації викладено на 379 сторінках, повний обсяг дослідження становить 448 сторінок.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли наукову апробацію на 24 наукових конференціях та Міжнародному круглому столі: V Всеукраїнській конференції «Гуманітарно-економічні дослідження» (Одеса-Миколаїв, 2008 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Вопросы германской истории» (Дніпропетровськ, 2008 рік); Обласній науково-практичній конференції «До 70-річчя утворення Миколаївської області» (Миколаїв, 2008 рік); V Всероссийской международной научной конференции «Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР» (Краснодар, Россия, 2008 год); VII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (Одеса, 2009 рік); VI Всеукраїнській конференції «Гуманітарно-економічні дослідження» (Одеса-

Миколаїв, 2009 рік); Международной научно-практической конференции «Межнациональные отношения и толерантность в Узбекистане: Исторический опыт и современность» (Ташкент, Узбекистан, 2010 год); Міжнародній науково-практичній конференції «Польща-Україна. Спадщина і сучасність» (Слупськ, Польща, 2010 рік); Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы философии, истории и политологии» (Новосибирск. Россия, 2011 год); VIII Всеукраїнській науковій конференції, «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (Одеса, 2011 рік); Міжнародній науковій конференції «Християнство та іслам – діалог культур та цивілізацій» (Севастополь, 2011 рік); I Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2011); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2011 рік); VII Международной научной конференции «Великая Отечественная война: итоги и перспективы изучения» (Краснодар, Россия, 2011 год); Международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке и образовании» (Россия-Украина, Одесса, 2011 год); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012 рік); II Международной научной конференции «Наука в современном обществе. История» (Ставрополь, Россия, 2012 год); XIX Международной конференции «Северные Афины: диалог культур между Востоком и Западом» (Вильнюс, Литва, 2012 год); II Международной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы развития современной гуманитаристики: история, филология, философия, искусствоведение, культурология» (Ростов, Россия, 2012 год); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: Історія і сучасність» (Миколаїв, 2013 рік); VIII Всероссийской международной научной конференции «Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР» (Краснодар, Россия, 2013 год); X Международной научно-практической конференции «Византийское

содружество наций и его значение для Европейской цивилизации» (Вильнюс, Литва, 2013 год); III Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні Мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2014 рік); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: Історія і сучасність» (Миколаїв, 2014 рік); Міжнародному круглому столі «Комунізм в Україні: доктрина, практика, злочини» (Київ, 2014 рік).

Основні положення та результати дослідження обговорювались також на міжкафедральному семінарі кафедр історії України та правознавства Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського (м. Миколаїв), засіданні кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 45 наукових статей, загальним обсягом 14,4 ум. друк. арк., 21 з яких – у фахових виданнях України, 5 – у зарубіжних виданнях, які входять до міжнародної наукометричної бази.

Результати дослідження представлено в 3 індивідуальних монографіях, серед них 2 видано за кордоном, розділи в 5 колективних монографіях, одну з яких видано за кордоном.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

В умовах формування громадянського суспільства та розвитку Української державності особливої актуальності набуває питання знаходження діючого механізму функціонування й співіснування суспільства й держави. Дотепер, незважаючи на актуалізацію досліджень у вітчизняній історичній науці питань становлення тоталітарної системи, нагальним залишається вироблення українською історичною наукою системного бачення проблем окресленого періоду, на основі якого можна простежити взаємодію різних історичних шкіл та напрямків.

З урахуванням наукових, концептуальних, історико-правових та ідейно-політичних критеріїв історіографія досліджуваної проблеми охоплює три, на нашу думку, етапи. За їх допомогою відображена динаміка розвитку історіографічного процесу в радянський і пострадянський період.

Перший етап – радянська історіографія 1920-х – першої половини 1950-х років. Друга половина 1950-х – середина 1980-х років складають наступний етап дослідження. Хронологічні рамки третього етапу охоплюють кінець 1980-х років дотепер, історіографія в якому поділена на сучасну вітчизняну та зарубіжну.

На кожному з цих етапів рівень теоретичного осмислення обраної теми неоднаковий. Оскільки на проведення наукових розвідок впливали такі фактори, як можливість вільного доступу до архівних джерел, загальний обсяг накопиченого фактичного матеріалу, політичної заангажованості та суспільних умов під час проведення дослідження.

Перший етап розпочався відразу після завершення громадянської війни в Україні і тривав до середини 1950-х років. Його характерною ознакою стала наявність двох ідеологічно протилежних напрямків – праці колишніх членів

соціалістичних партій України, лідерів Центральної Ради, Директорії, Гетьманату та його антиподу – офіційної радянської публіцистики. Перший з них складала дослідження В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала. У їх працях, які водночас можна віднести й до джерельної бази дослідження, досить детально висвітлювалась діяльність українських партій цього часу. Значна увага приділялась питанням еволюції та політичній поразці української соціал-демократії, з середовища якої вийшли три національно-комуністичні сили УКП(боротьбисти), УПЛСР(борбисти) та УКП [4.279; 4.280; 4.281; 4.289; 4.290; 4.315;4.351; 9.505].

Аналізуючи роботи того часу слід згадати колишніх українських лідерів загальноросійських партій та рухів, що перебували в еміграції. Історії діяльності махновського руху й анархістських організацій України присвятив своє дослідження керівник махновського Культпросвіту П. Аршинов. Автор наголошує на його «народності», масовій підтримці ідей анархізму серед населення, допомозі більшовикам у боротьбі з Білою армією й іншими. Праця вийшла в 1923 році в Берліні [8.460].

Надалі дослідження з історії анархізму автор публікував у журналі «Дело труда», 55 номерів якого вийшли в Парижі наприкінці 1920-х років. У статтях П. Аршинов вже переосмислює своє ставлення до анархізму, критикуючи його неоднорідність та неспроможність до консолідації. Зневіра в ідеології призведе до його повернення в радянську країну в 1934 році, в контексті чого його подальші публікації з оцінки анархістського руху підпадають під канони радянських шаблонів [3.205, С. 654-669].

Слід зазначити, що в умовах радянської України цей дослідницький напрямок не отримав подальшого розвитку. Праці вищеназваних діячів попали під заборону і стали знову доступними лише починаючи з кінця 1980-х років.

Безумовно, завдяки цим роботам створилась певна історіографічно-джерельна база для вивчення проблеми багатопартійності в Україні, як 1920-х років, так і першої чверті ХХ століття в цілому. Разом з тим слід погодитись з

думкою професора В. Верстюка, згідно з якою праці цього періоду важко віднести до аналітичних. Адже, з одного боку, будучи активними учасниками історичних подій, названі автори не могли бути достатньо об'єктивними. З іншого, відверто заангажованим та упередженим став другий напрямок, розроблений та сформований радянськими істориками, більшовицькими державними діячами та публіцистами в 1920-х роках. У їх працях питання альтернативності встановленню однопартійної системи не порушувалися, а перемога більшовиків розглядалася як історично обумовлена закономірність.

Взаємини більшовиків з іншими партіями, в тому числі і національно-комуністичними, зазначені партійні публіцисти та історики висвітлювали з позицій партійності, класовості. Парадигма, що склалася в середовищі науково-публіцистичного дискурсу при характеристиці правового регулювання діяльності опозиційних партій та громадських об'єднань того періоду, ґрунтувалась на принципах соціалістичної законності. В свою чергу, радянське законодавство базувалося на жорсткості пролетарської диктатури щодо «контрреволюції», уособленням якої була політична опозиція.

Відповідно до даної концепції розглядалась роль каральних органів у боротьбі з «контрреволюційними партіями». На думку авторів, НК-ДПУ-ОДПУ припиняли діяльність опозиціонерів тільки після їхнього відкритого виступу проти радянської влади, який знаходив прояви у підтримці різноманітних антирадянських сил, організації змов, терористичних актів і збройних повстань [3.228, с. 47-58; 3.212, с. 205-225; 3.220, с. 11].

Українськими дослідниками альтернативні партії кваліфікувалися як дрібнобуржуазні, антирадянські та націоналістичні. Зокрема, ця думка превалює в роботах Й. Гермайзе, Б. Кандидова, Д. Ерде, М. Равич-Черкаського, М. Скрипника, М. Яворського [4.295; 10.1.595; 10.2.599; 10.2.600; 10.1.597].

Є певні підстави погодитись з точкою зору, зокрема М. Яворського, про наявність широкої соціальної бази в Україні для виникнення та становлення українських націонал-комуністичних партій. Хоча й достатньо полемічною є

теза про історичну «неминучість» їх популярності на певному етапі подій. Політизованими виглядають авторські висновки про об'єктивність та закономірність об'єднання УКП(б) та УКП з більшовиками в єдину комуністичну партію КП(б)У [10.1.597, с. 125-131].

На переконання радянської історіографії, крах опозиційних партій визначався не переслідуванням їх більшовицькою державою, а втратою довіри з боку населення. Саме так охарактеризував крах есерівського руху нарком освіти, академік АН СРСР А. Луначарський, назвавши членів партії есерів «колишніми людьми» [4.308].

Публіцист І. Верещагін у праці 1925 року, намагаючись знайти відповідь на питання, хто править країною, доводив як прогресивний характер радянської влади з одного боку, так і небезпеку від контрреволюційних сил, в рядах яких знаходяться колишні та підпільно діючі меншовики з есерами, з другого [4.312, с. 37-51].

Радянський науковець Х. Кантор у 1927 році, вишукуючи нову опозицію в країні, констатує повне банкрутство та політичне знищення колишніх членів альтернативних партій, яких він відносить до «старої опозиції». «Новою» в праці вважається ліва опозиційна течія в самій компартії, що всіляко заважає та саботує процес індустріалізації країни [4.294, с. 86-91].

У 1928 році побачила світ агітаційно-публіцистична робота В. Астрова, що присвячена лівим есерам. Автор густо використовує до соціалістів-революціонерів такі ярлики, як «терористи», «найгірший антирадянський елемент» та тому подібні [4.261].

З початку 1930-х років, як справедливо зазначає дослідниця С. Зборець, став неможливим плюралізм думок, в історіографії відбувається засвоєння і оволодіння сталінськими оцінками та інтерпретацією схеми історії, поданої в «Истории ВКП(б). Краткий курс» [7.428, с. 8].

В історичній літературі кінця 1920-х-початку 1930-х років запанувала теза, відповідно до якої небільшовицькі партії закінчили своє історичне існування відразу після громадянської війни. Внаслідок цього сили, що

продовжували політичне функціонування, оголошувалися буржуазно-націоналістичними й антинародними. З таких позицій висловлював свої обвинувачення в українському шовінізмі, антирадянській й антинародній діяльності стосовно партії УКП (боротьбистів) харківський автор І. Фалькевич у 1930 році [4.349, с. 78-94].

В період ескалації терору представників існуючих в 1920-ті роки небільшовистських партій огульно обвинувачували в шпигунстві, створенні антирадянських організацій, троцькізмі й іншому. Таку точку зору підтримував публіцист Г. Ліньов, який в 1938 році звинувачував колишніх членів опозиційних партій у підривній діяльності на користь іноземних розвідок. Наводить декілька прикладів, як західними спецслужбами використовувалось «прагнення до реваншу» колишніх монархістів, есерів та меншовиків [4.311].

Отже, дослідницькі роботи проведені в 1920-х – середині 1950-х років з проблематики встановлення комуністичного єдиновладдя, незважаючи на певний суб'єктивний характер та заангажованість, створили підґрунтя джерельної та фактологічної бази з вивчення окресленої теми.

Хрущовська відлига й послаблення репресивно-карального механізму призвели до розробки багатьох раніше закритих тим. Втім, не зважаючи на підвищення інтересу до раннього періоду радянської історії й розширення дослідницьких можливостей, кількість наукових праць, безпосередньо присвячених окресленій тематиці, залишалось незначним. Разом з певною науковою цінністю (в першу чергу введення до наукового обігу архівних матеріалів про судові процеси над представниками антирадянських партій, аналіз обвинувачень) характерним продовжував залишатися ідеологізований підхід до даної проблеми.

Наукову новизну, завдяки оприлюдненню недоступних раніше документів, які стосуються структури, гасел, діяльності соціалістичних партій, представляло дослідження М. Мамає [4.318]. Автор робить спробу аналізу процесу формування однопартійної системи в 1920-ті роки, концентрує увагу

на завершальних етапах і зникненні альтернативних партій. Частково відзначаючи справедливість їх висловлювань відносно грамотної ідеологічної політики комуністичної партії в 1920-ті роки у боротьбі з опозиційними силами, в цілому дослідники не відходять від шаблонів радянської системи. Зокрема, вирішальна роль відводиться популярному штампу тих часів про «загальну, всенародну підтримку населенням» комуністів. Водночас цьому, з іншого боку, протиставляється банкрутство ідей есерів і соціал-демократів, їх практично повне несприйняття трудящими, тупиковий шлях у поглядах на будівництво соціалізму.

Певний внесок у вивчення закономірностей розвитку та становлення громадських об'єднань СРСР внесло політико-правове дослідження А. Щиглика [4.348, с. 26]. Автор звертається до питань правових передумов становлення громадських організацій, широко застосовує історіографічний та джерельний матеріал. Втім, відверта ідеологізація, характерна для того часу, знижує науковий рівень праці. Так, 1920-ті роки А. Щигликом розглядаються як етап від жовтневого перевороту до розбудови фундаменту соціалістичного суспільства. Відповідно, через призму боротьби за соціалізм висвітлена роль та суспільне значення громадських товариств.

Наприкінці 1950-х років позбавилася дослідницька діяльність вітчизняних вчених, які займалися проблемами політичної історії України. Однак розробки науковців України були частиною загальнорадянського історіографічного процесу, що методологічно розвивався на марксистсько-ленінській основі. Ілюстрацією такого підходу стали праці К. Гусева, Н. Рубана, В. Ерциняна, О. Берберової, О. та інші [4.285; 4.286; 4.331; 4.336; 7.417]. Їх характерною рисою стала різкість оцінок щодо альтернативних соціалістичних партій, наголос в яких робився на їхньому політичному банкрутстві й сповзанні до табору контрреволюції, успішному втіленню більшовицької політики у громадській сфері. Використовуючи марксистсько-ленінську методологію та класифікацію партій, крах опозиційних політичних

сил та об'єднань, вважалося, є закономірним наслідком перемоги «дійсно пролетарської» партії більшовиків.

На ленінські концепції спиралися українські радянські історики І. Курас, В. Сарбей, В. Чирко, Н. Белан, В. Вовк, через що майже тотожними загальнорадянським були загальні висновки їх праць. Звертаючись до проблематики історії національно-комуністичних партій, їх політичний крах показувався як наслідок буржуазно-націоналістичної ідеології, соціально-класової природи походження, що неминуче призводило до відсутності підтримки народних мас, сповзання до контрреволюційної платформи та знищення [4.303; 4.317; 7.420; 7.422; 7.455].

Кінець 1970-х – початок 1980-х років позначився появою досліджень українських істориків Р. Ветрова та Б. Корольова [4.275; 4.276]. В них автори звертаються до аналізу становища, діяльності партій меншовиків та есерів в період 1917-1920-х років. Розглядаючи питання їх політичної загибелі, наголос робиться на термінах «криза», «банкрутство». Пояснювали це тим, що, з одного боку, існувала тверда та чітка позиція більшовицької партії по ключових питаннях соціально-економічного та політичного життя країни. З іншого, мовляв, остаточний розкол у лавах соціалістів на праве та ліве крило, відверта «антирадянська» діяльність, відсутність підтримки в масах, у першу чергу серед робітників та селянства, в підсумку призвели їх до загибелі.

В 1960-х – першій половині 1980-х років виходять наукові роботи, предметом яких є історія становлення та розвитку громадських об'єднань радянського періоду. Головною тезою яких стає обґрунтування ролі компартійного керівництва, як запоруки успішного функціонування суспільних організацій.

Переважаюча кількість праць виконана на загальносоюзних матеріалах, розвиток громадських об'єднань України висвітлюється стисло. За визначенням дослідника Ю. Степанчука, винятком є дисертація Р. Павловича, присвячена діяльності профспілок України в 1920-ті роки. Робсількорівський рух, зокрема в Україні, вивчали дослідники Є. Матханова та Г. Кожевнікова

[7.449, с. 6-7]. До проблеми генези добровольчих товариств УСРР звернулася дослідниця М. Кармазіна [7.429].

Паралельно з радянськими вченими за кордоном як іноземними, так істориками української діаспори опубліковано ряд праць, присвячених подіям української революції, діяльності політичних партій, еволюції тоталітарного режиму.

Так, у 1969 році побачило світ дослідження професора, доктора права Мюнхенського Українського вільного університету А. Білинського, присвячена становищу та розвитку громадських організацій СРСР. Вчений дає юридичну оцінку постановам радянських урядів, як українських так і загальносоюзних, щодо громадських об'єднань. Окремий розділ у дослідженні присвячено законодавчому регулюванню радянською юриспруденцією суспільною сфери [4.266, с. 12-30]. Аналізуючи закони про товариства 1922 та 1928 років, автор приходить до висновку, що вже у 1920-х роках скристалізувався погляд, за яким державні і громадські організації є масовими організаціями трудящих, однак вони є тільки формою через яку воля партії переходить на маси і керує активністю мас [4.266, с. 28].

Зокрема, спроба політико-правової оцінки становлення радянської системи здійснена в роботах І. Майстренка та Ю. Бориса [4.316; 8.473; 6.406; 8.474]. З огляду на те, що І. Майстренко мав досвід членства в усіх трьох українських комуністичних партіях – УКП (боротьбистів), УКП, КП(б)У, у Другу світову війну евакуйований нацистськими окупантами в Німеччину, після чого залишився в еміграції. Ситуацію він аналізував як безпосередній учасник подій. Аналізуючи діяльність українських національно-комуністичних партій, автори наголошують на їхніх патріотичних позиціях, прагненнях в умовах перемоги соціалізму домогтися суверенітету України, подальшої їхньої дезорганізації більшовиками й зникнення. Одночасно за радянською владою авторами закріплюється статус головного ворога, не ототожнюючи соціалізм з більшовизмом, І. Майстренко висуває концепції «демократичного соціалізму», на яких базувалась ідеологія УКП(б) та УКП.

Оригінальною є оцінка зародження, розвитку та поразки ідеології націонал-комунізму, висловлена в працях І. Майстренка, В. Голубничого, К. Маннінга, Г. Костюка, І. Бакало [8.474; 4.298; 4.316; 4.262]. Дослідники вбачають головною причиною його виникнення атмосферу національного піднесення, викликаного революційними подіями 1917-1921 років. Надалі, з ходом громадянської війни, він трансформувався в концепцію «української радянської самостійності» та ідею «національно-культурного ренесансу» як передумови поступового утворення незалежної соціалістичної держави. Внаслідок цього типовим явищем став їх перехід з табору української соціал-демократії до націонал-комунізму, представленому УКП(б) та УКП, а згодом до більшовиків. У лавах КП(б)У колишні українські соціал-демократи створювали своєрідну «національну опозицію», всіляко підтримували та розвивали процеси українізації, доки більшовицька влада не розпочала згортати процеси національно-культурного відродження.

Як зазначає професор М. Шитюк, з власною концепцією історії України 1920-30-х років виступив історик українського походження з Канади Орест Субтельний [4.347, с. 26]. Дослідник не зупиняється безпосередньо на питаннях політичних партій. Втім, інтерес становить його загальне бачення процесів раннього тоталітаризму, безпосередньо до аналізу ліквідації опозиційних партій та рухів О. Субтельний не звертається. На його думку, у 1920-ті роки продовжувався процес зростання самосвідомості, викликаний революцією та громадянською війною. Комуністичний режим у цей час ще не набув сили і його вплив був обмеженим. Подальше встановлення тиранічного єдиновладдя повернуло назад багатообіцяючий процес розвитку України, що ледь почався [4.338, с. 463-465].

Аналізуючи історіографічний доробок української діаспори, важко не погодитись з миколаївською дослідницею К. Назаровою. На її думку, до середини 1980-х років висвітлення політичної історії України ХХ сторіччя в емігрантському середовищі здебільшого відбувалось за допомогою непрофесійних істориків. Вони, з одного боку, походили з колишньої

української радянської інтелігенції, а з другого – виступали як ідеологи діаспори [10.1.575, с. 43]. Як наслідок, розглядаючи праці даних авторів, віддаючи належне певній цінності та актуальності їх наукових розвідок, слід брати до уваги специфічні стереотипи історичного мислення, притаманні інтелектуальній еліті тогочасної української еміграції. Адже провідною їх домінантою стала ідея боротьби української нації проти Росії за збереження своєї культурної автентичності, економічної та політичної незалежності. З цього погляду радянська влада апріорі розглядалась як окупаційний режим, основні завдання якого зводились до повної ліквідації української нації. Поступова гіперболізація політико-ідеологічного аспекту відмежувала українських закордонних вчених від неупереджених досліджень історичної дійсності. Науково-публіцистичні твори подібної спрямованості не стільки намагалися встановити об'єктивну істину, скільки переслідували наявні групові потреби продиктовані «холодною війною» між СРСР та Заходом, характерною рисою якої є використання історичних концепцій як ідеологічного складника протистояння двох наддержав. Через це проблема юридичної, правової, історичної оцінки дискусійних питань радянської історії оцінювалась через призму надмірної політизації з обох сторін.

Крім того, істотним недоліком зарубіжних робіт є неможливість використання в них, у силу зрозумілих причин, матеріалів з радянських архівів, що значно знижує їхню наукову цінність. Зокрема, це стосується праці Г. Костюка, в якій аналізуються генеза та наслідки сталінізму в Україні [4.299].

Однією з перших спроб комплексного підходу до вивчення проблематики еволюції тоталітарної системи стали книги професора Колумбійського університету Роберта Конквеста [6399; 6.400]. Аналізуючи колективізацію та голодомор, спираючись на різноманітний фактичний матеріал, історик змальовує картину утвердження більшовицького режиму в Україні в 1920-х роках. Серед іншого автор торкається проблематики боротьби з політичною опозицією. Дослідник, наводячи ключові положення

секретного циркуляра ОДПУ від 1924 року, в якому визначався склад «ворожих» груп та індивідумів, підкреслює, що в першу чергу в ньому згадувались політичні партії та організації [6.400, с. 246-253].

Англійський історик Е. Карр, розглядаючи зміни суспільно-політичного життя радянської країни 1920-х років, акцентує увагу на необхідності мати «стимул» подальшого життя для зруйнованої громадянською війною країни. Саме крізь призму «стимулу, наданому населенню владою», історик досліджує період НЕПу. Але, разом з економічною лібералізацією, жодних поступок влада не робила в питаннях політичного плюралізму. Автором наводяться дані про арешт 2 тисяч меншовиків напередодні оголошення НЕПу. Тим самим влада чітко відповіла на питання щодо можливості існування в країні партійної альтернативи [6.397; 6.398].

Серед інших праць зарубіжних радянологів 1950 – середини 1980-х років слід виокремити роботу Л. Хаймсона. Американський історик зробив спробу аналізу причин зникнення з політичного життя партій меншовиків та есерів, розглядаючи також їх дії на території України. Першочергово автором відзначаються трагічні помилки партійних лідерів, які постійно коливались в питаннях знаходження свого місця в реаліях громадянської війни та подальшої співпраці з більшовиками [6.407].

Французький історик Н. Верт, аналізуючи російсько-радянську історію з 1900 по 1991 рік, окремий розділ роботи присвячує подіям 1921-1928 років [6.395, с. 103-130]. Суспільно-політичні зміни в країні науковець розглядає крізь призму боротьби за владу між «правими» та «лівими» групами КП(б)У, що досягла свого апогею після смерті В. Леніна. Внаслідок цього сам термін «дискусія» та «політична боротьба» отримав зневажливе забарвлення [6.395, с. 120].

Таким чином, дослідники, що займалися окресленою темою у другій половині 1950-х – середині 1980-х років, разом зі введенням до наукового обігу певного масиву архівних джерел, як правило законодавчого та діловодного характеру, залишили невисвітленими числені аспекти

проблематики. Постулатом радянської історіографії виступала теза про «тріумфальний хід радянської влади», що не допускало критичного осмислення подій радянської історії. Проте сучасними науковцями визнається схематичність, односторонність та тенденційність висвітлення питань ліквідації політичного плюралізму в 1920-х роках, відсутність науково-об'єктивного аналізу їх знищення.

Якісно новий рівень вивчення й аналізу матеріалів, пов'язаних з тоталітарним минулим нашої країни, розпочався в період горбачовської перебудови другої половини 1980-х років. Конструювання альтернативних поглядів на минуле стало ключовим компонентом у формуванні історичних концепцій цього часу. Публікуються роботи, в яких, базуючись на сучасних методологічних принципах, робляться спроби комплексного вивчення питань пов'язаних з еволюцією партійно-політичної системи.

У 1990-ті роки проблематику утвердження радянського тоталітаризму на ранньому етапі розглядають російські історики. У контексті загальноросійських процесів вони звертаються й до питань, пов'язаних з Україною. Помітним явищем у вивченні історії меншовицького руху стало видання збірника статей і спогадів провідних діячів партії меншовиків, за редакцією Б. Ніколаєвського та С. Воліна [3.229].

В 1990 році з дозволу Колумбійського університету США публікується робота С. Воліна, присвячена діяльності РСДРП(м) в Україні [8.463]. Дослідження написано ще в 1962 році на замовлення групи ліберальних американських істориків «Міжуніверситетський проект», що спеціалізується на вивченні історії меншовизму. Джерельною базою роботи слугували спогади меншовицьких діячів про соціал-демократичний рух, матеріали періодичних видань та партійна документація РСДРП(м). Серед іншого акцентовано увагу на взаєминах партії із Центральною Радою, Гетьманатом, національно-комуністичними силами, радянською владою. Однак недоліком проекту є його хронологічні рамки, верхньою межею яких є 1921 рік, що не дозволяє остаточно простежити етапи зникнення меншовицької партії.

Коректування поглядів у бік комплексного аналізу матеріалів при вивченні історичної спадщини меншовицького руху в загальноросійському масштабі запропонували також російські історики В. Міллер, Г. Капустин, С. Тютюкин, І. Трифанова, В. Шелохаєв, Г. Йоффе, Л. Протасов та інші [3.205; 4.300; 4.329; 4.340; 4.341; 5.368; 9.544; 9.545; 10.1.570].

Характерною рисою російської історіографії досліджень загальноросійських політичних сил другої половини 1990-х років став перехід від висвітлення окремих питань історичного минулого партій до узагальнення історичного досвіду сил, які мали вплив в народних масах. У тому числі з урахуванням українського періоду діяльності організацій.

Так, ґрунтовний аналіз історії громадських об'єднань радянської країни в 1920-х роках зроблено І. Ільїною [4.292]. Авторка розглядає історико-правові аспекти законодавчої регламентації їх діяльності, еволюції суспільно-політичної сфери на протязі 1920-х років. Дослідниця, аналізуючи діяльність загальноросійських та всесоюзних громадських товариств, торкається роботи їх українських осередків.

В 1999 році побачила світ праця Д. Павлова [4.328]. В ній автор розглядає механізми та ідеологію, основні етапи, напрямки та результативність боротьби більшовиків з соціалістами та анархістами. Аналізуються організаційні методи роботи репресивних органів. Особливо цінним бачиться спроба аналізу правової бази репресій. Серед іншого автор звертається до діяльності есерівських та анархістських гуртків України, зокрема Харкова, Одеси, Катеринослава, Донбасу [4.328, с. 160-178, 184-185].

Певна увага приділена Всеукраїнській анархістській конфедерації «Набат» та меншовицьким організаціям Харкова в посібнику присвяченому політичним партіям Росії, під редакцією А. Зевелева, виданому в 2000 році [5.368]. Разом з іншим слід виокремити представлену авторами ґрунтовну теоретико-методологічну розробку засад дослідження [5.368, с. 18-31].

Істотно новий підхід щодо вивчення діяльності громадських і політичних організацій України окресленого періоду розпочинається після

проголошення незалежності України в 1991 році. Цей етап характеризується принциповим відходом від попередніх традиційних позицій висвітлення радянської історії. Відбувається концептуальний перегляд структурних засад, методології її вивчення. В історичних дослідженнях замість декларування марксистських догм і принципів про визначальну роль народних мас очолюваних пролетаріатом, почали застосовувати методи історично-порівняльного аналізу. Історики вдаються до аналізу закритих раніше тем, використовують нові методологічні підходи, в тому числі про встановлення більшовиками всебічного контролю за діяльністю громадських і політичних об'єднань України.

Серед численних досліджень періоду радянського тоталітаризму першочергово слід виділити колективну працю за авторством В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [5.356]. Аналізуючи ідеологічні прояви сталінізму, історики відзначають, що однією з характерних рис, властивих більшості тоталітарних політичних систем, є схожість в галузі ідеології. Проявом її є нетерпимість до будь-якої конкуренції. Через це залишки дрібнобуржуазних партій припинили своє існування внаслідок впровадження політики «спеціальних організаційних заходів» більшовицької сили, що перемогла в громадянській війні [5.356, с. 170-183].

Фундаментальний внесок у вивчення питань вітчизняної історії 1920-1930-х років зробив С. Кульчицький. Слід зазначити, що окресленою проблематикою вчений займається близько 40 років, що вдвічі більше ніж досліджуваний ним період. На основі раніше закритих архівних фондів автор торкається різних аспектів проблеми в своїх монографіях, присвячених генезису тоталітарної системи у 1920-х роках [4.301, 4.302]. Так, концептуально підходячи до розгляду НЕПу, професор переконливо доводить, що ставши на шлях зміцнення політичної та економічної диктатури, партія зруйнувала всі демократичні надбання нової економічної політики. Наслідком цього стало встановлення в республіці нічим необмеженої партійної диктатури, що виступала під виглядом «диктатури пролетаріату».

Звертаючись до знищення політичних суперників державної партії, С. Кульчицький наголошує на тому, що широкомасштабні репресії проти альтернативних партій, визнаних як «дрібнобуржуазні», почалися під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 року. Після поглинання партій комуністичного спрямування КП(б)У в 1921 році в УСРР формально склався однопартійний політичний режим [4.301, с. 245].

Вводячи до наукового обігу чисельні документальні матеріали, аналізуючи стан громадських об'єднань України, С. Кульчицький чітко показує, що партія більшовиків ретельно контролювала профспілкові та інші організації в УСРР. Домагалася, щоб громадське життя йшло в руслі офіційної комуністичної доктрини. Як і щодо альтернативних партій, влада використовувала різні засоби, включно з репресивними, для встановлення тотального контролю за всіма сферами життєдіяльності суспільства. Внаслідок цього, знищувався найменший натяк на прояв опозиційності у системі громадських організацій [4.301, с. 242-243].

Історико-соціальному аналізу становища української інтелігенції 1920-х-1930-х років присвячена робота професора Г. Касьянова [4.296]. Автор зазначає, що серед причин підозри і недовіри найчисельнішої групи комуністичної партії – її рядових партійців до інтелігенції була низька освіта основної маси більшовиків. Поповнення партії членами з вищою освітою відбулось в значній мірі за рахунок вихідців з інших партій: УКП, есерів, меншовиків. Надалі вони стануть ключовою ціллю в періоди партійних чисток та репресій [4.296, с. 21-22].

З середини 1980-х років відновленню історичної правди, переосмисленню оцінок ключовим подіям та персоналіям української історії спонукали праці академіка І. Кураса [3.231; 4.297; 9.513; 10.1.572]. Науковець звертався до аналізу політичної історії України ХХ сторіччя, постаті М. Грушевського, актуальним питанням державотворення 1917-1920 років. В спільній монографії з В. Солдатенком розглянуто регіональні особливості в контексті боротьби за соборність України в період національно-визвольних

змагань 1917-1920 років. Відзначені головні соціально-політичні чинники, що завадили становленню вітчизняної незалежності в той час [5.358, с. 46-53].

Питанням посилення державного тиску на українське селянство, під час якого разом з іншими засобами використовувалися суспільні й політичні організації, присвячені статті О. Ганжі та І. Рибалки [10.1.556; 10.1.587].

Проблему діяльності анархістських угруповань України у контексті вивчення історії махновського руху порушує В. Верстюк. Зокрема, автор простежує політичну еволюцію Нестора Махна стосовно національних питань. На основі архівних джерел доводить, що влітку 1921 року Махно розглядав можливість походу в Східну Галичину на допомогу українському національному руху. Пізніше, в еміграції, Нестор Махно висловлювався про необхідність «українізації» анархістського руху [3.253; 4.272; 4.273; 9.498].

Історії політичних партій України як вітчизняних, так і загальноросійських першої третини ХХ сторіччя, присвячена низка досліджень професора Р. Ветрова [4.277; 4.278; 5.353; 9.496; 11.633]. Історик, що вивчає це питання тривалий час, дає характеристику безпосередньо процесу функціонування, кількісному і якісному керівному складу альтернативних більшовикам партій в Україні. Аналізує причини їхнього політичного зникнення, зосереджує увагу на програмних цілях і формах роботи політичної опозиції. Окремо висвітлені методи більшовицької партії в процесі ліквідації багатопартійності в Україні в першій половині 1920-х років. Вчений виокремлює два етапи знищення альтернативних більшовикам соціалістичних партій. Перший, з 1920 року – ідейно-політична дискредитація та репресії. Другий, з 1923 року – період остаточної ліквідації таких впливових сил, як меншовики та есери. Механізмом розпуску став їх розкол на правих, яких репресували, та лівих, які проводили «ліквідаційні з'їзди» [9.496, с. 125-127].

Сучасні українські історики довели факт цілеспрямованої штучної ліквідації більшовиками опозиційних націонал-комуністичних партій. Так,

нові підходи до вирішення проблеми знищення цих сил містять праці Ю. Шаповала [4.344; 4.345; 4.346; 10.1.592; 10.1.593].

Автор показує примусовий характер ліквідації української націонал-комуністичної партії – УКП (боротьбистів). Розглядає проблему встановлення однопартійності й ліквідації політичних партій в Україні в контексті еволюції тоталітарної системи, що заперечувала найменший прояв інакомислення. Підтвердженням трагічної хибності сподівань націонал-комуністів у 1920 році на «подальшу розбудову соціалізму в лавах КП(б)У» є наведені автором матеріали судових процесів над колишніми боротьбистами 1935 та 1937 років [4.345, с. 163-180, с. 223-241].

Істотним внеском у розробку питань, пов'язаних з темою дослідження, стали роботи О. Мовчан, О. Реєнта, С. Кокіна, видані протягом 1990-х років [5.361; 9.517; 10.1. 573; 10.1.574].

Так, С. Кокін та О. Мовчан розглядають причини ліквідації загальноросійських партій есерів і меншовиків в Україні. Провідна думка авторів полягала в тому, що початок систематичних репресій проти правих есерів і меншовиків припав на 1920 рік. Це часи, коли радянська влада, що персоніфікується більшовицькою партією, утвердилася на території України. Отже, саме більшовизм з його доктриною монополізації влади став першорядним фактором у знищенні соціалістичних партій [5.361, с. 37-48, 55-59, 67-75].

У 1997 році вийшла в світ історична розвідка, написана в співавторстві одеськими науковцями О. Бриндаком та І. Калмаканом, присвячена аналізу еволюції українських національних партій в ХХ столітті, особливостям їхнього становлення й боротьби за владу в 1917-1921 роках. В окремому розділі розглядається ліквідація українських партій в першій половині 1920-х років. Автори справедливо зазначають, що наступ більшовиків на націонал-комуністичні та соціалістичні партії України був добре продуманий, завдяки чому українських партійців ввели в оману, що дозволило більшовикам фактично керувати процесами їх саморозпуску [5.352, с.67-80].

В наступному, 1998 році, побачило світ дослідження О. Бриндака, який безпосередньо розглядає процес встановлення однопартійної системи в Україні [4.271]. Автор приділив увагу аналізу ідеологічних передумов процесу, увів до наукового обігу нові дані, що стосуються карних переслідувань органами влади політичних опонентів. У той же час, слід зазначити, що в роботі недостатньо висвітлена й конкретизована історія, механізми ліквідації окремих партій, що функціонували в Україні. Зокрема, єврейських соціалістів та комуністів. Крім того, основу джерелознавчої бази становлять матеріали архівів Півдня України, у той час як слабо представлені центральні державні й регіональні архівні сховища.

Історико-статистичному аналізу репресивної діяльності органів державної безпеки СРСР в Україні наприкінці 1920-х – середині 1950-х років присвячено дослідження донецького історика В. Нікольського [4.322]. З кола питань наведених вченим, в цьому дослідженні використані статистичні дані секретно-оперативних та агентурних обліків ОДПУ стосовно колишніх членів опозиційних партій України [4.325, с. 43-51, с. 120-128].

Знищенню альтернативних партій під час державного терору в період НЕПу присвячений нарис науковців В. Ченцова й Д. Архієрейського. Робота ввійшла у колективну монографію Інституту історії України НАН України під редакцією В. Смоля, присвячену дослідженню історії політичного терору в Україні [5.366, с. 284-299].

До проблематики становлення раннього тоталітаризму звертається професор В. Ченцов [3.216; 3.235; 4.342; 7.453; 10.1.554]. В окремому розділі власної монографії автор аналізує методи та механізми розправи правлячої партії з членами опозиційних сил соціалістичної й комуністичної орієнтації, опозиційно настроєних до комуністів. З'ясовує роль і місце політичних репресій у цьому процесі. Доводить, що основні передумови політичних процесів 1930-х років зародилися й розвивалися в 1920-ті роки. Нетерпимість лідерів комуністичної партії до своїх політичних і ідеологічних опонентів

втілювалася в прагненні знищення конкуренції всіма доступними засобами [4.342, с. 291-345].

Історії держави і права України присвячено видання одеського науковця П. Музиченка. Окремі розділи професор присвятив висвітленню питань формування радянської правової системи в УСРР у 1917-1920 роках [4.319, с. 393-461; 4.320]. Автор наголошує, що головною особливістю її становлення в Україні стала її однорідність до правової системи більшовицької Росії [4.2319, с. 406]. Відзначаючи короткі часові терміни проведення кодифікації, П. Музиченко наголошує, що на початку 1920-х років виокремилось дві течії, на які орієнтувалось радянське законодавство – «революційна правосвідомість» та соціологічна інтерпретація права, відображенням якого стало ставлення до законодавства як до планової політики [4.319, с. 441].

Ключові фактори впливу громадських організацій на соціальну структуру українського села дослідив вчений М. Журба. Автор доводить, що радянській владі впродовж 1920-х років вдалося охопити щільною мережею офіційних громадських об'єднань українське село, внаслідок чого під суспільно-політичний контроль підпали чисельні соціальні та національні групи селянства [4.291; 10.1.564; 10.1.565]. Тематика становища етнічних меншин в УСРР піднята у працях Л. Якубової та Л. Рябошапко [4.332; 4.350].

Харківськими дослідниками В. Греченко й А. Ярмишем, розглянуті питання генезису політичної системи в період формування тоталітарного режиму в Україні [5.355]. Автори справедливо зазначають, що незважаючи на більшовицький авторитаризм, політична палітра України початку 1920-х років формально підпадає під характеристику багатопартійності. Історики пишуть про 20 політичних партій та організацій, які діяли на її території в першій половині 1920-х років. Однак всі партії, крім КП(б)У – філії РКП(б) в Україні, реальної влади не мали, користуючись незначним впливом. Відзначаючи, велику історіографічну та джерельну базу, високий науково-теоретичний рівень роботи, варто звернути увагу на деякі суперечливі моменти. Зокрема авторська теза, що з 1925 року КП(б)У не тільки фактично, а й юридично

залишилася єдиною легальною політичною партією України [5.355, с. 164]. Не піддаючи сумніву фактичне знищення політичного плюралізму, юридично до 1928 року в радянській Україні функціонувала Єврейська комуністична робітничка партія «Поалей Ціон». Дискусійною також є цифра у 20 політичних партій та організацій, що діяли в Україні протягом 1920-х років [5.355, с. 166]. Оскільки, якщо врахувати весь спектр єврейських політичних організацій, у тому числі молодіжних, різноманітні групи анархістів та лівих есерів, їх кількість виявиться майже вдвічі більшою.

Політичну історію Української партії соціалістів-революціонерів розглядає в монографії Т. Бевз. Дослідниця аналізує передумови виникнення, діяльність партії часів Центральної Ради й Гетьманату. Окремий розділ присвячений закордонній діяльності УПСР в 1920-х роках. Посилюють наукову цінність роботи оприлюднені авторкою документальні матеріали, що розкривають концептуальні основи діяльності як УПСР, так і інших політичних партій того періоду. Водночас до предмету дослідження не входить вивчення есерівських організацій, що функціонували в радянській Україні [4.264; 7.419].

Досвід перемог та поразок української партії соціалістів-революціонерів осмислює в своїй праці О. Висоцький. Автор відтворює картину функціонування есерівських партій на фоні революційних подій. Визначає вплив українських соціал-демократів і есерів на формування політики УНР в добу Центральної Ради та Директорії. Вчений здійснює порівняльний аналіз феномену появи, становлення та ідейно-ціннісних засад діяльності українських соціал-демократів і есерів. Але через хронологічні рамки дослідження питання ліквідації цих сил більшовиками в 1920-х роках у праці не розглянуто [4.282].

Спробу концептуального викладення проблематики української революції 1917-1920 років зробив відомий український історик В. Солдатенко. У 4-томному дослідженні автор приділив увагу діяльності українських політичних партій, характеристиці їх лідерів. Розглянуто деякі аспекти

діяльності загальноросійських партій в Україні в окреслений період [4.337, с. 90-122]. Аналізуючи ключові засади ідейно-теоретичних платформ партій і груп українського комунізму вчений робить висновок, що вони демонстрували цілком очевидну тенденцію до поєднання ліворадикальних ідей із завданнями національного визволення й розвитку.

Ключові тенденції діяльності українських партій в роки соціально-політичних альтернатив 1917-1920-х років розглянуто в монографії О. Любовець [4.313]. Дослідниця вважає, що головним суб'єктивним чинником альтернативних ситуацій є політичні партії, які виступають акумульованим репрезентантом політичних і економічних інтересів різних прошарків суспільства. Справедливою є думка, що українська революція 1917-1920 років стала періодом, коли вперше склалися реальні умови для формування багатопартійності в Україні, протягом якого оформився фактично повний партійний спектр – від лівих до правих. Але жодна з моделей державного будівництва, запропонована українськими політичними партіями, так і не реалізувалась. Серед причин цього О. Любовець виділяє їх організаційно-структурну незавершеність, оскільки в цілому вони не набули завершеного чіткого вигляду, залишилися на рівні ідейно-теоретичних настанов. До цього додалися неадекватність відбиття настроїв та прагнень широких верств населення, постійні агресії з боку сусідніх держав, які не давали можливості зосередитися на розв'язанні внутрішніх проблем.

Серйозним внеском в дослідження питань діяльності єврейських партій та об'єднань України в 1920-х роках стали праці Л. Беренштейна, І. Левітаса, О. Наймана [4.310; 4.321; 4.322; 7.441; 9.519; 9.520; 9.521; 9.522; 10.1.576]. Історики доводять, що суперечлива політика більшовиків спричинила руйнацію більшої частини господарчого та духовного життя євреїв України, що значною мірою обумовило тривалий опір з боку єврейських організацій, які під тиском адміністративно-репресивного апарату країни мусили припинити свою діяльність наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Значний інтерес становлять наведені О. Найманом матеріали архівосховищ не

тільки України, а й Російської Федерації та Ізраїлю. Це дає змогу для глибшого розуміння специфіки діяльності єврейських партій та громадсько-політичних організацій в УСРР, виокремити головні чинники влади в процесі їх ліквідації.

Науковець О. Рубльов, досліджуючи роль інтелігенції Західної України у загальнонаціональних політичних та культурних процесах 1914-1939 років, зупиняється на розгляді їх участі у здійсненні політики українізації в УСРР. В контексті предмету цього дослідження, особливу цікавість становить подана автором інформація щодо функціонування науково-просвітницьких громадських товариств та об'єднань в УСРР 1920-х років. Мотивуючи бажання інтелігенції переїхати до радянської України, історик вважає, що принаймні до 1928 року існувала певна демократична альтернатива тому тоталітарному режиму, який запровадив Сталін наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років [4.330, с. 416-418].

До регіональної проблематики утвердження, становлення й ескалації тоталітарної системи звертається у своїх роботах професор М. Шитюк [4.347; 5.370; 5.371; 5.379; 7.456; 9.550; 9.551; 10.1.594]. Аналізуючи боротьбу більшовицької партії за політичну гегемонію на Півдні України в 1920-х роках, автор справедливо вказує на особливий цинізм і відверте беззаконня проведених кампаній проти соціалістичних партій. Історик відзначає, що з середини 1920-х років, після ліквідації організаційних партійних структур, об'єктом уваги ДПУ стали окремі громадяни та суспільно-політичні діячі [4.347, с 220].

У монографії, надрукованій у Німеччині, М. Шитюк, спільно з І. Ніколаєвим, розглядає питання становища військовослужбовців та працівників органів НК-ДПУ-ОДПУ-НКВС в роки тоталітаризму [5.391]. В ній вказується певна популярність ідей анархізму в частинах Червоної армії розташованих у Південно-Східній Україні. Одним з доказів цього є оприлюднена істориками інформація стосовно службового відрядження керівника НК України Карла Карлсона на Азовське узбережжя в 1920 році, під

час якого чекістом відзначена слабкість радянської влади в зв'язку з пануванням у регіоні анархічних елементів під керівництвом Н. Махна та захопленістю народних і солдатських мас ідеологією анархізму [5.391, с 53-54].

Активізації досліджень проблеми становлення та ескалації тоталітаризму на регіональному рівні сприяла підготовка та випуск багатотомної серії книг «Реабілітовані історією», що розпочалася з першої половини 1990-х років. З'являється ряд серйозних праць, у тому числі документальних збірників, нарисів, присвячених даній проблемі. Питання ліквідації політичних партій Миколаївщини розглядається в IV та V обласних Книгах [5.380; 5.381; 5.382; 5.383]. Редакційно-видавнича група Одеської області дану проблему висвітила в I томі [5.384]. Авторський колектив Харківщини в II та III томах оприлюднив цінний матеріал стосовно знищення керівних структур меншовизму України, що знаходились в Харкові [5.386]. До вказаної проблеми звертаються групи Полтавської [5. 385]. та Херсонської областей [5.387].

Аналізуючи існуючу літературу, в якій прямо чи побічно висвітлюється тема дослідження, слід звернути увагу на наявність низки дискусійних питань, як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Перш за все, це стосується особливостей ліквідаційної політики більшовиків стосовно різних сил політичної палітри радянської України, наявності чи відсутності альтернативи однопартійній системі, впливу більшовицьких перетворень на європейські політичні рухи, трактуванню терміна «тоталітаризм», хронологічних рамок діяльності політичних партій та організацій, їх кількісного складу.

Так, дослідник анархістських рухів В. Савченко вказує на недостатню увагу вітчизняної історіографії до анархістського феномену [9.530, с.109]. Спираючись на архівні джерела, полемізує з істориком М. Боровиком, який стверджує, що до кінця 1921 року анархістський рух України було повністю знищено. В той час, як розвідки В. Савченка та ряду інших істориків, зокрема А. Дубовика, Д. Рубльова, продовжують їх життя ще на десятиріччя,

оприлюднюючи нові факти гострої політичної боротьби в умовах утвердження радянського тоталітаризму [9.530, с 110].

Наукову полеміку серед українських вчених викликає питання сходження з політичної арени лівих есерів та націонал-комуністів – УКП (боротьбистів), УПІСР (борбистів) й УКП. Такі дослідники, як І. Білас, М. Панчук перш за все звинувачують радянську владу та більшовиків, які використовували проти опозиційних партій репресивні методи каральних органів, завдяки яким вдалось швидко зламати політичну волю партійців до подальшої боротьби за власні ідеали [3.231; 4.265, с. 65-71; 10.1.578; 10.1.579].

На думку автора дослідження, найбільш аргументованою є точка зору науковців С. Кульчицького, О. Любовець, О. Юренко, А. Гриценко, М. Фролова. Згідно з нею, причиною ліквідації партій стала, крім владного тиску, недалекозорість лідерів і активних функціонерів цих партій. Остаточно партійну кризу поглибив розкол в їх лавах на правих, які проводили антирадянську боротьбу, та лівих, які масово перейшли на бік КП(б)У. Поєднання внутрішньопартійної дезорганізації з примусовими заходами влади призвело до знищення українського націонал-комунізму [4.301, с. 247-250; 4.302; 4.313, с. 16-17; 10.1.597].

Професор В. Солдатенко, в цілому підтверджуючи попередні надбання, додає до них ріст впливу більшовиків. Саме перемога радянської влади в Україні стала головним чинником, який підштовхнув представників опозиційних партій переходити до КП(б)У [4.337, с. 120-122].

Власне трактування наявності тоталітаризму в СРСР подає російський дослідник системно-функціональних засад тоталітаризму 1920-1930-х років Ю. Ігрицький [5.368, с. 124-139]. У колективному дослідженні присвяченому історії та сучасному становищу політичних партій Росії він зазначає, що за обсягом прав та свобод як громадян, так і громадських організацій ситуація в СРСР 1920-х років мало чим відрізнялась від інших держав Східної Європи, Америки, Японії. Але, на відміну від СРСР, ці країни не визначаються дослідниками як тоталітарні. Радянський Союз дійсно було перетворено на

однопартійну державу, де піддавались жорстоким гонінням колишні політичні противники. Але політичні партії заборонялись і розганялись у 1920-ті роки в Іспанії, Польщі, Мексиці та багатьох інших державах.

Суперечливими є погляди відомого американського радянолога О. Рабиновича [6.403]. Торкаючись питання можливостей формування багатопартійного демократичного соціалістичного уряду, автор полемізує з концептуальною думкою сучасної історіографії про те, що здобувши владу, більшовики втілювали в життя раніше визначену мету з ліквідації інших партій та створенню однопартійної держави. З точки зору історика, весь період між лютим та жовтнем 1917 року можливість встановлення однопартійного правління жодного разу всерйоз не обговорювалась більшовиками. Внаслідок цього категоричне заперечення можливості створення після 1917 року ліберально-демократичного уряду не є аксіомою [6.403, с. 198-201].

Цікаву думку в контексті порівняльного аналізу трансформації партійно-політичних та законодавчо-правових систем країн Європи та радянської держави висловив відомий британський вчений, фахівець історії XX століття Тоні Джадт [6.411, с. 97-103]. Аналізуючи європейські політичні течії, в зв'язку з якими існував французький соціалізм міжвоєнної доби, він приділяє увагу впливу більшовицької диктатури на європейський політикум. З точки зору дослідника, ліві сили турбувало те, що революція в аграрній країні не відповідала прогнозам Маркса та могла привести до тиранії, в той час, як країні праві симпатизували ленінському бажанню форсувати хід історії, покладаючи управлінську ставку на жорсткість, однопартійність та рішучість. На думку Т. Джадта радянський приклад підтверджував, що конкретна партія може зробити революцію, захопити державну владу і з використанням при необхідності силових засобів керувати країною.

У роки незалежності з'явилися статті, автори яких досліджували події української революції, окремі аспекти діяльності політичних партій в 1920-х роках. Результати авторських досліджень оприлюднювались як на сторінках

загальноукраїнських, зокрема «Українського історичного журналу», так і у регіональних виданнях.

Історіографічним аспектам входження партії борбистів до КП(б)У присвячена публікація С. Зборець. Авторка наголошує, що в сучасній історіографії домінує положення про те, що партія борбистів ліквідована більшовиками. Комуністи проводили відносно неї підступну політику, спрямовану на встановлення однопартійної тоталітарної влади в Україні [7.428; 9.509; 9.510; 10.1.566; 10.1.567; 10.1.568; 10.1.569].

Історіографія проблеми еволюції соціал-демократичного руху в Україні розглядається в статті київського історика М. Песоцького. В роботі є ряд цікавих положень. Так, аналізуючи міжвоєнну українську радянську історіографію дослідник приходять до висновку, що схема історії України, запропонована М. Яворським, О. Гермайзе та іншими стала наприкінці 1920-х років базою для вивчення політичних та соціально-економічних процесів. Протягом 1930-х років ця модель набула завершеності, «застигла», а всі подальші студії здійснювалися, власне, в її рамках, причому, головним чином, у напрямку накопичення фактичного та документального матеріалу [10.1.580].

Значний фактичний матеріал, присвячений основним віхам діяльності та ліквідації Української комуністичної партії, вводить до наукового обігу дослідник Ю. Дірявка. В своїх розвідках вчений розглядає методи роботи укапістів, причини напружених стосунків з більшовиками, внутрішньопартійні відносини, дослідження персонального складу партії, роботу регіональних, зокрема Катеринославського, осередку. В подальшому авторські публікації стануть основою дисертаційної роботи вченого [7.426; 9.505; 9.506; 9.507].

Миколаївський дослідник О. Будяков в історичних розвідках намагається простежити та охарактеризувати регіональні аспекти встановлення монопартійної системи. Територіальні рамки його праць охоплюють Південь України. Автор висвітлює розвиток та причини краху анархістського руху в регіоні, ліквідацію меншовицьких організацій, стан сучасної історіографічної бази та інше [9.489].

Українські історики не залишили без уваги й вивчення діяльності окремих лідерів українських політичних партій. Так, І. Курас і П. Овдієнко проаналізували позицію О. Шумського до питання об'єднання боротьбистів із КП(б)У. Висвітлили судовий процес над колишніми членами партії в 1936 році. Діяльність і політичні погляди Л. Ковальова й О. Шумського дістали відображення в статтях О. Юренка й М. Панчука [10.1.596; 10.1.578].

Окрема увага в розгляді проблеми ліквідації багатопартійності приділена діяльності каральних органів. Аргументоване доведення їх ключової ролі як знаряддя ліквідаційної політики більшовицької влади міститься в роботах Ю. Шаповала, В. Сташиса, В. Пристайка, А. Рогожина, В. Золотарьова, Л. Маймескулова [5.364; 10.1.592; 10.1.593].

Останнім часом питання ліквідації більшовиками опозиційних політичних партій в Україні, становлення й утвердження тоталітарного режиму стали предметом обговорення на наукових конференціях, темою дисертаційних досліджень, що розкривають проблему, як у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні, таких як П. Гарчев, В. Гвоздик, А. Голуб, Ю. Дірявка, С. Зборець, О. Найман, Я. Остапенко, Ю. Степанчук, С. Білощицький, К. Познанська та інші [7.416; 7.423; 7.424; 7.427; 7.430; 7.431; 7.432; 7.434; 7.438; 7.439; 7.442; 7.446; 7.447; 7.448; 7.452; 7.454; 9.490; 9.491; 9.492; 9.493; 9.494; 9.495; 9.500; 9.501; 9.502; 9.505; 9.506; 9.507; 9.509; 9.515; 9.517; 9.518; 9.519; 9.524; 9.525; 9.526; 9.531; 9.532; 9.533; 9.534; 9.535; 9.536; 9.537; 9.538; 9.539; 9.546; 9.547; 9.549; 10.1.582; 10.1.583; 10.1.584; 10.1.585; 10.1.586].

Відомий німецький історик радянського походження, професор Геттінгенського університету А. Айсфельд, звертаючись до політичного життя менонітських колоністів в 1917-1919 роках, торкається тематика їх організації у дієві громадські структури [9.486].

Миколаївські історики П. Тригуб та О. Тригуб розкривають становище польської меншини, організаційно-структурні особливості діяльності Єврейської комуністичної партії в Миколаєві, роботи єврейської гуманітарної

місії «Джойнт» на Півдні України в період 1920-х років [9.540; 9.541; 9.542; 9.543].

Спроба аналізу зарубіжної історіографії, присвяченої проблемі становлення та генези націонал-комуністичних течій в Україні, здійснена в дисертації Я. Потапенко. У своїй роботі автор зосереджує увагу на україномовних працях, монографіях та статтях, виданих на Заході, з огляду на їхній вплив на висновки зарубіжних істориків та на формування суспільно-політичної думки загалом [7.444].

Слід виокремити дослідження Я. Остапенко. Дисертантка проаналізувала внутрішньопартійне становище та взаємини з владою опозиційних партій, методи встановлення більшовиками монопартійної системи в 1920-1925 роках. Авторкою висвітлена діяльність українських національно-комуністичних і всеросійських соціалістичних партій. Разом з цим відсутній аналіз ліквідаційної політики щодо анархістських партійних угруповань, національних партій, що діяли в УСРР, наприклад, єврейської комуністичної партії «Поалей-Ціон» та інших [7.443].

Методи та форми діяльності загальноросійських партій есерів та меншовиків під час революційних подій 1917-1920 років в Україні відображено в дисертаційному дослідженні Г. Лебедевої. Дисертантка розкрила характер взаємовідносин між російськими соціал-демократами і есерами з їх українськими партнерами. Виявила зміни політичного впливу, причини падіння авторитету меншовиків і есерів України в 1917-1920-х роках. Слід погодитись з її судженням, що російські есери і меншовики лише «умовно» підтримували радянську владу, прагнучи її «демократизувати». Це призвело до репресій з боку радянського уряду, який незабаром ліквідував організації есерів і меншовиків в Україні [7.435].

Продовжує досліджувати есерівсько-меншовицьку тематику К. Познанська. Дослідниця звертається до питання ліквідації більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні в 1919-1924 роках. Дисертантка встановила причини, які призвели до розгортання

більшовиками широкомасштабних репресій проти вказаних сил, деталізувала завершення політичного та організаційного розгрому партії есерів. Разом з тим не приділено достатньо уваги законодавчо-правовій аргументації більшовиками своєї ліквідаційної діяльності. Відсутній чіткий аналіз правових джерел, на підставі яких знищувались ці політичні сили [7.445].

Вагомий внесок в історіографічну розробку питання внесло дослідження С. Зборець. Дисертанткою проаналізована історіографічна база питання ліквідації багатопартійності в Україні першої половини 1920-х років. Виявлені концептуальні засади новітньої української історіографії щодо проблеми ліквідації опозиційних партій, насамперед українських націонал-комуністичних та прокомуністичних партій, а також загальноросійських партій меншовиків та есерів в 1920-1925 роках [7.428].

Розвиток політичної цензури в Україні протягом 1920-30-х років аналізується в дослідженні В. Бабюха. Науковець розглядає форми і методи встановлення цензури в радянському суспільстві, процеси цензурування друкованих творів. У контексті даного дослідження особливий інтерес становлять наведені дані про особливості реєстрації видавництв, друкарень, періодики, радіовузлів, театрів в органах політичного контролю на початку 1920-х років, що повністю виключали прояви політичного інакодумства [7.418].

Функціонуванню суспільних і політичних об'єднань радянської України в контексті соціальної політики більшовицького режиму 1920-х років присвячене дисертаційне дослідження Ю. Степанчука. Автор аналізує питання боротьби КП(б)У за підпорядкування громадських об'єднань, роль громадських товариств у вирішенні соціальних проблем УСРР та інші аспекти функціонування об'єднань громадськості 1920-х років. Втім, враховуючи, що предметом дослідження автором обрано розкриття ролі громадських і політичних організацій УСРР як інструменту реалізації соціальної політики більшовицького уряду зазначеного періоду, питання законодавчої регламентації їх діяльності висвітлені поверхово [7.449].

Науковець С. Свистович, звертаючись до питання місця громадських об'єднань у політиці більшовицького режиму в контексті загальнодержавних та регіональних суспільно-політичних процесів, робить висновок про те, що система громадських об'єднань, функціонуюча в Україні протягом 1920-30-х років, була найчисельнішою та найбільш розгалуженою у всьому СРСР. Разом з тим за своїми структурно-організаційними рисами вона є цілісною і цілком залежною від пануючого режиму. Соціальний склад радянських громадських об'єднань перебував під жорстким контролем компартійної влади, оскільки державно-владна вертикаль не допускала до нього осіб, які належали до непролетарських прошарків населення [7.450].

Хмельницький історик Сергій Білощицький аналізує передумови, форми й методи становлення монопартійної системи в Україні в 1917-му – першій половині 1920-х років. Автором проведено достатньо значний обсяг роботи, предметно розглянуто історіографічну й джерельну базу. С. Білощицький висвітлює такі складні питання, як репресивно-каральні методи встановлення монопартійної системи, організаційно-ідеологічні заходи більшовицької партії по монополізації державної влади та інші. Втім значний хронологічний обсяг роботи не дає вченому в повній мірі розглянути аспекти становлення монопартійної системи в Україні. Адже існували кардинальні відмінності політичної палітри України в періоди Центральної Ради, Гетьманату, громадянської війни, після остаточного утвердження більшовицької влади. [7.421].

Таким чином, характеризуючи третій етап історіографічних розвідок з досліджуваної тематики, слід відзначити кардинальну зміну як історичних концепцій, введення сучасних методологічних принципів, так і появи можливості доступу науковців до раніше закритих архівних матеріалів, що спонукало зародженню низки дискусійних питань, початку якісно нового етапу комплексного вивчення проблеми становлення й генезису радянської тоталітарної системи.

Отже, резюмуючи аналіз історіографічних розробок питання ліквідації більшовиками партійно-політичної опозиції в період раннього тоталітаризму, варто визнати існування досить широкого інтересу істориків, публіцистів, громадськості до даної проблематики, який не вгасає протягом тривалого часу.

Слід визнати, що спектр поглядів на різних історичних етапах радикально змінювався. Початок цьому поклала радянська історіографія. В ній у 1920-х роках переважно мова йшла про добровільне злиття українських національно-комуністичних, соціалістичних та прокомуністичних партій з КП(б)У. Починаючи з 1930-х відбувся перехід до їх огульного таврування як «буржуазно-націоналістичних». На сучасному етапі концепція українських радянських вчених, зокрема І. Кураса, про «ідейно-політичне банкрутство та крах дрібнобуржуазних партій» змінена на їх силове знищення. Так само, як і теорії про добровільний характер їх саморозпусків, заміщені поглядами про примусову ліквідацію.

Разом з тим у силу певних історичних причин, ідеологічного впливу на наукові розробки стан дослідження взаємин між більшовиками і їхніми політичними опонентами є недостатнім. Переважна більшість праць висвітлюють ліквідацію окремих партій, чи обмеженого кола громадських об'єднань, зменшуючи при цьому історіографічний пошук. Існують дослідження, в яких розглянуті лише окремі питання історії політичних партій, присвячені регіональним аспектам проблеми, або за хронологічними параметрами виходять за рамки представленого дослідження.

До цього часу недостатньо проаналізовані історико-правові аспекти питання, зокрема законодавчо-правове забезпечення ліквідації політичного плюралізму. Потребують вивчення питання аналізу форм і методів таємної роботи органів НК-ДПУ-ОДПУ в дезорганізації опозиційних сил. Все це обумовлює потребу подальшого поглибленого вивчення як питань встановлення комуністичного єдиновладдя в Україні, так і комплексного дослідження проблематики генезису радянської тоталітарної системи.

1.2. Джерельна база дослідження

Специфічні особливості джерельної бази дослідження визначаються історико-правовим характером теми дисертації, хронологічними рамками, включаючи в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел. У відповідності з класифікації, що утвердилася в історичній науці, використані в дисертації джерела розподіляються на такі групи: 1. Офіційні актові документи; 2. Офіційне діловодство; 3. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 4. Мемуарна література; 5. Періодична преса.

Основу дисертації складають неопубліковані архівні джерела, зокрема, матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБ України), Державного архіву Російської Федерації в Москві (Держархів РФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії в Москві (РДАСП), Державного архіву Саратовської області в Саратові (Держархів Саратовської обл.), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), Державного архіву Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.), Державного архіву Служби безпеки України в Миколаївській області (ДА СБ України в Миколаївській області), Державного архіву Полтавської області (Держархів Полтавської обл.), Державного архіву Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл.), Державного архіву Херсонської області (Держархів Херсонської обл.).

Використані в дисертації архівні джерела – це, головним чином, офіційні актові документи, матеріали офіційного діловодства, документи політичних партій і громадських об'єднань, архівно-кримінальні справи на членів опозиційних партій. Матеріали цих архівів охоплюють весь хронологічний термін, який досліджується в роботі, і ряд її важливих аспектів.

Джерельну базу дослідження склали документи та матеріали, що розкривають різноманітні аспекти становлення та розвитку державно-політичної системи першого десятиріччя радянської влади в Україні. Оскільки ці джерела вирізняються різноманітним походженням та функціональним призначенням, для їх оприлюднення автором проведена робота над періодикою того часу, документальними публікаціями статистичних матеріалів. Чільне місце серед проаналізованих документів займають протоколи з'їздів ВЦВК, рад всіх рівнів. Розглянуто конституції та законодавчі акти – декрети, постанови вищих органів влади. На основі джерел нормативного характеру (зокрема, відомчі розпорядження НК-ДПУ-ОДПУ), а також матеріалів, пов'язаних з їх появою, вивчено проблеми розробки та реалізації правової політики влади з встановлення політичної диктатури в період 1920-х років.

При підготовці роботи проаналізовано фундаментальні та прикладні наукові праці вітчизняних й зарубіжних дослідників, матеріали практики правової дії, в тому числі міжнародні правові акти, організаційно-розпорядчі документи, методичні матеріали. Частина використаних в дисертації документів представлена в опублікованому вигляді в офіційних публікаціях та збірниках, хоча певна кількість залишається ще неопублікованою.

Перша група джерел – документи та матеріали вищих органів державної влади (законодавчі державні акти, протоколи, постанови, накази, обіжники, інструкції центральних владних структур, правові акти тощо) дозволили проаналізувати законодавчо-правове забезпечення процесу ліквідації політичного плюралізму.

Центральне місце займає аналіз, узагальнення та систематизація головного Закону держави – Конституції [1.1; 1.2; 1.3.; 1.4.; 1.5.; 1.6.; 1.7.; 5.359]. В роботі досліджено Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухваленої ВЦВК 14 березня 1919 року, Конституцію РРФСР(1918), Конституцію СРСР 1924 року, відповідно до якої в 1925 році внесені поправки до Конституції УСРР, другу Конституцію УСРР від 15

травня 1929 року. Все це дозволило простежити законодавче відображення головних завдань соціально-політичного розвитку країни років раннього тоталітаризму.

Особливе місце в документальному масиві займають рішення вищих органів радянської влади. Зокрема, Ф.1 (Верховної Ради України 1917-1999 років) ЦДАВО України зберігає матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Київ (1919 рік), Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків (1920-1935 роки). Цінність справ описів 1 та 2 полягає в тому, що в них містяться використані в дослідженні дані стосовно партійної та соціальної приналежності делегатів Всеукраїнських з'їздів рад, стенографічні звіти їх засідань, протоколи нарад Політбюро ЦК КП(б)У та Центрвиборчкому з'їздів рад. Це дозволило проаналізувати процес «очищення» вищих органів державної влади від представників опозиційних партій, дати оцінку політико-правовим рішенням вищих державних установ, спрямованим на встановлення комуністичного єдиновладдя.

На загальносоюзному рівні простежити динаміку розгортання ліквідаційних процесів проти альтернативних партій шляхом законодавчих рішень дають змогу матеріали РДАСП. Постанови стосовно боротьби з меншовиками, політичної цензури та інших вдалось задіяти в дослідженні, спираючись на фонд 17 (Центральний комітет КПРС 1898, 1903-1991 роки), оп. 164 (Політбюро ЦК КПРС 1919-1974 рр.).

Перелік конституційних та законодавчих актів – декретів, постанов вищих органів влади, що стосуються досліджуваної тематики, виокремлений автором зі збірників «Зібрання Узаконень та розпоряджень радянського Робітничо-селянського уряду», «Зібрання законів та Декретів Радянської влади». Текст Конституції РСФРР 1918 року, праці В. Леніна та очільників комуністичної партії, матеріали Всеросійських з'їздів рад та інше використані в роботі завдяки збірнику «Декреты Великого Октября», присвяченій 60-річчю

жовтневих подій [3.214; 3.215; 3.221; 3.222; 3.2223; 3.224; 3.232; 3.239; 3.240; 3.241; 3.242; 3.243; 3.244; 3.245; 3.246; 4.304; 4.305; 4.306; 4.307; 4.308; 4.309].

Важливі відомості про діяльність політичних партій та громадських організацій, відображені правовими документами загальнореспубліканського та регіонального значення, містяться у фондах ЦДАГО України. Серед архівних джерел ЦДАГО варто відзначити матеріали фонду «Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України» (Ф. 1 1917-1991 роки). Слід зазначити, що документи цього фонду відносяться як до першої групи джерел, так і до другої як матеріали офіційного діловодства.

У фонді зберігаються підготовчі матеріали до з'їздів, стенограми конференцій і пленумів ЦК (опис 1, 1917-1971 роки), протоколи засідань бюро обкомів, окружних та районних комітетів КП(б)У, довідки, огляди, зведення, доповідні записки, звіти про роботу обласних, окружних та районних комітетів партії (опис 6, 1919-1961 рр., опис 7, 1919-1938 рр.). Документи розкривають структуру, механізм та особливості окремих етапів здійснення більшовицької політики, що знищувала альтернативні партії та тримала в полі свого впливу громадсько-політичні об'єднання. За їх допомогою, зокрема, прослідкована боротьба владних структур з націонал-комунізмом. Архівні справи партійних комітетів зберігають звіти про діяльність місцевих партійних органів. Містять закриті листи округових партійних комітетів до низових парторганізацій, відтворюючи реальну атмосферу діяльності радянських представників щодо громадських і політичних партійних об'єднань.

Для вирішення завдань, поставлених дисертантом, окреслені матеріали мають виняткове значення, оскільки матеріали офіційного діловодства більшовицької партії містять дані про роль КП(б)У в ліквідації опозиційних партій, звуженні сфери діяльності та тотальному контролю за громадськими організаціями. Наприклад, у таких документах, як директиви, циркуляри, постанови виразно простежуються особливості та рекомендовані пріоритетні напрями діяльності громадських товариств та об'єднань, містяться

інструктивні матеріали, завдання, що ставилися перед активом, роз'яснюються шляхи їхньої реалізації на практиці. Слід зауважити, що у фонді партійних документів КП(б)У ЦДАГО велика кількість архівної документації зіпсована тим, що з них вилучені листи із справ спецслужбою НКВС, у відомстві якого були державні та партійні архіви. Другий недолік полягає у тому, що значна частина партійного архіву була вивезена в Москву до Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині РДАСП). Вказані обставини негативно вплинули на якість і достовірність цих архівних документів.

Друга група джерел – документи офіційного діловодства вищих та обласних державних, партійних і каральних органів (рапорти, інформації, циркулярні розпорядження, офіційні листи, донесення) містять надзвичайні матеріали, які відображають діяльність державних структур стосовно виконання «керівної лінії партії» або характеризують місцеві ініціативи. В першу чергу, в дослідженні застосовані матеріали чекістських органів, яким відводилось ключове місце у встановленні більшовицького єдиновладдя.

Матеріали фонду 13 (1920-1992 роки) Державного архіву СБУ України містять цілий комплекс документів, використаних у роботі. Циркулярні розпорядження по окремих опозиційних партіях та організаціях (анархістах, есерах, меншовиках) дозволяють зрозуміти ефективність каральних акцій НК-ДПУ-ОДПУ, простежити специфіку секретно-оперативної та агентурної роботи проти альтернативних партій [2.60; 2.61; 2.62; 2.63; 2.65; 2.66; 2.67; 2.68; 2.69; 2.70].

У свою чергу, виконання вказівок центрального апарату НК-ДПУ-ОДПУ надається в доповідних звітах як республіканського управління, так і його регіональних підрозділів.

Аналізуючи чекістські циркуляри, необхідно визнати їх джерельно-історіографічну цінність. В рамках функціонування підрозділів Таємного відділу, які займались безпосередньо боротьбою з опозиційними партіями, створювались групи з вивчення історії та сучасної практики «антирадянських»

сил, результатом чого стали циркуляри, що являли собою помісь інструктивних листів з нарисами історії їх виникнення та діяльності. Розглядались їх основні програмно-тактичні настанови в минулому та у 1920-х роках, особливості організаційної побудови, наводились дані про внутрішньопартійні течії та угруповання.

Ще одним способом «службового» тиражування документів небільшовицьких партій в 1920-ті роки стали тематичні номерні «Бюлетені» [2.58; 2.59; 2.64]. Їх підготовкою та розсилкою на місця займався Інформаційний відділ ВНК-ДПУ-ОДПУ. За аналогією з циркулярами ці бюлетені мали гриф таємності та призначалися для використання у вузькому колі компартійних та чекістських співробітників.

Статистична робота ОДПУ другої половини 1920-х років зберігається в фонді 42 (1927-1991 рр.). Завдяки цим звітам сучасні дослідники мають змогу встановити кількісний склад облікового елементу слідчих та секретних відділів ОДПУ, що проходив за категорією «члени антирадянських партій». Звіти про оперативно-слідчу діяльність ОДПУ УСРР показують наявність окремих нелегально діючих організацій, створених членами опозиційних партій протягом другої половини 1920-х років.

Чіткіше зрозуміти масштабність та всеосяжність владної боротьби з опозицією дозволяють матеріали фонду Ф. Держинського Ф. 76. (1877-1926 рр.) РДАСП. Численні службові розпорядження, внутривідомче та внутріпартійне листування, особисті листи й записки головного чекіста країни розкривають широкий спектр ліквідаційних заходів більшовиків зі знищення політичної альтернативності.

Використані в дисертації матеріали обласних державних архівосховищ вказують не тільки на регіональні особливості боротьби КП(б)У з іншими громадсько-політичними силами, а й містять важливі для дослідження циркулярні розпорядження органів центральної партійної влади. Це, зокрема, матеріали Полтавського губернського комітету КП(б)У (Держархів Полтавської обл. Ф. Р-3872, оп 1,2 1919-1928 рр., Ф. Р-1503 оп.1. 1920-1925

рр.), Чигиринського повітового виконкому (Держархів Черкаської обл. Ф. Р-529, оп.1 1919-1926 рр.), Звенигородського повітового виконкому (Держархів Черкаської обл. Ф. Р-532, оп.1, 1920-1922 рр.), Одеського губернського комітету КП(б)У (Держархів Одеської обл. Ф.3, оп. 1,2,3 1919-1931 рр.), Одеського окружного комітету КП(б)У (Держархів Одеської обл. Ф.7, оп.1 1923 рік), Миколаївського окружного комітету КП(б)У (Держархів Миколаївської обл. Ф. 1. Оп. 1. 1923-1930 рр.), Херсонського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Держархів Херсонської обл. Ф. Р-2, оп.1 1922-1930 рр.).

Значний масив документів офіційного діловодства опублікований в збірниках, підготовлених за радянських часів. Негативним є те, що збірники проходили сувору радянську цензуру, внаслідок цього їх автори зобов'язані були демонструвати політичну заангажованість, відображати точку зору правлячої комуністичної партії [3.206; 3.208; 3.217; 3.220; 3.226; 3.227; 3.228; 3.230; 3.237; 3.238; 3.248; 3.254; 3.255; 3.256; 3.257; 3.258; 3.259].

Незважаючи на тенденційність і упередженість укладачів цих збірників, сучасний дослідник, застосовуючи наукові методи аналізу, в змозі виявити пласти інформації, що дозволяє по-новому реконструювати історію досліджуваного періоду. Вільнішими від політичної упередженості виявилися зарубіжні укладачі збірників документів або вітчизняні вчені, розроблюючи цю тематику в умовах незалежності України, зокрема, В. Верстюк, Т. Гунчак та інші [3.207; 3.249; 3.250; 3.251; 3.252; 3.253; 3.254].

На сучасному етапі цілий ряд наукових збірок оприлюднює службову документацію НК-ДПУ-ОДПУ. Зокрема, редакційною колегією під керівництвом В. Ченцова видано звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії з 1 січня 1920 року по 1 листопада 1921 року. Одне з центральних місць в ньому займають матеріали боротьби з «антирадянськими партіями» [3.235].

Джерелознавчому аналізу документів органів державної безпеки УСРР 1920-1930-х років присвячено дослідження істориків В. Ченцова та

Р. Подкура. В даній роботі використані наведені авторами матеріали, що регламентують секретно-оперативну та агентурну діяльність НК-ДПУ-ОДПУ проти опозиційних партій [3.216].

Під час наукового пошуку автором опрацьовано документальні матеріали, що побачили світ у часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Певний інтерес для дослідження становлять матеріали «Окремої папки», які дають змогу вивчити витoki радянського тоталітаризму на основі документів вищого політичного керівництва республіки [3.218]. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років з'явився ряд публікацій, де оприлюднюються документи каральних структур стосовно опозиційних партій.

Зокрема боротьба з антирадянськими партіями та організаціями показана в звітній діяльності ДПУ УСРР за січень-червень 1922 року та Київського губерньського відділу ДПУ за 1923 рік, оприлюднених на сторінках часопису дослідниками П. Кулаковським та Є. Скляренко [10.1.571]. Цінний джерельний матеріал, в якому розглядається діяльність повстанського руху та опозиційних політичних угруповань, наведено в інформаційних документах органів НК-ДПУ науковцем Р. Подкуром [10.1.581]. Спираючись на документи Держархіву СБУ змістовний аналіз чекістських репресій стосовно соціалістичних партій України у 1920-х роках здійснено істориками Д. Архірейським та В. Ченцовим [10.1.554].

В 2013 році галузевий Державний архів СБУ за редакцією Р. Пирога, упорядників Т. Осташко та С. Кокіна, видає науково-документальну працю, присвячену фабрикації Верховним надзвичайним трибуналом УСРР «Справи ЦК УПСР». Наведені документи судового процесу, протоколи допитів, щоденники та листи лідера українських соціалістів В. Голубовича дозволяють глибше оцінити трагічні наслідки співпраці українських соціалістичних партій з радянською владою [3.209].

Раніше закриті матеріали архіву ФСБ Росії наводять в документальному збірнику російські дослідники В. Макаров, В. Христофоров [3.234]. Документи з архівів органів державної безпеки освітлюють основні аспекти

боротьби РКП(б) з політичними опонентами в першій половині 1920-х років. Автори оприлюднюють низку документів офіційного діловодства стосовно боротьби влади з опозиційними партіями на території України. Певна кількість документів розкриває аспекти агентурної роботи ДПУ в напрямку внутрішньої дезорганізації соціалістичних партій.

Цінний матеріал з історії міжнаціональних процесів в Україні подано на сторінках «Українського історичного журналу». Серед об'ємного масиву оприлюднених документів та матеріалів у дослідженні нами використані розпорядження, підзаконні акти органів радянської влади, регламентуючи діяльність національних товариств України в 1920-х роках [10.1.558; 10.1.559; 10.1.560; 10.1.561; 10.1.562; 10.1.563].

Залучалися до дослідження матеріали, надруковані в часопису «Известия ЦК КПСС» наприкінці 1980-х – початку-1990 років. Висвітлюючи політичні дискусії 1920-х років, на шпальтах видання оприлюднювались протоколи і постанови партійних органів, звернення на ім'я партійних інстанцій, програмні виступи політичних лідерів на форумах і зборах. Роль названого джерела у вивченні становлення однопартійного режиму проаналізовано у кандидатській дисертації В. Яременко в 1994 році [7.457].

Двотомник «Анархісти. Документи та матеріали». 1883-1935 роки» виданий російськими істориками під редакцією В. Шелохаєва, змістив в себе великий обсяг неопублікованих раніше програмних документів різних течій анархізму. Серед іншого цінність мають особисті листи, публікації в іноземній та після повернення в СРСР радянській пресі лідера Всеукраїнського об'єднання «Набат» П. Аршинова. У збірнику також представлено значний комплекс прокламацій «Набату», матеріали інших анархістських організацій України [3.205]. Програмні настанови організаційно-ідеологічної діяльності максималістського угруповання анархістів формулює у власній брошурі О. Бердников [4.263].

Об'ємний масив документів, переважно з архіву ФСБ Росії, опрацьовано дисертантом в «Архіві Олександра Яковлєва». База даних персонального

архівосховища академіка містить близько 10 тисяч документів з історії СРСР. Особливу цінність в рамках цієї роботи становлять матеріали внутріпартійної та чекістської документації, відомчі розпорядження, службове листування, спрямовані на встановлення більшовицькою партією режиму власної диктатури [11.631].

Певну цінність для дослідження мають документи з «Архіву Троцького», опубліковані за редакцією американського історика Г. Фельштинського у чотиритомнику «Комуністична опозиція в СРСР. 1923-1927 рр.». Незважаючи на невелику кількість матеріалів, безпосередньо пов'язаних з владною боротьбою проти опозиційних партій та рухів, наукову цінність становить загальна атмосфера періоду, розкрита автором завдяки широкій джерельній базі. Він поєднує такі різновиди історичних документів, як листування опозиційних лідерів, проекти постанов, резолюцій, опозиційні платформи, копії протоколів, колективні звернення, де наочно виявляються характерні риси і напрямки лівоопозиційної аналітики [3.213].

Третю групу джерел складають матеріали політичних партій і громадських організацій. Політичні партії і громадські об'єднання, що діяли в межах України, в своїх програмних документах, пропагандистських закликах, зверненнях формулювали власне бачення майбутнього. Намагались доступними їм методами боротись за реалізацію своїх програм у специфічних умовах державно-правової сфери УСРР. Внутрішні механізми системи функціонування альтернативних політичних сил дозволяють проаналізувати протоколи їх зборів, відомості про керівний склад, внутрішнє листування, кількісні зміни серед партійних членів та інше.

Зокрема, документи з окреслених питань зберігаються у фондах ЦДАГОУ (Фонд 8. ЦК УКП 1920-1925 років, Фонд 16 Української партії лівих соціалістів-революціонерів борбистів, 1920 рік, Ф. 33, 51, 265 Юзівського, Київського, Одеського губернських комітетів РСДРП(м), Ф. 41. Єврейських політичних партій і організацій 1920-1931 років). Завдяки наявним матеріалам вдалося збагатити дослідження широким колом документів названих партій.

Аналізу специфіки їх офіційного курсу в контексті соціально-політичних та законодавчо-правових змін досліджуваного періоду допомогли матеріали з'їздів, конференцій, пленумів. Завдяки цьому можна уявити зміну у стратегії та тактиці політичних сил, їх ставлення до питань громадянської війни в Україні, утворення Радянського Союзу, нової економічної політики, українізації тощо. Досить важливими є також матеріали, які дозволяють уявити реальний стан діяльності регіональних партійних осередків. Недоліком є їх цензурованість у період радянського тоталітаризму, що перешкоджає проведенню комплексного аналізу вказаних документів.

Становище та діяльність громадських об'єднань національних меншин України дають змогу проаналізувати архівні справи ЦДАВО (Ф.413, Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті, Оп. 1, 1923-1933 роки; Ф. Р-5, Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, Оп. 2, 1924-1926 роки). Серед них слід виокремити документи стосовно суспільно-економічного життя в національних сільських радах, списки релігійних громад та інше.

Багатий фактичний матеріал відносно внутріпартійного становища соціалістичних партій вивчено автором в архівосховищах Одеського державного архіву. Спираючись на дані Фонду Міського комітету Одеської Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) (Ф.41, оп.1 1920-1921 роки) та Одеського губернського (обласного) комітету ЄКП (Ф. 868, оп.1, 1917-1921 роки) проаналізовані питання, пов'язані не тільки з роботою міської організації, а й масив циркулярів, інформаційних листів, бюлетенів «Право» та «Лівобережне» бюро Єврейської комуністичної партії. Документи, що висвітлюють загальноукраїнські аспекти партійної діяльності, розглянуто в Фонді Одеського міського комітету РСДРП(м) (Ф. 39, оп. 1. 1920-1929 роки), Одеського губернського комітету УПЛСР(б) (Ф.40, оп.1. 1920 рік).

Інформація щодо взаємодії між загальноросійськими партіями РСДРП(м) та правими есерами України й Росії міститься в Державному архіві Саратовської області (Ф. Р-521, оп. 1,2 Саратовського губернського

виконавчого комітету, Ф. Р-522, оп. 1,2,3 Нижньоволзький крайовий виконавчий комітет 1921-1929 років). Документи стосовно України в архіві знаходяться через взаємозв'язок регіону з Україною. Оскільки українці там були розселені ще з часів Катерини II, в його фондах зберігається архів Херсонської католицької єпархії, у 1918-1920 роках функціонували відділи по роботі з українцями в губкомах Поволжя і т.д. Наукову оригінальність становлять матеріали, що стосуються взаємодопомоги соціал-демократів і соціалістів-революціонерів Поволжя та України в період голоду 1921-1923 років, матеріальної підтримки під егідою Політичного Червоного Хреста політичних в'язнів та їх сімей, структурно-організаційних намаганнях співробітництва окреслених сил у першій половині 1920-х років. Цінними для дослідження є програмні документи та звернення РСДРП(м), згодом її закордонних центрів, до всіх меншовицьких організацій та їх прихильників у Радянському Союзі [2.77; 2.78; 2.79; 2.80; 2.81; 2.82; 2.83].

Для реалізації поставлених в дослідженні завдань особливу роль відіграє *четверта група джерел* – мемуарна література. Листи та спогади учасників подій безпосередньо передають настрої окремих людей, національних і соціальних груп, «дух епохи». Безперечно, вони несуть на собі відбиток авторського світогляду, суб'єктивізму і тому не є самодостатнім джерелом. Разом з тим вони відтворюють реальну картину, виявляють зв'язки між подіями і історичними особистостями.

У дисертації використані опубліковані джерела наративного характеру – мемуари та щоденники учасників українського та загальноросійського революційних рухів: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, П. Христюка, Н. Махна, В. Затонського, Г. Лапчинського, меншовиків Б. Ніколаєвського, С. Воліна, Г. Аронсона, П. Гарві, Б. Двінова, спомини анархістки Гарасевої та інших [4.351; 8.461; 8.462; 8.463; 8.464; 8.465; 8.466; 8.467; 8.468; 8.469; 8.471; 8.472; 8.475; 8.475; 8.477; 8.483; 9.504].

Безперечно, мемуари представників загальноросійських партій не можуть виступати самодостатнім джерелом для аналізу різнопланового

процесу еволюції українського партійно-політичного середовища. Однак порівняння поглядів представників різних політичних таборів щодо ідентичних подій та співставлення їх з іншими джерелами дозволяють провести більш глибоке дослідження.

Оригінальною мемуарною пам'яткою є робота з історії махновського руху, написана одним з анархістських лідерів П. Аршиновим у 1921 та видана в Берліні в 1923 році. Вона має першорядне значення для оцінки середовища махновського руху, його ставлення до суспільно-політичних та національних питань[8.460].

Історії однієї з течій українського соціалізму та національного комунізму – боротьбизму, загальному аналізу революційних подій в Україні присвячені мемуарні спогади І. Майстренка [8.473; 8.473]. Репрезентативними з точки зору джерельної бази досліджуваної тематики є роботи Д. Дорошенка [4.290; 8.470]. Цінні факти з історії єврейських соціалістичних та комуністичних сил, розпаду БУНДУ надає лідер єврейських комуністів М. Рафес [8.482].

У 1920-ті роки масового характеру набуває видання історико-революційних мемуарів більшовицьких лідерів загальнодержавного та регіонального рівня, більшість з них підготовлені на базі Істпарта ЦК КП(б) України (у 1930-1933 роках Інституту історії партії та Жовтневої революції в Україні), що друкувалися в журналі «Летопись революции» («Літопис революції») у Харкові. Зокрема в руслі більшовицької оцінки розстановки партійно-політичних сил в радах робітничих та селянських депутатів подані спогади Є. Миронова, М. Солтанова [8.478; 8.484]. В них фактичний матеріал практично не підкріплюється архівними документами і матеріалами періодичних видань, має чимало неточностей, помилок, самовихвалень. Однак, на відміну від пізніших професійних радянських дослідників, які замовчували невігідні аспекти для бачення офіційної історії Жовтневої революції факти, автори споминів не наважуються на пряме замовчування та фальсифікацію перебігу подій. Також на сторінках «Літопису» публікувалися

документальні матеріали, дослідницькі статті, присвячені виникненню й генезі соціал-демократичного руху, діяльності КП(б)У, історії громадянської війни та іншому.

Для більшовиків важливим джерелом розповсюдження неправдивої інформації про альтернативні партії, слугували покайні листи, заяви, мемуари та історичні твори колишніх партійних лідерів, санкціоновані, чи написані під тиском влади. З таких позицій слід ставитися до листів П. Аршинова, в яких повністю викривається «антирадянський анархістський рух» України опублікованих в середині 1930-х років у радянській пресі [3.205, с. 667-685]. До подібних можна віднести покайні листи колишнього есера Б. Савинкова, промови, спомини, історичні твори колишніх членів меншовицького ЦК Б. Горева, І. Майського [5.368, с. 35-37].

До написання «правильної» мемуарної літератури в 1920-х роках активно залучалось ДПУ. За його допомогою разом з партійною публіцистикою в 1920-1930-ті роки закладено підґрунтя для тенденційного висвітлення історії ліберального, соціалістичного, анархістського рухів, притаманне радянській історіографії до кінця 1980-х років, епізодичні прояви якої збереглися і сьогодні.

З діяльністю ВНК-ДПУ-ОДПУ пов'язана поява цілого комплексу документів та матеріалів, котрі або висвітлювали політику небільшовицьких партій у спотвореному вигляді, або стали прямою фальсифікацією. Як приклад, звинувачувальна справа 1922 року по ЦК ПСР, базувалась на основі споминів лівого есера, пізніше завербованого ВНК, Г. Семенова. За участі ВНК, його спомини про військову та бойову роботу ПСР у 1917-1918 роках опубліковано на початку 1922 року в Берліні [5.368, с. 39].

Важливе місце в комплексі джерел належить *п'ятій групі джерел* – періодичній пресі. Адже друковані органи, особливо в період революційних подій та становлення більшовицької влади одночасно виконували інформаційну, агітаційну, організаційну функції.

У газетах міститься багато фактичного матеріалу, наведені стенограми партійних з'їздів, зборів громадських організацій, публікації резолюцій та постанов. Важливе місце на шпальтах газет займають огляди, політичні статті на актуальні теми, листи з місць. Разом з цим преса не завжди подавала достовірну інформацію. Зустрічалися спроби інтерпретації ситуації чи подання фактажу у вигідному для себе світлі.

Автором опрацьовано близько 500 періодичних видань, 27 найменувань, 1918-1930 років. Серед них – україномовна та російськомовна преса місцевого, регіонального, загальноукраїнського, всеросійського та загальнорадянського рівнів. Матеріали часописів використані для детальнішого аналізу конкретних подій з урахуванням відповідних ситуацій, взаємодії політичних сил, проведення внутріпартійної роботи тощо.

У дисертації використані небільшовицькі партійні видання «Боротьба» (Київ, орган УКП (боротьбисти), 1919-1920 роки) [10.2.603], «Борьба» (Миколаїв, УПЛСР (борбисти), 1919-1920 роки) [10.2.604], «Набат» (Харків, орган анархістів, 1919-1921 роки) [10.2.616], «Шлях до волі» (Катеринослав, орган махновців-анархістів, 1919 рік) [10.2.617], «Путь социал-демократа» (Миколаїв, орган РСДРП(м), 1919 рік) [10.2.621], «Социалистический вестник» (Берлін, орган Закордонної делегації РСДРП, 1922-1928 роки) [10.2.624], «Революционная мысль» (Берлін, журнал Закордонної делегації ПСР, 1923-1926 роки) [10.2.626], «Воля России» (Прага, журнал Закордонної делегації ПСР, 1924-1927 роки) [10.2.627], «Современные записки» (Париж, орган Закордонної делегації ПСР, 1922-1925 роки) [10.2.628].

Залучення більшовицької преси дало змогу не тільки оприлюднити значний фактичний матеріал, а й розглянути її роль у дезорганізації політичних опонентів. Серед радянських видань опрацьовано газети «Правда» (Москва, 1919-1930 роки) [10.2.618], «Известия» (Москва, 1919-1930 роки) [10.2.607], «Комуніст» (Харків, Київ, 1919-1929 роки) [10.2.612], «Красный Николаев» (Миколаїв, 1919-1928 роки) [10.2.613], «Вісті» (Харків, 1921-1928 роки) [10.2.606], «Пролетарий» (Харків, 1920-1922 роки) [10.2.619],

«Селянська біднота» (Харків, 1920 рік) [10.2.625], «25 лет борьбы» (Миколаїв, 1923 рік) [10.2.629], «Більшовик» (Київ, 1920 рік) [10.2.601], «Летопись революции» (з 1928 року «Літопис революції») [10.2.614; 10.2.615], «Киевский пролетарий» (Київ, 1926 рік) [10.2.611], «Селянська правда» (Харків, 1921-1923 рік) [10.2.623], «Рабочая Украина» (Харків, 1923 рік) [10.2.622], «Борец за коммунизм» (Катеринослав, 1919 рік) [10.2.605], «Більшовик» (Одеса, 1920-1921 роки) [10.2.602], «Известия ЦК РКП(б)» (Москва, 1921 рік) [10.2.608], «Известия губернского Полтавского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» (Полтава, 1920 рік) [10.2.609], «Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета коммунистической партии (большевиков) Украины» (Одеса, 1921 рік) [10.2.610], «Пролетарська правда» (Харків, 1920 рік) [10.2.620].

Таким чином, джерельна база для проведення історико-правового дослідження ліквідації політичних партій та громадських об'єднань України в 1920-х роках представлена різноманітними за походженням джерелами. Джерельні матеріали, які висвітлюють різні аспекти соціально-політичної історії, генези законодавчо-правової системи, дозволяють провести дослідження особливостей і загальних рис ліквідації політичного плюралізму в Україні в хронологічних рамках 20-х років ХХ сторіччя. Інформативний потенціал джерел дозволяє вирішити основні завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Зміни, що відбулися в житті українського народу після проголошення незалежності, відкрили сприятливі умови для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення та доповнення його методологічних аспектів. Специфіка сучасної дослідницької роботи проблематики становлення тоталітарної системи полягає в надзвичайно динамічному розвитку цього напрямку історичної науки. Нині розроблено

значну кількість загальних і спеціальних методів історико-правового дослідження. Завданням науковця є ретельний відбір логічно поєднання несуперечливих методів, правильне їхнє застосування, щоб з якомога більшою достовірністю досягти поставленої мети.

Разом з тим характер підходів до вивчення подій 1920-х років в Україні вирізняється в залежності від культурно-політичного середовища, яке прямо чи опосередковано впливало на формування науково-історичної парадигми. Так, висновки вчених України, Канади, США, Росії та Європи різні та певною мірою суперечливі. Окрім того, необхідно констатувати не лише культурно-географічні відмінності в оцінці генези раннього тоталітаризму, а й хронологічні (наприклад, зміни у вітчизняній історіографії, започатковані в середині 1980-х років).

Враховуючи, що предмет цього дослідження становить більшовицька ліквідаційна політика та правові механізми її забезпечення проти альтернативних політичних сил, теоретико-методологічна база ґрунтується на вивченні взаємовідносин політичних партій, що діяли в УСРР, та державного апарату. Сам термін «партія» означає організовану групу громадян, об'єднаних спільними ідеями та інтересами. Те ж саме стосується «політичної партії», котра являє собою організацію політичного характеру, що передбачає боротьбу за владу та висловлює інтереси певного класу чи соціального прошарку, об'єднуючи найбільш активних його представників. Для реалізації власних цілей партія повинна мати організаційну структуру (ЦК, президію, регіональні осередки) та внутрішньо-правову базу (програму та статут організації, регламентаційні документи та інше).

Розглядаючи теоретичні аспекти поставленого в дослідженні завдання, слід зосередитись на ключовому аспекті взаємодії держави та громадсько-політичних сил – верховенстві права. Йдеться про визначальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільнот, груп, об'єднань. Вираз «верховенство права», або ж «панування («правління») права», вперше

вжив у XIX сторіччі англійський юрист А. Дайсі [6.411, с. 89. 112-115]. У новітній історії цей термін використовується у деяких міжнародних актах (зокрема, у Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року).

У радянській Україні поняття «верховенство права» втрачало свій самостійний смисл. Оскільки соціальний зміст і сутність наведеного принципу визначалось встановленими юридичними нормами, формально-обов'язковими правилами поведінки, санкціонованими авторитарною державою. У цьому випадку право підпорядковувалось установленим владою законам, які в умовах однопартійної системи змінювались в інтересах виключно компартійної влади. Саме на таких принципах розбудовувалась партійно-політична, суспільна та законодавча система України в 1920-х роках.

Теоретичну спробу сформуванати принципи взаємовідносин держави з політичними партіями здійснив у 1906 році лідер РСДРП(м) Ю. Мартов. На його думку, політичні партії утворюються для здійснення впливу на життя держави в умовах, коли громадяни отримують можливість займатися відкритою політичною діяльністю, беручи участь у веденні державних справ [5.368, с. 67]. Класифікуючи партійно-політичні сили, Ю. Мартов спирався на їх ставлення до існуючого державного ладу, методів та форм його реформування. З його позицій партії поділялись на реакційно-консервативні, помірно-консервативні, ліберально-демократичні та революційні [5.368, с. 69].

Іншої точки зору дотримувались більшовики, базою якої слугував єдиний критерій – класовий. В. Ленін виправдовував абсолютизацію принципу класового підходу, мотивував тим, що політична боротьба в країні носить виключно класовий характер. У статті «Досвід класифікації російських політичних партій» написаній у 1906 році, «вождь пролетаріату» поділяв партії на чотири групи: пролетарські, дрібнобуржуазні, буржуазні, поміщицько-монархічні. У свою чергу, буржуазні поділялися на ліберально та реакційно-буржуазні [3.214, с. 126]. З таких позицій характеризуватимуться альтернативні більшовикам сили у службовій документації НК-ДПУ-ОДПУ та КП(б)У.

В цілому, незважаючи на наявність в більшовицько-марксистських трактуваннях ряду раціональних моментів, слід відзначити помилковість її головної тези – класового підходу. Погоджуючись з тим, що важливим чинником їх виникнення є певний рівень соціально-економічного розвитку, адже більшість партій утворилось в часи становлення та утвердження капіталізму, що передбачало відображення ними інтересів певних класів, категоричне заперечення викликають тези про «однорідність» їх соціальної бази. Оскільки партії мали у своїх лавах представників різних соціальних верств, значну роль відігравали національний, релігійний, географічний та інші чинники.

Своє розуміння терміна «партія» висловлював Й. Сталін. В 1921 році стосовно до більшовицької сили він обмежився лаконічним формулюванням – «партія – це орден мечоносців». Хоча слід зазначити, що даний вислів опублікований лише в 1952 році. В 1924-1926 роках сталінське тлумачення стане більш розгорнутим. Йтиметься про те, що партія – це передовий загін робітничого класу, організований ним загін, вища форма класової організації пролетаріату, зброя диктатури пролетаріату, єдність волі, несумісна з існуванням фракцій, очищуючи себе від опортуністичних елементів, партія тільки посилює себе, оскільки партія є вищою керівною силою держави [4.339, с. 97-98].

Сучасні історіографи, класифікуючи політичну палітру першої чверті ХХ сторіччя, зупиняються на трьох політичних таборах. Це консервативні, ліберальні та соціалістичні (до цього спектру входять революційно-демократичні сили дрібнобуржуазних та пролетарських верств). Відзначаючи українську специфіку партійного будівництва, слід погодитись з думкою дослідниці соціалістичних партій Т. Бевз. Вчена зазначає, що якщо в країнах Західної Європи спочатку виникли ліберальні, потім консервативні і лише згодом – соціалістичні партії; то у Росії – соціалістичні, консервативні, ліберальні, а в Україні першими найвпливовішими і найчисленнішими партіями стали соціалістичні (РУП, Українська соціалістична партія,

Українська соціал-демократична спілка, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів), далі виникли і діяли досить нетривалий час – ліберальні (Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська радикально-демократична партія, ТУП), і лише влітку 1917 р. з'явилася консервативна партія (Українська хліборобсько-демократична партія). Пояснюється це великим відсотком сільського населення України, інтереси яких представляли саме соціалісти [4.264. с. 187-189].

На подібних позиціях стоїть інший дослідник генези української політичної думки першої чверті ХХ сторіччя, О. Висоцький. Вчений підкреслює, що саме соціалістичні партії виступили провідними політичними силами під час подій 1917-1920 років. Саме з їх рядів виникнуть останні політичні партії України, знищені більшовиками в першій половині 1920-х років [4.282, с. 45-51].

В останній час дослідники відходять від ототожнення термінів «багатопартійність» та «багатопартійна політична система». Так, з точки зору науковця В. Мілера багатопартійність передбачає існування в країні кількох політичних партій, не відповідаючи на питання їх участі у владі, формуванні державної політики. Подібна ситуація з формальною багатопартійністю існували на початку 1920-х років в УСРР. Автор вважає, що багатопартійна політична система передбачає участь низки партій в здійсненні політичної влади, незалежно від того виступають вони в урядовому блоці, чи складають опозицію [3.236, с. 81].

Професор права Р. Халфін, розглядаючи специфіку історико-правового дослідження, формулює ряд методологічних проблем, вирішення яких потребує спільних зусиль спеціалістів у галузі історії та теорії права. Зокрема, це аналіз правових явищ в зв'язку з загальними економічними, політичними, соціально-культурними умовами даного періоду, оцінка правових форм та інститутів з точки зору виконуваних ними функцій конкретного періоду,

розкриття результативності правової форми, ефективності правових механізмів на різних етапах та галузях суспільного життя [9.548].

В представленому дослідженні використання теоретико-методологічного апарату базується на загальнонаукових, спеціально-історичних та правових методах пізнання. Зокрема, при розробці питання знищення політичного плюралізму в Україні 1920-х роках серед загальнонаукових методів застосовувались такі: метод аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення, системного підходу, ідеалізації та абстрагування, що зумовило характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дисертації.

Важливу роль в даному дисертаційному дослідженні відіграв *принцип об'єктивності*. Це дало змогу провести неупереджений аналіз та оцінку історіографічної бази (підрозділ 1.1.). Уникаючи заангажованості дати оцінку залученим до дослідження фактичним матеріалам політико-правової практики радянської влади, що складають джерельну базу роботи (підрозділ 1.2.).

Принцип системності дозволяє розчленовувати дослідницький об'єкт, в нашому випадку партійно-політичну систему України періоду раннього тоталітаризму, на групи та розглянути його як певним чином задану систему функцій індивідів, що становлять дану групу з одного боку. З іншого, проаналізувати питання уніфікації правових норм УСРР до загальнорадянських, виокремити певні сфери суспільно-політичного життя, які виступають як глобальні, стосовні до будь-якого рівня соціальної організації. Зокрема, окреслений принцип використано в підрозділах 2.1., та 2.2. при характеристиці політичної палітри радянської України та законодавчо-правового забезпечення ліквідаційної політики більшовицької партії проти альтернативних політичних сил у досліджуваній період.

Принцип історизму забезпечує аналіз еволюції історико-правового процесу, поява, становлення й розвиток кожного досліджуваного історичного факту. Історизм має на увазі застосування спільно, але не одночасно, двох підходів: *історико-ситуаційного й історико-ретроспективного*.

Історико-ситуаційний підхід дозволяє розглядати явища й процеси минулого в контексті відповідної історичної ситуації. У представленому дослідженні це допомагає з'ясувати, наскільки адекватно лідерами тодішніх політичних сил сприймалися й ураховувалися при визначенні цілей і завдань своєї діяльності історичні реалії (підрозділи 3.1.; 3.2.; 3.3.). З позицій історико-ситуативного підходу розглядаються можливості суб'єктів суспільно-політичного життя УСРР, надані їм для реалізації власних ідей, розвитку та існування.

Історико-ретроспективний підхід розкриває суть і прогресивність явищ минулого з певної історичної дистанції, коли тією чи іншою мірою виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому, що дозволяє поглибити розкриття її об'єктивної значимості й прогресивності, дати їй більш глибоку оцінку. Даний принци застосовано при аналізі програмно-ідеологічних антагонізмів в анархістському середовищі України (підрозділ 4.3.), загальних висновках дослідження.

За твердженням одного з засновників *порівняльно-історичного методу*, російського історика М. Ковалевського, він відкриває можливості для вивчення наступних питань: 1. Який юридичний устрій, правопорядок властивий цьому соціально-політичному устрою, суспільству 2. Яким є внутрішній зв'язок між юридичними та суспільними процесами 3. Як відбувається генеза правопорядку при конкретному державно-правовому устрою [9.511]. Даний метод застосовано в дослідженні для виявлення закономірностей й особливостей генезису ліквідаційно-правової політики радянської держави стосовно опозиційних партій та громадських об'єднань в 1920-х роках (підрозділи 2.2.; 5.1.; 5.2.).

Історико-хронологічний метод використано для вивчення історико-правового процесу і його аналізу в хронологічній послідовності, що дозволяє зрівняти подібні інститути в різних державах у тому самому історичному часі, виявити загальні закономірності й національні особливості генезису партійно-політичних систем досліджуваного періоду. Автором при аналізі законодавчо-

правового забезпечення ліквідаційного процесу більшовиками політичних опонентів розглянуто правові чинники, регламентуючи діяльність політичних партій країн тогочасної Європи, функціонування програмно близьких до українських, зокрема носіїв народницької ідеології, політичних партій Південної Європи (підрозділи 2.1; 2.2; 3.1.).

Історико-генетичний метод застосований для встановлення основних причинно-наслідкових зв'язків подій застосовано автором протягом всього дослідження. Метод дозволяє розрізнити ключові положення історичного розвитку, приватні особливості такого розвитку й одиничні подробиці, обумовлені динамікою історичного процесу. Зокрема, ключовим моментом причинно-наслідкового ходу подій, проаналізованих у роботі, є остаточна перемога більшовиків у громадянській війні, після чого вони втратили необхідність навіть у ситуативних союзах з соціалістичними партіями, розпочавши процес їх знищення.

Діахронічне порівняння здійснено для співставлення дій конкретного державно-партійного інституту в різні періоди його діяльності. Так, робота органів радянської влади КП(б)У, НК-ДПУ-ОДПУ досліджена в динаміці, в міру посилення репресивно-каральних дій більшовицької сили до альтернативних партій (підрозділи 2.2.; 2.3.; 5.1.; 5.2.). Виявлено закономірності, характерні риси, юридичне обґрунтування здійснення політичного контролю й владної політики, спрямованої на встановлення однопартійної системи. За допомогою окресленого методу автором розглянута роль більшовицької преси на різних етапах дезорганізації та боротьби з політичною опозицією (підрозділ 2.4.).

Статистичний метод, використання кількісних показників допомогли ефективному аналізу ступеня впливу, зробленого на функціонування опозиційних партій ліквідаційними діями більшовиків. У дослідженні наводяться кількісні дані членів опозиційних партій, статистика заарештованих та висланих на різних етапах владної протидії. Даний метод застосовано при розгляді політико-правової практики знищення націонал-

комуністичних та соціалістичних партій УСРР (підрозділи 3.1.; 3.2.; 3.3.), загальноросійських сил (підрозділи 4.1.; 4.2.; 4.3.), встановлення монополії більшовиків в системі функціонування громадсько-політичних об'єднань (підрозділи 5.1.; 5.2.; 5.3.).

Для виконання завдань дослідження використана широка джерельна база, аналітична обробка якої потребувала використання конкретизованих методів історичного пізнання. Серед них найбільше значення мали *конкретно-пошуковий і метод систематизації джерел за проблематикою*.

Спеціальні *історико-правові методи* (фронтальне дослідження опублікованих і неопублікованих джерел, ретроспекції, актуалізації) виступили важливим інструментом у вивченні досліджуваної теми, дозволивши виділити ключові закономірності процесу при оформленні узагальнюючих тез і висновків.

За допомогою *формально-догматичного методу* (інструментарій юридичної техніки) автором здійснено аналіз нормативних приписів законодавчих актів УСРР, присвячених організаційно-правовим питанням функціонування політичних партій та громадських організацій. *Порівняльно-правовий* метод сприяв виявленню поступовості в оновленні законодавчої бази, спрямованої на встановлення та закріплення комуністичного єдиновладдя. *Метод герменевтики* задіяний задля конкретизації термінології, яка склала основний поняттєво-категоріальний апарат проблеми. *Аксіологічний підхід* дозволив оцінити якість положень законів 1922 та 1928 років, які регламентували діяльність громадських об'єднань. *Соціологічний метод* забезпечив проведення аналізу результативності норм права, ступеню їх втілення у правовідносини. Історико-правове дослідження неможливе без застосування методів *психологічного аналізу або порівняльно-психологічного методу*. За його допомогою пояснюється достатньо активний перехід колишніх членів українських соціалістичних та націонал-комуністичних партій до КП(б)У (підрозділи 3.1.; 3.2.). Порівняльний підхід від виявлення причин, які спонукали окрему особу до тих чи інших вчинків до психології

соціальних груп чи мас дає змогу пояснити віру зазначених партійних діячів у подальшу «розбудову справедливого соціалістичного суспільства» в лавах КП(б)У. При розгляді політико-правових фактів та явищ як наслідків людської діяльності психологічні мотиви трактуються як об'єктивна потреба особи конкретизована в певних умовах.

Отже, сукупне використання окресленої теоретико-методологічної бази дозволило авторів вивчити, проаналізувати й дослідити широкий джерельно-історіографічний масив. Аналіз основних характеристик законодавчо-правової системи УСРР дозволяє визначити її якісні особливості, динаміку змін функціональної ролі права протягом 1920-х років, що в цілому дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання й належним чином розкрити обрану тему.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ВЛАДИ З АЛЬТЕРНАТИВНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

2.1. Політична палітра радянської України 1920-х років

З огляду на мультикультурне й соціальне різноманіття України з кінця XIX – першої чверті XX сторіччя на її території зароджується й функціонує цілий спектр різних політичних сил і рухів. Не в останню чергу цей процес взаємозалежний із промисловою революцією останнього десятиліття XIX сторіччя, збільшенням чисельності населення, формуванням пролетаріату, попитом на ідеї соціальної справедливості й реформування консервативних підвалин суспільства.

Специфіка формування інституту української багатопартійності є результатом історичного процесу та еволюції вітчизняної політичної системи. Історико-правовий аналіз генезису інституту багатопартійності в Україні дозволяє виокремити її специфічні риси. На відміну від західноєвропейських країн політичні партії України сформувались із значним запізненням (приблизно на 50 років), тому процес їх розбудови проходив у стислі терміни.

Ідеї соціальної справедливості сприяли популяризації саме соціалістичних ідей. Так, у Центральній Раді з 19 представлених у ній партій 17 становили соціалістичні сили [8.470, с. 398]. Серед них діяли загальноросійські, українські соціалістичні й національні партії. Розроблена партійними лідерами ідеологія та програми дій партій носили, як правило, абстрактно-теоретичний характер, недостатньо поєднуючись з актуальними потребами розвитку державності. Різкий перехід після Лютневої революції до політичного плюралізму, на жаль, призвів до виникнення безсистемних, що не мали під собою історико-правового підґрунтя чисельних одноденних партій та рухів. Це завадило перетворити політичну систему в справжню

багатопартійну, сприяло приходу до влади найбільш цинічної та жорсткої політичної сили – більшовицької партії.

Перемога більшовиків поставила перед ними складне завдання з формування політичної системи соціалістичного зразка. В контексті даного дослідження на перший план висувається подальша трансформація політичної системи на протязі 1920-х років. Насамперед, її інституціональної частини, яку утворюють політичні інститути, до яких належать політичні партії та громадські організації. Саме в боротьбі нової державної влади, представленої сателітом правлячої загальноросійської комуністичної партії КП(б)У, радами, ВУЦВК, РНК з різноманітними політичними партіями з широким спектром теоретико-концептуальної та тактичної спрямованості народжувалась політична система радянської України в 1920-х роках.

Боротьба за політичну гегемонію більшовицької партії, що розпочалася з жовтня 1917 року, якісно нового характеру отримала наприкінці 1919 – початку 1920 років. В цей час радянська влада втретє встановилась на більшій частині території України, що автоматично призвело до утвердження КП(б)У як правлячої, урядової, державної партії, надавши їй вирішальної переваги над іншими політичними силами.

У цей період політична палітра України представлена двома основними групами легально та напівлегально діючих політичних партій. Перша група – це національно-комуністичні та прокомуністичні партії – УКП (боротьбисти), Українська комуністична партія (УКП), УПЛСР (борбистів), Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон» та інші. Праві партії соціалістичної спрямованості – УСДРП, УПСР припинили своє існування на території радянської України, шляхом еміграції перенісши свою діяльність за кордон. Другу групу склали загальноросійські партії та організації. Насамперед це РСДРП(м), есерівські партії та гуртки, організації анархістів.

Тому, незважаючи на неприйняття більшовиками принципів відкритої конкуренції, плюралізму й демократії, політична система України початку 1920-х років формально підпадає під визначення багатопартійної з наявною

домінуючою партією КП(б)У. Політико-правова система УСРР, фундаментом якої виступала правляча партія, не надавала можливостей альтернативним політичним силам реально впливати на соціально-політичні процеси. Це згодом приведе до її поступової трансформації на протязі 1920-х років в бік авторитаризму та подальшого тоталітаризму.

В контексті цього з 1920 року, поряд з успіхами, що визначили переможця громадянської війни, малочисельна, але вкрай агресивно налаштована до опонентів правляча партія більшовиків (яка нараховувала на березень 1920 року близько 30 тисяч членів) починає процес «зачищення» політичного поля від конкуруючих сил [5.388, с. 482]. Ліквідація легальних та напівлегальних партій здійснювалась за двома основними напрямками: по-перше, поглинання національно-комуністичних партій, по-друге, знищення з широким застосуванням репресивного апарату меншовиків, анархістів та есерів. Але, в першу чергу, жорстко переслідувалися залишки ворожих більшовикам партій, кістяк яких становили «класово чужі й контрреволюційні елементи».

Формування та консолідація ворожого до більшовиків табору відбулася відразу після Жовтневого перевороту. В цей час політичні партії поділились на три групи: ті, хто підтримав їх прихід до влади (ліві есери), хто засуджував переворот, але поділяв ідею створення соціалістичного уряду (меншовики), та партії, що засуджували більшовиків, в основу своїх політичних платформ поставивши принцип парламентської демократії (кадети, частина меншовиків, праві есери та інші).

Саме від ліберально-демократичних сил більшовики насамперед зачищали політичну арену. Найбільш відомою серед них була партія народної свободи (конституційно-демократична). Організація поміркованої російської інтелігенції, яка виступала за парламентсько-монархічний устрій Росії, за аналогією із Великою Британією. Партійні осередки на той час існували майже в усіх великих містах України. Так, в Полтаві наприкінці 1917 року їх кількість складала до 300 осіб [2.171, арк. 25-26].

Після того, як 12 грудня 1917 року рішенням Ради народних комісарів партія кадетів була зарахована до «ворогів народу» та арешту її лідерів, кадети діяли нелегально. Брала участь у різних підпільних антибільшовицьких організаціях, активно підтримували Білий рух. Природно, що з перемогами більшовиків падав їх кількісний склад. Виходячи з матеріалів Архіву Служби безпеки України, найбільш численні (від декількох десятків до сотні активних членів) підпільні кадетські організації на початок 1920 року існували в Харкові, Одесі й Києві. Але з огляду на її нелегальний статус, що визначав безкомпромісний «класовий підхід» до її членів, на початок 1921 року число активних прихильників конституційних демократів в Україні, виходячи зі зведень ВУНК, складало декілька десятків членів, розкиданих по різних містах України [2.56, арк. 8-9].

Підтримкою серед населення користувалися українські націонал-соціалістичні та комуністичні партії. На початку 1920 року в Україні діяли три комуністичні партії – провладна КП(б)У, Українська комуністична партія (боротьбистів) та Українська комуністична партія (укапісти). Національно-соціалістичної платформи дотримувалися й українські ліві соціалісти-революціонери УПЛСР (борбисти).

Українська комуністична партія (боротьбистів) і УПЛСР (борбисти) належали до союзників більшовиків у громадянській війні. Обидві партії виникли з лівоесерівської платформи, тому, враховуючи підтримку лівими есерами більшовиків, певний час діяли на легальній основі, маючи представників у радах. Боротьбисти сформувалися з лівого крила українських есерів і частини УСДРП (незалежники), їхніми лідерами були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко. На початок 1920 року приблизна кількість їх членів становила приблизно 15 тисяч чоловік. Борбисти (від назви друкованого органу партії «Боротьба») під керівництвом В. Качинського, Г. Алексеєва, Є. Терлецького виникли, як і боротьбисти, на базі лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. На початок 1920 року вони нараховували близько 7500 членів [4.347, с. 197].

Названі партії декларативно визнавали радянську владу, але засуджували «диктатуру пролетаріату», протиставляючи їй «диктатуру трудящих», або «диктатуру трудових класів». За аналогією з популярними в країнах Балкан і Південної Європи того часу традиціями народництва, де представники політичних сил, позиціонуючи ці ідеї, на деякий час прийшли до влади, головна ідеологічна ставка як борбистами так і боротьбистами робилася на селянство. Концептуальною думкою стала теза про авангардну роль робітничого класу виключно на початковому етапі соціалістичної революції, після чого керівна роль у соціалістичному будівництві повинна паритетна розподілятися між селянством та пролетаріатом.

Після зміцнення свого становища в країні більшовики беруть курс на самоліквідацію та внутрішню дезорганізацію вказаних партій. Відпала потреба в союзниках національно-комуністичної й соціалістичної орієнтації. Поєднуючи гучні гасла про «подальшу розбудову соціалізму в лавах КП(б)У» та заборонні заходи з окремими репресивними діями відносно незгодних з саморозпуском активістів, КП(б)У достатньо швидко зуміла добитися поставленої мети.

20 березня 1920 року на Всеукраїнській конференції УКП(б) делегати схвалили курс на саморозпуск, паралельно з цим масово подавали заяви на вступ до КП(б)У. На півроку більше протрималась УПЛСР(б), керівництво якої також не наважилось чинити опір владній партії, оголосивши про саморозпуск у липні 1920 року. Незгодні з цим рішенням партійці поповнювали ряди лівоесерівських організацій [4.342, с. 326].

У подальшому в Україні протягом першої половини 1920-х років продовжували діяти нечисельні гуртки лівих есерів, представлені есерами-синдикалістами та есерами-максималістами. За даними інформаційного бюлетеня ВНК, у січні 1922 року в Україні активно проявили себе до 100 лівих есерів-синдикалістів, 50 есерів-максималістів [2.59, арк. 26]. З 1921 року вони переходять в опозицію до КП(б)У, обвинувачуючи її в узурпації влади, підміни поняття народовладдя «диктатурою пролетаріату». Тим самим вони

переходять до категорії нелегально діючих сил, підпадаючи під пресинг каральних органів. З 1923 року діяльність окреслених сил в УСРР практично зведена нанівець.

Із всіх українських партій, альтернативних більшовицькій, найбільш тривалий час проіснувала Українська комуністична партія. За думкою ряду відомих вітчизняних дослідників, зокрема С. Кульчицького, В. Ченцова, Д. Архієрейського, лояльне ставлення КП(б)У до УКП пояснювалося рядом факторів. Серед них: нечисленність (в 1920 році близько 600 осіб) партії, збіг цілого ряду програмних тез, створення видимості для міжнародного співтовариства відсутності монополії однієї партії в СРСР [4.301, с. 250-251].

УКП, що за ідеологією мала соціал-демократичні витoki, сформувалась на базі УСДРП (незалежних) в січні 1920 року. Її очільниками були А. Пісоцький (А. Річицький), А. Ткаченко, М. Мазуренко та інші. Після розпуску боротьбистів у березні 1920 року їх праве крило ввійшло до складу УКП. Також до УКП приєдналися окремі національно-комуністичні групи, зокрема, представники течії федералістів у КП(б)У, керівника яких Г. Лапчинського обрано секретарем ЦК УКП [2.47, арк. 4-5].

Соціальну базу українських націонал-комуністів становило селянство. На відміну від УКП (б) та УПІСР (б), які вважали своєю програмною метою будівництво нового суспільства шляхом поєднання соціалістичних ідей з селянським рухом, УКП вбачало за головне об'єднання всіх комуністичних сил України в єдину партію для завершення «національної революції» та розбудови комунізму в самостійній Українській республіці. Тому вона всіляко позиціонувала необхідність повної автономії українських комуністів від їхніх російських колег.

Дані програмні цілі швидко перестали влаштовувати офіційну владу. УКП з 1922 року посилено позиціонується як «націоналістична буржуазна організація». Органи ДПУ, що до цього обмежувались лише загальним спостереженням за УКП, активно включаються в політику їх знищення. З початку 1924 року ЦК КП(б)У переходить до рішучих заходів з ліквідації

партії. Ініційовані та всіляко «підтримані» агентурним апаратом ОДПУ внутрішні розбіжності, дискредитаційна кампанія широко поширюється в пресі.

Критичною в плані подальшого існування самостійної Української комуністичної партії стає позиція III Комуністичного Інтернаціоналу, який рішенням президії Виконкому від 24 грудня 1924 року, визнаючи право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, єдиним її членом оголошував КП(б)У, а УКП та її ліва фракція повинні самоліквідуватися. В результаті на скликаному в Харкові 1-4 березня 1925 року IV з'їзді УКП ухвалюється рішення про саморозпуск [2.52, арк. 45-53].

Беручи до уваги популярність ряду загальноросійських партій у робітничо-селянському середовищі України, декларовані ними соціалістичні гасла, більшовики не мали можливості поступити з ними за аналогією з кадетами. В першу чергу це діючі легально та напівлегально партійно-політичні сили, представлені РСДРП(м), Партія соціалістів-революціонерів, анархісти.

Аналіз їх програмної діяльності дає змогу умовно поділити соціалістичні загальноросійські сили на дві групи. Перша – меншовики, праві соціалісти-революціонери, сіоністи-соціалісти та інші. Головною їх метою стало встановлення народовладдя, конкретизацією чого виступала ліберально-демократична парламентська форма правління. Друга – ліві соціалісти-революціонери, анархісти, максималісти. Ця група в тій чи іншій формі виступала за комунізм, але категорично заперечувала більшовицьку формулу тотального одержавлення.

Об'єднувало ці два крила загальне неприйняття радянської системи, відкидання самої ідеї «диктатури пролетаріату», практичні прояви якої звелись до повного контролю більшовицької партії над всіма державними інститутами. Через це влада була для них ворожою та підлягала зміні, в випадку анархістів знищенням держави як інституту взагалі. Тим самим соціалістичні сили, опиняючись в опозиції до розбудованої більшовиками

державної системи, були приреченими вести свою партійно-політичну діяльність в умовах постійного тиску, арештів, заслань та тюрем.

Достатньо серйозний досвід діяльності серед робітничого середовища України мала РСДРП(м). Історія соціал-демократичного руху України бере початок з кінця XIX ст., коли почали діяти гуртки «Південноросійського союзу робітників». Після розколу РСДРП на меншовиків і більшовиків посилюється не тільки ескалація суперечностей між двома марксистськими угрупованнями, а й розбіжності в організаційних принципах та соціальній базі прихильників. Якщо більшовики тяжіли до суворої партійної дисципліни з одноосібним лідерством, то меншовики достатньо терпимо ставилися до питань, пов'язаних з внутрішньопартійною демократією. Суперечливості в поглядах на національні питання не дозволяли РСДРП(м) плідно співпрацювати з українськими партіями соціалістичного спрямування.

Соціальну базу організацій РСДРП(м) в Україні становили насамперед представники так званої «робітничої інтелігенції» – інженери, кваліфіковані робітники та інші. Ще одну частину партійного контингенту складали представники інтелігенції – лікарі, вчителі, студенти, службовці.

Вже з 1920 року більшовики починають витіснити РСДРП(м) з поля легальної політичної діяльності. В свою чергу, меншовики, відкидали форми політичного екстремізму, надаючи перевагу конструктивному діалогу з владою. Шляхом участі в радах, виконавчих комітетах, профспілках та інших радянських організаціях та установах вони намагалися втілити в життя доктринальні засади власної політики. В цей період меншовикам вдається провести своїх представників до місцевих рад, зберегти більшість у керівництві цілим рядом профспілкових організацій (в Одесі ними повністю контролювалася профспілка друкарів, у Полтаві залізничників).

Загальна кількість меншовицьких організацій України в 1920 році становила близько 5 тисяч членів [2.65, арк. 6]. Центри меншовицького руху знаходились на Півдні УСРР, Донбасі та Харкові. Так, в Одесі їхня чисельність на кінець 1920 року становила 700 чоловік, третина з них

студентство. РСДРП(м) містила в собі групи лівих, що визнавали соціалістичний характер революції, але виступали проти диктатури (очільники Штульман, Суховий), центру (Богданов, Ходорів), які розглядали революцію як буржуазну й вимагали перетворити ради в загальнонародні органи, правих (Рис, Трахтенберг), які відкидали гасло «Вся влада Радам», вимагаючи скликання Установчих зборів [2.125, арк. 8].

У зв'язку з ліквідаційними заходами влади стрімко знижується чисельність партії. Наприкінці 1921 року вдвічі меншою стала кількість меншовиків Одеси (350 проти 700 в 1920 році). В Миколаєві, за даними спеціальних повідомлень Надзвичайної комісії, їх число – в 1920 році становило 127 активних членів, в 1921 році – 73 особи [2.91, арк. 54]. У центральних областях України (райони, що утворили сучасну Черкаську область) кількість активних прихильників РСДРП становила – в 1920 році 107 членів, в 1921 році – 52 меншовики [2.199, арк. 53-55].

Протягом 1920-1923 років відбувся ряд судових процесів над меншовицькими лідерами, представниками молодіжного крила руху, знищувалася їх матеріально-технічна база. Так, на початку 1923 року в Одесі відбувся суд над 30 меншовицькими лідерами. Паралельно з цим, політбюро ЦК КП(б)У забороняє меншовикам працювати в профспілкових органах [2.121, арк. 11-13].

Борючись із РСДРП, більшовики використовували апробований раніше на українських національно-комуністичних партіях засіб «добровільного» саморозпуску й прилюдного зречення від партійної діяльності. Виконуючи доручення КП(б)У, спрямовані на внутрішню дезорганізацію опозиційних партій, ДПУ ініціювало створення усередині меншовицького середовища груп саморозпуску, які протягом 1923 року провели організаційні збори в Одесі, Києві, Катеринославі, Донбасі. З ініціативи донецьких меншовиків сформовано Всеукраїнське бюро з керівництва ліквідаційними процесами в РСДРП.

На ініційованому більшовиками Всеукраїнському з'їзді колишніх соціал-демократів, що проходив 1-3 лютого 1924 року в Харкові приймається рішення про ліквідацію партії й вступ найбільш гідних її представників до КП(б)У. Протягом року про вихід з партії подано 2164 заяви від українських меншовиків [4.342, с. 270].

У такий спосіб ця партія юридично припинила свою діяльність в УСРР. Окремі незгодні з цим рішенням партійці перейшли на нелегальне становище. Здебільшого вдавалися до спроб організаційного об'єднання однодумців, отримання друкованої продукції (насамперед видання Закордонного комітету меншовиків «Социалистический вестник»).

Втім, жорсткий пресинг каральних органів дозволив ОДПУ констатувати наприкінці 1925 року про завершення оперативного розгрому партії, зведення до нуля її ролі в соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни. Надалі розробка чекістами РСДРП(м) носитиме персоніфікований характер спостереження за її окремими членами, перешкоджання нелегальним об'єднувчим процесам та становленню зв'язків з емігрантськими партійними центрами.

Ще одним ключовим об'єктом переслідування влади стали партійні угруповання есерівської спрямованості. Соціалісти-революціонери мали достатньо розгалужену мережу регіональних організацій не лише в містах і містечках, але й у селах. Основна мета – утворення демократичної республіки і рівний поділ землі. В 1917 році з середовища есерів виокремилась група «лівих» есерів, які виступили за союз з більшовиками. Підставою слугувало співпадання їх тактичних гасел «Влада – Радам», «Земля – селянам», «Мир – народу» з комуністами. Наприкінці 1920 року в Україні діяло кілька загальноросійських есерівських політичних сил: праві соціалісти-революціонери (ПСР), група «Народ», ліві есери (інтернаціоналісти та синдикалісти).

В 1920 році лівоесерівське середовище зазнало структурно-організаційних змін. Інтернаціоналісти та синдикалісти об'єднались у

«Конфедерацію партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів та синдикалістів) Росії та України» на чолі з Волковим, Чижиковим, Штейнбергом. Конфедерація відстоювала принципи правової легалізації партії в рамках існуючого законодавства [4.342, с. 272].

Інша частина лівих есерів утворилась та діяла переважно на території РСФРР, маючи в Україні лише поодиноких активних прихильників. До них належали «Комітет Центральної області партії лівих соціалістів-революціонерів-інтернаціоналістів» на чолі з М. Спиридоною та «Союз лівих соціалістів-революціонерів максималістів» (лідери В. Александрович, П. Лазимир та інші) орієнтувалися на підпільну діяльність. Спільними для лівих есерів обох напрямків стали вимоги відмови компартії від диктатури пролетаріату, політичних репресій, гарантії демократичних прав і свобод [4.342, с. 315].

З погляду офіційної влади, найбільшу активність в галузі партійної діяльності проявляли праві есери. ПСР виступала ініціаторами об'єднання всіх партій есерівської спрямованості. Крім того, ПСР мала значний кількісний склад та вагомий політичний вплив у суспільстві.

З 1919 року ПСР центральним гаслом своєї кампанії висуває ліквідацію більшовицької диктатури, зміну її на реальне народовладдя. Конкретизувалось дане завдання у відновленні знищених більшовиками органів місцевого самоврядування та Установчих зборів. Ці органи повинні взяти на себе рішення зі впровадження невідкладних соціально-економічних перетворень. На початку 1920-х років стратегічна мета партії залишається незмінною – боротьба за демократію як єдину політичну систему, здатну створити умови для остаточної перемоги революції та соціалізму. Разом з цим партія відкидала можливість екстремістських дій щодо радянської влади. Критично ставилася до розрізнених стихійних виступів народних мас, що на думку ПСР, «лише розпорошувало сили демократії» [3.234, с. 176-177].

Дієвою формою протесту ПСР вважало референдум. Партія, враховуючи негативні настрої значної частини селянства до радянської влади, розгорнула

широку агітаційну кампанію на селі, використовуючи формулу «приговорного руху». Головною вимогою «мужицького приговору» радянській владі стала вимога всенародного, прямого, закритого референдуму з питання народної довіри тодішній владі. У разі негативного вердикту – складання владою всіх повноважень. Для організації референдуму ЦК рекомендував створювати безпартійні селянські спілки під загальною назвою «Союз трудового селянства» [4.342, с. 313].

За аналогією з РСДРП(м), ПСР негативно ставилась до ідеї незалежності України, вбачаючи її майбутнє в «історичній федерації з новою, демократичною Росією».

Через напівлегальне становище партії кількість її членів тривалий час залишалась невідомою навіть для чекістів. За різними оцінками, що випливають зі звітів органів радянської влади й ВУНК, сумарна кількість активних есерів правої спрямованості в Україні на початок 1920 року коливалася в межах 8-10 тисяч чоловік [2.56, арк. 39-40]. Крім того, налічувалося ще кілька десятків тисяч співчуваючих партії, серед яких значна частина селянства, що симпатизує ідеології народництва. Безумовно, дана політична сила становила реальну загрозу тоталітарним устремлінням більшовицьких лідерів. Тому підлягала витісненню, а згодом і зникненню з політичної арени. Дозволу на правову легалізацію компартійна влада правим есерам не надала, через що внутрішньопартійні зв'язки функціонували з великими труднощами. Ряд партійних лідерів опинились або в тюрмах, або в еміграції. Влітку 1920 року реорганізовується вище керівництво партії: створюється організаційне бюро ЦК у складі вцілілих від арештів членів ЦК та ряду впливових партійних діячів.

В Україні керівним центром всіх есерівських організацій Правобережжя в 1920-1923 роки була Одеса, Лівобережжя – Харків. В Одесі базувалося Південне бюро всеукраїнського комітету партії. За даними Надзвичайної комісії кістяк Одеської організації правих есерів становив від 80 до 120 чоловік. Загальна кількість причетних до есерівської організації в місті на

кінець 1921 року досягала 80-120 чоловік. Крім того, організація вміло вела підпільну роботу, в першу чергу, серед робочої молоді, у той час як інші аналогічні групи України, крім Харкова, були практично ліквідовані [4.271, с. 129].

Надалі офіційна влада, за допомогою ДПУ, активно взялась за остаточне знищення правесерівських груп. Ключовою точкою до посилення репресій слугував Московський політичний процес 1922 року, на якому правих есерів обвинуватили в «диверсійно-терористичній» діяльності.

Незважаючи на те, що умови діяльності після процесу ще більш ускладнились, праві есери роблять спроби нелегального видання друкованих органів. У другій половині 1922 року відбулись збори правесерівських організацій Києва, Харкова, Одеси. Звичною відповіддю ДПУ стали арешти не тільки у вказаних містах, а по всій Україні. Тому з середини 1923 року активна діяльність правих есерів в Україні практично припинилась. Причинами цьому стали разом з більшовицькими репресіями неможливість консолідації власних сил для ведення результативної роботи. Крім того, стабілізація економічної ситуації в країні завдяки успіхам НЕПу для більшості правих есерів відсунула на невизначене майбутнє перспективу можливої ліквідації радянського диктаторського режиму. На кінець 1925 року в Миколаївському ОДПУ перебувало на обліку 35 чоловік, колишніх членів ПСР. Їх діяльність активно не проявлялася, переважали настрої про входження в Компартію та підтримку її курсу з розбудови соціалізму. Зв'язку із Центром не встановлено, періодичні видання есерів у Миколаїв не надходили. Подібна картина середини та другої половини 1920-х років є типовою для всій України [2.86, арк. 24].

Широкого розмаху в УСРР свого часу набув анархістський рух. Його різноманітність не дозволяє в достатній мірі розглядати анархізм як стале партійне утворення. Крім спектру загальноросійських партій та груп, під його прапором в Україні постав могутній стихійний селянський рух. Але через неорганізованість, відсутність чітких програм та керівних органів анархізм,

незважаючи на підтримку як серед селянства, так і міського населення, був приречений на поразку.

Перші анархістські групи в Україні виникли після революції 1905-1907 років. Повторюючи європейські тенденції, анархісти України виступали за суспільство без влади, повну ліквідацію державного апарату, оскільки останній не виконує свої функції із забезпечення свобод та добробуту громадян. На переконання анархістів, саме наявність держави виключає можливість існування свободи індивіда, тому для її забезпечення необхідно знищити державу. На відміну від більшовиків, анархісти вважали необхідним спочатку знищити цілком і повністю державу, а вже наслідком цього стане розбудова нового справедливого суспільства.

Українські анархісти проводили активну агітацію серед військових, особливу популярність мали на Чорноморському флоті. З встановленням радянської влади в їх лавах відбувся розкіл. Група непримиримих «Набат» на чолі з В. Ейхенбаумом виступила проти «диктатури пролетаріату» і розпочала активну агітаційну кампанію з гаслами бойкоту нової влади. Інша група – анархістів-позитивістів формально визнала більшовиків [4.323, с. 24-25].

Наприкінці 1919 – на початку 1920 року анархізм займав особливе місце в соціалістичному напрямі політико-правової думки України. Його прихильники, виступаючи за базування свободи на суспільній рівності, швидко знаходили підтримку серед різних прошарків населення. Варто враховувати, що до листопада 1920 року в Україні діяла армія Н. Махна. Звіт про таємно-оперативну діяльність ВУНК України за 1921 рік наголошував на «засміченості» території України партіями анархістського спрямування, концентрації в республіці анархістів з усієї радянської Росії. Цьому сприяла як слабкість місцевої влади, так і популярність їх ідеології серед населення, першочергову роль в чому зіграла діяльність «махновців» [4.273, с. 2-3].

Особливою привабливістю махновського анархістського руху була його ідеологічна політика щодо селянства, головні гасла якої: передача землі у

власність комун та «Кожен обробляє землі стільки, скільки зможе». Саме за це, на думку махновців, необхідно боротися всіма доступними засобами. На думку провідного дослідника махновського руху В. Верстюка, головною сутністю його ідеології став пошук селянством «третього шляху» в революції. Цією альтернативою й виявився махновський анархізм [4.272, с. 25-26].

На початок 1921 року головним центром анархізму УСРР поряд з Харковом стає Одеса. Згідно звіту ВУНК Одеської губернії за 1921 рік, в місті функціонувала Одеська анархістська федерація, що складалася з кількох груп. Навколо місцевої друкарні сформувалась група анархістів-набатівців. Чекістами ліквідована анархістська організація залізничних вантажників, очолювана колишнім членом «Чорного прапора», згодом депутатом міської ради В. Дубіним [2.60, арк.34].

За часів ліквідації залишків махновського та селянського повстанського руху в 1921-24 роках анархістські організації проходять в зведеннях ДПУ під формулюванням «анархо-бандитизм». Слід зауважити, що враховуючи факт поширення в Україні такого складного явища, як «отаманщина», в загонах якої мало місце поєднання анархістських гасел з реальним бандитизмом на практиці, певні підстави для даної трактовки в ВУНК-ДПУ були. Але, як це траплялось щодо інших опозиційних сил, термінологія «анархо-бандитизм», як і «контрреволюційність», «терористичний характер» застосовувалась до анархістського руху в цілому, до того ж не завжди правомірно.

Протягом 1921-1922 років внаслідок проведених ВУНК-ДПУ спецоперацій діяльність анархістів Одеси була фактично паралізована. Основні зусилля окремих членів, що продовжували роботу, направлялись на одержання літератури й установа зв'язку із Центром. Так, для анархістських організацій Півдня України влітку 1922 року з Москви надіслано 25 примірників журналу «Почин», редагований відомим анархістом Атобекияном та 12 брошур «Великий досвід», у якій різко критикувалися дії компартії [2.60, арк. 36].

В подальшому, через владні репресії та арешти 1923-1925 років, діяльність анархістів фактично припинилась. Дрібні анархістські гуртки змушені були діяти підпільно під постійною небезпекою позбавлення волі для їх учасників.

Природним є факт існування в полінаціональній Україні етнічних партій і політичних угруповань. Ще під час громадянської війни більша частина лівих національних партій вбачала в більшовиках союзників у боротьбі з національними утисками в колишній «єдиній та неподільній Російській імперії». На початок 1920 року в УСРР з різною ефективністю проводили роботу соціалістична сіоністська партія та її молодіжне утворення соціалістична сіоністська спілка молоді, Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон», вірменська соціалістична партія «Дашнакцутюн» («Союз») та інші.

Найбільш масовими етнічними партійними організаціями українського політичного спектру були єврейські утворення. Прикметно, що саме партія єврейських комуністів – Єврейська комуністична робітничка партія, легально проіснувала найбільш тривалий час серед всіх небільшовицьких партій, припинивши своє існування лише в 1928 році. Отож, політичний плюралізм буде знищено не лише фактично, а й юридично.

Організаційно-правове формування партії єврейських комуністів розпочалося в серпні 1919 року створенням Єврейської компартії «Поалей-Ціон». В Україні ЄКП ПЦ розгорнула активну діяльність за денікінської окупації. У другій половині січня 1920 року Українське центральне бюро ЄКП ПЦ перетворено в Український головний комітет ЄКП ПЦ. Партія прагнула брати участь у єврейських секціях при наркоматах освіти та інших радянських установах. В Україні ЄКП ПЦ мала губернські комітети, Лівобережне та Правобережне бюро, повітові комітети та групи. Головний комітет ЄКП ПЦ видавав часопис «Комуністіше ворт» [2.141, арк. 2-3].

11 листопада 1920 року ЦК РКП(б) видав циркуляр євсекціям Росії і України про ставлення до ЄКП ПЦ, де зазначалась необхідність вести

боротьбу з нею і неприпустимість будь-яких спільних політичних дій. В червні 1921 року ЄКП ПЩ звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати переговори щодо об'єднання. Непримиренна позиція правлячої партії примусила третій всеросійський з'їзд ЄКП ПЩ, який відбувся у грудні 1921 року, прийняти ухвалу про ліквідацію партії. Праве крило ЄКП ПЩ, перейменоване у Єврейську робітничу компартію, продовжило існування до 1928 року.

До середини 1920-х років в Україні існувало кілька організацій, які утворювали ядро єврейського національного руху. «Альгемайне Ціон» діяла під керівництвом діячів ще дореволюційного сіонізму. Ця сила координувала діяльність сіоністських організацій в країні і за кордоном. Крім того, в період 1921-1922 років «Альгемайне-Ціон» виступала провідною організацією при розподілі допомоги євреям країни, акумулюючи кошти, що надходили із зарубіжних сіоністських центрів та збирались в країні. Від безпосередньої участі в політичній діяльності організація в цей час утримувалась, зосереджуючись на гуманітарній та освітньо-культурній роботі [7.441, с. 9-10].

Соціалістична сіоністська партія брала активну участь в організації виступів за легалізацію всіх соціалістичних партій, що стоять на платформі радянської влади, свободу діяльності єврейських організацій країни. Програма партії включала відновлення національної автономії, організацію рад єврейських трудящих, національної виробничої, сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації, створення незалежних культурно-освітніх, медичних, та юридичних установ. Партія виступала за формування єврейських національних частин у Червоній армії єврейських відділень профспілок, державне регулювання еміграції до Палестини.

Сіоністська соціалістична партія «Цейрей-Ціон», на відміну від ССП, в першу чергу обстоювала інтереси єврейських ремісників та дрібних крамарів, захищаючи від свавілля владних структур. Ключову програмну тезу становило питання включення до держбюджету витрат на сприяння переходу єврейського населення до продуктивної праці, розвиток єврейської культури

на мовах ідиш та іврит. «Цейрей-Ціон» безкомпромісно виступала проти євсекцій, панування більшовиків у різних сферах єврейського життя. В інших питаннях позиції «Цейрей-Ціон» співпадали з ССП [4.322, с. 67-68].

Сіоністсько-соціалістична спілка молоді діяла під впливом ССП. Починаючи з 1921 року її ідеологія радикалізується. Обурюючись переслідуваннями сіоністів, вони вважали необхідним покінчити з «компартією і її прислужницею євсекцією», навіть погрожували тероризмом. Така позиція, звісно, була вигідною для більшовиків, дозволяючи не тільки проводити, а й виправдовувати репресії проти сіоністських сил.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу в містах Півдня України, популярністю користувалася національна політична партія, що дотримувала соціалістичної орієнтації, «Дашнакцутюн». За даними архівних джерел, її чисельність в Одесі й Миколаєві досягала 350 чоловік. Головним чином основу її становили зайняті в кустарних виробництвах і хлібопеченні громадяни. Партія займалася, у першу чергу, культурними й гуманітарними проектами. Два її представники входили в 1919 році до складу Миколаївської міської ради [2.107, арк. 45].

В подальшому фатальними для партії стали два фактори. По-перше, підтримка «Дашнакцутюном» Білого руху під час перебування в регіоні армії Денікіна. По-друге, повалення в листопаді 1920 року Червоною армією дашнакського уряду у Вірменії, внаслідок чого ще в 1920 році партія оголошувалась «антирадянською» та «контрреволюційною», втративши можливості для подальшої легальної діяльності.

Таким чином, аналіз політичної палітри 1920-х років, незважаючи на перемогу більшовицької партії, що сповідала авторитарний підхід до партійно-політичних процесів, дозволяє охарактеризувати її як формально багатопартійну, де реальну політичну владу мала лише одна політична сила – філія РКП(б) – КП(б)У, а опозиційні партії були позбавлені можливостей демократичним шляхом отримати владу. Це дає підстави для

характеризування політичної системи першої половини 1920-х років, як системи з домінуючою партією.

Різде зниження політичного впливу партій, опозиційних політичному курсу більшовиків, розпочалось з моменту приходу комуністів до влади. Проте повній монополізації більшовиками політичного спектру ще в 1920-1921 роках завадила, насамперед, відсутність реальних можливостей оголосити всі альтернативні сили «контрреволюційними». Ряд існуючих партій, які проголошували соціалістичні гасла, були на ситуативній, або постійній основі союзниками більшовиків у громадянській війні. Саме вони одержували можливості часткової легалізації діяльності, мати своїх представників у радах і профспілках.

Надалі спостерігається процес трансформації владних позицій до опозиційних партій у бік їхньої ліквідації. Органи НК-ДПУ-ОДПУ застосовували весь арсенал засобів для встановлення режиму однопартійності, що призвело до зникнення в середині 1920-х років політичних конкурентів більшовиків. Рядові члени опозиційних партій, як правило, переходили в лави РКП(б), а їхні лідери емігрували, або заарештовувалися, після чого в країні на зміну системи з домінуючою партією прийшов авторитаризм, який вже на початку 1930-х років перетворився на тоталітаризм.

2.2. Законодавчо-правове забезпечення ліквідаційної політики більшовицької влади щодо альтернативних політичних сил

Захопивши владу, більшовики намагалися закріпити та посилити власний режим. Для реалізації означеної мети розроблялись законодавчі норми, на конституційному рівні закріплюючи основи тоталітарного суспільства. В цілому головні елементи радянської політичної системи сформувалися наприкінці громадянської війни. До них слід віднести керівну роль партії в системі державного управління, жорстку централізацію

суспільства, воєнізований тип побудови та керування органами влади, утвердження концепції партійної диктатури. Наряду з цим В. Ленін неодноразово заявляв, що диктатура пролетаріату може реалізовуватися не інакше, як через його авангард. Тому, здійснивши захоплення влади в жовтні 1917 року, більшовики з перших днів взяли курс на розбудову однопартійної системи. Юридично легалізувати цей процес повинне було радянське право. На підставі цього стверджувати про «законність» ухвалених нормативних актів можна лише з формальних позицій, оскільки в основі правотворчості більшовицьких законодавців лежав принцип революційної доцільності.

Хронологічні межі етапу, який розглядається в цьому підрозділі, дещо ширші зазначених у дослідженні. Це обумовлюється тим, що роль і функції всіх найважливіших органів радянської державної системи, що так чи інакше брали участь у формуванні тоталітаризму, знищенні альтернативних партій, важко усвідомити без аналізу історії становлення та генези більшовицького режиму в контексті трансформацій чинного законодавства.

Одним з перших законодавчо-правових актів радянської держави став Декрет про розпуск Установчих зборів від 6 січня 1918 року [3.208, с. 34-36]. Він стане базовим у взаєминах правлячої партії з політичною опозицією не тільки в роки становлення тоталітарної системи, а протягом радянської доби вітчизняної історії в цілому. Тим самим встановлювалась диктатура меншості, бо кількість більшовиків і їх союзників лівих есерів не була переважаючою. На той час головною опорою комуністично-лівоесерівського блоку слугували відносно вузькі та маргіналізовані групи електорату – військові матроси, солдати, прошарки міської й сільської бідноти, які складали значну меншість порівняно з рештою населення країни.

Не зумівши здобути парламентську більшість, В. Ленін з прибічниками звинувачують законно обраний орган влади у «Відмові від повноти влади рад, завойованої народом Радянської Республіки на користь буржуазного парламентаризму».

Мотиваційна частина Декрету чітко розставляє акценти подальшого ставлення більшовиків до опозиції: «Відкриті 5 січня Установчі збори дали, через відомі усім обставини, більшість партії правих есерів, партії Керенського, Авксентьєва та Чернова. Природно, ця партія відмовилась взяти до обговорення абсолютно точну, ясну пропозицію верховного органу радянській владі, Центрального Виконавчого Комітету рад, визнати програму радянської влади, визнати «Декларацію прав робітничого та експлуатованого народу», визнати Жовтневу революцію і радянську владу... Партії більшості Установчих зборів, праві есери і меншовики, ведуть відкриту боротьбу проти радянської влади, закликаючи до повалення її, об'єктивно цим підтримуючи опір експлуататорів переходу землі і фабрик в руки трудящих... Частина Установчих зборів, що залишилася, може в силу цього грати тільки роль прикриття боротьби буржуазної контрреволюції за знищення влади рад» [3.208, с. 47-48].

У контексті наведеного вже з листопада 1917 року більшовики та їх тодішні союзники ліві есери запроваджують політику державного переслідування політичних партій, що займали антирадянську платформу, розглядаючи всі несоціалістичні партії як «буржуазні» та «контрреволюційні». Під заборону підпадають такі конституційно-демократичні сили, як партія кадетів. Тогочасні декрети Ради народних комісарів «Про арешт вождів громадянської війни проти революції», інструкції «Про революційний трибунал» офіційно уводять тенденційні терміни, що відроджують яacobінські гасла Французької революції «революційної необхідності», «ворог народу» та інші [3.215, с. 13-14, 23, 54-55].

Безпосередньо ототожнюючи «диктатуру пролетаріату» з диктатурою більшовицької партії, В. Ленін заявив на I з'їзді працівників освіти 31 липня 1919 року: «Коли нам докоряють в диктатурі однієї партії і пропонують єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього шляху зійти не можемо» [3.214, с. 177].

Здійснення партійної диктатури відбувалося за допомогою вказівок керівних органів партії більшовиків, а також завдяки різкому збільшенню чисельного складу малопопулярної ще в середині 1917 року більшовицької сили. У роботі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» В. Ленін наголошував: «Партією керує вибраний на з'їзді Центральний Комітет з 19 чоловік, причому поточну роботу в Москві доводиться вести ще вужчим колегіям Оргбюро і Політбюро, які обираються на пленарних засіданнях ЦК у складі п'яти членів ЦК в кожне бюро. Отже, зароджується справжнісінька «олігархія». Жодне важливе політичне або організаційне питання не вирішується жодною державною установою без керівних вказівок ЦК партії» [9.488, с. 112-113].

Українська Соціалістична Радянська Республіка, утворена місцевими прибічниками більшовиків в 1919 році, декларувала політико-правові принципи, ідентичні тим, що діяли в радянській Росії. На перше місце висувався постулат диктатури пролетаріату, до якого належав робітничий клас з незаможним селянством, над його «споконвічними поневолювачами» – капіталістами і поміщиками, в контексті чого не допускалася можливість функціонування політичної системи на широкій багатопартійній основі. Відкидалися принципи демократії, парламентаризму, альтернативності ідей, конкурентної боротьби.

В. Ленін в праці «До історії питання про диктатуру» доводив: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютними правилами не пов'язану владу, яка безпосередньо опирається на насильство» [4.305, с. 321]. Втіленням в життя ленінської тези став декрет Ради народних комісарів УСРР від 19 лютого 1919 року про суд, яким скасовував усі суди, організовані попередніми режимами. Серед юридичних актів, які формували судову систему, слід назвати Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 року, декрет РНК УСРР «Про затвердження Верховного Касаційного суду» від 16 квітня 1919 року, інструкцію Народного

комісару юстиції УСРР «Про судоустрій» від 12 травня 1919 року. [4.319, с. 114].

У створеній радянською владою судовій системі, центральне місце належало революційним трибуналам, які запроваджувалися по одному на губернію. Процедурні питання розподілялися між народними слідчими, що проводили попереднє слідство, та членами трибуналу, які виносили вердикт по справі. До їх компетенції відносились справи про контрреволюційні злочини, державну зраду, шпигунство тощо. У 1920 році ревтрибуналам були передані справи про бандитизм, розбої, грабежі та деякі інші злочини. Враховуючи, що під «контрреволюційним злочином» більшовики розуміли будь-який спротив їх владі, революційні трибунали стають фундаментом для подальшої розбудови «ленінської диктатури».

У червні 1920 року в Одесі, за вироком ревтрибуналу, розстріляно 54 учасників «контрреволюційної антирадянської» організації, до складу якої за версією слідства входили представники правих есерів, кадетів та «петлюрівці» [4.347, с. 36].

Звідси випливає необхідність визначення загальнорадянського взагалі, та українського, зокрема, конституціоналізму як форми державно-правового устрою, при якому забезпечується тотальний контроль держави над всіма сферами суспільно-політичного, економічного, приватного життя. Зважаючи на це, подальше існування влади «перемігшого пролетаріату» в умовах відсутності опозиційних сил стає необхідною складовою виживання радянського режиму в цілому, в результаті чого започатковані елементи державно-правової організації, її інституціональний аспект, відображений в політичній організації суспільства, направлялись більшовиками на унеможливлення для альтернативних партій спроб акумулювати політичні настрої населення шляхом участі у виборах, діяльності у представницьких органах влади, вироблення та реалізації власних програм загальнонаціонального розвитку.

У політичних програмах правлячої РКП(б) ключовим завданням було створення основ комуністичного суспільства. Для виконання якого більшовиками скасовувалося право на приватну власність, громадські свободи. Такі базові принципи демократичного суспільства як свобода слова, зборів і союзів дозволялися тільки для «трудового народу», на основі програмних тезисів РКП(б).

Якщо на загальноросійському рівні в організації системи рад та їх діяльності на початку 1918 року брали участь ліві есери та частина партії меншовиків, то з закріпленням більшовиків у більшості районів, ситуація кардинально змінюється. 14 червня 1918 року ВЦВК виключив з рад радянської Росії усіх рівнів меншовиків та правих есерів, а після 6 липня, мотивуючи есерівським повстанням, виключені з Раднаркому представники лівих есерів.

Під гегемонію більшовицької партії вибудовувалася система центральних і місцевих органів радянської влади. За Конституцією УСРР, ухваленої в 1919 році, центральними органами влади, за аналогією з радянською Росією, є Всеукраїнський з'їзд рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), Рада Народних Комісарів (РНК). Місцеву владу представляли губернські, міські, повітові, волосні і сільські ради. Саме на вищевказані структури покладалось завдання правового оформлення політики більшовицької влади.

Домінуючу роль в правовому утвердженні радянського тоталітаризму зіграла ідея повної концентрації влади в руках правлячої партії. Після Жовтневого перевороту лідери більшовиків неодноразово заявляли про перемогу пролетарської революції, внаслідок якої влада перейшла в руки робітничого класу. Підкреслювалось, що це «необмежена ніякими законами» діюча «спираючись на насильство та підтримку всіх трудящих» диктатура пролетаріату, функціонуюча в форматі рад.

Водночас, на перших порах більшовики вимушено мирилися з присутністю в радах представників соціалістичних партій, адже у іншому разі

можливість перемоги в громадянській війні, спираючись виключно на власні сили, виглядала утопічно, але «співпраця» була тільки в тому випадку, коли їх присутність лише імітувала наявність політичного плюралізму, не впливаючи на прийняття ухвалених більшовиками кінцевих рішень. В іншому випадку, більшовики вдавалися до відверто нелегітимних та заколотницьких дій, продиктованих «революційною доцільністю».

Так, I Всеукраїнський з'їзд рад, що відкрився 4 грудня 1917 року в Києві, характеризувався тотальною перевагою українських соціалістичних національно-демократичних сил. Через що, за ініціативою більшовиків, 124 депутати (з приблизно 2000 обраних) переносять свій захід у контрольований більшовиками Харків. Серед учасників цього нелегітимного зібрання були 1 меншовик, 1 лівий український соціал-демократ (Ю. Медведєв, обраний головою ЦВК), 4 лівих соціаліста-революціонера – решта більшовики. Прикметно, що серед делегатів не було жодного представника від найчисельнішої соціальної групи України – селянства. Навіть об'єднавшись з делегатами III з'їзду рад Донецького і Криворізького басейнів кількість депутатів складала лише 200 осіб [2.20, арк. 21-22, 24].

Децю більшою альтернативністю вирізнявся II Всеукраїнський з'їзд рад, що розпочав роботу 17 березня 1918 року в Катеринославі. Серед делегатів присутні: більшовики – 428 осіб, ліві есери – 414, безпартійні – 90 осіб, українські соціал-демократи та бундівці – 31 делегат, анархісти – 4, та максималісти – 3 представники [2.20, арк. 33-35].

На багатопартійній основі, хоча з істотною перевагою комуністів, проходив III Всеукраїнський з'їзд рад 6-11 березня 1919 року, на якому ухвалено першу Конституцію радянської України. Загальна кількість делегатів складала 1700 осіб, з них присутні на зібранні – 1588 осіб. Серед яких 927 комуністів, 456 співчуваючих їм, українських соціалістів-революціонерів – 37 осіб, лівих соціалістів-революціонерів – 38 осіб, співчуваючих лівим соціалістам-революціонерам – 50 осіб, УСДРП (незалежних) – 29, невизначеної партійної приналежності – 19, Бунд – 11 делегатів, анархісти – 7,

інтернаціоналісти – 6 осіб, максималісти – 5 осіб, Поалей-Ціон – 2, соціал-демократи – 1 особа [2.11, арк. 5-8].

Членами президії ВЦВК в 1919 році стали українські соціалісти-революціонери Г. Михайличенко і М. Шумський, в 1920 році борбист Є. Терлецький та інші [2.11, арк. 34].

23 липня 1919 року публікується Циркуляр Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, в якому рекомендується всім виконкомам не чинити перешкод у роботі низки соціалістичних партій України. Серед них: Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбістів), Українській соціал-демократичній робітничій партії (незалежних-лівих), Українській партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів), Єврейському Комуністичному Союзу України та Комуністичній організації Єврейської СДРП (Поалей-Ціон). Підставою для цього стала боротьба означених партій за спільні з більшовиками ідеали та базування їх на радянській платформі [2.20, арк. 7-9].

З радикальним посиленням позицій більшовицької партії в охопленій громадянською війною країні відпадає необхідність в мінімальній демократизації роботи рад. Одночасно зазнають краху конституційні ілюзії соціалістичних партій на їх паритетну з більшовиками участь у роботі законодавчої та виконавчої гілок влади.

Харківські дослідники В. Греченко та О. Ярмиш оприлюднюють довідку ЦК КП(б)У за квітень – травень 1920 року, згідно з якою в Харкові та в губернії боротьбисти співпрацювали з більшовиками й під час виборів до місцевих рад голосували разом з комфракцією. Проте це було лише тимчасовим явищем. Представники КП(б)У видавали окремі листівки, в яких докладно «роз'яснювали» виборцям, «чому слід голосувати саме за кандидатів партії комуністів – більшовиків». Саме таку назву мала одна з листівок. Інша була ще відвертішою: «Не можеш ти голосувати також і за борбистів» [5.355, с. 81-82].

Всі ці агітаційні заходи проводилися з метою примусу селянства до голосування виключно за більшовицьку партію. Проте, незважаючи на суперечки під час виборчої кампанії, результати виборів дали беззаперечну перемогу комуністичним силам. На IV Всеукраїнському з'їзді рад, який розпочав роботу в травні 1920 року в Києві, кількісне представництво партійного складу учасників засвідчувало повне домінування більшовиків. В роботі вищого законодавчого органу Української Соціалістичної Радянської Республіки кількість делегатів від КП(б)У складала 89,4%, співчуваючих КП(б)У – 2,8%, безпартійних – 3,6, лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) – 3,6%, представників Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) – 0,6% [2.15, арк.12-13].

Цілком логічно, що при такій чисельній перевазі законодавчо-правові рішення могли ухвалюватися лише такі, що відповідали інтересам однієї політичної сили – більшовиків. Ухвалене рішення про амністію не стосувалося осіб, звинувачених в «заколотницькій антирадянській діяльності». Підсумкова резолюція закликала до «ведення безпощадної боротьби з куркульськими отаманами, контрреволюційними шпигунами та заколотниками».

Звідси й складається протиріччя першим Всеукраїнським з'їздам рад (1917-1919 років), що містили в собі елементи дискусії відносно шляхів подальшого політико-економічного розвитку України, в яких серед депутатського корпусу, окрім комуністів, перебували представники альтернативних партій соціалістичного напрямку, то з другої половини 1919 року поступово функції вирішення політичних проблем переходять до комітетів комуністичної партії. Найвищий (по Конституціях УСРР 1919 і 1929 років) орган влади в республіці, Всеукраїнський з'їзд рад лише підтримував запропоновані партійно-державною номенклатурою рішення, законодавчо регулюючи норми подальшого суспільно-громадського розвитку.

Практика розбудови вищих та місцевих органів влади вже в перші місяці існування радянської системи виявила повну нездатність їх функціонування як «громадянсько-правових» інститутів влади. Безпосереднє конструювання

влади орієнтувалось на вузьку соціальну базу – пролетаріат та найбідніше селянство. Тим самим закладалися правові основи під утворення монопартійної держави, через що процес прийняття управлінських рішень в вищих органах влади не передбачав опозиційного контролю. Фактично однопартійні за складом з'їзди рад, центральні виконавчі комітети, по суті ретранслявали волю вищого партійного керівництва, не звертаючи увагу на політичну опозицію.

Фактичне відчуження від роботи в радах представників альтернативних партій вже в 1920 році засвідчило, що ради не пристосовані до функціонування в умовах мирного часу на принципах демократизму, а перетворюються в «революційно-правові органи». В їх організаційній структурі не знайшлося місця погоджувальним механізмам класових та міжпартійних стосунків, ідеї конкуренції та чесного політичного змагання. Відсутність демократичних противаг у виконавчих структурах призвело вищі органи пролетарської держави до фактичного відчуження їх функціональної діяльності від безпосередньо задекларованого владного джерела – широких верств робітничо-селянського населення.

Втім, остаточної монополізації виконавчої влади в руках однієї партії поки що не відбулося. До обраного на заключному засіданні IV Всеукраїнського з'їзду рад ВУЦВК увійшли 75 комуністів, 2 укапістів, 3 колишніх боротьбиста та 3 позапартійних [2.13, арк.53-54].

Дискримінаційна політика більшовиків щодо політичних опонентів проявилася при роботі найвищого органу публічної влади VIII Всеросійського з'їзду рад, що проходив 22-29 грудня 1920 року в Москві. Незважаючи на незначне представництво альтернативних більшовикам сил, з метою недопущення «контрреволюційних проявів» при ухваленні рішень державної ваги депутатський корпус був поділений на дві нерівномірні частини.

Як впливає із звіту про його роботу, розміщеному в виданні ЦК КП(б)У «Комуніст», всього присутніх 2418 депутатів. З них 1640 мали вирішальний голос. 778 делегатів наділялися дорадчим голосом, маючи право

брати участь в роботі з'їзду виключно з консультативними функціями. Представники опозиційних партій наділялися лише дорадчим голосом, втрачаючи фактичне право в ухваленні практичних рішень. Так, консультативними функціями наділялися представники «Бунду» (5 чоловік), меншовиків (4), Поалей-Цион (3), по 1 – ліві есери, анархісти і єврейські соціалісти. Водночас до числа депутатів з вирішальним голосом увійшло 1539 комуністів, 101 безпартійний, 1 член «Бунду» [2.173, арк. 34-35].

Остаточне «очищення» від присутності опозиційних партій оформилося на V та VI Всеукраїнському з'їзді рад (проходили в лютому та листопаді 1921 року). Згідно з службовою запискою секретаріату КП(б)У, чисельність представників «інших партій» характеризувалась як «поодинокі, мізерно мала». В списку членів та кандидатів на входження до ВУЦВК представники альтернативних політичних сил відсутні. Наступний, VII Всеукраїнський з'їзд рад, скликаний в грудні 1922 року, стає вже повністю однопартійним [2.18, арк. 123-125]. Отож, повністю знищується плюралістична політична система у вищому представницькому органі УСРР, утверджується монопольне становище КП(б)У.

Характеризуючи трансформацію представницьких органів влади в бік більшовицької гегемонії, варто погодитись з думкою професора С. Кульчицького, згідно з якою, в цей період на поверхні політичного життя існував конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади визнавалися пролетарські маси. Представники робітників, солдатів та спролетаризованих селянських мас утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися повнотою державної влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча і судова влада формально перебувала в руках обраних ними виконавчих комітетів. Вони ухвалювали закони і здійснювали поточне керівництво, виходячи з наказів виборців. Саме ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих органів рад мали визначати характер їх діяльності. Виборці теоретично могли відкликати депутата в будь-який момент. По суті, вони тримали депутата на

короткому повідку, не делегуючи їм обсягу повноважень, властивого представницькій демократії [4.301, с. 243].

Саме в такій системі влади В. Ленін ще в 1905 році угледів колосальні можливості для встановлення диктатури власної партії. Складання наказів, відбирання кандидатів у депутати з'їздів рад, забезпечення їх обрання, визначення кандидатур на посади в виконавчих органах, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби – все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза рамками безпосередньої демократії. За відсутності такої структури безпосередня демократія була нежиттєвою і вироджувалась в охлократію, або анархію. Якби зовнішню структуру представляло дві або більше політичних партій, конкурентна боротьба між ними призвела б до паралічу влади. За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватись диктатура однієї партії. Радянській владі надавав сталості лише режим однопартійності [4.301, с. 243-244].

В новоствореній законодавчо-правовій системі основними правовими джерелами стають декрети та постанови Всеросійських з'їздів рад, ВЦВК та ВУЦВК, Ради Народних Комісарів, накази ВНК-ДПУ-ОДПУ, народних комісарів, акти місцевих рад, циркулярні розпорядження органів безпеки і державної влади. Одним з ключових структурних елементів партійно-радянської системи, спрямованим на боротьбу з «ворогами соціалізму», являлись органи Всеукраїнської Надзвичайної Комісії. Згідно Декрету ВУЦВК від 03 травня 1920 року «Про затвердження Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами по посаді» головне призначення ВУНК полягало у виявленні й розправі над громадянами, які підпадали під поняття «контрреволюціонер». Оскільки такими вважалися не тільки особи, що активно протидіяли режиму, але й просто ті, хто висловлював антирадянські і антикомуністичні погляди, співробітникам ВУНК доводилося охоплювати всі сфери суспільного життя: економіку, політику, ідеологію. Під контролем ВУНК перебували

підприємства і установи, політичні партії й організації, релігійні конфесії і засоби масової інформації.

Компетенція НК-ДПУ-ОДПУ перебувала у прямій залежності від рішень вищих партійних і радянських інстанцій. Відповідно до них ухвалювалися законодавчі і нормативні акти, які серед іншого регулювали права спеціальної служби. Вже в перших декретах держава оголосила злочинами посягання на основи більшовицького ладу і новий радянський правопорядок. Як найбільш тяжкі злочини – контрреволюційні, політичні, визнавалися посягання на завоювання соціалістичної революції.

Законодавець у перші післяреволюційні роки іноді вживав терміни – «політичний злочин», «політичні репресії» для виокремлення контрреволюційних злочинів із загальної маси злочинних дій. Недосконале законодавство доповнювали нормативні акти, в яких наголос робився саме на надзвичайних заходах припинення посягань на державний устрій, в т.ч. з застосуванням засобів ВУНК [7.445, с. 16].

Зараховуючи альтернативні партії до лав «активних контрреволюціонерів», органами НК видаються відповідні правові постанови. 28 жовтня 1920 року Ф. Держинський візує наказ «Про попередження білогвардійського повстання», перші слова якого вказують на головних ворогів радянської влади: «Міжнародна буржуазія спільно з її російськими та іноземними агентами: правими та лівими есерами, поляками, меншовиками, анархістами та іншими бандитами не відмовляється від думки скинути радянську владу шляхом підризу її з середини для здійснення своїх паразитичних та підлих планів...». ВУНК, як активний борець з контрреволюцією, невідкладно приймає до виконання цілий ряд заходів. Серед них: «Негайно приступити до арештів всіх контрреволюціонерів, щодо яких є інформація наступного характеру: активні члени партії правих та лівих есерів, монархістів, кадетів, меншовиків та анархістів...» [2.55, арк. 8-9].

Після громадянської війни відпала необхідність навіть в ситуативних союзах з соціалістичними силами. На їх повне усунення від активного політичного життя орієнтувалася службова документація органів ВНК.

18 липня 1921 року за підписом Ф. Дзержинського виходить розпорядження до низових чекістських відділів з намаганням підготувати обґрунтування для остаточного виключення меншовиків з рад. Альтернативні позиції соціал-демократів на суспільні процеси трактуються, як: «висловлення глядачів та помічників розрухи, хаосу та підбурювачів нового Кронштадту» [9.488, с. 104-105].

Посилення боротьби з есерами та меншовиками вимагала резолюція пленуму ЦК РКП(б) від 28 грудня 1921 року. На підставі доповіді Ф. Дзержинського з окресленого питання, прийнято рішення: «Вирішити питання передачі до Верховного трибуналу членів ЦК партії соціалістів-революціонерів, справи меншовиків надати на розгляд Комісії Політбюро ЦК РКП(б) у складі товаришів Дзержинського, Каменєва, Сталіна» [3.234, с. 116-118].

IX Всеросійський з'їзд рад оголосив ідею вдосконалення функціональних повноважень ВНК, орієнтуючи її на суто політичні завдання. Реформа правової системи 1921-1923 років, продиктована рядом економічних і зовнішньополітичних факторів (перехід до НЕПу, умови Генуезької конференції), дещо пом'якшила каральну практику радянської держави. Реорганізація торкнулася й органів безпеки.

Після консультацій в Політбюро ЦК РКП(б), Всеросійський ЦВК в 1922 році видав декрет «Про Державне політичне управління». ДПУ тимчасово звільнили від невластивих йому функцій (боротьби із спекуляцією, посадовими злочинами та ін.), позбавили деяких прав, обмежили прокурорським і судовим контролем. Проте незабаром керівництво компартії внесло корективи у здійснювану в цьому плані політику. Було законодавчо оформлено поняття «контрреволюційного злочину», склад якого помітно розширився. Санкції, які застосовувалися щодо політичних супротивників, з

кожним роком ставали дедалі жорсткішими. Відповідно зростав обсяг і права органів ДПУ, які здійснювали боротьбу з опозицією режимові [7.445, с. 16-17].

За прикладом Російської Федерації Всеукраїнський ЦВК постановою від 22 березня 1922 року, скасовує ВУНК, утворюючи на його базі Державне політичне управління, провідними завданнями якого визначались боротьба з таємними і відкритими контрреволюційними виступами (до яких належала діяльність «антирадянських» партій та організацій), бандитизмом, шпигунством, виконання спеціальних доручень губернських (пізніше окружних і обласних) виконавчих комітетів.

Новостворений орган так само, як і його попередник – Всеукраїнська Надзвичайна Комісія, широко вживав у практичній площині такий правовий прийом, як юридична фікція, при застосуванні якого відбувається припущення факту всупереч дійсності. Внаслідок цього підозри в «контрреволюційній діяльності» опозиційних партій перетворювались в категорію існуючого факту, штучно створюючи підстави алогічному застосуванню юридичних положень. Однак на практиці грубо порушувалась імплементація юридично прописаних норм діяльності ДПУ.

Симптоматичним фактом роботи Державного політичного управління стало систематичне ігнорування положень про попереднє слідство. Якщо в Декреті про скасування ВУНК та утворення ДПУ йшлося про максимальний 2-тижневий термін попереднього ув'язнення до висування конкретизованого обвинувачення, то стосовно членів опозиційних партій цей часовий проміжок грубо порушувався. 15 правих есерів Харкова в період з 16 квітня по 1 липня 1922 року тримались під вартою без судового розгляду їх справ, 8 меншовиків Києва більше 4 місяців провели в ув'язненні лише за підозрою в «антирадянській діяльності» [2.69, арк. 12-14].

Поясненням з боку ДПУ цих випадків слугувало рішення президії ВЦВК від 10 квітня 1922 року № 149635 про надання у «виключних випадках» права тримати підозрюваних у політичних злочинах під вартою «до закінчення процедури дізнання». Втім, термінологія «виключності випадків» при

триманні під вартою «контрреволюційних елементів» застосовувалась на місцях як прерогатива структурних підрозділів ДПУ [2.69, арк. 27].

Водночас у декреті наголошувалось, що всі справи проти затриманих повинні розглядатися виключно в судовому порядку. На практиці ця норма нівелювалась стосовно до політичних опозиціонерів. Протягом 1922 року рішеннями ДПУ майже кожного тижня в заслання відправлялись члени та співчуваючі альтернативним партіям. Заарештовані в червні 1922 року меншовики Одеси – Філіц, Дам'є, Попов направлені в заслання в адміністративному порядку рішенням ДПУ. Подібні вердикти ухвалювались у масовому порядку по всій УСРР [2.126, арк. 96-97].

Якщо в перші роки радянської влади в партії допускався певний демократизм, плюралізм щодо соціалістичного будівництва, то X з'їзд РКП(б) у 1921 році продемонстрував непримиримість більшовицьких лідерів до інакомислення.

Резолюція «Про єдність партії» забороняла будь-яку фракційну діяльність, перетворюючи ідеологію більшовизму в панівну. Кронштадське повстання, що відбувалося в цей час під гаслами «Ради без більшовиків», мотивувало В. Леніна на оприлюднення в своєму виступі трьох «уроків Кронштадту». Якщо перший стосувався відносин з селянством, то другий з них вимагав посилити боротьбу проти меншовиків, соціалістів-революціонерів, анархістів та інших опозиційних сил для їх повної ізоляції від народних мас [3.224, с.418-420].

«Повна ізоляція від народних» мас передбачала серед іншого достатньо відомий для більшовиків засіб як заслання. 23 жовтня 1922 року набирає чинності постанова ВЦВК за номером 427/с «Про боротьбу с бандитизмом та заслання». В ній йдеться: «В доповнення та подальший розвиток постанов ВЦВК про заслання осіб, визнаних соціально небезпечними, надати Комісії при ДПУ права висилати та направляти до таборів примусових робіт діячів антирадянських політичних партій (згідно ст..60, 61, 62 Карного Кодексу)...» [3.240, с. 67].

На 1920-ті роки припала інтенсивна законодавча і кодифікаційна робота, приймаються та набирають сили Цивільний, Кримінальний, Земельний, Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний та інші кодекси. З утворенням Союзу РСР на території України починають діяти загальносоюзні законодавчі акти, на основі яких розробляються закони і кодекси УСРР.

Головні завдання соціально-політичного розвитку країни періоду раннього тоталітаризму знайшли своє законодавче відображення в Конституціях УСРР, ухваленої ВЦВК 14 березня 1919 року, Конституції СРСР 1924 року, поправках 1925 року до Конституції УСРР, та другій Конституції УСРР від 15 травня 1929 року.

При цьому варто пам'ятати, що легімітаційна норма про партію більшовиків з'явилась лише в Конституції СРСР 1936 року, зафіксувавши ідею про керівну та спрямовуючу роль ВКП(б). Але, незважаючи на те, що формально діяльність комуністичної партії не тільки обмежувалась рамками Конституції СРСР, а й навіть спочатку не закріплювалась як «ядро політичної системи соціалістичного суспільства», як в Конституції СРСР 1977 року, на практиці вже на початку 1920-х років більшовицька партія перетворилась на державну.

За законодавчими документами 1920-х років, внутрішню та зовнішню політику країни визначали органи радянської влади. Враховуючи їх повну підконтрольність більшовикам, саме вони займали ключове місце в правових документах спрямованих на боротьбу з політичним плюралізмом. У них радянська влада оголошувалась «владою перемігшого пролетаріату та трудового селянства», а експлуататорські класи, до яких належали й представники опозиційних партійних утворень, позбавлялися політичних та багатьох громадянських прав [3.219, с. 8-9].

Насамперед це стосувалося права обирати та бути обраним до органів державної влади. Послідовно втілюючи в життя класову теорію, правляча партія відчужувала будь-який «ідеологічно ненадійний елемент» від важелів державного управління. Тим самим порушувались фундаментальні основи

громадянського суспільства, соціальну основу якого утворює сформоване з різних категорій та груп населення, де кожна суспільна ланка або група має право бути представленою на політичній арені відповідною партією, партіями, або об'єднаннями, яким делегується право захищати інтереси громадськості.

Вказані Конституції визначали наразі лише загальні категорії громадян, позбавлених виборчих прав, а в практичному житті діяльність влади на місцях регламентувалась численними інструкціями.

Зокрема, інструкція Ф. Дзержинського, надіслана до місцевих структурних підрозділів ДПУ 22 березня 1923 року щодо боротьби з меншовиками, вимагала: «Одне з головних завдань сьогодення – обеззброїти меншовиків». Для цього формулювався ряд заходів, необхідних для реалізації по лініях партійній, радянській та по Державному політичному управлінню [2.75, арк. 18-20].

Як і в РРФСР в Україні відбулося «зрощення» законодавчої і виконавчої гілок влади з партійною верхівкою. Відсутність незалежної судової гілки влади означало створення тоталітарного режиму з правовою необмеженістю в використанні засобів контролю над безправним населенням. Це унеможливило будівництво в УСРР повноцінного громадянського суспільства з широким спектром вільно діючих партійно-громадських утворень, які у ліберально-демократичному суспільстві виступають комунікатором потреб і інтересів громадян та набувають значення політичних пріоритетів для державної влади [6.395, с. 45-49].

Також у демократичних державах політичні партії та громадсько-політичні рухи виступають важливим інституційованим каналом залучення людей до політики, формування правлячої еліти, розроблення державної політики і її втілення в життя. З одного боку, діяльність політичних партій заглиблена в сферу громадянського суспільства, оскільки вони акумулюють політичні настрої та сподівання населення, а з другого – партії спрямовані на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному

масштабі для здійснення політичних настанов та програм, що складає зміст та сенс функціонування політичної системи [6.395, с. 53-55].

Водночас виключення з політичного життя УСРР та подальше знищення альтернативних партій унеможливило впровадження в життя консенсусного принципу, побудованого на згоді більшої частини населення з існуючою формою правління. Пов'язаний з ним принцип легітимності, базований на добровільності прийняття населенням владних рішень, обґрунтованості їх правомірності, в умовах однопартійної системи припинив своє фактичне існування.

Сформована на основі цих конституційних пріоритетів законодавча система УСРР періоду раннього тоталітаризму зароджує таке правове джерело, як «революційна свідомість». Його синонімом виступає «правова свідомість мас» трудящих. Ці терміни оперуються в офіційних документах. У збірнику «Законодавчі акти УСРР» № 22 за 1919 рік вказується, що судові рішення і вирoki повинні відповідати принципам соціалістичної правової свідомості [3.242, с. 20].

А в Інструкції Народного комісаріату юстиції УСРР «Про порядок амністії» від 1 листопада 1920 року говориться, що вирoki ухвалюються відповідно до революційної правової необхідності [2.59, арк. 54]. Це свідчило про нігілістичне ставлення більшовиків до норм державного права.

Окреслена правова база слугувала основою службової документації органів НК-ДПУ-ОДПУ в боротьбі з альтернативними партіями. У наказі ВНК про каральну політику чекістських органів від 08 січня 1921 року поряд із констатацією перемоги в громадянській війні та відсутності небезпеки буржуазного перевороту головними потенційними ворогами визначаються представники опозиційних партій. Зокрема, йдеться: «Що нам загрожує на контрреволюційному фронті? Антантовське шпигунство, терористичні акти та підпільна організація правих есерів, яка намагається використати неврожай та голод в селі, спровокувати та об'єднати повстання куркулів... Всіх підозрюваних, котрі можуть прийняти участь в активній боротьбі,

безпартійних офіцерів, або осіб право есерівського, меншовицького, махновського та тому подібного толку слід тримати на обліку, виявляти та перевіряти...» [2.57, арк.12].

Для посилення боротьби з політичним і національно-визвольним рухом, кваліфікованим як державний злочин проти більшовицької влади, ухвалюється спільна постанова ВУЦВК і Раднаркому. Згідно з нею повітові політичні бюро виділялися в самостійні відділи повітових виконкомів, наділяючись при цьому особливими повноваженнями у боротьбі з антирадянськими партіями, зачисткою профспілкових організацій від меншовицьких, есерівських і інших «антирадянських елементів». При цьому правоохоронні органи виконували виключно слідчі функції, але правом виголошення вироку не користувалися. Після завершення розслідування справи передавалися ними до суду. Робота політичних бюро здійснювалася не на підставі законів, а згідно з особливою інструкцією, розробленою ВУНК, спільно з наркоматом юстиції, повний зміст якої був відомий лише керівному прошарку НК та Наркомату юстиції [4.347, с. 59-60].

Утвердженню єдиної ідеології та однопартійної системи влади сприяла державна монополія на інформацію, котру більшовики ввели з перших днів приходу до влади. Як підкреслював В. Ленін: «Свобода друку в радянській країні є свободою політичної організації буржуазії та її вірних слуг – меншовиків та есерів...Ми самогубством закінчувати не збираємось тому такого ніколи не зробимо» [4.306, с.111-114]. Через це підвищена увага приділялась контролю за періодичною пресою.

Першими декретами Раднаркому закривались ліберальні, правосоціалістичні газети та журнали кадетів, есерів, меншовиків та інших опозиційних сил [7.418, с. 5]. Жорстка каральна політика супроводжувалась обмеженням інтелектуальної свободи. В 1921-1922 роках в Україні фактично знищено партійну небільшовицьку пресу і встановлено монополію КП(б)У на засоби масової інформації. Акценти боротьби з проявами публічності опозиційних політичних сил все більше переміщалися в площину обмеження

їх прав використовувати інші канали розповсюдження та поширення інформації, проведення агітації і пропаганди, що втілювалося у створення і розвиток потужної мережі органів політичної цензури.

Над всіма функціонуючими виданнями встановлювалась жорстка цензура. 22 березня 1922 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про військово-політичну цензуру органами ДПУ». Вже з квітня в звітах регіональних відділів ДПУ та партійних комітетів з'являються розділи, присвячені перегляду цензурованої літератури, виявленню антирадянських настроїв на шпальтах газет. Окремо аналізується та розбирається друкована продукція, надіслана емігрантськими осередками політичних партій, таких як «Социалистический вестник» РСДРП, правоесерівська «Революционная Россия» та інші [2.72, арк. 25-27].

Це призвело до перетворення друкованих органів у об'єкт цілеспрямованого та жорсткого управління та агітаційний рупор більшовицької партії.

Для недопущення видання альтернативними партіями власної переодіки більшовики знаходили різноманітні причини. 20 лютого 1921 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в присутності Х. Раковського, В. Чубаря, В. Молотова та інших розглядалися дві заяви, подані лівими соціалістами-революціонерами. Якщо прохання про надання 4-х місць з дорадчим голосом на Всеукраїнському з'їзді рад було задоволене, то інакше вирішилась ситуація з дозволом випускати журнал і відкрити лівоесерівське книговидавництво. Відмова лівим есерам мотивувалася так: «Повідомити заявнику про неможливість виконання їх прохання. Зважаючи на паперову кризу випуск журналу та відкриття книговидавництва є несвоєчасними» [4.324, с. 63].

26 травня 1922 року Політбюро ухвалює постанову «Про білогвардійську літературу». У ній члени Політбюро зобов'язуються виділяти 2-3 години в тиждень для перегляду наданої ДПУ некоммуністичної літератури та преси. Відповідальним від ДПУ за процес її збору призначений заступник начальника таємного відділу, колишній есер Я. Агранов [2.59, арк. 10].

Вже 30 травня 1922 року він доповідатиме Політбюро про необхідність закриття усіх приватних видавництв. За його словами: «Перетворених в організаційні центри антирадянської інтелігенції, навколо яких об'єднуються меншовики, що ще залишилися, есери і інші члени контрреволюційних партій». Серед відмічених в доповіді, крім інших, відзначені друкарні міста Одеси, навколо яких групувалися меншовики та праві есери [3.234, с. 167-168].

6 липня 1922 року схвалене «Положення про Головне управління у справах літератури і видавництв», згідно з яким на нього покладалися функції: перегляду всіх призначених до публікації або розповсюдження творів, періодичних та неперіодичних видань, видача дозволів на право їх публікації; формування списків творів, заборонених до продажу і розповсюдження; оприлюднення правил, розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів. «Положення» забороняло друкувати і розповсюджувати літературу, що містила агітацію проти радянської влади або збуджувала громадську думку шляхом викладення неправдивих відомостей [3.234, с. 171].

Конкретизуючи ці завдання для місцевих організацій, Головне управління у справах літератури і видавництв вимагало недопущення до друку статей, які «носили ворожий характер щодо Комуністичної партії та радянської влади», матеріалів, через які проводилася ворожа ідеологія в основних питаннях (суспільства, релігії, економіки, національного питання, мистецтва) та вилучення з статей «найбільш гострих місць, що компрометують радянську владу і Комуністичну партію» [7.418, с. 8].

У 1922 році ухвалюється перший Карний кодекс РРФСР, на основі імплементації якого робиться кодифікація в інших союзних республіках. 23 серпня 1922 року ВУЦВК затвердив Кримінальний кодекс УСРР. 54 стаття КК УСРР визначала термінологію та протидію контрреволюційній діяльності. Зокрема, контрреволюційними визнавались дії, спрямовані на підрив, послаблення влади робітничо-селянських рад, політичних та національних

завоювань пролетарської революції. Загалом Кодекс налічував 17 «контрреволюційних статей», 12 з яких передбачали вищу міру покарання [4.347, с. 61].

Вже через кілька тижнів після прийняття Кодексу, в жовтні 1922 року, за ст. 6 на Київщині до 5 років позбавлення волі засуджено 5 анархо-сіндікалістів. У Полтаві 4 роки ув'язнення отримали 2 колишніх представники партії лівих есерів максималістів, яким ставилося в провину «організація антирадянських провокацій на підприємствах харчової промисловості міста» [2.179. арк. 45]. Протягом кінця 1922-першій половині 1923 років за аналогічною статтею проходила розправа з членами різноманітних опозиційних партій Миколаєва, Одеси, Катеринослава, Харкова та Черкас.

Передував прийняттю Кодексу загальноросійський з'їзд діячів юстиції в січні 1922 року. Виступаючи на ньому голова Президії ВЦВК М. Калінін зазначив: «У перші моменти революції ключовим фактором права є збройна боротьба, наступна стадія – це надзвичайні органи, котрі закріплюють завойовані права. Тільки після цього увага може бути приділена органам юстиції, котрі встановлюють законність на основі нового права» [3.234, с. 37].

Характерно що, уяву про класове право, включаючи класове пролетарське право, з позицій психологічної теорії права розвинув в своїй доповіді професор М. Рейснер. Правознавець вважав, що ідеалом правового фундаменту радянської республіки є диктатура пролетаріату, як головний момент організації системи рад. Наголошував на недопустимості участі в процесах правового будівництва будь-яких антирадянських елементів – меншовиків, есерів, анархістів, колишніх монархістів та білогвардійського елементу [3.234, с. 39].

Переломною для подальшого у зрозумілому напрямку розвитку партійно-політичної системи стала XII Всесоюзна партійна конференція (серпень 1922 року). Ухвалена на ній резолюція «Про антирадянські партії і течії» являла собою документ, спрямований на посилення боротьби в нових умовах з буржуазними і дрібнобуржуазними партіями і течіями. У ній йшлося,

що антирадянські партії і течії «намагаються використовувати радянську легітимність у своїх контрреволюційних інтересах і сподіваються на вростання в радянський режим, внаслідок чого з середини змінити його в дусі буржуазної демократії» [3.226, с. 392-393].

У відповідь починається відкрите придушення опозиції в особі меншовиків, есерів, анархістів. Після XII Всеросійської партійної конференції висилаються за кордон представники інших політичних партій, відбуваються арешти членів партій, репресії їх керівництва. У радянській країні фактично завершується історія легального існування політичних партій, окрім правлячої – РКП(б), та її регіональних сателітів, як КП(б)У.

Постанови ВЦК, прийняті в період з 22 серпня по 9 вересня 1922 року про реєстрацію товариств і спілок, згідно з яким будь-яке об'єднання підлягало забороні, якщо його діяльність суперечила Конституції або законам радянської республіки, підвели юридичну базу під заборону всіх партій, окрім комуністичної. Існування будь-якої опозиції правлячій партії повністю виключалося.

В руслі виконання рішень Всеросійської партійної конференції XII з'їзд РКП(б) приймає концепцію керівної ролі Комуністичної партії в політичній системі. Тим самим дається пряма директива на знищення ідейних опонентів. Економічні перетворення, пов'язані з переходом до непу, уведення приватногосподарського капіталізму, свободи торгівлі, товарно-грошових відносин не були підкріплені відповідними політичним фундаментом. Тому вони приречені на нестабільність і диспропорцію, що сприяло виникненню серед інтелігенції негативної реакції на політику правлячих кіл. Прагнення до встановлення ідейної монополії визначило негативне ставлення правлячої партії до будь-яких альтернативних, чи опозиційних радянській владі поглядів. Внаслідок цього послідувало правове переслідування за ідейні переконання.

В лютому 1923 року до губернських комітетів КП(б)У надходить таємний циркуляр, ухвалений особистою резолюцією В. Леніна, де питання

ув'язнення й ліквідації представників альтернативних політичних сил ставляться на наукову основу. Окреслюються певні категорії потенційно небезпечного населення, серед яких на першому місці (загалом їх шість) йдуть члени альтернативних політичних партій і організацій, далі колишні члени монархічних спілок і організацій, третіми колишні члени дореволюційних політичних партій [2.113, арк. 38-39].

В березні 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) в руслі ленінського циркуляра приймає постанову «Про меншовиків», згідно з яким меншовики повинні бути вилучені з усіх державних, професійних та кооперативних установ, де вони мають можливість спілкуватися з пролетаріатом. Дати директиву судовим органам притягати за розповсюдження чи зберігання меншовицької літератури до відповідальності згідно з Карним кодексом за статтею «контрреволюційна діяльність». Створеній партійній комісії, до складу якої увійшли В. Молотова, М. Бухарін, Й. Уншлихт, доручалося провести в життя політику суворої дисциплінарної відповідальності до місцевих партійних керівників, якщо в їх апарати влаштовані навіть поодинокі меншовики [2.58, арк.10].

У зв'язку з цим В. Молотов направляє шифрограму в ЦК КП(б)У з вимогою надати звіт, як в Україні виконується рішення Політбюро ЦК РКП(б), які здійснені заходи і кількісний склад заарештованих меншовиків.

Відомчі реорганізації, спрямовані на підвищення ефективності у боротьбі з «антирадянськими силами», відбуваються і в ДПУ. 15 листопада 1923 року затверджено положення про ОДПУ, 18 березня 1924 року на доповнення до Колегії ОДПУ створюються Особлива нарада, перетворена на орган позасудового переслідування. Постанова Центрального виконавчого комітету СРСР від 31 жовтня 1924 року «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» узаконювала заслання на строк від 3 до 10 років «соціально небезпечних» громадян [3.233, с. 67-69]. Роз'яснювалося, що для вирішення питання про висилку необов'язкове здійснення якогось злочину. Члени опозиційних партій класифікувалися, як

правило, елементом не належаним до класу трудящих, що здійснюють антирадянську діяльність внаслідок своїх класових звичок, поглядів чи інтересів.

За даними ОДПУ України, виконуючи постанову ЦВК, у другій половині 1924-1925 років на поселення, у більшості своїй це регіони, що входили з 1918 по 1924 рік до складу Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної республіки, направлені 986 чоловік, 572 з яких в різний час перебували в лавах «антирадянських» партій [3.233, с. 79-83].

Специфікою нової системи управління став паралельний розвиток радянських і партійних структур. Вже в роки громадянської війни виявилася стійка тенденція до визнання пріоритету партійних органів перед радянськими. У першій половині 1920-х років цей процес для радянського апарату отримав і законодавче закріплення. Виконавчі органи, як і раніше, проводили в життя постанови і розпорядження домінуючої владної партії, на підставі яких керувалась діяльність усіх радянських установ, розташованих на підвідомчій їм території. При ротації кадрів оновлення рад йшло швидше, ніж його виконавчого органу. Висунення на перший план виконавчих, а не представницьких органів, свідчить про наявність певного відчуження апарату від мас.

Віддавши першість партії, політичні керівники як вищого, так і місцевого рівнів не стали міняти ситуацію в 1920-ті роки, що стало головною причиною відмови від модернізації політичної системи в роки НЕПу.

До середини десятиліття на усіх рівнях остаточно закріпився диктат партії над радами. З цієї точки зору правомірно стверджувати про партійно-державну владу, хоча по своїй функціональній спрямованості партійна і радянська структури ще мали деякі відмінності.

Повне закріплення партійної влади в виконавчих структурах пов'язана низкою причин, серед яких найважливішою є прагнення комуністичної партії до безмежної влади, запорукою чого є наявність однопартійної системи, з'єднання законодавчої і виконавчої влади в одному органі, відсутність

реальних демократичних противаг. Зворотною стороною зачищення політичного поля від реальної конкуренції для більшовицької влади стане стагнація та бюрократизація органів державного управління вже з другої половини 1920-х років.

Навіть жорсткий контроль над волевиявленням, репресії проти опозиції, відсутність політичної альтернативи не забезпечували в цей час абсолютну підтримку більшовиків. Серед різних верств населення, особливо селянства, поширювалось невдоволення владною політикою. Незважаючи на заборону діяльності опозиційних партій, популярністю користувалися їх гасла стосовно земельних питань, демократизації роботи рад та інші. Показовими в цьому плані були вибори до місцевих рад другої половини 1920-х років.

Напередодні виборів до місцевих рад 1927 року газета «Комуніст» у статті «Готуємось до виборів» наголошувала на «необхідності поживлення роботи рад...Внаслідок засилля бюрократизму та викривлення офіційної партійної позиції на місцях виникає нерозуміння політики більшовицької партії, утворюється підґрунтя для розповсюдження контрреволюційних настроїв...» [10.2.612, 1927.03.13].

При цьому важко не погодитись з точкою зору меншовиків, оприлюдненої в емігрантському «Социалистическом вестнике», що вся передвиборча активність являла собою епізод внутрішньої боротьби у Всесоюзній Комуністичній партії. Партійна диктатура, неможливість участі в виборчих перегонах представників альтернативних партій повністю нівелювали ідею рад робітничих та селянських депутатів як демократичного виразника волі пролетаріату та селянства [10.2.624, 1927.10.17].

Соціал-демократи наголошували, що навіть за даними газети «Правда» кількість осіб, позбавлених можливості не тільки балотування, а й взагалі брати участь у голосуванні в Україні зросла з 1,4% до 4,4 %. До категорії «лишенців» автоматично зараховувались всі колишні члени РСДРП в Україні, що не ввійшли до лав КП(б)У. Втім, на думку меншовиків, реальна кількість

осіб, позбавлених виборчих прав, значно більша офіційно задекларованих [10.2.624, 1927.10.17].

Так, у Прилуцькому окрузі Полтавщини до голосування не допускались чоловіки, старші 60 років, та жінки, старші 55. У тому ж самому окрузі селянина вилучено з списків виборців на підставі того, що він на протязі року зарізав та продав сусідам трьох власних телят, що, на думку місцевої влади, робило його куркулем та потенційним «ворогом радянської влади» [10.2.624, 1927.10.17].

Наведено дані, що в селах Полтавської губернії, Харківщини та Київщини відсоток осіб, позбавлених можливості взяти участь у виборах, складала від 18 до 24 відсотків, в окремих випадках досягаючи 50 %. Окрім того, безпрецедентним для європейської виборчої практики був відсоток голосів від загального списку включених до них громадян. По різних регіонах України він коливався від 95 до 100%. Меншовики дійшли висновку, що при такій небаченій у світовій історії виборчій системі, голосування перетворюється на профанацію. Завдяки цьому значно піднявся процент комуністів у містах, а в селах, де комуністів не вистачило б і на 20%, зросла кількість комсомольців. При цьому слід згадати історію попередніх виборів, коли більшовики пішли на деякі послаблення, внаслідок чого катастрофічно впав відсоток комуністів та комсомольців, особливо на селі. У 1927 році вони зробили радикальні висновки з попередньої поразки [10.2.624, 1927.10.17].

Окрім зроблених «радикальних висновків», оптимізація роботи партійно-державного апарату в другій половині 1920-х років базувалася на режимі таємності. Одним з підсумків законодавчо-правової розбудови замкнутої на єдиній політичній силі управлінської системи, унеможливлення правової інституціоналізації альтернативних партій та об'єднань, стала непрозорість роботи її партійного та державного апарату, важливою складовою якої, у тому числі і на регіональному рівні, ставала секретність. Населення втрачало будь-які можливості для отримання реальної інформації про стан життя в країні.

Поступове поширення процесу утаємнювання на нові сфери державного і громадського життя країни, стратифікація таємних відомостей, зосередження їх головним чином в середовищі партійних і радянських відповідальних працівників, які, у свою чергу, також ділилися на групи по мірі залучення до таємниці – усе це свідчило про те, що утаємничення вже визначалося державною політикою контролю та маніпулювання населенням. Активне втручання партії в державне життя призвело до появи в радянській Україні таємниць партійно-державного типу, що стало особливістю цієї управлінської системи.

Конституційне закріплення авторитарних принципів управління в досліджуваній період відбувалося з прийняттям 15 травня 1929 року на XI Всеукраїнському з'їзді рад нового Основного Закону республіки. Ще 10 травня 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив постанову «Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки», якою затвердив зміни в діючій Конституції УСРР 1919 року, пристосовуючи їх до норм загально радянського законодавства.

Але в Конституції УСРР 1925 року знайшли відображення лише першочергові доповнення, внаслідок чого Наркомату юстиції УСРР доручено розробити проект нової Конституції України, підготовлений на початку 1929 року. Його основою стала Конституція СРСР 1924 року і Конституція УСРР 1919 року з внесеними до неї у 1925 році змінами.

Нова Конституція складалася з п'яти розділів. Вже в загальних статтях закріплювались принципи вибіркового доступу до можливості взяття участі в виборах: «Керуючись інтересами трудящих, Українська соціалістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції». Там же йшлося про те, що Українська СРР є соціалістичною державою робітників і селян, де вся влада належить радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [5.359, с. 119-121].

Підсумком конституційних перетворень стала консервація форми державного правління в вигляді республіки рад, що як і раніше, визнавалась Конституцією класовою організацією. В розділі «Про виборчі права» законодавчо закріплювались 7 категорій громадян, які не могли обирати чи бути обраними, тим самим законодавчо встановлювалась однопартійна виборча система. Крім того, Всеукраїнському центральному виконавчому комітету надавалось право при необхідності самостійно визначати нові категорії громадян, позбавлених виборчих прав [5.359, с. 125].

Таким чином, аналіз правової політики більшовицької партії відносно опозиційних громадсько-політичних сил дає підстави стверджувати, що головне завдання офіційної влади полягало в закладенні фундаменту та подальшій розбудові тоталітаризму, базою чого була однопартійна політична система, що дістало своє законодавчо-правове відображення в Конституціях УСРР і СРСР 1919, 1924 і 1929 років. При цьому слід підкреслити, що формально Україна була самостійною радянською республікою до підписання союзного договору 30 грудня 1922 року, але на практиці РКП(б) діяла в Україні як повноправна господарка стосовно боротьби з небільшовицькими громадсько-партійними утвореннями.

Практичне втілення конституційних норм забезпечувалось численними законодавчими актами, рішеннями, директивами, циркулярними розпорядженнями органів партійно-державної влади і силових структур. У них радянська влада позиціонувалася як «єдиний виразник інтересів робітничого класу і трудового селянства», а альтернативні їй сили вважалися експлуаторськими, контрреволюційними, антирадянськими, внаслідок чого радянське право взяло курс на політичну дискримінацію, позбавлення громадянських прав, участі в роботі управлінських органів і будь-яких можливостей легальної діяльності партійно-політичної та громадської опозиції. Методи, за допомогою яких втілювався в життя процес переходу від напівавторитарної системи з домінуючою партією більшовиків до

авторитаризму з монопартійністю можна охарактеризувати як політичний екстремізм.

Тим самим багатопартійність у радянській Україні ліквідовувалася, не в результаті політичного краху, внутрішнього розпаду та добровільного саморозпуску політичних партій, окрім більшовицької, як намагалась це стверджувати радянська офіційна пропаганда та юриспруденція, а через неможливість їх існування в умовах більшовицької диктатури.

Слід зазначити, що радянські конституції діяли лише формально, конституційного права в класичному розумінні в УСРР не існувало, а було «радянське право», концептуальними положеннями якого стали постулати сформульовані В. Леніним – «необмежена диктатура пролетаріату» та «керівна роль однієї партії». Найважливіші питання регулювалися підзаконними актами й партійними рішеннями, які не лише звужували застосування чинного законодавства, а й часто суперечили йому. Бракувало механізмів реалізації основних конституційних принципів. Проголошені конституціями права людини на свободу мітингів, зібрань, утворень громадських об'єднань слугували ширмою для авторитарного й тоталітарного режимів.

Доктринальні установи на очікування в найближчому часі перемоги світової революції поступово вичерпували себе, плавно еволюціонуючи в курс, спрямований на розбудову соціалізму в окремо взятій країні. Це вплинуло на затвердження планової моделі державного управління, з кваліфікацією ідейної боротьби та альтернативної громадсько-політичної думки як державного злочину. Незважаючи на риторику про «найдемократичнішу владу» в новітній радянській республіці, в реальному політичному процесі інститути, характерні для буржуазно-демократичних країн – парламентаризм, поділ влади, альтернативні політичні партії не функціонували.

Питання про можливість багатопартійності в країні, негативно вирішене ще В. Леніним, остаточно закріпилось з прийняттям Конституції 1936 року. У

доповіді про проект Конституції Й. Сталін заявив, що в СРСР у результаті перемоги соціалізму залишилися лише два дружні класи – пролетаріат з селянством, ворожих класів немає. Завдяки цьому в СРСР відсутня база і необхідність для існування декількох партій, оскільки комуністична партія є єдиним виразником волі панівних в країні класів, в силу чого монополія ВКП(б) на владу в СРСР не лише реально реалізована і законодавчо закріплена в Конституції, але і теоретично «обґрунтована».

2.3. Організаційно-правові механізми формування й специфіка ведення таємно-оперативної й агентурної роботи НК-ДПУ-ОДПУ проти опозиційних сил УСРР

Відмовившись від відкритої політичної боротьби, правлячий режим почав розбудовувати державу, всі сфери життя якої ставали підконтрольними одній політичній силі – Комуністичній партії більшовиків. Ключова роль в цьому процесі відводилась органам державної безпеки. Дослідження історії розвитку форм і методів політичного контролю в радянській Україні дає відповідь на питання, як і чому проходила еволюція системи раннього тоталітаризму, визначає місце й роль правоохоронних органів у суспільно-політичному житті, боротьбі з політичною опозицією досліджуваного періоду.

Основні принципи, на яких базувався політичний устрій радянської держави, відобразилися в системі політичного контролю, теоретичну основу якого становила доктрина класової боротьби. З неї випливав пріоритет тотального контролю влади над всіма верствами населення, у першу чергу над представниками альтернативних громадсько-політичних сил. Враховуючи наявність достатньо широкого спектру політичних сил, особливо актуальним це питання постало стосовно України. Одне з ключових місць в цьому процесі надавалось таємно-оперативній та агентурній роботі, проведення якої доручалось органам НК-ДПУ-ОДПУ.

За звітом Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік, умови для оперативної діяльності чекістів склалися наступним чином: «В Україні радянська влада вимушена вести боротьбу з контрреволюцією в різних її проявах, починаючи від соціальних домовленостей, закінчуючи шпигунством...Політичні угруповання, ворожі радянській владі, досягли на Україні відчутного розвитку. Активізувались меншовики, демагогічна політика яких в умовах економічної та продовольчої розрухи становила безпосередню загрозу диктатурі пролетаріату. До цієї ж категорії належали групи есерів черновського напрямку. З другого боку, партії анархо-авантюристичного ухилу, залізною мітлою вигнані з радянської Росії, зібрались в Україні, де слабкість влади надала їм можливість для розвитку. Ліві есери підтримують куркульські повстання, анархісти ведуть активну контрреволюційну боротьбу в різних її проявах...» [2.55, арк. 13-14].

Слід зазначити, що деякі фактичні підстави для посилення боротьби з бандитизмом існували. Практика поповнення партійної каси шляхом грабїжницької експропріації до Жовтневого перевороту була притаманна таким радикальним політичним силам, як соціалісти-революціонери, анархісти, більшовики. Громадянська війна з її атмосферою хаосу, розрухи, тотальних грабунків лише сприяла росту насилля. Окрім того, фінансове становище опозиційних партій залишалось вкрай незадовільним. Більшовики, маючи власний солідний досвід в цьому питанні, чудово розуміли його небезпеку. Тому боротьба з експропріаціями носила для них першочерговий характер. Як значний успіх українськими чекістами наводиться приклад оперативного розкриття спроби «контрреволюційного бандитизму», проведеної лівими есерами в лютому 1920 року [2.55, арк. 15].

На початку 1920 року ліві соціалісти-інтернаціоналісти здійснили в Україні ряд експропріацій. В січні дана акція планувалася в Харкові. Головною метою її ставилось завдання здобуття грошових сум задля відкриття підпільної друкарні. Втїлити задум в життя взявся член центрального та міського комітету партії Серов (Влас). 1 та 2 лютого на засіданні міського

комітету він запропонував провести експропріацію на Плетневському провулку, використовуючи фальшиві ордери губернського ВУНК. Влас заявляв, що у випадку можливого арешту кожен повинен заявити про добровільний характер своєї участі в злочині, щоб не скомпрометувати партію. Ряд присутніх висловили зауваження з приводу того, що партія може вимагати від свого члена життя, але не ганебну смерть з клеймом «злодія». Відповідаючи, Влас запевнив, що операція розроблена бездоганно, провал є практично неможливим, а попередження носять лише теоретичний характер. Серед інших на нараді перебував помічник комісара Харківського залізничного вузла, який також отримав пропозицію взяти участь в заході. Цей громадянин був інформатором ВУНК, завдяки чому чекісти через кілька годин ознайомились з деталями операції [2.55, арк. 18].

Харківськими чекістами ухвалюється рішення захопити лівих есерів-інтернаціоналістів на місці злочину. В результаті проведеної оперативної комбінації Власа з пособниками затримано в Плетневському провулку на «гарячому». Потрапивши до ВУНК, Влас почне надавати зізнання, розкриваючи різні аспекти діяльності лівоесерівської організації. З них чекісти, крім іншого, дізнаються прізвища членів ЦК партії лівих есерів, з якими узгоджувалось рішення проведення експропріації [2.55, арк. 19].

Маючи аргументи для звинувачень в бандитизмі, Харківський губком КП(б)У доручає органам ВУНК зупинити «контрреволюційний бандитизм». Не в останню чергу, завдяки добутій оперативними шляхами інформації, заарештовуються делегати березневої конференції лівих есерів з числа членів ЦК, закривається клуб есерів-інтернаціоналістів. На місця надсилається директива здійснити арешти у всеукраїнському масштабі.

Виконуючи поставлені завдання, органи ВУНК широко використовували провокаційні методи для отримання потрібної інформації. В Катеринославі арештованого есера Осипова слідчі переконали, що звільнять його тільки на поруки місцевого комітету партії лівих есерів. Осипов надає потрібне свідчення за підписами голови і секретаря губернського комітету

партії лівих есерів. Таким шляхом дізнавшись про їх адреси, чекісти заарештовують і висилають до Харкова всіх членів місцевої організації [4.342, с. 323].

Цікавий факт чекістських провокацій проти політичних опонентів, спираючись на матеріали Одеського архіву СБУ, наводить дослідник В. Савченко. Так, намагаючись дискредитувати анархістський рух, в березні 1920 року органи ВУНК заявляють про розкриття злочинної організації анархістів «Набатівців» та «позитивістів». Маючи на меті організацію розбійних нападів, вони ввійшли до складу радянських установ. Зокрема, анархіст С. Шахваростов, займаючи посаду начальника Одеської міської міліції, постачав анархо-бандитам ордери на право проведення обшуків. Внаслідок оперативних дій зграю ліквідовано особливою групою ВУНК. С. Шахваростову приписується створення бандитської групи анархістів-експропріаторів, яка здійснювала в місті грабежі, використовуючи фальшиві міліцейські ордери на обшуки. На думку В. Савченка, справжньою причиною заведення справи стало те, що С. Шахваростов, як лідер профспілки на робітничій безпартійній конференції висунув гасло «профспілки без комуністів» [9.530, с. 118-120].

В підсумку провокація, завдяки якій міліцейсько-профспілковому лідеру відводилась роль бандитського керівника, в чекістів вдалась частково. Після перебування під вартою в ізоляторі ВУНК на протязі трьох місяців по справі «анархо-бандитів» С. Шахворостова було реабілітовано. Але на посаду керівника Одеської міліції, яку він займав до арешту, вже не повернувся. В подальшому С. Шахворостов очолював одеську профспілку робітників будівельної галузі, але вже в 1922 році був «вичищений» з профспілки як «політично ненадійний» [9.530, с. 121].

На початку 1920 року агентурна робота ВУНК розповсюдилась і за межі радянської країни. Об'єктом їх уваги слугували як представники українського антирадянського руху, так і настрої в політичних партіях України, що продовжили діяльність в еміграції. Особливу цінність становила інформація

відносно взаємовідносин С. Петлюри з політичними силами Польщі. Агент, означений як № 166, повідомив, що Партія народних демократів та об'єднання промисловців і землевласників ставиться до Петлюри негативно. В той час як ліві парламентські групи, представлені соціалістами та іншими, роблять спробу зближення з Петлюрою. В польському уряді існують різні точки зору, але істотно субсидувати Петлюру поляки не в змозі через брак коштів [2.56, арк. 12].

Агент № 117 повідомляв, що прибічники Петлюри мають зв'язок через емісарів з радянською Україною, в особливості з містами Одеса, Кременчук, Київ та Полтава. В місті Львів емісарів забезпечували необхідними документами [2.56, арк.13-14].

За даними агента № 76, українські соціал-демократи в еміграції ведуть переговори з Паризькою групою соціалістів-революціонерів. На них соціал-демократи вважають єдиним виходом для біженців з України повернення їх на батьківщину зі згоди радянської влади. Оскільки Польща, при стані їх бюджету, не в змозі підтримувати біженців. Часопис соціал-демократів Львова, газета «Вперед», в останній час розміщує статті, в яких йдеться про необхідність диктатури пролетаріату [2.56, арк. 14].

Закінчення громадянської війни поставило питання про зміну форм та методів діяльності органів політичного контролю. В наказі від 8 січня 1921 року «Про каральну політику органів ВНК» та листі Ф. Держинського від 25 січня 1921 року відзначалось, що завдання чекістів ускладнились в зв'язку з необхідністю розкриття злочинів в нових умовах. До кінця 1921 року система політичного контролю склалась як єдине ціле, об'єднавши ключові інститути радянської влади в питанні отримання інформації з пріоритетом ВНК-ДПУ.

Положення про ДПУ від 16 березня 1922 року затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи». Перед новоствореним органом поставлено завдання ведення боротьби з різноманітними небільшовицькими партіями. Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії та безпосередній керівник Київського ВУНК на протязі

1919-1921 років М. Лацис, як офіційний історіограф ВНК склав «Організаційний звіт ВНК за чотири роки її діяльності. 1917-1921 роки». В ньому розставлені акценти щодо політичних опонентів. Стосовно опозиційних партій наголошено: «В числі контрреволюційних елементів перше місце займають псевдосоціалістичні партії. Їх представники відчутно гальмують боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманізм, недопущення обмежень свободи слова та друку для контрреволюціонерів...» [3.213, 55-58].

Оскільки найбільш важливим напрямком діяльності щодо реалізації вказаних завдань вважалась секретно-оперативна та агентурна робота, пріоритет органів ВНК на протязі 1920-1921 років було направлено на створення внутрішньої агентури. Перша спроба регламентування агентурно-оперативної роботи зроблена на I Всеросійській конференції надзвичайної комісії в червні 1918 року. В «Коротких настановах НК з ведення та документації агентурної роботи» зазначалося: «Абсолютно секретні повідомлення, що надходять з опрацьованого середовища, мають назву секретних відомостей. Особа, яка перебуває у вказаному середовищі, або наближена до нього, що повідомляє секретну інформацію, називається секретним співробітником» [2.57, арк.71].

В організаційному відношенні для керівництва агентурним апаратом в оперативних відділах ВНК рекомендувалося започаткувати так звані «Розвідувальні бюро». Загальне керівництво агентурним апаратом у губернській НК покладалося на начальника відділу по боротьбі з контрреволюцією. Секретні співробітники вербувалися, насамперед, з числа заарештованих, або затриманих громадян. Подальшу роботу з ними чекісти проводили конспіративно. У бесідах отримувалась інформація про «неблагонадійних» осіб. З'ясовувалось, в чому проявляється контрреволюційна діяльність осіб і груп, яка їх структура. В питаннях стосовно агентурної розробки опозиційних партій особлива увага приділялась чіткому визначенню керівного складу партії, шляхам забезпечення

друкованою продукцією, джерела фінансування, місця регулярних зборів, кількість активних прибічників.

Особливо жорстко чекісти «опікувались» партійними лідерами. Перед агентурою ставилося завдання виявляти та оперативно повідомляти про абсолютно всі їх зв'язки, включно з родинними. Як правило, лідер місцевої партійної ячейки, разом з найбільш активними прибічниками, «забезпечувався» відразу 2-3 секретними співробітниками, що надавали органам НК-ДПУ незалежну один від одного інформацію. На її основі планувалися ключові репресивні заходи з ліквідації альтернативних політичних сил. Менш цікавими в агентурній розробці опозиційних партій для НК поставали питання ідеології, такі як їх програмні цілі та політичні гасла, оскільки ця інформація ґрунтовно висвітлювалася у відомчих бюлетенях [2.57, арк.. 47; 2.58, арк.. 15-17].

На початку 1920-х років інституційно існував штат агентів внутрішнього спостереження, які підбиралися з числа комуністів. Після відповідної підготовки вони впроваджувалися у «антирадянські» партії, де проводили або дезорганізаційну діяльність, в першу чергу провокуючи внутрішні конфлікти, або виступали як найбільш надійні інформатори. З цих причин відбувся поділ агентури на таємну, завербовану із безпосередньо членів «антирадянських» партій та штатну, складену з комуністів, працюючих шляхом впровадження агентів у опозиційні сили.

Ключовим моментом у подальшому розвитку агентурного апарату ВНК стало створення масової мережі інформаторів. 11 червня 1921 року видається Інструкція таємного відділу ВНК за підписом начальника особливого відділу В. Менжинського, яка передбачала в якості головного напрямку роботи губернських НК політичну боротьбу з антирадянськими проявами через таємно-агентурний апарат. З широкого кола об'єктів політичного контролю виокремлювалися в першу чергу соціалістичні партії, інтелігенція та духовенство. В службовому циркулярі, в якому наводився текст Інструкції з необхідними роз'ясненнями зазначалось: «Відсутність на місцях агентурного

апарату означає відсутність Губернського НК як політичного органу в губернії». На створення мережі інформаторів керівники ВНК відводили не більше 3 місяців [3.234, с. 95].

Про результати проведеної роботи керівники регіональних НК доповідали щомісячно. Головні підсумки роботи зі створення агентурного апарату в політичних партіях обговорювались на загальній конференції. 4 лютого 1922 року до всіх губернських відділів НК відправлена телеграма за № 5897/м, підписана В. Менжинським та Т. Самсоновим про скликання 1 березня 1922 року конференції про політичні партії. На заході повинен бути присутнім керівник місцевого таємного відділу при умові, якщо він займає відповідну посаду протягом не меншим 3 місяців. На конференцію виносились наступні питання: 1. Стан роботи інформаторів у політичних партіях та виконана робота з розпорядження НК 5023 від 11 червня 1921 року. 2. Агентурні розробки по політичних партіях на момент проведення конференції, активність партій та її прояви. 3. Успішність або невдачі в роботі з політичними партіями із зазначенням причин. Крім того, на конференцію виносились питання загального політичного стану в губерніях, боротьби з політичним бандитизмом, загальні недоліки роботи таємних відділів [3.234, с. 101, 103-104].

Значущість агентурної роботи підкреслювалась в ухваленій 9 березня 1922 року постанові ЦК РКП(б) «Положення про створення ДПУ». В її III розділі «Засоби для виконання покладених завдань» виокремлювалось наступне: «Агентурний нагляд за злочинними, або підозрілими особами, групами, організаціями на території Республіки та за кордоном...Огляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і зовнішньої...» [3.234, с. 109].

Допомогу в таємно-агентурній роботі НК-ДПУ надавало закордонне відділення інформаційного відділу ДПУ. Його співробітники забезпечували таємний відділ НК-ДПУ зведеннями, складеними на підставі іноземної та емігрантської преси. Дана інформація, означена як «Огляд емігрантської та

буржуазної преси», з аналізом часописів РСДРП, есерів та інших партій присутня практично в усіх звітах партійних та органів державної безпеки відносно суспільно-політичного та економічного становища регіону на протязі 1920-х років. Крім того, закордонне відділення, використовуючи власну агентуру, надавало ДПУ інформацію про прізвища, прикмети, місце та час перетину кордону представниками емігрантських політичних сил, які планували вести нелегальну роботу в радянській країні [3.233, с. 75-77].

Безпосередньо роботою з представниками опозиційних партій займалось таємно-оперативне управління ВНК. Після трансформації ВНК у ДПУ Центральне управління мало 10 відділів, серед яких ключове місце займав таємний, якому підпорядковувалось 8 підвідділів. Зокрема, 1 з них займався боротьбою з анархістами, другий – меншовиками, третій – есерами, четвертий – єврейськими партіями, восьмий – представниками нелегальних партій. Втім, на місцях була своя структурно-організаційна специфіка [3.216, с. 145].

За звітом за 1922 рік Київського губернського відділу ДПУ, таємний відділ було поділено на 4 групи, перша з яких займалась правими есерами, монархістами, кадетами, соціалістами всіх фракцій та антирадянською молоддю, друга – РСДРП, лівими есерами, анархістами, третя – духовенством, четверта – безпартійними та членами Української комуністичної партії [2.54, 18-20].

Надалі для боротьби з монархістами та кадетами ВНК був розроблений ряд заходів, серед яких: тримати на постійному обліку і перевіряти всіх колишніх кадетів, монархістів та інших антирадянських елементів (професорів, громадських діячів), виділити серед них групу найбільш активних, встановивши за ними безперервне спостереження, максимум уваги приділити збільшенню числа таємних інформаторів серед них і їхнього оточення, встановити контроль всієї кореспонденції, надісланої на адресу осіб антирадянського активу, взяти на облік сім'ї близьких і родичів осіб, які емігрували за кордон, стежити за характером їх громадської роботи, особливо за змістом доповідей, лекцій [5.386, с. 6-8].

Виконуючи розпорядження щодо боротьби з колишніми членами партії кадетів та монархістів, Полтавське губернське відділення ДПУ, звітуючи за 1922 рік, констатувало наявність в місті 67 монархістів та 18 кадетів, яких поділили на 3 категорії: особи, що брали активну участь в роботі державних структур при царизмі, сьогодні бажають повалення радянської влади; особи, що брали активну участь в монархічних угрупованнях; колишні діячі царизму, які байдуже ставляться, або співчують радянській владі. Такі громадяни виявлялися шляхом оперативно-агентурної діяльності, під час якої співробітник, або агент ДПУ в неформальній обстановці заводив з ними бесіди на політичні теми, за підсумком яких відбувалось занесення до однієї з категорій. В даному випадку представляє цікавість той факт, що якщо загальна кількість колишніх монархістів наприкінці 1922 року налічувала 85 осіб, то після проведених агентурних «співбесід» на перший квартал 1923 року до 1 та 2 категорії (взяти на облік як підозрювані елементи, потенційно активні учасники антирадянських контрреволюційних виступів) зараховано вже 110 громадян [2.181. арк. 53, 55, 67-69, 84-85].

Варто звернути увагу, що крім зарахування достатньо великої кількості громадян до потенційних «контрреволюціонерів», органи ДПУ також проводили певну «фільтрацію» агентурної інформації. В службовій записці Полтавського губернського відділу ДПУ від 28 березня 1922 року йшлося: «Додатково перевірити інформацію агента «Салтова» щодо громадян Тарасова, Кудлюка, Сергієва відносно їх намагань підпільно відновити діяльність партії кадетів в Полтаві. Підставою для перевірки слугувала інформація про особисті неприязні стосунки агента «Салтова» з вказаними громадянами». Це пояснювалось власним досвідом підпільної роботи частини чекістської верхівки, завдяки чому вони мали змогу перевіряти достовірність та цінність агентурної інформації на підставі власного знання підпільно-революційних реалій [2.181, арк. 74].

Водночас слід зазначити, що особисто Т. Самсонов у службовій записці на ім'я В. Менжинського стосовно роботи губернських ВНК по політичних

партіях від 21 листопада 1922 року оцінював стан справ як незадовільний. Він робив наголос: «Після інспекції ГубНК по їх роботі з політичними партіями вимушений констатувати, що вона ведеться вкрай погано...Причини цьому наступні: постійна ротація кваліфікованих співробітників, відсутність живого та належного інструктажу СВ ВНК працівників на місцях по політичних партіях, невірне орієнтування в боротьбі з політичними партіями керівників губерньських НК, недисциплінованість місцевих відділів НК в питанні повного та своєчасного виконання завдань Центру. Направлені нами на місця адреси, явки та інше на членів антирадянських партій через відсутність досвіду, або просто завдяки недисциплінованості зовсім не розробляються...» [3.234, с. 89-91].

Негативно оцінювався Т. Самсоновим якісний стан справ чекістської агентури. Намагаючись вислужитися перед ДПУ, інформатори в доносах повідомляли неперевірені дані й чутки, обмовляли невинних людей зводячи особисті стосунки. Так, на ім'я начальника слідчо-оперативного відділу Кременчуцького окружного оперативного відділу управління ДПУ Д. Флейшмана інформатори «Снага», «Шумов», «Миловидов» і «Рашпіль» доносили чекістам фантастичні дані про сотні учасників антирадянського підпілля, їх членство в партії есерів, анархістів, РСДРП, наявність у них кулеметів, зв'язків з Києвом, Харковом, закордонними партійними центрами та ін. Вже після арешту членів «Штабу Війська Українського» інформатор «Адський» з власної ініціативи продовжував писати доноси на непричетних до цієї організації людей [2.181, арк. 86-88, 93].

Для оптимізації поданих агентурних даних чекістські органи розробляли документацію, регламентуючу оперативно-агентурну діяльність. Однією з них була «анкета попередньої обробки» об'єкта. Поряд з традиційними питаннями (соціальне походження, служба в білій армії, членство в «антирадянських партіях») були й специфічні: особисті якості об'єкта вербування, політичні погляди, політична еволюція, середовище, з яким спілкується та ступінь його

авторитету в ньому, форми зв'язку з об'єктом. Анкета заповнювалась співробітниками ДПУ на підставі інформації, отриманої негласним шляхом.

Кожний інформатор мав своє агентурне прізвище, котрим підписував повідомлення. За існуючими інструкціями, звітувати про результати діяльності інформатор мав або кожного дня, або через день, виходячи з місцевих реалій, але не менш ніж двічі на тиждень. Грубий примус став одним з головних інструментів вербування. Відмова від співпраці з чекістами розглядалася не тільки як прояв нелояльного ставлення, але й переслідувалась як карний злочин. Ставлення до агентури, як правило, було цинічно-споживчим. Значна частина її підлягала чисткам та заарештовувалась – як за зловживання, так і за слабку роботу, чи з метою надання достовірності тим слідчим справам, в яких задіяні таємні співробітники. Відмова від співробітництва погрожувала звільненням з роботи, обмеженням в правах. Спеціальний циркуляр ОДПУ СРСР попереджав: «Кожний таємний інформатор підлягає негласному суду ОДПУ». Рішенням такого «негласного суду» в грудні 1925 року в Кременчуці розстріляно 4 подвійних агентів [2.182, арк. 7].

Водночас органи державної безпеки не могли обійтись без матеріального заохочування інформаторів. 16 вересня 1922 року Полтавська губерньська військова нарада просила губвиконком для стимулювання роботи таємних інформаторів додатково виділити по одному мільярду карбованців для потреб міліції і ДПУ. Під час доповіді голови ДПУ УСРР В. Манцева «Про роботу ДПУ в боротьбі з антирадянськими партіями» на Політбюро ЦК КП(б)У 26 січня 1923 року «посилення репресій проти контрреволюційних організацій» визначено одним з головних завдань ДПУ. Позитивну оцінку отримала лінія роботи правоохоронців з меншовиками, есерами та анархістами. При цьому «взяти рішучу лінію, спрямовану на їх внутрішній розлад» запропоновано щодо УКП та лівих есерів. Відзначалось, що «розраховувати на успіх у боротьбі з антирадянськими політичними партіями без платних інформаторів нереально...». З цією метою Політбюро в квітні

1923 року розглянуло питання «Про секретний фонд для потреб ДПУ», в якому передбачалось виділення коштів для оплати агентури [5.386, с. 8-9].

Питання вербування таємних співробітників в середовищі опозиційних партій викликала неоднозначну реакцію серед більшовиків. Деякі комуністи заявляли, що використання агентури є провокацією та порушує революційну етику. Їх опоненти вважали, що під «провокацією» слід вважати тільки такі дії, котрі мають за мету втягнення окремих осіб та груп в активну боротьбу проти радянської влади.

Втім, вже протягом 1920 року чекістам вдалося здійснити масове агентурне проникнення в середовище опозиційних партій.

Про успіхи в даному напрямку рапортувалось у звіті про піврічну діяльність (січень-червень 1922 року) ДПУ України. Йшлося, що: «Враховуючи відносно «мирний» характер діяльності антирадянських партій, органи ДПУ в своїй боротьбі з ними встали на шлях безкровних репресій. Застосовуючи засоби ізоляції, вислання та інші...Широко поставлена агентурна робота. Наявність мережі внутрішніх агентів, їх чисельні повідомлення та звіти дозволяють органам ДПУ не тільки боротися з активними проявами діяльності антирадянських партій, а й брати на себе, в деяких моментах, керівництво в внутрішньопартійних конфліктах, максимально ініціювати та роздувати їх, сприяючи розладу антирадянських партій з середини» [2.57, арк. 6-8].

Особливість методики вербування, як правило, полягала в тому, що при арешті обвинувачений опинявся в спеціально підготовленій обстановці, котра змушувала його піти на визнання своєї антирадянської діяльності. Допити слідчих, протиріччя в зізнаннях, показання свідків, а також внутрішньо камерна розробка та обробка давали необхідну для вербування інформацію, що надалі використовувалась чекістами за потребою.

Зокрема, один зі способів «розладу антирадянських партій з середини» агентурним шляхом розкриває справа меншовиків Миколаївщини. 21 січня 1922 року виходить службова записка за підписом начальника таємного

відділу ВНК Т. Самсонова про необхідність проведення губернськими відділами «Облав та обшуків на меншовиків в тих місцях, де за агентурними даними ми можемо знайти будь-який потрібний нам матеріал...Подальшого вербування затриманих меншовиків...» [2.108, арк. 18-23].

За наказом ДПУ № 03296 від 13 березня 1922 року про арешти лідерів меншовицьких організацій 22 березня затримано 8 найбільш активних членів Миколаївської організації РСДРП (М. Томашпольського, Г. Контаровича, М. Дорофєєва, М. Коєна, Ф. Лозанова, М. Даєнмана, Я. Піку, М. Остомухова). 19 квітня 1922 року прийнято рішення про їх заслання до Туркестану [2.108, арк. 39-43].

По приїзду на місце дислокації миколаївські меншовики попали в надзвичайно важкі кліматичні та побутові умови. Протягом 2 місяців їх не допускали до роботи та не виплачували грошове утримання, після чого всі вони захворіли малярією. Бачачи реальну загрозу їх життю, члени сімей відчайдушно благали владу про помилування, надсилаючи листи партійно-радянському керівництву та в ДПУ.

Втім, у чекістів були свої плани на них. Начальник таємного відділу ДПУ України В. Горожанін надіслав службового листа керівнику таємного відділу ДПУ при Раді Народних комісарів СРСР Т. Самсонову, в якому висвітлив своє бачення можливості їх звільнення та подальшого використання.

В ньому йшлося: «Додаю до листа заяви дружин висланих до Туркестану меншовиків з проханням задовольнити їх з наступних причин. Сексот, що працює на нас в меншовицькій організації Харкова, не має змоги проникнути в глибину організації з тої причини, що його там погано знають. Для посилення довіри необхідно мати в Харкові таких меншовиків, які добре знають нашого сексота та допоможуть йому проникнути в середину організації. Такими особами є М. Томашпольський та Г. Контарович. Вказаним двом особам прошу дозволити повернутися під приводом медичного обстеження в Україну, але не за місцем проживання, а в розпорядження

республіканського ДПУ в Харків. Тут ми їх візьмемо на підписку про невіїзд і сподіваємось таким чином досягнути нашої мети. Що стосується інших, то нехай вони залишаються в Туркестані» [2.108, арк. 185].

Прохання українських чекістів підлягало задоволенню. На ім'я начальника Туркестанського ДПУ направлена таємна телеграма за підписом заступника голови ДПУ Г. Ягоди з дорученням провести медичне обстеження всіх 8 висланих меншовиків Миколаєва, але з міркувань оперативного характеру, скласти висновок, що тільки М. Томашпольский та Г. Контарович за станом здоров'я мають повернутися з Туркестану до УСРР.[2.108, арк. 187-188].

Доручення виконано на протязі місяця. Вже у вересні 1922 року засуджені до адміністративної висилки М. Томашпольский і Г. Контарович у зв'язку з різко погіршеним станом здоров'я направлені для одержання медичного лікування в УСРР, у розпорядження ДПУ міста Харкова. Завдяки чому вдалося завдати удару по Харківському осередку РСДРП. Підстав для зміни місця перебування 6 іншим меншовикам не знайдено [2.108, арк. 194].

Варто погодитись з думкою професора М. Шитюка, що регіональні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання «позичати» один одному агентуру. Крім того, для вербування ДПУ активно працювало над «розкрученням» – підвищенням авторитету таємного співробітника та його статусу в організації. Саме таким чином чекістам вдалося дестабілізувати роботу молодіжної спілки РСДРП в Одесі. Працівники ДПУ «допомогли» ввійти до активу організації секретному співробітнику «Хусіду». В цілому їхня робота «на інформаторів» серед активістів гуртка соціалістичної молоді призвела до того, що з 9 членів активу цієї меншовицької організації 3 стали секретними співробітниками [4.347, с. 208].

Окрім наведених вище прикладів, таємний відділ в численних циркулярних листах зобов'язував місцеві відділення звернути особливу увагу на ворожу діяльність меншовиків, що працювали у профспілках, кооперації,

особливо серед друкарів. Ретельно збирати на них компрометуючий та звинувачувальний матеріал. Завдяки цьому, намагались притягувати до відповідальності не як меншовиків, а як спекулянтів та підбурювачів до страйків. Аналогічні заходи пропонувались щодо членів інших опозиційних партій. Пропонувалось їх заарештовувати не як політичних опонентів, а по можливості за господарські чи службові злочини, чи як агентів Антанти [2.68, арк.8].

Достатньо міцними, особливо у Південному регіоні України, були позиції єврейських партійних угруповань. Головна мета НК-ДПУ-ОДПУ полягала у формуванні справ так, щоб офіційно не дискредитуючи легальність цих організацій, фактично паралізувати всю її діяльність. Враховуючи це, органами державної безпеки вироблялись відповідні методичні рекомендації, які зводилися до:

1. Ідейна боротьба доручається єврейським комуністам. Бажано, щоб і інші товариші брали в ній участь, адже сіонізм є фактором, що виходить далеко за межі внутрішнього єврейського питання.

2. В розгромі сіоністських організацій, однак, не треба виходити з наступних рамок:

а) нагляд та реєстрація;

б) ставити перепони проведенню спільних зборів (не надавати приміщення), затримувати їх учасників на 24 години за несанкціоноване їх проведення;

в) листування з сіоністськими рухами, як закордонними, так і в межах радянської країни підлягає обов'язковій цензурі. В залежності від інтересу, або пересилається до центру, або залишається в місцевих Таємних відділеннях, не надаючи їх адресату;

г) не надавати документів для проїзду по залізничних шляхах за мандатами сіоністських організацій «Герцля», «Кадима», «Ля-Ахуза», «Маккабі» та іншим;

д) поступово, під будь-якою мотивацією займати їх приміщення, аргументуючи це необхідністю для військових та інших установ [2.66, арк.18-21].

На початку 1922 року працівників ДПУ «цікавили» об'єднавчі процеси в есерівському середовищі. Крім того, партія почала працювати в тісному контакті з меншовиками, спільно виступаючи на зібраннях в робітничому середовищі, допомагаючи в підпільній діяльності (надання квартир, проїзних документів). Перед таємними відділами, відповідним циркулярним розпорядженням поставлено завдання з дискредитації та розпаду організації. Головні пункти цього плану полягали в спрямуванні роботи таємної агентури на унеможливлення об'єднання есерівських груп, посилення оперативно-агентурної роботи та нагляду за есерівськими активістами. В процесі оперативних розробок слід орієнтувати агентуру на виявлення партійних центрів, слідкувати за їх працею в кооперативах та інших господарських структурах, ізолювати від закордонних баз та центрів. Поставити внутрішній агентурі завдання постійного створення конфліктної атмосфери, внутрішньопартійних та товариських суперечок, щоб вносити розкол у організовані групи есерів [2.67, арк. 12-13].

Доповнювало цей план циркулярне розпорядження від 10 березня 1922 року до місцевих відділів ДПУ за підписами В. Менжинського та Т. Самсонова. В ньому пропонувалася низка заходів для боротьби з «контрреволюційними ліво та право есерівськими силами». Ключове місце відводилось таємно-агентурній роботі. На думку чекістських керівників, це повинно було утвердити думку, що внутрішній розлад у лівоесерівському середовищі відбувся без втручання більшовицької влади.

Для здійснення поставленої мети пропонувалось посилити агентурну роботу на місцях. Особливо звернути увагу на кооперативи, артїлі. За допомогою таємної агентури пильно слідкувати за об'єднавчими процесами лівих та правих есерів. Всіляко вносити розкол в їх лави. Підпільні лівоесерівські угруповання безжально знищувати як терористичні та

грабіжницькі організації, керуючись при цьому вищенаведеними нами інструкціями. Гальмувати неофіційними шляхами роботу легальних лівоесерівських груп з розрахунком заганяння їх до нелегального становища. Але при цьому не посилювати лівоесерівське підпілля. За допомогою агентури стежити за зв'язками легальних лівих есерів з підпільними групами. При перших повідомленнях жорстко ліквідувати їх. Оскільки ліві есери почали приділяти увагу агітації на низовому рівні – фабриках, заводах, серед селян, варто залучати до виявлення антирадянських настроїв місцеві партійні комітети. Діяти в тісному зв'язку з ними [2.68, арк. 17-19].

Робота по боротьбі з есерами взагалі та есерівськими центрами зокрема, визнавалась як «ударна, першочергова та бойова» на найближчий час. Крім того, враховуючи що Центральний комітет партії есерів почав практикувати відрядження своїх членів, які маскуються під радянських службовців (як безпартійних, так і таємних есерів) з метою збору матеріалів про недоліки в політично-економічному та культурному житті населення. Всім таємним відділенням рекомендовано звернути особливу увагу на осіб, що перебувають у відрядженні, особливо безпартійних, а також на адміністративні, економічні та культурні установи. Ще однією проблемою для чекістів стало фінансування партійних осередків есерів та їх організаційних заходів з боку місцевих кооперативних функціонерів.

Питання діяльності есерів, «замаскованої» під радянську кооперацію та державні установи особливо гостро турбувало чекістів з середини 1922 року. Підставою для цього слугувала інформація резидента ДПУ від 29 травня 1922 року про склад, становище, найближчі перспективи Закордонної делегації ПСР та «Берлінського комітету ПСР». В ній «резидент з Ковно», повідомляв: «За словами редакційного колективу есерівської газети «Голос Росії», в радянській країні починає налагоджуватися партійна робота, проводять яку особи, що раніше відійшли від активної діяльності. За інформацією, яка поступає з місць, вони з подвійною енергією взяли за організаційну роботу...Вдалося встановити, що фінансують їх представники кооперативних

організацій. Також значна грошова сума отримана Закордонною делегацією ПСР від радянських кооперативів при посередництві Бернгейма...» [3.247, с. 345-349].

Звіти-меморандуми місцевих органів ДПУ, зокрема Одеської губернії, за 1923 рік дозволяють зрозуміти, як втілювались настанови керівних органів ДПУ з даного питання в життя. В них на кожну дію есерівських організацій Одеси вказаний таємно-оперативний захід чекістської протидії. Артїлі та кооперативні організації міста підпали під режим посиленого контролю. Відразу кілька розпоряджень по таємній агентурі весни-літа 1923 року, вимагають від таємних агентів: «Надати якомога ширшу та точну інформацію щодо наявності в організаціях кооперації колишніх членів партії есерів. В даному випадку цікавість викликають ті особи, що намагаються зарекомендувати себе як лояльні до пролетарської влади громадяни, не афішуючи своє контрреволюційне есерівське минуле. Встановити кооперативи та артїлі в установчому капіталі яких, або в особистому розпорядженні осіб, що їх організовували, ймовірно є грошові суми, надані їм есерівськими представниками в період 1917-1918 років...» [2.112, арк. 78-81].

Втім, конкретні результати з відпрацювання цього питання в звітах відсутні. Є загальна інформація про забезпечення агентурою відразу 30 кооперативів та артїлей міста Одеси, що підпадають під підозру в окресленій роботі. Традиційно для службових звітностей також йде інформація про посилення зовнішнього спостереження, перевірки контактів, листування та інших заходів стосовно колишніх членів «контрреволюційних» партій – соціалістів-революціонерів та РСДРП.

Більш вдалим для ДПУ стали результати агентурної роботи з виявлення джерел та подальшої ліквідації друкованої продукції. 8 березня 1923 року через друк і розповсюдження бюлетенів «Прапор труда» та у відповідь на антирадянську агітацію Південного крайове бюро партії есерів серед робітників та червоноармійців перед внутрішнім агентом поставлено завдання виявити склад Крайового бюро та його зв'язки. На підставі

отриманої оперативним шляхом інформації у ніч із 12 на 13 квітня 1923 року проведені обшуки й арешти членів партії есерів [2.112, арк. 96].

Але ліквідувати підпільну друкарню не вдалося. Для виявлення її місця розташування співробітники ДПУ завербували двох із семи затриманих членів крайового Бюро (Скрипниченко і Янкелевича). З їхньою допомогою чекісти одержали інформацію, що в Одесі існують основна й резервна друкарні, які друкують літературу не тільки для Одеської, але й Харківської організації есерів. Завдяки повідомленням, отриманим у результаті проведення оперативно-агентурних заходів, обидві друкарні виявлені та закриті [2.112, арк. 106-107].

Надалі Скрипниченко з Янкелевичем використані органами ДПУ для ідейної дискредитації партії. За їхніми підписами місцева більшовицька преса надрукувала звернення про визнання радянської влади як базової основи всього світового пролетарського руху. Тактика есерів характеризувалася як контрреволюційна, ворожа до «соціалістичних ідеалів». З огляду на це ініціювалося рішення про розпуск Одеської організації [2.112, арк. 109].

Після цього, Скрипниченка з Янкелевичем разом з іншими підписантами звернення з числа рядових есерів випустили з в'язниці. Інші 5 членів Крайового бюро з подібною позицією не погодилися та так само негативно відповіли на пропозицію співробітництва з органами ДПУ, за що були вислані з України в Туркестан з формулюванням «явні й непримиренні вороги радянської влади» [2.112, арк. 111].

На цьому вербувальна робота в правоесерівському середовищі Одеськими чекістами не завершилася. Для остаточної ліквідації Одеської організації есерів органи ДПУ вжили заходи по подальшому ідеологічному розкладанню організації. За допомогою проведених агентурних заходів спровоковане скликання загальних зборів есерів Одеси, на якому поставлено питання про визнання радянської влади й саморозпуск. Як відзначалося у звіті ДПУ, для цих цілей 2 травня 1923 року в результаті оперативної розробки завербовані як внутрішні агенти (крім існуючих раніше) двоє активних членів

з керівного складу партії есерів, що перебувають до цього часу на волі. Завдяки їм ведеться роз'яснювальна робота з есерами, що не визначили своєї позиції в питанні саморозпуску, а також надається персональна інформація по кожному есеру, противнику ідеї саморозпуску, для їх подальшої ізоляції [2.120, арк. 114-115].

Подібна оперативна комбінація з вербуванням осіб з керівної верхівки партії есерів чекістами проведена в Харкові, Черкасах, Катеринославі та на Донбасі. За аналогією з Одеськими однопартійцями вони пропагували ідеї саморозпуску як «історичного вироку партії есерів», схиляли невизначених до власної думки, надавали всебічну інформацію щодо незгідних з партійною ліквідацією особах.

В місті Сміла на Черкащині в червні 1922 року працівниками ДПУ завербовано 3 правоесерівських активістів як таємних інформаторів. Причини вербування – острах звільнення з роботи, арешту та заслання до Середньої Азії як «активістів антирадянського руху». Судячи з тексту звіту, жодних матеріальних заохочень для них не передбачалось. В липні 1922 року вони дають рекомендацію до вступу в партію агенту ДПУ, який завдяки сприянню вказаних інформаторів входить до керівник кіл правих есерів Черкащини. Але найбільшим успіхом чекістів констатується те, що «впроваджений в організацію співробітник ДПУ, використовуючи прикриття працівника Наркомату освіти, не тільки надає чітку інформацію стосовно діяльності керівної верхівки есерів Черкащини, а й виконує кур'єрські функції між місцевим осередком та Одесою, Києвом, Харковом». Це дозволяло місцевим чекістам оперативно отримувати інформацію не тільки про настрої в опозиційному середовищі, а й бути в курсі діяльності нелегально діючих правоесерівських гуртків у провідних містах України [2.208, арк. 23, 26-29, 34-38, 45].

Наскільки вагоме значення для ДПУ мало питання внутрішньої агентурної роботи в опозиційному середовищі з метою лобювання питань «добровільного саморозпуску» сучасні дослідники можуть побачити з тексту

листа Т. Самсонова до Ф. Дзержинського від 9 травня 1923 року. В ньому начальник таємного відділу ДПУ звертається до керівника ДПУ з проханням звільнення з органів, мотивуючи своє рішення переважною, «недостатнім політичним світоглядом» та іншим, він запевняє Ф. Дзержинського, що справи відділом і без нього підуть непогано, оскільки завдяки проведеній його відділом роботи: «Головні противники – соціалісти-революціонери розбиті надовго та всерйоз, відсіч меншовикам знаходиться на шляху до остаточного розгрому, вважаю, що не пізніше листопада-грудня вдасться зібрати ліквідаційний меншовицький з'їзд, аналогічний есерівському...» [3.234, с. 678-679].

Згортання політики НЕПу, партійний курс на колективізацію сільського господарства викликав спротив, в першу чергу серед сільського населення. За даними Р. Конквеста, ставлення селян до радянського режиму стабільно прихильним залишалось лише серед бідняків. З посиленням тиску на частину селянства, зараховану більшовиками до «куркулів» та «середняків», ріс антагонізм до владних інститутів цього соціального прошарку. Крім стихійних виступів, починають з'являтися більш високі форми політичної самоорганізації. Так, у Сибіру в 1925-1926 роках на основі звернень, підписаних кількома тисячами осіб, виник спільний рух «куркулів» за створення власної партії «Селянська спілка» [6.400, с. 167-169].

На думку керівництва ОДПУ УСРР, складність агентурно-оперативної роботи в сільській місцевості полягала в тому, що доводилось одночасно будувати мережу інформаторів як серед одноосібників, так і в соціалістичному секторі господарства. В колгоспах, радгоспах ставка робилась на масовість. Пильна увага приковувалась до сільськогосподарських вищих навчальних закладів та технікумів. За даними ОДПУ: «Професура сільськогосподарських вузів і технікумів, складається головним чином з реакційної і ліберально-земської частини інтелігенції, колишніх членів монархічних, кадетських та інших антирадянських партій, через що нерідким є психологічно-ворожий вплив на студентство, намагання виховувати молодих фахівців в

антипартійному та антирадянському дусі, безпосередньо втягуючи студентство в контрреволюційні групи та організації». Крім того, враховувалась популярність серед відносно заможної частини сільського населення ідей опозиційних політичних партій, особливо есерів, внаслідок чого перед інформаторами поставлені спеціальні завдання з виявлення найменших антирадянських проявів у середовищі куркулів та підкуркульників [6.400, с. 173].

У 1925 році на з'їзді начальників місцевих апаратів ОДПУ УСРР взято курс на висвітлення політичного та економічного становища, настроїв, насамперед, середнього селянства і сільської інтелігенції. Передбачена наявність в районі 2 завербованих інформаторів з числа «середняків», що найбільш активно критикують радянську владу. Рекомендовано також мати в окружному відділі ОДПУ УСРР по одному-два агенти з числа колишніх соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, хліборобів та «безпартійних» петлюрівців, щоб «з боку петлюрівщини не отримати ніяких несподіванок» [3.216, с. 154].

Про напруженість суспільно-політичної ситуації всередині 1920-х років свідчать слова керівного співробітника ОДПУ Я. Петерса: «Ми не повинні забувати, що в умовах НЕПу наші найзапекліші вороги все ще оточують нас». У таємному Циркулярі ОДПУ (червень 1925 року) наголошувалося: «З'ясовано, що контрреволюційні організації та групи на Україні дуже добре усвідомлюють, що ОДПУ в даний момент примушене, так би мовити, до деякої пасивності, спричиненої новою економічною політикою, а також урядовими міркуваннями вищого порядку. Те, що дане становище лише тимчасове, зрозуміло кожному з вас. Таким чином, ОДПУ не повинне втрачати жодної сприятливої можливості для викриття наших ворогів, щоб у слушний час завдати їм нищівного удару» [3.216, с. 159].

Готуючись до «слухного часу», репресивні органи розсилали інструкції щодо збирання й збереження даних про «потенційних контрреволюціонерів». Стосовно України таємний циркуляр 1924 року визначав цілий перелік

«ворожих» груп та індивідуумів. У першу чергу згадувалися політичні партії й організації. До числа «контрреволюціонерів» належали колишні члени дореволюційних буржуазних партій, монархічних союзів та організацій («чорних сотень»), члени Спілки незалежних хліборобів, колишні дворяни й аристократи, члени молодіжних організацій та «націоналісти всіх мастей і відтінків» [3.216, с. 735-737].

З юридичним знищенням практично всіх опозиційних партій з середини 1924 року змінюється специфіка агентурно-оперативної роботи ОДПУ. Для оптимізації роботи в боротьбі з опозиційними силами, «замаскованими на місцях», ОДПУ наприкінці 1924 року оформляє систему негласного контролю за настроями населення. У радянських установах і на підприємствах організовуються «бюро сприяння органам ОДПУ на місцях». Вони діяли «конспіративно в умовах мирного часу». Члени «бюро сприяння» займалися збиранням відомостей про різноманітні «явища антирадянського характеру», завдяки чому виявляли «контрреволюційний елемент», особлива увага при цьому приділяючи особам, що склалися в рядах «антирадянських партій». При виявленні «контрреволюційних проявів» негайно йшло повідомлення на ім'я вповноваженого губерньського відділу ОДПУ для взяття на облік, а в міру необхідності – «залучення до відповідальності». Членам «бюро сприяння» привласнювалися агентурні псевдоніми, якими необхідно було підписувати складені повідомлення.

Водночас примусове позбавлення політичної партії легальних, парламентських форм діяльності не означало її остаточного зникнення з суспільного життя. Іншою стороною цих переслідувань стає активізація підпільної діяльності. Як ми можемо побачити з спеціальних повідомлень ОДПУ, що надсилалися на адресу вищого партійно-державного керівництва, активна оперативна діяльність чекістів, включаючи нагляд за «антирадянськими партіями та організаціями» і проведених проти них агентурно-оперативних заходах не припинялась до кінця 1920-х років.

Ці документи дозволяють стверджувати про певну активність в 1924-1925 роках широкого спектру опозиційних партій Української СРР, від різноманітних есерівських угруповань, до меншовиків і анархістів. У той же час неможливо пропустити повз увагу фразу, що фігурує у всіх документах: «Всі організації секретними агентами й інформаторами забезпечені». Це не тільки означало, що вони перебували під постійним таємним наглядом чекістів, але й те, що органи ОДПУ, будучи інформованими про їхню діяльність навмисне надавали якийсь час для «концентрації в одному місці замаскованих антирадянських, контрреволюційних елементів».

Але, незважаючи на інформованість ОДПУ, операції по боротьбі з залишками партійних активістів проводились шляхом затримання великої кількості підозрюваних. Вже після цього перевірялась їх безпосередня участь в «антирадянській діяльності». Крім того, серед маси затриманих вербувалися нові агенти.

В ніч з 23 на 24 липня 1924 року в Києві проведено операцію зі «знешкодження залишків соціал-демократичного підпілля». До цього залучені інформатори не тільки міста Києва, а й мобілізована агентура ОДПУ Південно-Західної залізниці. Внаслідок отриманих даних, затримано близько 100 осіб, яким пред'явлено звинувачення за ст. 61 Карного Кодексу, щодо приналежності їх до «пособників світової буржуазії». Але інформація, надана таємними агентами, була настільки слабо перевіреною, що переважна більшість затриманих виявилась випадковими людьми, що не мали жодного стосунку до РСДРП. Серед них значились домашні господарки, студенти, навіть два комсомольці. При обшуках жодної агітаційної літератури, інших заборонених речей не вилучено [10.2.624, 1924.09.11].

Слідчі ОДПУ Диневич та Шипаленко на питання затриманих про причини арешту не могли дати жодної обґрунтованої відповіді. Втім, 30 осіб, переважно студентської молоді, раніше перебувавши в лавах молодіжної організації РСДРП, затримано до «з'ясування всіх обставин». Разом з ними до камери поміщено агента-інформатора ОДПУ, але цінної інформації для

слідства йому не вдалося добути. Також всім запропоновано допомогти органам в боротьбі з «контрреволюційними силами», після чого гарантувалось негайне звільнення, без усіляких подальших наслідків на місці роботи або навчання. Для цього треба було підписати розписку: «Погоджуюсь співробітничати з органами ДПУ та негайно доповідати про нелегальні зібрання РСДРП(м), або інших антирадянських сил». З усіх затриманих на дану пропозицію погодився лише один студент Механічного технікуму Файбушенко, якого відразу випустили на волю. Інші студенти пробули в ув'язненні ще півтора місяця, оголосивши в цей період п'ятиденне голодування. Не зумівши довести провину в «контрреволюційній діяльності», 13 вересня 1924 року їх випущено на поруки [10.2.624, 1924.09.11].

В сфері українських партій, за висновками ОДПУ, робота в 1924 році складалась із спостереження за окремими їх представниками, перешкоджання встановленню зв'язків з емігрантськими партійними колами. ОДПУ УСРР спостерігало за 250 колишніми членами УПСР, 25 колишніми членами української партії соціалістів-федералістів. Харківське ОДПУ контролювало життя лідерів УПСР Лизанівського, Голубовича, Петренка. На обліку Подільського ОДПУ стояло 16 колишніх українських правих есерів. Черкаський відділ наглядав за 39 членами УПСР, відстежуючи зв'язки, контролюючи розмови. Уманський відділ ОДПУ доповідав про трьох есерів і трьох есдеків. Зінов'євський відділ ОДПУ на 15-16 членів партії есерів забезпечив спостереження в кількості 7 інформаторів, які повідомляли, що піднаглядні при зустрічах не говорять про «колишні погляди», «навмисно намагаються обходити усі питання поточного життя» [4.342, с. 328-329].

Наприкінці 1920-х років діяльність таємного відділу ОДПУ УСРР щодо членів опозиційних партій продовжувалась як обліково-агентурного, так і репресивного характеру. Колишні партійні опозиціонери віднесені у категорію «неблагонадійного елементу». До цієї групи зосереджувалась головна увага чекістів, що особливо посилилась у 1928 році, з початком загальнорадянських процесів охарактеризованих Й. Сталіним як «великий перелом». За даними

професора В. Нікольського на обліку в таємному відділі ОДПУ УСРР станом на 1 січня 1929 року перебувало більше 14223 особи (з них у 1928 році взято на облік 10320 осіб) [4.325, с. 49].

За партійною приналежністю вони розподілялися наступним чином: меншовики – 1619 осіб (взято на облік у 1928 році – 981); анархісти – 577 осіб (взято на облік у 1928 році – 474 ос.); ліві есери – 691 особа (у 1928 р. – 194 ос.); праві есери – 1062 ос. (у 1928 р. – 492 ос.); ліві сіоністи – 1890 ос. (у 1928 р. – 997 ос.); праві сіоністи – 1630 ос. (у 1928 р. – 1335 ос.); членів єврейської комуністичної робітничої партії та єврейської комуністичної робітничої спілки молоді – 150 ос. (у 1928 р. – 89 ос.); партії народної свободи (кадети) – 383 ос. (у 1928 р. – 116 ос.); членів партії Дашнакцутюн – 95 ос. (у 1928 р. – 63 ос.); колишніх комуністів – 270 ос. (у 1928 р. – 94 ос.); українських контрреволюціонерів та членів українських партій – 2279 ос. (у 1928 р. – 2237 ос.); російської контрреволюційної громадськості – 1319 ос. (у 1928 р. – 1319 ос.) [4.325, с. 49-50].

Таким чином, аналіз форм і методів агентурно-оперативної роботи влади проти представників альтернативних політичних сил засвідчує повне відображення її каральної політики та практики органів безпеки, що потребувала повного знищення «контрреволюційних» та «ворожих елементів». Усе це дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, всеосяжний характер, пріоритет насильницьких засобів став тим фундаментом, який закладено в систему політичного контролю. По-друге, органи НК-ДПУ-ОДПУ, ставши головним знаряддям більшовицької партії в боротьбі за одноосібну владу мали необмежені можливості в здійсненні цієї політики. Каральні органи мали успіх у цьому процесі. Дезорганізація, внутрішні суперечності, неможливість мати постійні джерела бодай мінімального фінансування, тотальний контроль за опозиційним активом – все це, не в останню чергу, результати таємно-агентурної роботи чекістських органів. По-третє, головними формами чекістської секретно-оперативної діяльності стали

вербування членів опозиційних партій, агентурна робота, заходи, спрямовані на внутрішню конфронтацію в їх середовищі.

Практика створення масової мережі інформаторів породила систему доноництва, що набула чинності як партійно-державна політика. В розпорядженні НК-ДПУ-ОДПУ опинився величезний масив інформації як з ідеолого-політичної сфери, так і з особистого життя громадян.

Безперечно, функції реального захисту інтересів країни (розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, захист кордонів та економічних інтересів, охорона державної таємниці, дезінформація ворожих розвідок та т.п.) також спиралися на агентурно-оперативні заходи. Але в 1920-х сформувалась, а в наступному десятиріччі розвинулась система першочергового забезпечення за органами ОДПУ-НКВС функцій політичної поліції, при цьому розвідувально-контррозвідувальні та інші заходи із забезпечення державної безпеки відійшли на другий план. У підсумку це призведе до повного знищення будь-якої опозиції, альтернативної офіційній точки зору, встановленню адміністративно-командного управління усіма сферами буття.

2.4. Роль більшовицької преси в ідеологічній боротьбі та дезорганізації політичної опозиції України

На початку 1920-х років ключове місце в політико-ідеологічному впливі на суспільство займала періодична преса. Чітко усвідомлюючи її значення, більшовицька партія відводила пресі особливу роль у процесі встановлення власної диктатури. Важливим ідеологічним та організаційним чинником в цьому процесі вони бачили радянську журналістику. Виконуючи настанови РКП(б), вона брала активну участь в утвердженні авторитарних принципів керівництва країною. Риторика, взята на озброєння, друкованими засобами масової інформації в першу чергу спрямовувалася на легітимізацію режиму,

обґрунтування його законності та боротьбі з будь-якою політичною опозицією.

Неповага до перетвореного в об'єкт маніпулювань суспільства, ігнорування громадської думки та альтернативних політичних поглядів, безпосередньо позначилися на умовах функціонування тих інститутів, які покликані забезпечувати і, відповідно, уособлюють собою непорушність демократичних цінностей. До найважливіших з них слід віднести незалежні засоби масової інформації, в тому числі періодичну пресу. Саме вони за наявності необхідних умов, що гарантують свободу обговорення актуальних проблем сучасності, здатні забезпечити залучення громадської думки в управління країною, зняти можливі критичні точки протистояння влади і суспільства. Тим самим допомогти у визначенні прийняттого для більшості населення політичного курсу.

В даному випадку яскраво проявилось дволиччя більшовиків, котрі, в перебування свого перебування на напівлегальному становищі, як і всі соціалістичні партії та групи, виступали за безумовну свободу слова і друку, а захопивши владу зробили неповагу до друкованого слова основою власної політики. Разом з цим, після перевороту більшовицька партія мала потребу в якісно новому друці. Новостворені видання повинні були дозволити маніпулювання суспільною свідомістю при впровадженні в життя владної політики, оскільки для групи радикальних революціонерів, які прийшли до влади у великій країні, створення та репрезентація свого позитивного образу стало життєво необхідним завданням. Як проголошував В. Ленін: «Головне завдання нашої сили полягає в тому, щоб всупереч буржуазній правді протиставити їй свою правду та примусити маси її визнати». За його твердженнями, перевиховувати маси в першу чергу повинна агітація та пропаганда. За думкою ряду істориків, саме перемога більшовиків на «ідеологічному фронті» виявилась ключовою в здобутті їх партією абсолютної влади [4.326, с. 67-68].

Правове зачищення ідеологічного поля від альтернативних точок зору почалося вже 26 жовтня 1917 року постановами Петроградського і Московського військово-революційних комітетів. Згідно з ними, десять найбільших буржуазних газет, серед них «День», «Биржевые ведомости», «Русское слово», «Утро России» закриті, проте деякі з них поновили роботу під іншими назвами. Для посилення заходів проти опозиційної преси, надання їм статусу революційного закону Рада Народних Комісарів 26 жовтня (9 листопада) 1917 року приймає «Декрет про друк», який 28 жовтня оприлюднила «Правда» [3.215, с. 17].

Особлива увага в Декреті акцентувалася на тому, що закриттю підлягають лише органи преси, що закликають до відкритого опору або непокори робітничо-селянському уряду, сіють смуту шляхом наклепницького спотворення фактів, закликають до діянь явно злочинного, кримінально карного характеру. Ці видання «як вся буржуазна преса є наймогутнішою зброєю буржуазії, не менш небезпечною, ніж бомби і кулемети». Роз'яснювалося, що заборони органів преси проводяться лише за постановою Ради Народних Комісарів, що Декрет має тимчасовий характер і буде скасований особливим указом, як тільки настануть нормальні умови громадського життя [3.215, с. 17-18].

Вживши рішучих заходи у боротьбі з політичними опозиціонерами, Рада Народних Комісарів 7(20) листопада 1917 року видає Декрет про введення державної монополії на оголошення. Це був ще один крок щодо втілення більшовицької програми в галузі друку. Видавці газет, особливо буржуазних, по цьому Декрету втрачали основні доходи, опинившись на межі зникнення. Протест проти нового декрету виявився настільки сильним, що, ігноруючи його, окремі есерівські і меншовицькі газети стали поміщати оголошень ще більше, причому вони з'являлися навіть в тих газетах, які раніше оголошень не публікували [3.215, с. 21].

Надалі більшовики починають надавати перевагу майже виключно силовим методам вирішення питань з опозиційною пресою. На VIII з'їзді

РКП(б) в березні 1919 року відмічалось загальне послаблення під час громадянської війни партійної роботи з пресою, що «шкідливо відбилося на стані партійного і радянського друку, який є незамінним засобом дії на маси». Виходячи з цього, з'їзд ухвалив: «Редакторами партійних і радянських газет призначати найбільш відповідальних, найбільш досвідчених партійних працівників, які зобов'язані фактично вести роботу в газеті; партійні комітети повинні давати редакторам загальні політичні директиви і вказівки і стежити за виконанням директив, не втручаючись, проте, в дрібниці повсякденної роботи редакції» [4.326, с. 75].

Рішення VIII партійного з'їзду остаточно перетворювали журналістику на знаряддя партії, усі засоби масової інформації в умовах моноідеології вимушені йти в ногу з партією, повністю відбиваючи її лінію в політичній, економічній, культурно-просвітницькій і інших галузях. Починаючи з VIII з'їзду, на усіх подальших з'їздах і в спеціальних рішеннях про друк першочергова увага незмінно зверталася на ідейно-політичну витриманість газет і журналів, перетворення їх на бойові центри боротьби за марксистську ідеологію і ідейний вплив партії в масах.

Основним друкованим засобом масової інформації РКП(б) і найбільш впливовим радянським виданням стає заснована в 1912 році газета «Правда». У березні 1917 року публікується перший номер газети «Вісті», друкованого органу, утвореного Петроградською радою робітничих депутатів. Згодом газета стане офіційним виданням керівних органів радянської влади. Разом із утвердженням комуністичних сил в Україні на території республіки масово виникають десятки більшовицьких видань. Серед основних слід виділити орган Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України – газета «Комуніст», Київського губкому КП(б)У – «Більшовик», «Вісті ВУЦВК», «Пролетарська правда», «Летопись революции» та інші.

Для посилення впливу ідеологічних стереотипів редакції більшовицьких газет друкували велику кількість статей та виступів керівників держави, зокрема Леніна, Троцького, Калініна. В них йшлося про «перемогу робітничо-

селянського класу», «диктатуру пролетаріату» та «внутрішню контрреволюцію». Саме до «контрреволюційних лав» зараховано представників небільшовицьких партій, навіть соціалістичної орієнтації, з якими в період громадянської війни більшовики йшли на співпрацю. Докладались зусилля для унеможливлення видання ними власної періодики під різноманітними приводами і без цих.

Так, 20 лютого 1921 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, в присутності Х. Раковського, В. Чубаря, В. Молотова та інших, розглядалися дві заяви подані лівими соціалістами-революціонерами. Якщо прохання про надання 4-х місць з дорадчим голосом на Всеукраїнському з'їзді рад задовільнили, то інакше вирішилась ситуація з дозволом випускати журнал і відкрити лівоесерівське книговидавництво. Відмова лівим есерам мотивувалася тим, що: «Повідомити заявнику про неможливість виконання їх прохання. Зважаючи на паперову кризу випуск журналу та відкриття книговидавництва є несвоєчасними» [5.359, с. 153].

Про посилення партійного диктату в галузі друку свідчать майже усі партійні рішення, що ухвалювались відповідно до ленінських установок про призначення засобів масовій інформації в умовах однопартійної системи.

Враховуючи особливо «тепле» ставлення більшовиків до своїх колишніх однопартійців з РСДРП, після розколу якої перетворених на меншовиків, саме вони стали центральним об'єктом нападу офіційної преси. Газети активно мусують тематику зради й «підривної діяльності» меншовиків у радянському тилу.

Загалом тематику преси 1920-1921 років можна охарактеризувати як фронт безпосередній та тилловий. «Соціалістична вітчизна в небезпеці і всі на боротьбу з її ворогами». Ці і подібні ним гасла не сходили з газетних смуг. Закликовий характер мали газетні матеріали, особливо передові статті. Серед багатьох ворогів чільне місце займали представники соціалістичних партій, перш за все меншовики з есерами, класифіковані як «внутрішні вороги».

У серпні 1920 року «Комуніст» на першій сторінці розміщує статтю з красномовною назвою «Врангель та меншовики». Відповідним був й текст передовиці: «Коли республіка в небезпеці, коли потрібен кожний паровоз, меншовики закликають до страйків. Республіка має Врангеля на фронті та меншовиків у тилу...Наш фронт проходитьиме через Врангеля та меншовиків. Не може бути жодної пощади меншовицьким зрадникам. Меншовики хотіли отримати фронт? Вони його отримали. Переможна колісниця Червоної армії пройде через всіх ворогів...» [10.2.612, 1920.08.22].

У листопаді 1920 року газета «Комуніст» у статті «Кінець меншовизму на Україні» не вбачає жодних перспектив подальшої діяльності партії. Відзначається: «Меншовики виявили повну неспроможність у питанні здобуття популярності в робітничому середовищі... Агонія меншовицької партії закінчилася їх співробітництвом з Денікіним та остаточною зрадою інтересів робітничо-селянського класу...» [10.2.612, 1920.11.16].

Напередодні виборів 1920 року до рад, враховуючи факт участі в них опозиційних сил, відповідними стали гасла більшовицької партії щодо своїх опонентів: «Холуям буржуазії та капіталізму меншовикам не місце в Радах», «Лише повна перемога комуністів призведе до встановлення диктатури пролетаріату», «Жодного голосу буржуям і ворогам робітничого класу» та інші [10.2.619, 1920.03.12].

Більшовицька «Правда» в листопаді 1920 року друкує цикл репортажів під назвою «Дорожні замітки з України». Відмічаючи переможну ходу «криголама революції» на селі, боротьбу з куркулями, журналісти особливо відзначають дві зустрічі з робітничими колективами міста Миколаєва. На них, крім чисельності, московські кореспонденти акцентують увагу на результатах виборів до місцевих губернських комітетів та рад міста. В них більшовики здобули впевнену перемогу, лише одиниці з числа меншовиків та есерів отримали мандати. Підсумовуючи позицію робітників суднобудівних верфей Миколаєва, московські гості роблять наступний висновок: «Загальна стійкість Радянської влади, при явній безнадії контрреволюції її повалити, як це було в

1918 та 1919 роках, дали можливість робітникам та бідноті України організуватись, направивши своїх кращих представників в органи Рад. Що, в свою чергу, подвоює радянські сили України, роблячи всякий замах на диктатуру пролетаріату втрое безнадійним» [10.2.618, 1920.11.21].

Активно підкреслювалася опозиція меншовиків до соціалістичних перетворень. 2 вересня 1920 року передова стаття видання «Більшовик» «Меншовики та контрреволюція» детально пояснює, як «меншовики стали на злочинний шлях контрреволюції». Автори наголошують, що виступаючи проти продовольчої розкладки, меншовики стають на бік ворога радянської влади – куркуля, відстоюючи принцип «Росія ще не готова до соціалістичних перетворень в такому обсязі» [10.2.619, 1920.09.02].

Відразу кілька українських більшовицьких газет опублікували серію статей, в яких продовжили практику безапеляційного зараховування меншовиків до контрреволюційних лав на протязі вересня-листопада 1920 року. Члени РСДРП разом з есерами обвинувачувались як: «Єдині соціалістичні партії, що співробітничали з Колчаком, Юденичем, Денікіним. Чим це пояснюється? Тим, що після Жовтневої революції меншовики не прийняли перемоги пролетаріату, відстоюючи тезу про його неготовність утримати владу...». Стверджується, що: «Якби Врангель зумів взяти Харків, то вже на другий день в місті з'явилася б меншовицька газета...» [10.2.613, 1920.10.18].

Провину меншовиків радянська преса частково вбачала й в продовольчій кризі, в якій перебувала виснажена громадянською війною країна. При цьому соціал-демократи позиціонувалися як захисники куркуля та союзники «анархо-бандитів». Автори статей наголошували: «Провідні центри України страждають від продовольчої кризи тому що куркуль не віддає хліб. Він проти хлібної монополії, за вільну торгівлю. Його захищають бандити-махновці, всіляко заважаючи нам втілити продовольчі плани в життя. Що ж роблять меншовики? Вони також виступають проти нашої продовольчої політики, за вільну торгівлю хлібом. Тобто, захищають куркуля. А це, в свою

чергу, створює підґрунтя для контрреволюційних виступів» [10.2.612, 1921.07.12].

Як вихід зі становища на газетних шпальтах пропонується діяти згідно з революційною доктриною «хто не з нами, той проти нас». За нею, якщо меншовики не підтримують ключові рішення більшовицької партії, то вони перейшли до контрреволюційного табору, ставши в один ряд з Врангелем, Петлюрою, Пілсудським. Тому робітники та селяни повинні «на заводах, фабриках, селі знищувати меншовизм, зривати з нього брехливу маску прихильності соціалістичним ідеям, йдучи тільки за комуністами» [10.2.612, 1921.07.12].

Всіляко применшувалась чисельність меншовицької опозиції. Варто визнати, що в умовах закінчення громадянської війни, післявоєнної плутанини практично неможливо встановити точне число членів альтернативних більшовикам партій. Кількісний склад даних організацій у різних джерелах, у тому числі звітах органів партійно-державної влади й чекістських організацій, подається по-різному. Як правило, мова в них іде лише про партійних активістів, що регулярно беруть участь в організаційних зборах і заходах опозиційних сил. У той же час автори статей більшовицьких видань в 1920-1922 роках усіляко мусують тематику «незначної чисельності» опозиційних партій, їхню хронічну нездатність до єдності й схильність до внутрішніх розколів. Для додання більшого ефекту їхня кількість вибірково порівнюється або з більшовиками, число яких у силу зрозумілих причин стрімко зростало, чи в цілому із загальним числом «робітників і селян», виразниками інтересів яких позиціонували себе опозиціонери.

Так, в статті під назвою «РСДРП (некролог)» йдеться, що «в Україні лише 1318 членів «робітничої партії» меншовиків, більшість з яких є лише на папері. З цих 13 сотень від 60 до 90 % – інтелігенти. Тобто в «робітничій партії» багатомільйонної країни лише 300 чоловік – робітники. Смішно бачити, що навіть серед такої невеликої кількості партійців діють 10 груп, 5 фракцій. Меншовики – не тільки не робітнича партія, а навіть не партія зовсім.

Адже головний чинник партійного будівництва – це в першу чергу організованість в її лавах...» [10.2.612, 1922.05.20].

Обвинувачуючи опозиціонерів у нездатності домовлятися, зберігати єдність, більшовики всіляко провокували й підтримували розкольніцькі тенденції в їхніх рядах, спонукаючи прихильників, що залишилися, залишати партійні ряди. Дезорганізуючи РСДРП, центральні газети України в листопаді 1923 року надрукували «Декларацію колишніх членів російської соціал-демократичної партії (меншовиків)». Її підписанти, члени Всеукраїнського організаційного бюро колишніх членів РСДРП (меншовиків) В. Галузин, М. Колчинський, М. Масарський, В. Мосянов, А. Снігирьов прийшли до наступних висновків: «1. Залишки російської соціал-демократії не можуть більше бути виразниками робітничого класу. 2. Закордонний емігрантський центр, що виступає від імені російського робітничого класу, не може таким вважатися і повинен припинити висловлювання провокаційних заяв. 3. Настав час активно підтримати соціалістичну світову революцію разом з комуністичною партією та III Комуністичним Інтернаціоналом» [10.2.612, 1923.11.19].

Ця «Декларація» викликала численні схвальні відгуки на шпальтах газет. 6 грудня 1923 року в статті «Мир праху меншовизму» за авторством Земляного йдеться: «Хвиля політичної смерті меншовизму стрімко прокочується по Україні. Група старих меншовиків та бундівців Умані повністю підтримали «Декларацію» всеукраїнського організаційного бюро колишніх меншовиків... Отже, всі чесні люди, оманом залучені до контрреволюційних лав меншовиків, з презирством залишають їх. Ми стоїмо на порозі остаточної смерті меншовизму!» [10.2.606, 1923.12.06].

В аналогічному стилі з меншовицьким висвітлювався ліквідаційний з'їзд колишніх есерів. Підкреслювалося, що колишні соціалісти-революціонери повністю відхрещуються від емігрантського ЦК, підтримують радянську владу й комуністичну партію. Вся партійна діяльність після Жовтневої революція була суцільною зрадою інтересів робітничого класу. У подібному руслі

висвітлювалися й збори колишніх українських есерів. Особливий наголос у статтях, крім «щирого й глибокого каяття за контрреволюційну діяльність», робився на оголошених проханнях «дозволити разом з комуністичною партією й III Інтернаціоналом будувати нове справедливе суспільство».

З визначених владою позицій підходила преса до висвітлення судових процесів, фігурантами яких виступали представники опозиційних сил. Наприкінці лютого 1922 року «Правда» та «Известия» надрукували матеріали попереднього слідства політичного процесу над правими есерами. В березні 1922 року на XI з'їзді РКП(б) Ленін заявив, що соціалісти-революціонери мусять бути передані революційному трибуналу. На лаві підсудних опинилось 22 особи. Сторінки українських газет слідом за загальнорадянськими наповнились гаслами: «Геть зрадників робітничого класу!», «Смерть опортуністам!» та іншими [10.2.606, 1922.04.03; 10.2.612, 1922.03.28; 10.2.613, 1922.04.07; 10.2.619, 1922.03.30; 10.2.618, 1922.02.26].

Під час відкритого трибуналу над правими есерами влітку 1922 року радянсько-більшовицькі часописи керувалися інструкціями безпосередньо В. Леніна, що з'явилися за тиждень до оголошення початку судових розглядів. Він наполягав на організації «зразкових, гучних, виховних процесів» проти політичних опонентів. Для офіційної преси у висвітленні цього процесу ключовими стали кілька пропагандистських тез. Головна з них полягала в тому, що партія соціалістів-революціонерів на момент процесу перебувала в повному «політичному банкрутстві». Надалі ця ідея стала аксіомою, на якій ґрунтувались всі публікації, пов'язані з процесом. Одночасно активно висувались ще два ідеологічних штампа звинувачень. Про «дрібнобуржуазний» ухил правих есерів від подальшої розбудови соціалізму, вичерпаний у них соціалістичний потенціал. Інша теза – про політичну «ізоляцію» есерів від населення, відсутність реальної підтримки в масах [10.2.612, 1922.07.02; 10.2.612, 1922.07.14; 10.2.613, 1922.08.03].

По безапеляційності висловлень, відкритої ненависті та ворожнечі до опонентів дані статті є провісниками публікацій періоду Великого терору.

Саме в такому агресивному стилі газети тавруватимуть «ворогів народу», до лав яких ввійдуть разом з іншими засновники та ключові постаті радянської журналістики 1920-х років.

Аналіз ситуації в цілому дозволяє стверджувати, що репресії, посилені пропагандистською кампанією завдали істотного удару по правесерівському руху. Втім, з точки зору міжнародної реакції, радянське керівництво піддало корекції огульне таврування соціалістів-революціонерів на шпальтах офіційної преси. Іншим завданням преси стало внесення максимального розколу в есерівське середовище, з метою чого владі вигідно показати свій «гуманний» характер та «пролетарську великодушність».

У травні 1922 року Л. Троцький вимагає відмовитись від «галасливо-образливого характеру» антиесерівської кампанії. Агітаційна комісія ЦК РКП(б) направляє рекомендації до радянських видань з пропозицією «облишити грубу тенденційність при освітленні процесу. Стати більш об'єктивною, конкретизованою, давати якомога менше примітивної лайки» [4.326, с. 101-103].

22 серпня 1922 року відбулась спільна «Особлива нарада» ДПУ та Агітаційного відділу ЦК РКП(б). Тут були відпрацьовані заходи з виконання розпорядження Ф. Дзержинського «Про газетну кампанію проти ПСР». У вказівці керівника чекістів мова йшла про персоніфіковану пропагандистську кампанію, орієнтовану на есерів та співчуваючі їм кола, головне спрямування якої – штучне створення розколів у есерівському середовищі. Постанова «Особливої наради» передбачала наступне: «З метою планових успішних заходів боротьби з ПСР в подальшому визнати необхідним: 1. Спрямувати боротьбу проти правих есерів до розколу партії шляхом відповідного висвітлення в пресі намічених угруповань та течій серед соціалістів-революціонерів. 2. Для здійснення попереднього параграфу в першу чергу використовувати для розколу ПСР лист Герштейна з питання його ставлення до закордонної делегації, постанову ЦБ ПСР про виключення з партії Бунакова та Авксентьєва вкупі з протестом останніх з цього приводу, заяву

Гендельмана на процесі та інших підсудних з приводу окремих представників членів закордонної делегації ПСР та інші матеріали. 3. Розгорнути кампанію з приводу ліквідації колишніх соціалістів-революціонерів партії есерів. 4. Недостатньо, або незадовільно використаний матеріал під час процесу над ЦК ПСР додатково розробити, доповнити та використати в пресі» [3.234, с. 312-314].

Для виконання намічених заходів «Особлива нарада» трансформувалась у «спеціальну робочу комісію з даного питання в теперішньому складі учасників». Новостворена структура повинна щотижнево проводити засідання, розробити актуальні гасла для газетної кампанії.

Незважаючи на рекомендації припинення публікації образливих матеріалів щодо есерів, кардинальної зміни в тональності публікацій другої половини 1922-1923 років не відбулося. В чисельних статтях рядові члени партії есерів на місцях характеризувалися як карні злочинці, пособники бандитів, реваншисти. Так, публікація «Червоний суд. Есер під судом» від 23 липня 1923 року, присвячена колишньому есеру, касиру залізниці з Харкова І. Огневу. Обвинувачуючи його в шахрайстві, особливий наголос робиться на тому, що заарештований член партії есерів з 1912 року. Активний діяч Харківського губерньського комітету. При царській владі мав кам'яний будинок у Таганрозі, після експропріації якого на користь радянської держави, має особисту неприязнь до радянської влади. Шляхом спекуляцій з довіреними йому транспортними сумами вирішив відігратися за це [10.2.612, 1923.07.23].

Публіцист В. Шубін у матеріалі «Гангрена Азефовщини» позиціонує есерів як терористичну організацію, правову оцінку якій повинен дати Карний Кодекс, а не «заходи пролетарської демократії», такі як участь у виборчих перегонах, чи в роботі рад. Автор констатує: «Московський процес яскраво показав, що система дипломатичних загравань з виконавцями терористичних актів залишається атрибутом діяльності ЦК есерів і після зникнення Азефа. Азефовщина – не тільки незмивна пляма на біографії есерів. А гангрена, що

глибоко проникла в усі її тканини...Робітничо-селянська влада повинна рішуче й жорстко ліквідувати цю пухлину авантюристичної жадоби есерів до влади шляхом терору» [10.2.612,1923.09.07].

Одним з ключових засобів встановлення монопартійної системи було «добровільне» входження ідеологічно близьких партій у ряди більшовиків. Активно стимулювала цей процес провладна преса. Напередодні з'їзду партії борбистів, що прийняли рішення про саморозпуск, на сторінках українських газет з'явилися десятки статей, присвячених цій події.

В них йшлося: «Свого часу нам доводилось писати про долю партії лівих соціал-революціонерів. Ми зупинялись на тому, що в період робітничої диктатури кожна партія, що протиставляє себе комуністичній самою історією автоматично підпадає до контрреволюційного табору...Борбистам необхідно зробити вибір, або разом з комуністичною партією йти по шляху побудови соціалістичного суспільства, або висуваючи антикомуністичні гасла, як це свого часу зробила київська організація борбистів, поступово переходити на чорну стежку, прокладену анархістами...Ліквідації партії соціалістів-революціонерів, злиття її з партією комуністів диктується життям, ліквідація партії борбистів завдасть відчутного удару по залишках народницьких груп, в яких найбільш впливовими, без сумнівів, були борбисти» [10.2.606,1920.06.12].

Висвітлюючи IV зїзд партії лівих соціал-революціонерів (борбистів), газета «Комуніст» від 20 липня 1920 року особливу увагу приділяє промові одного з їх лідерів Алексеєва, який закликає: «На сьогоднішній момент, коли комуністична партія повела вірну лінію щодо селянства, цілком очевидно стала подальша неможливість існування соціал-революціонерів як окремої партії. Нині, коли жодних принципових розходжень з лінією комуністичної партії в нас не існує, єдиний почесний вихід з ситуації – це злиття з більшовицькою партією» [10.2.612, 1920.07.20].

Так само у вигідному для більшовиків світлі подається Декларація з'їзду: «Велика соціалістична революція в жовтні 1917 року передала владу з

рук буржуазії пролетаріату, ознаменувавши початок світової соціальної революції...Вона стала великим іспитом для партій народницького спрямування...Ми виступаємо за подальшу побудову справедливого соціалістичного суспільства разом з комуністичною партією...». [10.2.612, 1920.07.21].

При цьому «Комуніст» друкує її у двох номерах підряд з схвальними реляціями й коментарями, паралельно публікуючи заяви рядових членів партії, що підтримують саморозпуск і «подальше будівництво соціалізму в рядах більшовицької партії».

Не залишили без уваги кореспонденти радянських видань діяльність ще однієї лівої сили – Української комуністичної партії. Втім, аббревіатура УКП, з огляду на наявність у назві слова «комуністична», у публікаціях з'являється досить рідко, як правило, використовувався зневажливий термін «укапісти». У першу чергу їх обвинувачували в «націоналізмі» та «петлюрівщині». Підкреслювалося, що бажання мати свою власну, незалежну від ВКП(б) комуністичну партію, є спробою «реставрації петлюрівщини під комуністичними гаслами» та «помилковим шляхом».

Особливий акцент у публікаціях ставився на низькому кількісному складі УКП. Харківські «Вісті», глузливо-зневажливо описуючи дану тематику, додають, крім іншого звинувачення в «самозванстві»: «Два-три одинаки, що одного ранку прокинулися не з «тієї ноги» вирішили створити партію. Щоб ввести в оману населення, назвали її Комуністична та Українська. Втім, політичне «шулерство» серед робітничо-селянського класу підтримки не знайшло. Адже в них є надійний захисник та виразник інтересів – КП(б)У...А всіляким самозванцям місце на історичному смітнику» [10.2.606, 1923.10.02].

Слід визнати, що подібна пропаганда виявилась достатньо ефективною. Не в останню чергу вона стала на перешкоді становленню та розвитку УКП, шляхом перетворення в предмет глузування відбиваючи в неї потенційних членів. Більш того, фраза секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського висловлена

в 1921 році (потім широко цитована більшовицькою пресою) про те, що всіх членів партії УКП можливо вмістити на «одній канапі», стала крилатою. Навіть в політичних дискусіях сьогодення стосовно політичних сил з вкрай низькою чисельністю, або існуючих формально лише «на папері».

Нищівної критики, поєднаної з сарказмом та глузуванням, зазнала УКП на сторінках газети «Комуніст» у статті «Вампукісти», розміщеній на головній сторінці видання. Автор, підписаний як Куб, всіляко перекручував назву партії, викривав її «петлюрівсько-націоналістичний» характер, натомість протиставляючи КП(б)У як партію пролетаріату та селянства всіх національностей, які мешкають в УСРР. Починає дискусійну тематику автор з фразеологічного звертання «поважні панове укапісти». Після цього в залежності від звинувачень йде «полеміка» з УКП. На кшталт: «Поважні укапісти проти комітетів незаможних селян, вони бачите, як марксистичні організації робітників на селі. На словах це виглядає революційно, але на ділі повністю підігрує інтересам меншовицької горстки...Казус укапістського панства полягає в твердженні, що вони жодного разу не зазнавали поразок у боротьбі за Комунізм на відміну більшовиків. Це так, але, по-перше, ми ніколи не обіцяли миттєвого Комуністичного раю, а чесно попереджали, що шлях до перемоги неминуче йде через окремі поразки. По-друге, занадто мала історія поважних укапістів та підтримка їх партії в масах, щоб вести мову про якісь «перемоги» чи «поразки»...» [10.2.612, 1922.04.23].

Характерно, що позитивні, або нейтральні статті про УКП в офіційній пресі зовсім відсутні. У той час, як всі її дії жорстко критикувалися. І це незважаючи на те, що партії, на відміну від меншовиків, правих есерів та інших, було «дозволено» діяти легально Так, скептичне ставлення УКП до комітетів незаможних селян та продовольчого податку подавалася як «Меншовицька позиція в селянському питанні». Критичне ставлення до продовольчого податку трактувалося як «не тільки завуальована під комуністичні гасла, а й відкрита підтримка куркуля, зрада бідняка,

соціалістичних перетворень на селі та лиття води на млин антирадянських сил».

В роки громадянської війни певної популярності серед населення України здобули ідеї анархізму. Тимчасово вступаючи в тактичні союзи з ними, більшовики використовували анархістів у боротьбі з Денікіним та Врангелем. Втім, з наближенням остаточної перемоги у владному протистоянні більшовики позбавлялися своїх колишніх союзників, серед яких опинилися й анархісти.

Офіційна преса того періоду чітко й по-більшовицьки прямо розставляє акценти в питанні взаємовідносин влади й анархістів. У статті «Програма анархо-махновців» розкривається «антинародне, контрреволюційне та злочинне обличчя анархістів». Автори публікації наголошують: «Всі анархісти проти нашої влади, проти нашої молоді республіки. Всі вони підривають революційні ряди, грають на боці дезертирів та контрреволюції...Спільна історична проблема анархістів усіх відтінків полягає в тому, що вони кожного разу, коли потрібно переходити від слів до діла, роблять повну протилежність тому, про що заявляють...» [10.2.620, 1920.08.16].

Велика увага приділялась критичному висвітленню програмних цілей та засад анархістів. Стаття «Анархістські зізнання» розвнічує погляди на політико-економічне становище країни, сформульовані III Конференцією конфедерації анархістів України «Набат». Автор відзначає: «Анархісти заявляють, що головна мета їх пропаганди – донести до робітників та селян своє розуміння відбудови народного господарства. І це вірно. Але різну відповідь на це питання дають буржуазія, пролетаріат, більшовицька партія марксистів-державників та партія анархістів, яка не в змозі дати чіткої відповіді на це питання. Погляди, цілі анархістів настільки безпредметні, що навряд чи вони є зрозумілими навіть для них самих...Більшовики, як сила, що несе всю відповідальність за долю країни, становище пролетаріату та селянства, подальшу перемогу соціалізму ніколи не зможе собі дозволити виступати разом з прибічниками безвладдя, безладу. Подібні погляди в період

відбудови господарства, зруйнованого імперіалістичною та громадянською війнами не тільки є докорінно невірними, а й слугують різноманітним контрреволюційним силам, які намагаються розвалити нашу молоду Республіку зсередини...» [10.2.613, 1920.09.22].

Соціалістична революція, створивши новий тип держави, з перших днів існування висловлювала класову неприязнь до небільшовицької журналістики, вбачаючи в ній силу, що заважає побудові нового суспільства. Залишилось чимало статей В. Леніна, в яких відображені його погляди на роль та місце преси в радянській державі. В них більшовицький лідер ігнорує право на існування багатопартійної журналістики, бачачи пресу як вірного помічника в соціалістичному будівництві.

В руслі цих поглядів не обійшла своєю увагою більшовицька преса й центральний друкований орган анархістів газету «Набат». У статті «Набат та міщанство» розвінчується головне гасло газети «З пригніченими проти гнобителів». Більшовицькі автори заявляють: «Гучними закликами анархісти стягують до своїх лав весь людський непотріб – міщан, спекулянтів, буржуа та інших паразитів...». Однієї з головних негативних персон анархістського руху згадувався Нестор Махно, далі в публікації вимальовується «жахливий образ» головного анархіста України – Нестора Махна та його антирадянська політика, що автоматично трактується як «антинародна, направлена проти робітничо-селянської республіки» [10.2.619, 1921.03.23].

Враховуючи факт неодноразових ситуативних союзів анархо-махновців з більшовиками, перед пресою постала необхідність представити його як «зрадника трудового населення». Традиційно для того часу обвинувачами виступали рядові робітники В статті «Необхідно покінчити з махновщиною» дану тему порушує донбаський шахтар Казимирчук. Він з великим обуренням констатує: «Анархісти організували свою ставку на Байракському руднику селища Горлово Щербинівського району. Потім перейшли на Щербинівський рудник Єнакієвського району... Шахтарі Донбасу, що нараховують чималу кількість товаришів, які загинули від зрадницької руки махновців, більш ніж

хто інший вимагають безпощадної боротьби з цією язвою, що роз'їдає Радянську республіку...» [2.199, арк. 104-105].

На основі цих публікацій спостерігається характерна риса комуністичної преси – навішення ярликів, грубі висловлення на адресу альтернативної сторони. В підсумку, використовуючи агресивну агітацію, офіційні газети намагалися переконати читачів у правоті власної позиції.

На думку російського дослідника ролі партійно-радянської преси в політичних перетвореннях 1920-х років, В. Гафнера, причетність офіційної преси до влади залишила слід і на вигляд самого друку, її працівників. Незгладимий відбиток володарювання, своєрідний відблиск влади змінював як друкарські колективи, так і створені ними тексти. Саме тут знаходяться корені відомої агресивності, в тому числі і до представників опозиційних партій, незмінних вимог «негайно виявити», «суворо покарати» винних, притягнути до суду, вислати і т.д. Звідси постійна директивна спрямованість, неодмінна дидактична тональність публікацій. Аналіз публіцистичних матеріалів свідчить, що «командувати» прагнуть не тільки професійні працівники друку (редактор). Це прагнення захоплює і широкий прошарок «добровільних помічників» – робсількорів, які перетворюють газету в своєрідну судову інстанцію [4.324, с. 159-161].

Виправдуючи агресивно-насильницькі методи влади в справі «остаточної перемоги робочо-селянського класу», більшовики наголошували на своїй «незмінності» і безальтернативності радянської форми правління з концентрацією влади в руках однієї партії. Одним із засобів цієї ідеологічної боротьби з політичними опонентами стало друкування в українських газетах десятків листів, як простих громадян, так і колишніх членів небільшовистських партій. В них усіляко дискредитувалися як ідеї, так і методи партійної діяльності опозиційних сил. Центральним фактором газетної пропаганди в цьому питанні стало висвітлення їх невдач і поразок, як характерних рис, які історично обумовлені та впливають з їхньої стратегії й політики. Така форма зв'язку газети з читачем, як «листи рядових будівників

комунізму» стане достатньо популярною в подальші роки. В наступному десятиріччі листи «простих трудівників та селян» стануть ідеологічним фоном, «широкою народною підтримкою» судових процесів над «ворогами народу».

Згубний вплив та повну безперспективність опозиційних соціалістичних партій висвітлюють численні «листи в редакцію». Комсомолец з Харкова Станевський на шпальтах газети «Комуніст» від 31 липня 1923 року обурюється з приводу діяльності соціал-демократичної спілки робітничої молоді. Він «з великою відразою читав номер «Социалистического вестника». Оскільки у цих номерах якийсь меншовицький зрадник Еміліч пише наклепницькі речі про комсомол. Зокрема: «Звинувачує розпусті та моральному розкладу. Вся стаття наповнена злобою проти Комуністичного Союзу молоді, проти наших ідей, нашої країни перемігшого Робітничо-селянського класу. Втім, їх наклепи не можуть знайти розуміння в робітничому середовищі. Що робить для робітничого класу так звана соціал-демократична спілка робітничої молоді? Яке відношення вони мають до робітників? Набагато вірніше їх називати спілкою колишньої буржуйської, куркульської, експлуаторської та контрреволюційної молоді, яка не має жодного відношення до молоді сьогоденної Республіки. Сучасна робітнича молодь, йдучи пліч-о-пліч з Комуністичним Союзом молоді, готується до ролі майбутніх хазяїв та керівників робітничо-селянської республіки.» [10.2.612, 1923.07.31].

Менш ніж через тиждень, 4 серпня 1923 року, «Комуніст» друкує подібний лист комсомольця М. Олександровського під назвою «Комсомол та РСДРП(м). Хто ж є представником робітничої молоді». Стаття пронизана безапеляційним стилем, що переходить у відкриті образи. Автор відразу звертає увагу на: «Безпартійна молодь в останні роки широко охоплена розгорнувши свою роботу комуністичним союзом молоді, кращим показником чого слугує цифра зростання чисельності КСМ. В одному лише Харкові в травні 1922 року нараховувалось 1625 членів КСМ. На сьогоднішній

день їх вже 5000, а по всій губернії 9000...В той час як молодіжна організація РСДРП Харкова нараховує лише до 150 кволіх викиднів-гімназисточок з кісками і нікого більше не має. Цій кампанії, перш ніж називати себе робітниками, спочатку треба сходити до бані та парикмахерки. В лазні, разом з брудом тілесним, їм необхідно змити з себе «заслуги» своїх соціал-зрадницьких піклувальників. Котрі, коли меншовицькі молодики ще під стіл пішки ходили, продавали англійцям бакинську нафту, крадучи її у пролетаріату...» [10.2.612, 1923.08.04].

Слід зауважити, що з липня до кінця грудня 1923 року лише газета «Комуніст» опублікувала 43 аналогічних наведеним «листів трудящих», з антименшовицькою тематикою [10.2.612,1923,01.07-30.12]. Майже всі з них відзначені примітивною лайкою та навішенням різноманітних ярликів соціал-демократам. Виправдовується це тим, що враховуючи надходження листів від «простих робітників та комсомольців, поки що, враховуючи тяжку спадщину царизму, малограмотних», редакція газети залишає їх стилістику.

Ще одна ключова газетна тематика – відкриті листи бажаючих «публічно та прилюдно» покаятися й розірвати всі зв'язки з «антирадянським минулим». Протягом 1922-1924 років центральні та регіональні газети УСРР друкували їх систематично, приблизно один раз на тиждень. Цю інформацію радянські пропагандисти, як правило, подавали відразу після «викривальної» статті стосовно партійної сили, в лавах якої перебував колишній її член. Здебільшого основна стаття вирізнялася пафосно-викривальним характером, великим обсягом, займаючи до двох сторінок, емоційним наповненням, після чого, як коротеньке доповнення до неї йшли листи з проханням прилюдного виходу. Тим самим, шляхом агресивної пропаганди, з опозиціонерів створювався образ ворога, будь-яка допомога якому є «зрадою трудового народу».

Так, 23 лютого 1923 року перша смуга газети «Комуніст» відведена під статтю «Меншовицький фашизм». У ній автор, розвінчуючи меншовизм, доходить до висновку: «Меншовизм приймає фашистські форми. В своїй

тактиці в радянській Росії висуває «тиск масового руху», котрий є нічим іншим, як повстанським рухом проти радянської влади, зрадою перемігшого пролетаріату та звільненого селянства. Меншовизм відкрито стає учасником фашистського наступу на робітничий рух в усьому світі...» [10.2.612, 1923.02.23].

На другій сторінці в супроводі публікацій про відновлення промисловості на шахтах Донбасу та антиурядові виступи трудящих в Англії, Франції та Німеччині йшла рубрика «Залишають лави меншовиків». В ній лікар Фрідман та робітник Масарський прохають редакцію газети «Комуніст» дозволити їм публічно вийти з лав РСДРП, оскільки: «Не згодні з позицією та загальною поведінкою партії, яка відкидає всіх порядних її членів на інший бік барикад...Не можемо більше терпіти сповзання партії в контрреволюційний табір...Ми винні, що своєю участю допомагали її антинародній діяльності... Вибачаємось за пізнє прозріння...» [10.2.612, 1923.02.23].

Характерно, що з юридичним знищенням найбільш впливових соціалістичних партій – правих есерів та меншовиків у пресі відпадає потреба акцентування пропагандистських зусиль на окресленому питанні. В 1924 році різко падає як кількість подібних статей, так і подання матеріалу. З легально діючих партій в цей час залишається тільки малочисельні УКП та сформована з залишків правого крила «Поалей-Ціон» Єврейська робітничка комуністична партія. Прикметно, що безпосередньо діяльність Єврейських комуністів майже не відображена в пресі УСРР. Зустрічаються лише поодинокі статті, автори яких викривають антисемітизм часів царської Росії, вітаючи сучасну участь єврейського пролетаріату в міжнародному робітничому русі та вказуючи на різкі позитивні зміни в становищі представників даної національності в радянській країні. В той час як УКП присвячуються окремі розгромні статті, головною тезою яких виступало гасло «остаточного знищення замаскованої петлюрівщини», продовжується друк відкритих заяв про «добровільний» вихід

з партії, але розміщуються вони вже на останніх сторінках, без притаманного раніше ідеологічного супроводу, на фоні інформації повсякденного змісту.

Зокрема в липні 1924 року колишній учасник II партійного з'їзду УКП, кандидат в члени Донецького комітету Андрій Троянський заявляє: «Прошу надрукувати у Вашій газеті наступне: з 1920 року я знаходився в лавах УКП, працюючи спочатку в закордонній групі УКП в Німеччині, згодом в Україні. Переконавшись в тому, що УКП вносить розкол в ряди пролетаріату та селянства, а також замість ідей комунізму та робітничої солідарності, проповідує, по суті, ідеї шовінізму та націоналізму, я виходжу з лав УКП» [10.2.612, 1924.07.08]. Дану заяву «Комуніст» друкує на останній сторінці, поруч з коротенькими повідомленнями побутового характеру про діяльність фабрики взуття в Києві, змінах в оплаті викладачів шкіл та професійних технічних училищ та іншому.

«Красный Николаев» в номері за 13 жовтня 1924 року оприлюднює заяву колишнього члена губернського комітету УКП Миколаївщини В. Оврученко про остаточний «розрив з силою, що прийняла відверто антирадянський, петлюрівський характер, маскуючись марксистськими гаслами та комуністичною ідеологією...» [10.2.613, 1924.10.13]. Вказаний текст розміщено в підвалі третьої сторінки поруч з інформацією про стан міських котелень.

Трохи більше уваги питанню добровільного виходу з УКП приділяє часопис «Більшовик Полтавщини». В номері від 9 вересня 1924 року заява про добровільний вихід з партії колишнього члена її Лубенського осередку, викладача місцевого кооперативного технікуму Н. Стодолі та бухгалтерського працівника станції Полтава-Південна А. Жадана публікується на другій сторінці. Разом з нею на двох стовбцях поміщено матеріал про остаточний крах ідеології, організаційної діяльності та подальших перспектив для УКП. Наголошено на небезпеці будь-яких проявів буржуазного націоналізму та анархо-петлюрівського бандитизму [10.2.602, 1924.09.09].

В другій половині 1920-х років при відсутності легально діючих політичних партій газети розміщували матеріали саркастичного характеру про колишніх «меншовиків, монархістів, есерів...», які не зуміли знайти собі місце в радянській країні, через що вони «опинились на узбіччі життя». Наприклад, фельетони про «безсилля колишнього активного есера, що живе сподіваннями на повалення радянської влади при погляді на маршуючий повз його вікна піонерський загін». Висміювалися їх лідери. У фельетоні «А мово-то кавалера і холера не бере» у відповідних назві речових обертах відображалось життя в еміграції есерівського лідера В. Чернова. Мусувалась церковна тематика. Серед персонажів, висміяних газетами як «жертви опіумного дурману релігії», зустрічалися колишні члени опозиційних партій [10.2.613, 1926.06.22].

Іншою формою консервації існуючого монопартійного становища стали статті, присвячені річницям подій, що залишили певний слід в революційному русі. Аналізуючи їх, газети застерігали від компромісів з силами «дрібнобуржуазного напрямку». Зокрема, в 1927 році до 15 річниці Ленського розстрілу виходить тематична стаття «Так було». В ній події відображені, як поворотний пункт переходу від 1905 до 1917 року. Робиться висновок: «Пролита капіталістами кров робітників послугувала уроком, звільнивши їх від дрібнобуржуазних ілюзій та підготувавши до Жовтня». Автор проводить паралелі з безкомпромісною позицією ленських робітників та більшовиків у 1917-1921 роках, протиставляючи різноманітним «силам, замаскованим під соціалістичні гасла, але насправді дрібнобуржуазним зрадникам» [10.2.618, 1927.04.15].

Вихвалення безкомпромісності більшовицької позиції, без якої неможливо здобуття перемоги пролетарської революції, стало характерною рисою публікацій, присвячених 10 річниці Жовтневого перевороту. Окремих статей стосовно тодішній діяльності альтернативних партій преса вже не публікувала. Але серед переможних гасел та пафосних фразеологічних звертань зустрічалися твердження, подані як аксіома про вірність, доведену часом, встановлення диктатури однієї партії. Згадки про меншовиків, есерів,

анархістів відбувалися лише в контексті «контрреволюційні, антинародні сили» [10.2.618, 1927.10.14] .

Ще однією формою згадок про опозиційні партії стало продовження традицій початку 1920-х років, при якій члени означених партій представлялися як банальні карні злочинці. У висвітленні кримінальної хроніки газети особливо наголошували, що конкретно взятий грабіжник, шахрай, або розкрадач соціалістичної власності є колишнім членом опозиційних сил. Саме жага до реваншу, лють до радянської влади стимулювали їх на скоєння злочину. В оглядах про міжнародне становище, підкріплюючи тезу «ворожого оточення молоді Радянської країни», розглядалась деструктивна діяльність закордонних осередків опозиційних партій. Автори, вириваючи цитати з їх партійних часописів «Социалистический вестник», «День», «Революционная Россия» доводили зрадницький, антинародний характер їх емігрантської діяльності. Важко виокремити якусь окрему статтю, оскільки всі вони написані на основі штампів «прислужники світової буржуазії», «вороги пролетаріату», «самозванці, іменуючи себе прибічниками соціалістичної ідеології дозволяють собі звертатися від імені робітничо-селянського класу», «Комінтерн дав жорстку оцінку закордонним групам есерів» та тому подібні [10.2.618, 1927.10.23; 10.2.618, 1927.11.24;] .

Таким чином, можна стверджувати, що з перших днів свого приходу до влади більшовицька партія взяла курс на побудову авторитарного суспільства, яке не передбачало місця для жодної партії, окрім правлячої. Наведені публікації підтверджують факт прямої залежності офіційної преси від партійної політики, яка активно встановлювала монопольне право на владу та засоби масової інформації, застосовуючи різні прийоми партійного впливу в пресі на представників політичної опозиції.

Розглядаючи процеси функціонування періодичної преси в умовах 1920-х років, головною їх особливістю слід визнати визначальний вплив владних структур як загальносоюзних, так і радянської України, що забезпечили

інтегрування преси в систему партійно-державних органів. Об'єктивна неминучість її перетворення в складову частину єдиного апарату диктувалася характером політичного ладу, умовами диктатури. Нова преса фактично отримала провідну роль у системі партійної інформації, донесення її до населення.

Разом з тим, звертаючись безпосередньо до практики, необхідно констатувати, що формування та розвиток політичної лінії в галузі періодичної преси і, відповідно, її відносин з владою проходили з певними труднощами. На розробку фундаментальних основ політики, зміни тактичного плану впливало безліч причин найрізноманітнішого порядку: особливості внутрішньополітичної ситуації, активність працівників друку, результат зіткнення інтересів різних зацікавлених відомств, співвіднесення позицій окремих більшовицьких лідерів і т.д. Як приклад, вимога Л. Троцького про відмову від «галасливо-образливої» пропаганди стосовно есерів та подальше рішення «Особливої наради» ДПУ та Агітаційного відділу ЦК РКП(б) з окресленого питання. В залежності від їх поєднання протягом усього розглядуваного періоду здійснювалися постійне коректування, уточнення

Разом зі зміцненням більшовицької влади відбувається остаточна зміна статусу преси. Вона вже перетворена в складову частину партійно-державного апарату, втратила необхідні для повноцінного існування елементи самостійності. Інтегрована в більш загальну систему, вона позбавилась можливості її зовнішнього контролю. Значною мірою цьому сприяла повна ліквідація альтернативної некомуністичної преси, встановлення авторитарної монопартійної системи в країні. Підсумком цього стало виникнення однорідного інформаційного простору. Виключається можливість публікації відносно самостійних матеріалів, що допускають зіставлення різних точок зору на розбудову соціалістичної країни. Радянські газети і журнали стають одним з найважливіших важелів боротьби з політичною опозицією як в країні в цілому, так і в самій правлячій партії.

Отже, підсумовуючи аналіз політико-правового забезпечення боротьби влади з альтернативними політичними силами радянської України в 1920-х роках, слід зазначити, що протягом 1920-х років зі знищенням політичного плюралізму в країні в цілому сформувалася піраміда адміністративно-командної системи. Компартія, фактично злившись з державним апаратом, перестала бути безпосередньо політичною партією, внаслідок чого в умовах подальшої генези тоталітаризму в руках партійного апарату опинилась колосальна влада, з повною відсутністю механізмів громадського контролю з боку альтернативних політичних сил. Зачищення політичної палітри від альтернативних сил поряд зі знищенням інтелігенції, священнослужителів та інших верств населення призвело до влади тих, хто, керуючись словами Інтернаціоналу, «хто був ніким, той стане всім» отримав право необмеженої влади. Воно базувалось не на конкурентній політичній боротьбі, історико-правових традиціях, довірі виборців, підтримки населення, а виключно за класовою ознакою та правом переможців у «революційній боротьбі».

Ключовим моментом у правовому витісненні альтернативних політичних сил з легального політичного поля стала XII Всеросійська конференція РКП(б). Її резолюція, охарактеризувавши партію, що висловлювали інші погляди на динаміку суспільного розвитку антирадянськими, фактично затвердила монополію партійно-державної ідеології більшовиків. Визнавши своїх опонентів контрреволюційними, РКП(б), користуючись монопольним становищем у політичній системі, позбавила їх права на легальну політичну діяльність. Для цього неминучим стало застосування силових методів тиску – політичних репресій.

Встановлення ідейної монополії партії безпосередньо було пов'язане з діяльністю органів НК-ДПУ-ОДПУ, які виконували примусово-каральні функції відносно інакомислячих. Процес легітимації ідейної монополії партії був заснований на дії механізму витіснення інакомислення, що виключало можливість ідейної співпраці і взаєморозуміння з іншими політичними силами, тим самим в УСРР утвердився політичний терор та репресії.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНА ПРОТИДІЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНИХ, НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ УСРР

3.1. Роль державної влади в саморозпуску українських партій, сформованих на лівоесерівській платформі

Декларуючи курс XII з'їзду ВКП(б) на остаточне знищення російського шовінізму, в першій половині 1920-х років більшовики проголошують політику коренізації, в межах України її втіленням оголошувалась українізація. Але незважаючи на певні успіхи в національно-культурному відродженні народів, мешканців колишньої Російської імперії, незмінною залишалась позиція відносно монополізації політичної влади.

Зазначимо, що з огляду на переважаюче становище сільського населення, в Україні великою популярністю користувалися партії, які базувались на платформі народництва. В 1917 році як Всеукраїнська сила інституалізується Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Головним гаслом її стає передача землі селянам без усякого викупу. З кінця 1919 року, через закріплення в Україні більшовиків, основна частина партії опиняється в еміграції. У той же час з її рядів протягом 1918-1919 років формуються національні українські партії соціалістичної й комуністичної орієнтації. Під час громадянської війни ці сили як найбільш сприятливих для себе союзників вбачали носіїв комуністичної ідеології – більшовиків, які, в свою чергу, користувалися допомогою соціалістичних партій для здобуття власної перемоги.

Із закінченням громадянської війни більшовики втрачають потребу співпраці з колишніми союзниками. Радикальне вирішення питання здобуття одноосібної влади не допускало можливості існування навіть наближених за світоглядом політичних сил. Про це свідчить більшовицька діяльність у справі

викорінення лівоесерівських та прокомуністичних сил. На початку 1920 року в Україні діяли три комуністичні партії – провладна КП(б)У, УКП (боротьбисти) і створена з лівого крила УСДРП Українська комуністична партія (УКП). Соціалістичні ідеї поділяла ліва фракція Всеросійської партії соціалістів-революціонерів в Україні – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбисти).

Означені партії декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів». УКП (б) та УПЛСР (б) пропонували формувати ради на багатопартійній основі, виступали проти повного підкорення української влади Москві. Борбисти вважали, що робітничий клас може відігравати свою авангардну роль лише на етапі соціалістичної революції і не здатний керувати здійсненням економічної політики, тобто протиставляючи місто селу [5.355, с. 78-80].

Поширити політичний вплив на населення партіям вдалося під час виборчих кампаній до рад. В 1919 році вони разом з більшовиками та іншими соціалістичними силами делегували своїх представників до Центрального виконавчого комітету. Слід відзначити, що вже в цей період між ними та більшовиками на місцевому рівні виникали конфліктні ситуації, викликані перепонами в організації партійної роботи з боку більшовиків.

У циркулярі Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів від 23 липня 1919 року йшлося: «До Президії ЦВК почали надходити повідомлення з міст від присутніх у Центральному виконавчому комітеті партій щодо створених проти них перепон в організаційній партійній роботі... Президія ЦВК пропонує всім виконкомам не створювати жодних спротивів у роботі: Українській партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), Українській партії лівих соціалістів-революціонерів-борбистів...Оскільки ці партії ведуть боротьбу разом з нами за єдині ідеали та підтримують Радянську платформу» [2.201, арк. 22-25].

Свою подальшу участь в роботі громадських установ УКП(б), згідно з рішенням її Київського комітету вбачали в наступному: «Партія повинна взяти, або домагатися взяти участь в таких відділах: освіти, продовольчому, земельному, народного господарства. Тактика партії в головних питаннях повинна базуватися на вільному розвитку української культури, виданні офіційних наказів і об'яв на 2 мовах, робота на селі проводиться українськими силами і дуже обережно...» [3.213, арк. 95-98].

Незважаючи на напруженні стосунки середини 1919 року між більшовиками та боротьбистами, не в останню чергу через централізаторську політику КП(б)У, до збройної конфронтації справа не дійшла. Тодішнє офіційне ставлення КП(б)У до діяльності боротьбистів висловилося у доповіді члена Політбюро ЦК КП(б)У А. Бубнова у жовтні 1919 р. Він підкреслив, що за своїм складом УКП(б) є дрібнобуржуазною інтелігентською партією, що майже не має у своєму складі робітників індустріальних районів, але включає до своїх лав чимало селян-бідняків. А. Бубнов зауважив, що найбільшим авторитетом боротьбисти користуються серед селянства Правобережної України (особливо Волині, дещо менше Поділля та Київщини) і Полтавщини.

У доповіді також зазначалося, що збереження окремої партії боротьбистів сприятиме тільки посиленню їхніх коливань в сторону куркульських елементів та куркульської ідеології. А. Бубнов визначив такі основні прояви «коливань» боротьбистів: 1) орієнтація на внутрішні українські сили, що означає підтримку лозунгу самостійності України під прикриттям формального визнання федерації з Росією; 2) постійна опозиція радянській земельній та продовольчій політиці; 3) об'єднання боротьбистів з «незалежниками», які активно брали участь в антибільшовицьких повстаннях 1919 року; 4) намагання відмежуватись від КП(б)У, підкреслювання її російського характеру та погляд на себе як на єдиного представника українського пролетаріату. Доповідач вважав помилковим рішення ЦК КП(б)У про включення представників УКП(б) до радянського уряду, пропонував добитися зникнення УКП(б) як окремого суб'єкта політики.

Оптимальним шляхом досягнення поставленої мети є об'єднання КП(б)У і УКП(б) [9.523, с. 343].

Питання стосунків з боротьбістами спеціально розглядалось на засіданні ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 року. У прийнятій резолюції «Про радянську владу на Україні» підкреслювалась необхідність створення єдиного всеукраїнського революційного комітету із 5 осіб: 3-х більшовиків та 2-х боротьбістів. Таке рішення, однак, схвалювали далеко не всі представники ЦК КП(б)У. Свідченням цього є те, що 30 листопада 1919 року перевагою тільки в один голос (8 проти 7) прийнято рішення про включення боротьбістів до українського радянського уряду. 11 грудня утворено Всеукраїнський ревком із п'яти чоловік, до якого увійшов представник від УКП(б) Г.Гринько [9.523, с. 344].

17 грудня 1919 року після складних переговорів підписано угоду про співробітництво між двома комуністичними партіями України. Це дало можливість боротьбістам проводити політику легально, а більшовики отримали змогу залучитися їх підтримкою.

Боротьбісти разом з більшовиками вели активну збройну боротьбу проти Директорії УНР С.Петлюри, а згодом денікінщини за встановлення радянської влади в Україні, брали активну участь в роботі III-го Всеукраїнського з'їзду рад, входили до складу ВУЦВК, українського радянського уряду, а також до ВРК і навіть до ВУНК. Тому не випадково під впливом розвитку революційних подій і співпраці з більшовиками низка впливових місцевих організацій боротьбістів, таких як Київська, Харківська та деякі інші заявляли неодноразово про необхідність об'єднання з більшовиками в одну Компартію, але тепер вже на базі КП(б)У. Таку лінію на об'єднання з КП(б)У стала відстоювати низка впливових лідерів партії боротьбістів і навіть значна більшість керівництва ЦК УКП(б).

Принципове значення для згуртування боротьбістів навколо КП(б)У мав написаний В.Леніним «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним» та рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б)

на початку грудня 1919 року. Конференція ухвалила запропоновану В. Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні», яка визначила основні принципи державної, земельної, національної та мовної політики більшовиків в УСРР. Важливо, що в ній підкреслювалося нове положення про те, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР» [4.308, с.286-287]. Чим остаточно знімалися майже всі розходження між більшовиками і боротьбистами.

Проте, незважаючи на це, взаємини між двома партіями продовжували залишатись досить-таки напруженими. Так, 30 грудня 1919 року завідувач оргцентром УКП(б) О. Шумський сповіщав членів партії про те, що в той час, коли український пролетаріат під проводом УКП(б) напружує всі сили у боротьбі за визволення України від білогвардійців, у Києві більшовики розпочали пряме «цькування» боротьбистів. Виникла напружена атмосфера, поширювались чутки про те, що у Білій Церкві, Радомишлі і навіть у Києві між боротьбистами та більшовиками йдуть бої [2.170, арк. 7-9].

Водночас всередині партії боротьбистів остаточно сформувалися дві основні течії. Перша, яку очолювали провідні ліві лідери партії боротьбистів, члени ЦК УКП(б) В. Блакитний, Г. Гринько, А. Любченко, О. Шумський та інші, наполягали на об'єднанні з партією більшовиків і самоліквідації УКП(б). Ця частина складала значну більшість партії боротьбистів. Друга, значно менша частина боротьбистів виступала проти самоліквідації партії і вступу до КП(б)У. Вона розпочала стихійну боротьбу проти радянської влади.

Необхідно відзначити достатньо серйозну кількісну чисельність означених партій. На березень 1920 року в лавах УКП (б) перебувало 15 тисяч осіб. Широкою була мережа організацій УПЛСР(б). Вони існували в Катеринославській губернії, Донській, Полтавській (1300 чол.), Київській (понад 700 чол.), Одеській (близько 600 чол.), Чернігівській (400 чол.), на Харківщині та Миколаївщині близько 700 чоловік [9.503, с. 46].

УПЛСР(б) видавала газети: «Борьба» – в Одесі, Катеринославі та Києві, «Трудове життя» – в Умані, Бердичеві та Чернігові тощо. Загальна кількість

есерів-борбистів в Україні навесні 1920 року наближалася до 7,7 тисяч чоловік [9.503, с. 47].

Київський дослідник Ю. Шаповал, аналізуючи вплив боротьбистів на тодішню суспільно-політичну ситуацію, звертає увагу на телеграми з регіонів, які оприлюднив у січні 1920 року в газеті «Боротьба» більшовицький комісар В. Еллан: «Київ. Політвідділ. Військова термінова. Влада на місцях відсутня. Вкрай висока потреба в агітаторах боротьбистах, літератури немає, селяни вимагають літературу. Прошу в терміновому порядку відкомандирувати 10 агітаторів-боротьбистів. Райопрод Комісар (підпис)». «Київ Опродкомгубу... Прошу в самому терміновому порядку вислати тринадцять агітаторів-боротьбистів, оскільки існує крайня потреба в них. Райпродкомісар (підпис)». Статтю В. Еллан закінчував таким чином: «Товариші – одно з двох: або ми «дрібнобуржуазні», «націоналістичні», а ви сильні і можете самі зі всім управитися – то чого ж ви нас терпите? – або ж ми комуністи, без нас революції на Україні не проведете – і тоді не смійте заважати нам творити революцію, не смійте гальмувати нашої творчої комуністичної праці!» [4.346, с. 26-27].

Протягом січня-лютого 1920 року у стосунках між УКП(б), УПЛСР та КП(б)У в Україні спостерігається активізація числених конфліктів між представниками цих партій на місцях. Суперечливості виникали з досить принципових питань. Насамперед, це право одноосібно представляти соціалістичні ідеї в Україні [4.342, с. 314-316].

Конференція Золотоніської організації УКП(б) на Черкащині 12 січня 1920 року ухвалила резолюцію: «Вважаючи, що партія більшовиків-комуністів на Україні показує нездатність повести трудове населення на боротьбу з всесвітнім імперіалізмом, Золотоніський комітет УКП(б) та Київський комітет УКП(б) ухвалили необхідність взяти ініціативу зазначеної боротьби на себе...» [2.201, арк. 8-9].

Зіньківська повітова організація УКП(б) на Полтавщині 14 лютого 1920 року звернулася до молоді з закликом об'єднуватися в юнацькі союзи, що під

знаменами боротьбистів будуть захищати інтереси українського трудового населення. Наголошувало на тому, що саме боротьбисти здатні розбудувати соціалізм, а на його базі в подальшому комуністичне суспільство в Україні, підтримати їх в цій справ повинні кращі представники селянської та робітничої молоді [2.170, арк. 12-13].

10 березня 1920 року передова стаття газети «Боротьба» вийшла під заголовком «Дві правди». В ній йшлося, що: «Кожна революція супроводжується боротьбою різних політичних партій...Зараз, в процесі цієї боротьби, двома різними шляхами йдуть партія більшовиків та партія лівих соціалістів-революціонерів... Ці партії є представниками двох правд – принесеної нам з Заходу марксистської, суґубо пролетарської, та споконвічної правди народницької, що пустила глибоке коріння в селянське середовище...» [10.2.603, 1920.03.10].

Суперечливими та складними були взаємини між більшовиками та боротьбистами і на Поділлі. Наприкінці 1919 року в умовах білогвардійської окупації тут діяв підпільний ревком, до якого увійшло по одному більшовику, боротьбисту та борьбисту (представнику партії лівих есерів в Україні). За три дні до вступу червоноармійців до Вінниці він проголосив радянську владу. Але 2 січня 1920 року Подільський губернський ревком було реорганізовано. З його складу за невиконання бойового наказу було виключено представника борьбистів а їхнє місце – надано боротьбистам, хоч вони цю пропозицію не прийняли. Оскільки більшовиків на Поділлі було небагато, а допомоги з боку ЦК КП(б)У майже не було, майже всі відповідальні посади у Вінниці спочатку зайняли боротьбисти, і тільки 23 січня 1920 року з Харкова прибуло 7 відповідальних працівників, відряджених ЦК КП(б)У на Поділля. Саме їм було передано керівництво відділами, основні державні і адміністративні посади, а боротьбистів залишили рядовими співробітниками [11.638].

У лютому 1920 року боротьбисти створили свої осередки майже в усіх повітах Подільської губернії, однак їхній вплив у містах і містечках не був значним. Вони робили спроби працювати серед членів профспілок, але успіху

там не добились, після чого переключились на працю виключно в сільській місцевості. Ставлення Подільського губкому КП(б)У до УКП (б) однозначно було негативним. Це яскраво продемонстрував виступ першого секретаря Подільського губерньського губкому КП(б)У А. Хвилі на I Подільській губерньській конференції КП(б)У 13 лютого 1920 року. Він, зокрема, зауважив, що тепер всі ті, хто виступає проти більшовиків, приєднуються до боротьбистів, внаслідок чого УКП(б) чисельно збільшується, і в ній відчувається «петлюрівський дух» [11.638].

А. Хвиля відмітив, що боротьбисти у своїй роботі спираються передусім на національні почуття українського селянства і цю зброю потрібно з їх рук вибити, а саму партію змусити до саморозпуску. У прийнятій губерньською конференцією резолюції перед осередками КП(б)У Подільської губернії ставилось завдання: добитись ліквідації всіх організацій боротьбистів та позбавити їх місць у губерньському і повітових ревкомах [11.638].

6 лютого 1920 року В.Ленін підготував «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якій обґрунтовувалася нова політична лінія відносно УКП (б): «Всю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Момент ліквідації буде встановлено Політбюро і повідомлено Укрревкому» [9.523. с. 346].

На основі цієї директиви ЦК КП(б)У 11 лютого 1920 року затвердив свої «Тези про наше ставлення до боротьбистів» і надіслав їх усім губкомам партії більшовиків. Ці тези, а також матеріали про контрреволюційну діяльність правої частини боротьбистів були відправлені до Комінтерну [9.523, с. 347]. Боротьбистам інкримінувалося перетворення на інтелігентську групу, що спирається на куркулів, дезорганізація роботи народногосподарських апаратів та підтримка партизанських банд. У тезах лунали заклики покласти край цій низькопробній грі, викривати кожен крок боротьбистів, який веде до загибелі революції. При цьому відривати чесні соціалістичні елементи і перетягувати їх до КП(б)У.

На думку дослідника М. Шитюка, намірам більшовиків сприяло те, що в лавах боротьбистів не було єдності. Керівництво УКП (б) практично повністю перебувало на державній службі, тим самим компрометуючи себе. Настрій у лавах партії передає передова стаття газети «Боротьба» від 30 грудня 1919 року, де констатується, що відірваний від партійних низів ЦК цілком втратив довіру народних мас [4.347, с. 200].

Окреслена політика більшовиків, безперечно, вплинула на багатьох боротьбистів. У свою чергу ліва частина партії, ламаючи опір правих, ще більш посилила роботу стосовно об'єднання з більшовиками і ліквідації УКП(б). 14 березня 1920 року боротьбисти провели Всеукраїнську конференцію, на якій більшістю голосів вирішили розпустити партію. Членам партії пропонувалось влитися до лав КП(б)У. У постанові ЦК УКП(б) про ліквідацію партії вказувалося, що «1) УКП (б) оголошується неіснуючою, а її члени організовано переходять до КП(б)У по директивах ЦК. 2) ЦК УКП (б) розпускається». 25 березня 1920 року на засіданні Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У О. Шумський повідомив більшовицьке керівництво про розпуск УКП(боротьбистів). Механізм злиття партій був нескладним. Утворені ліквідаційні трійки на рівні губерній, повітів, склалися з 2 більшовиків та 1 боротьбиста, подавалися заяви про вступ до КП(б)У від тепер вже колишніх боротьбистів [10.2.612, 1920.03.25].

До КП(б)У прийнято більше 4 тисяч боротьбистів із задекларованих 15 тис. осіб. За поясненням І. Майстренка, УКП(б) складалася з двох частин: 5 тисяч осіб – це кадрова, професійна частина партії, а 10 тисяч осіб – це представники селянської молоді, які в часи боротьби проти денікінщини, здебільшого самозаписувалися до партії і стояли на народницьких позиціях. У цьому зв'язку І. Майстренко підкреслював: «Якщо боротьбисти нараховували 5 тисяч професійних кадрових осіб, а прийнято до КП(б)У 4 тисяч осіб, то можна констатувати, що до КП(б)У вступили найактивніші елементи УКП(б) і її верхівка» [4.342, с. 104]. Отже, в березні 1920 року більшовики практично повністю поглинули УКП (боротьбистів).

Трохи довше проіснувала інша лівоесерівська сила – УПЛСР(б). Намагаючись отримати від влади можливість правової інституалізації, партійці робили спроби закріплення у виборчих органах. При цьому їм довелось зіштовхнутися з протилежними їх сподіванням більшовицькими поглядами на подальшу співпрацю. Конфліктами відзначилися квітневі вибори до місцевих рад. Після ліквідації в лютому 1920 року ревкомів всі владні повноваження передавалися до рад. Імітуючи «соціалістичну демократію», більшовики дозволили лівим соціалістам-революціонерам брати в них участь (в бюлетені вони йшли під номером 2). Втім, виборча процедура проходила під цілковитим контролем ВКП(б), на яких її депутати отримують близько 80 % місць в губернських виконкомах [10.2.603, 1920.02.25].

Незважаючи на активну протидію їх агітаційним потугам, УПЛСР(б) отримала близько 5 %, будучи представлена майже в усіх місцевих радах. Свої враження від виборів під псевдонімом «Робітник» новообраний депутат від партії розмістив на сторінках «Борьбы». В них автор звинувачує більшовиків у небажанні вести конкурентну боротьбу та схильності до диктатури: «Комуністам потрібно розповісти, як на кожному мітингу вони принижували партію лівих соціалістів-революціонерів. Залишилось лише визнати нашу партію поза законом. В цій злісній демагогії було все – що ми всадили ніж в спину революції, керували загонами куркулів і інше в такому ж брудному стилі» [10.2.603, 1920.02.25].

10 травня 1920 року борбистський активіст О. Соколов у статті «Повна неузгодженість» піддав нищівній критиці матеріали газети «Известия». Друкований орган більшовиків стверджував, що лише комуністична партія складається з стійких бійців, які можуть продовжувати будівництво соціалізму. Партія лівих соціалістів-революціонерів, виступаючи проти тотальної диктатури пролетаріату, продовжує справу Махна та Петлюри.

Відмітаючи звинувачення, О. Соколов наполягав на необхідності подальшого існування партії борбистів як провідників ідеї народництва та захисників селянства. Щодо більшовиків, то він зазначав: «Сподіваюсь

настане той момент, коли комуністи, тверезо аналізуючи хід революції, відмовляться від деяких одіозних фантазій марксизму. Перестануть вірити, буцімто марксистська церква є святою та непорушною...» [10.2.604, 1920.05.10].

Водночас не знаходила підтримки ідея поглинення партії більшовиками серед головної опори борбистів – селянства. За місяць до ліквідаційного з'їзду, 14 червня 1920 року, на шпальтах «Борьбы» надруковано рядки селянського листа: «Як це так, моя партія лівих есерів, зіллється з більшовиками, які проповідують «комуну?»». На що була дана стандартна відповідь, суть якої зводилася до абстрактних речей «революційна дійсність», «революційний вибір» та наївного твердження: «Ніяких примусових, насильницьких дій по залученню селянства до комун більшовицька партія ніколи проводити не буде» [10.2.603, 1920.06.14].

В свою чергу, не бажаючи мати будь-яку опозицію всередині країни та спекулюючи на тезі, що боротьбистам та борбистам не слід розколювати робітничий фронт, більшовики активно схиляли лідерів до прийняття рішення про самоліквідацію партій. Виконком Комінтерну, тісно орієнтований на більшовицьку партію, 26 лютого 1920 року виніс рішення, в якому боротьбистам пропонувалось ліквідувати свою партію та влитися до лав КП(б)У. Мотивувалося таке рішення тим, що в Україні існує українська комуністична партія – КП(б)У, і наявність декількох ідентичних партій в одній країні не буде відповідати потребам як самого українського пролетаріату, так і світового пролетаріату в цілому [10.2.612, 1920.03.11].

При активній ідеологічній обробці правлячої партії проводились збори боротьбистських та борбистських організацій України. В них активно обговорювалася відмова Комінтерну, на підставі чого рішення про злиття з КП(б)У подавалося як єдиний вихід з ситуації. Враховуючи процеси, які почалися в партії борбистів, більшовики на IV партконференції КП(б)У прийняли рішення, яке дозволяло борбистам вступати до КП(б)У: «Водночас необхідно залучення до партії всіх тих елементів борбистів, які насправді

поривають з контрреволюційною думкою про створення народництва і протиставлення села місту і цілком переходять на комуністичну платформу» [9.523, с. 348]..

В Одесі протягом лютого-червня 1920 року відбулося 17 конференцій губернської, міської та районної організації УПІСР (борбистів), на яких головним питанням стояло об'єднання шляхом злиття з КП(б)У [2.129, арк. 4-5, 7-9].

Одним з аргументів злиття борбистів з більшовиками слугувала їх відмінність від російських лівих есерів. У рамках внутрішньопартійної дискусії висловлювалась думка: «Українська партія лівих соціалістів-революціонерів з перших днів Жовтневої революції йдучи разом з більшовиками, об'єктивно була революційною. Втім, ставши в подальшому на захист всього селянства, як бідняків, так і куркулів, вона почала відходити від класової боротьби. Потрібен був кривавий досвід, потрібен був Московський липень для того, щоб українські есери змогли відгородитися від своїх північних колишніх побратимів, змінити тактику та назвати себе борбистами...» [2.129, арк.10].

29 квітня відбулася Всеукраїнська рада партії лівих соціал-революціонерів (борбистів). Присутні на ній делегати представляли осередки від Донської, Донецької, Волинської, Полтавської, Київської, Чернігівської, Харківської та Миколаївської областей [4.342, с. 318].

Друкований орган КП(б)У, газета «Комуніст», достатньо детально описує її хід, оприлюднюючи стенограму засідань. Від Центрального комітету зібрання відкривав секретар ЦК Алексеєв. Після коротких дебатів прийнята резолюція з 14 пунктів, у ключових положеннях якої наголошувалося: «Соціальне середовище, на якому базується наша партія та революційне соціалістичне розуміння борбистів, виключає шлях контрреволюційного протистояння з комуністичною партією та диктатурою робітничого класу...Виходом з існуючого становища є утворення єдиного політично-організаційного центру соціалістичної революції...Виходячи з цього та

вбачаючи подальшу перспективу в об'єднанні з комуністичною партією, Рада партії борбистів вважає необхідним проводити підготовчу в указаному напрямку роботу, не тільки всередині партії, а й серед співчуваючого їй робітничо-селянського класу, направлену на об'єднання з ВКП(б)» [10.2.612, 1920.04.30].

Окрім того, підкреслювалось, що частина соціалістів-революціонерів вступила на хибний шлях боротьби з диктатурою пролетаріату, підтримуючи дрібнобуржуазні сили. Тим самим вони гальмують подальший розвиток соціалістичної революції. В свою чергу, партія більшовиків, як в загальноросійському, так і внутрішньоукраїнському масштабі внесла істотні корективи в свою діяльність. На думку авторів резолюції: «Більшовики в соціалістичному будівництві почали спиратися не лише на робітничий клас, а й на широкі верстви трудового селянства, тим самим перетворившись на організаційний центр соціалістичної революції» [10.2.612, 1920.04.30].

За означену резолюцію проголосувала переважна більшість делегатів. Наприкінці ухвалена постанова про мобілізацію членів партії та направлено привітання III Комуністичному Інтернаціоналу. Завершилось зібрання колективним співом Інтернаціоналу [10.2.612, 1920.04.30].

З огляду на це зазначимо, що питання про приєднання борбистів до КП(б)У вирішувалося значно легше, ніж це було з боротьбистами. По-перше, борбисти, на відміну від боротьбистів, ніколи не виступали за створення самостійної, незалежної України, а стояли за федерацію радянських республік. По-друге, вони завжди визнавали головною компартією в Україні КП(б)У, в яку їм необхідно входити. По-третє, борбисти вже з грудня 1917 року неодноразово входили до центральних і місцевих органів радянської більшовицької влади, тісно співпрацювали з більшовиками. Все це значно полегшувало процес об'єднання їх з КП(б)У [9.523, с.348]. Ілюзію відносно «спільної побудови комунізму» з більшовиками та захопленість ідеалами III Інтернаціоналу поділяли деякі борбисти на місцях.

Так, у Катеринославському губкомі партії борбистів деякі особи виступали спочатку проти злиття з КП(б)У. Але після прибуття сюди члена ЦК, який провів відповідну роз'яснювальну роботу, «питання про злиття партії знаходить тепер багато прибічників» [9.503, с. 43-44]. Незабаром всі губкоми партії борбистів прийняли рішення про ліквідацію УПЛСР і вступу до КП(б)У. Згідно з березневим рішенням Головного шляхового комітету партії на Катеринославській залізниці йшлося: «В загальнодержавному політичному будівництві Української Соціалістичної Радянської республіки партія лівих есерів борбистів приймає активну участь. Наша партія пліч-о-пліч йде з Комуністичною партією більшовиків України, вважає за необхідне товариське об'єднання всіх радянських революційно-соціалістичних партій під знаменами III Інтернаціоналу. З свого боку, КП(б)У йде назустріч нашій партії, визнаючи необхідність такого об'єднання в справі загальнодержавної радянської праці...» [9.503, с. 45].

На Київщині нараховувалось 700 борбистів. Видавалось 3 газети. В Києві – «Борьба», в Бердичеві та Умані – «Трудове життя». Безпосередньо в Києві нараховувалось 4 організації – Подольська, Шулявська, Демієвська та залізнична. Ще на початку 1920 року відбулось залучення борбистського активу до роботи в губерньському виконкомі. Питання про злиття з КП(б)У знайшло підтримку серед відповідальних працівників УПЛСР(б). Втім, зайняття Києва поляками завадило проведенню загальногуберньської конференції після проведеного 29 квітня Всеукраїнського з'їзду партії [2.56, арк. 26-27].

Складніше для більшовиків ситуація розгорталась в деяких регіонах Півдня України. Херсонщина охарактеризована в доповідній записці секретаріату КП(б)У, як: «Котел бандитизму, григорієвщини та махновщини, де перед нами лежить великий фронт роботи» [2.55, арк. 18]. Зауважимо, що позицювання селянства як провідної суспільної сили на Херсонщині мало значний успіх з самого початку революційних подій. Так, гасла наділення селян землею, в багато чому співпадаючи з ідеями, на яких в подальшому

базуватимуться борбисти, лунали на з'їзду селян-хліборобів у квітні 1917 року [2.184, арк. 4, 5-8, 45-47]. Через подальшу невирішеність земельного питання та ситуацію, створену реаліями громадянської війни, відбулась радикалізація поглядів частини місцевого селянства.

На початок червня 1920 року УПІСР(б) мала свої організації в Миколаївському, Херсонському, Єлизаветградському та Олександрівському повітах. Кожна з них видавала партійну газету. На загальноміських конференціях в Миколаєві та Єлизаветграді, що відбувались в травня 1920 року більшістю голосів (в Миколаєві 18 – за, 3 – утримались) ухвалюється рішення про злиття з КП(б)У. Крім того, вирішено провести внутрішню чистку в УПІСР(б), внаслідок якої всім незгідним з рішенням Всеукраїнського з'їзду запропоновано залишити лави партії борбистів [2.131, арк. 9].

Відторгнення частини незгідних з поглиненням УПІСР (б) комуністами спонукало їх до самоорганізації. На початку липня 1920 року відбулась нарада частини борбистів, налаштованих негативно відносно злиття партії з КП(б)У. Учасники зібрання оголосили себе новою політичною силою – партією лівих есерів-синдикалістів України. Проведені збори кваліфікувалися ними як I З'їзд новоствореної партійної сили. Головною метою поставлено завдання згуртувати всіх противників входження в більшовицьку партію [2.56, арк. 21].

Незважаючи на спротив значної частини лівих соціалістів-революціонерів, розкол в їх лавах, більшовицькій партії вдалося втілити в життя плани зі знищення партії. IV Всеукраїнський з'їзд УПІСР (борбистів), що проходив 16-18 липня 1920 року заявлений як ліквідаційний. Відкриваючи його, від імені Центрального комітету партії т. Сьомушкін наголосив, що: «Наша партія – партія соціалістичної революції – з самого початку свого існування йшла пліч-о-пліч з партією комуністів...». У такому ж руслі оголошували свої промови інші виступаючі. Так, один з лідерів партії Є. Терлецький, аналізуючи роботу її ЦК, відзначав: «З моменту III з'їзду партії нашими головними принципами роботи стали: відмова від активних дій,

боротьби за владу, відмова від лівонародницьких ідей, визнання керівної ролі пролетаріату та його єдиного виразника інтересів – партії більшовиків» [10.2.612, 1920.07.20].

Врешті, з'їзд прийняв Декларацію, в якій йшлося: «Жовтнева революція для партії революційного народництва виявилася великим іспитом...Наша партія рішуче порвала з традиційними для есерів поглядами про перебільшену роль селянства в революції, повністю визнавши диктатуру пролетаріату...». Як підсумкова частина Декларації оголошувалось рішення з'їзду про ліквідацію партії та злиття її з КП(б)У. Об'єднувальний процес проходив за схожим шляхом повного поглинання політичної сили, як і в випадку з боротьбистами [10.2.612, 1920.07.20].

Для формального дотримання норм, які б юридично регламентували ліквідацію УПЛСР (борбистів) на місцях проведені зібрання, що схвалювали рішення з'їзду. Ці збори активно висвічувала українська радянська преса, подаючи їх як «факт остаточної перемоги народної влади». 10 серпня 1920 року відбулась Одеська губерньська конференція лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). На зібранні були присутні 88 членів партії. Порядок денний складався з 4 пунктів. Першим стояло питання входження борбистів в комуністичну партію, друге – завдання в професійному русі, третє – аналіз внутрішнього та зовнішнього становища, четверте – становище на селі [10.2.612, 1920.08.16; 10.2.613, 1920.08.19].

Обговорюючи злиття з більшовицькою партією, виступаючи члени президії Рижов, Сирцев підкреслювали необхідність об'єднання навколо комуністичної партії всіх революційних сил для остаточної перемоги пролетарської революції. Включивши вказані тези в ліквідаційну резолюцію зібрання, колишні борбисти Одеси «від щирого серця привітали нових товаришів, які ввійшли в братню комуністичну родину». За вказаний текст резолюції віддали свої голоси 85 присутніх, 3 – проти [2.132, арк.4-6, 8].

За аналогію з ліквідацією УКП(б) владою створювались спеціальні трійки. Для них органами вищої партійної влади республіки видана спеціальна

інструкція, що направлялась до губернських та повітових трійок телеграмою з поміткою «Військова. Термінова». В ній налічувалось 10 пунктів, на які слід першочергово звертати увагу. Серед них: необхідність заповнення анкет та ведення документації в 3 екземплярах, вимога одноголосно ухвалювати рішення про зарахування або відмову колишнім борбистам вступати до КП(б)У, зареєстровані співчуваючі партії УПЛСР (б) повинні розглядатися як кандидати до КП(б)У та інше [2.139, арк.2].

Трійки також відповідали за закриття газет, клубів, передачу майна. Так, в Одесі газету «Боротьба» закрито до 15 серпня 1920 року. Робітничий клуб борбистів імені Лідова за рішенням трійки передано клубній секції губернського парткому КП(б)У. За спеціальними актами борбистські осередки передавали своє нечисельне майно: меблі, бібліотеки, печатки, бланки, прапори. Серед майна траплялась зброя. Так, Одеський клуб імені Лідова мав арсенал з 11 гвинтівок [4.347, с.200].

Остаточними акордами для УПЛСР(б) стали повідомлення такого змісту, як, наприклад, телеграма № 289: «Первомайської організації борбистів більше не існує». А 25 серпня 1920 року закінчує своє існування губернська трійка, що стало кінцем існування партії борбистів [4.347, с. 201].

З саморозпуском двох найбільших українських партій, утворених на лівоесерівській платформі, гостро постало питання подальшого існування даної політичної сили. Незгодні з ліквідацією їх колишні члени починають шукати для себе місце або в лівоесерівських групах, або поповнюючи ряди української комуністичної партії та партії правих есерів. Наявним постало питання не тільки кризи, а й повного знищення лівоесерівського руху в Україні.

На думку провідного українського дослідника проблематики генезису раннього тоталітаризму в УСРР В. Ченцова, в 1920 році залишки лівих есерів в Україні розділилися відповідно до орієнтації на легальні або нелегальні форми боротьби з існуючим режимом. Конфедерація лівих соціалістів-революціонерів інтернаціоналістів та ЛСР-синдикалістів відстоювала

легалізацію партії. Спиридонівці й ЛСР-максималісти орієнтувалися на підпільну діяльність. Спільними для лівих есерів стали вимоги відмови компартії від диктатури пролетаріату, політичних репресій, скликання установчих зборів, встановлення «диктатури робітників і селян на паритетних засадах», гарантії демократичних прав і свобод [4.342, с. 317-318].

Намагаючись зберегти своє місце в громадсько-політичному житті країни в нових умовах, партія Українських лівих соціалістів-інтернаціоналістів проводить у вересні 1920 року III Всеукраїнський з'їзд. Підготовча робота до нього тривала на протязі липня-серпня. 9 серпня 1920 року в Полтаві місцеві есери-синдикалісти провели збори. Мета яких – вибори представників на з'їзд в Харків та Москву. Подібні заходи відбулися в Одесі, Миколаєві, Харкові, Ростові, Очакові та інших містах, звідки прибули партійні делегати [4.342, с. 321].

З'їзд, незважаючи на гострі дискусії, розкол на меншість лояльну до радянської влади та налаштовану антагоністично до неї більшість, ухвалив ряд резолюцій. По поточному моменту прийнято рішення «Оцінити розгорнутий в Україні повстанський рух як природний наслідок земельної та продовольчої політики більшовиків. Намагатися перетворити його в організовану підготовку до загального повстання» [4.342, с. 323].

В резолюції стосовно Червоної армії йшлося: «З'їзд знайшов, що при участі та широкій роботі в лавах Червоної армії, партія зможе використати останню можливість у боротьбі з комуністичною партією, задля переходу влади в руки трудящих» [2.56, арк. 28].

Конкретизуючи загальні завдання партії, з'їзд виступив за перспективу повалення більшовицької влади, допомогти в чому повинні повстанський, куркульській рух, розпропагандована Червона армія.

Втім, прийняті резолюції не стали конденсатом спільних зусиль партійного загалу. Прихильна до офіційної влади меншість категорично заперечувала спроби насильницького, чи будь-якого іншого способу повалення радянської влади. Зі своєї сторони, висуваючи гасла необхідності

саморозпуску та злиття з КП(б)У, така поведінка розпалила внутрішній конфлікт на з'їзді. Представники Центрального комітету на чолі з Штейнбергом та Чижиковим у знак протесту проти намагання розпустити партію та приєднатись до більшовиків, покинули зібрання. Разом зі своїми прихильниками вони вступили в перемовини з партією лівих есерів-синдикалістів України. Згідно з лівоесерівськими повідомленнями їм вдалося знайти «спільність програмних, тактичних та ідеологічних позицій» [2.56, арк. 29].

Підсумком перемовин стало спільне рішення ЦК партії лівих есерів синдикалістів та Центрального бюро лівих соціалістів-революціонерів інтернаціоналістів про злиття двох сил в одну партію – лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (синдикалістів та інтернаціоналістів) України.

Центральне управління надзвичайних комісій України оперативно відреагувало на «ворожі радянській владі» резолюції з'їзду есерів-інтернаціоналістів. У ніч з 8 на 9 вересня 1920 року весь склад з'їзду, за винятком групи меншості, заарештовано. На місця надіслана директива про проведення арештів у Всеукраїнському масштабі. З рішенням «До закінчення громадянської війни помістити до концентраційного табору» заарештовано 20 активістів українського лівоесерівського (інтернаціоналістів) руху. Серед них, І. Сувілов, Л. Венеціанов, В. Галевський, В. Панкратов-Абраменко, М. Баришніков, Р. Семятницька, Е. Брускіна, І. Суворін, О. Попов та інші [2.56, арк.31].

Усвідомлюючи, що автономно партія приречена на вимирання, представники новоствореної сили звернулися з пропозицією співпраці до лівих соціалістів-революціонерів Москви.

В грудні 1920 року в Москві пройшла конференція лівих соціалістів-революціонерів більшості (група Штейнберга). На ній прийнято рішення про утворення спільної «Конфедерації», що складалась з партії лівих соціалістів-революціонерів інтернаціоналістів Росії, лівих соціалістів-революціонерів синдикалістів та інтернаціоналістів України [2.61, арк. 4].

Функції загального керівництва покладені на Центральне організаційне бюро. Згідно зі статутом «Конфедерації» обидві її частини – Російська та Українська визнані рівноправними та автономними, як в організаційному плані так і в тактичних діях на власній території. Питання, що торкалися обох частин «Конфедерації», планувалось вирішувати на Конгресі, що збирається не менше ніж один раз на рік. Ініціатором Конгресу виступає Центральна рада «Конфедерації» [2.61, арк. 5-6].

На українську частину «Конфедерації» покладалось керівництво роботою не тільки в межах України, а й у Криму, Вірменії, на Кавказі, Кубані, Дону і в Грузії.

В лютому 1921 року в Москві відбувається нарада соціалістів-максималістів, на якій присутні делегати з України. На ній запропоновано всім місцевим організаціям лівоесерівського напрямку спільно координувати свої дії. Як перспектива найближчого часу висувалась необхідність злиття всіх лівоесерівських сил в одну силу [2.61, арк. 9].

В березні 1921 року відбувається злиття СР-максималістів з СР-інтернаціоналістами. ЦК об'єднаної партії звертається з закликом до всіх членів та співчуваючих лівоесерівському руху. Пропонується об'єднати зусилля всіх лівонародницьких груп та вести спільну працю з облаштування гуртків, проведення лекцій, посилення літературно-видавничої діяльності та інше.

29 квітня 1921 року на засіданні організаційного бюро Полтавської партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних розглядалося питання подальшого існування організації. Ідея загального об'єднання не тільки лівоесерівських, а всіх діючих есерівських сил в одну партію, залучення до новоствореної організації колишніх боротьбистів позиціонувалась як нагальна необхідність в боротьбі за подальше виживання. Якщо позитивно вирішити дане питання не вдасться, пропонувалось 2 варіанти подальших дій. Перший – влитися до лав комуністичної партії КП(б)У. Другий – піти в глибоке підпілля та звідти шукати нові методи боротьби. Остаточного рішення не прийнято.

Вирішено зайняти позицію очікування. Серед ухвалених питань – випуск листівки з нагоди 1 травня 1921 року. В руслі обговорюваних ідей, складено її текстове наповнення. Вітаючи робітників та селян з святом, ліві есери (об'єднані) Полтави безпосередньо зверталися до колишніх членів партії боротьбистів. Їх закликали приєднатися до рядів «справжніх захисників інтересів працюючого населення, лівих есерів об'єднаних, разом відстоюючи ідеали свободи та розбудови нового, справедливого суспільства» [2.171, арк. 25-27].

28 травня 1921 року в Харкові відбувається спільна нарада, присвячена інтеграційним внутрішньопартійним процесам, ЦК ЛСР з Харківським комітетом, на якій присутні два делегати з провінції. Також на ній обрані делегати на Всеросійську конференцію об'єднаних лівих соціалістів-революціонерів, що розпочала свою роботу в Москві 1 червня.

Есери-інтернаціоналісти, об'єднавшись з максималістами, створили свій Всеукраїнській центральний комітет об'єднання. Партія мала організації у Харкові, Одесі, Полтаві, Києві, Донецьку і об'єднувала 400 членів, серед них – 25 активних, які займалися «замкнено гуртовою роботою» [4.342, с. 324].

Цей об'єднавчий крок викликав занепокоєння правлячої партії та ВУНК. Якщо в чекістських звітах до цього партія лівих есерів характеризувалась як «Сила, розбита на кілька дрібних угруповань, які не являють собою цільного та здорового організму. В порівнянні з іншими антирадянськими партіями їх роль є нищівно малою. Угруповання нежиттєздатні та недієздатні до активної роботи», то процеси об'єднання лівоесерівських сил потенційно змінювали ситуацію в протилежний бік.

На початку 1922 року Союз соціалістів-революціонерів максималістів зазнав важкої втрати. 29 січня від тифу в Києві вмер його лідер М. Ривкін. З січня 1923 року об'єднана організація лівих соціалістів-революціонерів синдикалістів та максималістів активних дій не проводила.

Водночас з'явилося кілька груп, що агітували за входження до КП(б)У. Секретар Українського ЦК партії виступив у лютому перед однодумцями в

Полтаві з доповіддю, в якій щодо перспектив подальшого розвитку, планів, устаткування друкарні, пролунала досить оригінальна, з нашої точки зору думка. Лівосерівський лідер запропонував створити місцевий політичний Червоний Хрест, який міг би слідкувати за дотриманням закону та давати відсіч репресивним актам більшовицької влади стосовно політичних опонентів [2.178, арк. 27, 31-33, 35].

Подібна організація легально існувала в кількох великих містах радянської Росії та України в 1921-1922 роках. Основною метою її декларувалась гуманітарна допомога політичним в'язням. Проте 25 серпня 1922 року за постановою Колегії ДПУ діяльність політичного Червоного Хреста припинялась як «антирадянська», всі приміщення опечатувались, на активістів заведені слідчі справи. Створити її нелегальний аналог лівим есерам Полтави в 1923 році не вдалося [2.178, арк. 41].

В результаті на початок 1924 року лівих есерів-інтернаціоналістів представляли поодинокі особи. Спроба ініціативної групи в січні-лютому сформувати крайовий секретаріат партії негайно припинена ОДПУ. Після арештів та конфіскації у Харкові друкарського шрифту, листівок, накладу газети «Наш путь», друкарського обладнання в Одесі ОДПУ України вказувало на «повне завмирання» роботи есерів-інтернаціоналістів.

Операція ОДПУ з ліквідації партії призвела до розгрому ЦК, висланню 18 чоловік, організації масової кампанії виходу з партії. 20 листопада 1924 року губернським відділом Полтавського ОДПУ заарештовано 3 особи як «есерів-синдикалістів, що намагаються проводити антирадянську діяльність» [4.342, с. 328].

Таким чином, вже до середини 1920-го року більшовики здобули вирішальну перемогу над альтернативними українськими національно-комуністичними партіями, поглинувши шляхом їх самоліквідації дві найвпливовіші з них.

Що ж стосується УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борбистів), то варто підкреслити, що ці партії були за своєю природою комуністичними, хоча і з

національним спрямуванням. Тому вони тверезо підходили до питання про входження до лав КП(б)У, здійснюючи необхідну консолідацію всіх комуністів в єдину компартію в Україні. Частково це був об'єктивний процес у конкретно-історичних умовах того дня. Але здійснювався він шляхом поглинання більшовиками своїх політичних опонентів.

Аналіз діяльності їх лідерів показує, що таким чином боротьбисти та борбисти хотіли уникнути відкритої конфронтації з КП(б)У і намагались реалізувати свої програмні настанови в межах єдиної комуністичної партії України. Втім, подальші події яскраво показали всю хибність та наївність цієї позиції.

Не в останню чергу допомогу офіційній владі в ліквідаційних процесах подали самі українські соціалістичні партії. Внутрішні антагонізми в опозиційному середовищі, що знайшли своє відображення у відсутності єдності та чіткого бачення свого місця в майбутньому в лівоесерівському середовищі, згода ряду керівників на займання керівних посад в органах радянської влади – все це певним чином дезорганізувало членів лівоесерівських партій.

3.2. Владна протидія розвитку та політичне знищення УКП

У революційних подіях 1917-1920 років одними з найбільш привабливих для широких мас стали ідеї соціалістичних та комуністичних перетворень. Значну роль в суспільному житті грала УСДРП, від позиції якої, залежали ключові питання розвитку України. Незаперечним є той факт, що посилення лівого крила цієї партії в 1918-1920 роках призвело до суттєвої зміни у розстановці політичних сил в Україні та домінації радикальних настроїв на вирішальному етапі революції, на відміну від загальнодемократичних, що мали місце в 1917-1918 років.

Процес еволюції українських лівих соціал-демократів, частина з яких утворила у січні 1920 року Українську комуністичну партію (укапістів), має досить важливе значення для розуміння політичної ситуації в Україні впродовж значного історичного періоду. Адже підтримавши радянську владу, українські ліві соціал-демократи, а пізніше укапісти стали союзниками більшовиків та сприяли зміцненню їх влади в Україні. Разом з тим українські прихильники марксизму – укапісти, по суті, розробили власну націонал-комуністичну ідеологію – ідеологію українського комунізму, котра мала значні принципові відмінності від комунізму російського зразка – більшовизму. [7.426, с. 5].

Організаційно-правове оформлення Української комуністичної партії відбулося наприкінці 1919 – початку 1920 року. Ядром нового партійного утворення стали Київська та Харківська організації УСДРП (незалежні). 27 грудня 1919 року в газеті УСДРП (незалежних) «Червоний прапор» публікується відозва Організаційного комітету Української комуністичної партії. В документі йдеться, що базовим для подальшого партійного будівництва є рішення серпневої Конференції Організаційного комітету про визначення «нової лінії поведінки в напрямі перетворення УСДРП «незалежних» в Українську Комуністичну партію на основі Проекту програми УКП, написаної М. Ткаченком та А. Річицьким» [2.47, арк.4]. Перебудовуючи партійні лави Організаційний комітет вступив у перемовини з іншими комуністичними групами, існуючими в Україні, в напрямі об'єднання всіх реальних комуністичних сил України в єдину Українську комуністичну партію.

Після наради з представниками Київської і Харківської організацій УСДРП ухвалюється остаточне рішення про переформування Організаційного комітету УСДРП в оргкомітет УКП. Крім того, ці дві організації вже оголосили себе як УКП. Для остаточного утворення УКП і налагодження організаційних справ на 9 січня 1920 року в Києві скликається з'їзд УСДРП

(незалежних) і всіх комуністичних груп, які визнають в основі «Проект Програми УКП» [2.47, арк.7].

Окрім історичної цінності, цікавим в документі є аналіз причин поразок більшовицької політики в Україні. На думку його авторів, дворазові поразки пролетарської революції в Україні є результатом незрілості внутрішніх сил Української революції, що давало можливість опанувати соціалістичною революцією на Україні елементам зовнішнім, не зв'язаним з її історичним розвитком, які для утримання влади і проведення комуністичного будівництва змушені опиратися не на внутрішні робітничі-селянські сили України, а на військові сили Росії. В таких умовах соціалістична революція на Україні обидва рази виливалася в форму окупації України радянською Росією, провідники якої – комуністи України (більшовики) логічно мушили йти і в дійсності йшли до відриву від себе від працюючих мас України, ставлячи значну їх більшість проти себе, що вело до деморалізації Червоної армії, ослаблення червоного фронту і до розгрому революційних сил [2.47, арк. 7-10].

Позиціонуючи себе як послідовну комуністичну силу, але водночас, перебуваючи на самостійницьких позиціях, організатори УКП пропонують власні шляхи закріплення пролетарської революції та подальшого планомірного будівництва. Серед них за необхідне вважалось підняти внутрішні пролетарські сили України, які в своєму розвитку мусять опанувати соціалістичною Українською революцією і надати їй хід і характер, який викликається історичною неминучістю. Для переходу буржуазної революції, яка в Україні проявлялася як революція національна, в соціалістичну, пролетаріат, з точки зору авторів відозви, мушить пройти цілий ряд ступенів через закріплення здобутків першої і через визнання і підтримку незалежності УСРР і її національного українського характеру. В процесі викорінення працюючими масами України націоналізму й дрібнобуржуазних забобонів з боку керуючих пролетарських груп мушить бути виявлено максимум уваги до національно політичних і культурних інтересів працюючих мас і через

визнання і повну реалізацію їх національних прав втягувати всю їх масу в комуністичне будівництво і йти до міжнародного об'єднання працюючого пролетаріату через спілку радянських республік і їх тісне співробітництво [2.47, арк. 11-13].

Дана відозва стане ідеологічним підґрунтям для Установчого з'їзду, що проходив в Києві з 22 по 25 січня 1920 року. На ньому офіційно оголошено про створення на базі лівого крила УСДРП(н) нової політичної сили – Української комуністичної партії. Ставлячись з застереженням до політики більшовиків, новостворена сила виступала за встановлення в Україні радянської влади та «диктатури пролетаріату».

Посилаючись на свій органічний зв'язок з українською нацією та її історією, УКП підкреслювала, що саме вона має право бути керівною силою революції в Україні, а не КП(б)У, яка як неподільна частина РКП(б) була чужа українській нації та її відродженню і об'єктивно стала знаряддям відновлення «єдиної і неділимої» Росії. УКП вважала, що українська революція, на відміну від революції в Росії, не могла перерости з буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, не завершивши національно-визвольної боротьби українського народу. Радянська влада не повинна стояти на перешкоді національній революції, а допомагати завершувати її державотворчий етап.

На думку укапістів, на зміну самостійній Українській Народній Республіці повинна прийти самостійна УСРР, проте цей етап мають здійснити лише внутрішні сили українського народу. Представником таких сил члени УКП вважали свою партію, що зародилась у боротьбі українського народу не тільки за соціальне, але й національне визволення. Виходячи із постулату домінування «внутрішніх сил», УКП започаткувала теорію відмінності комунізму поневоленої нації від комунізму панівної.

До керівної ланки УКП входили такі діячі, як М. Ткаченко, А. Пісоцький (А. Річицький), О. Яворський, Й. Дідич, В. Животков, Я. Замочних, А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Ю. Лапчинський, П. Кулиниченко, А. Симон та інші.

Центральним друкованим органом партії була газета «Червоний прапор», головним редактором і провідним публіцистом якої став А. Пісоцький (А. Річицький). Під його ідеологічним керівництвом видання піддавало гострій критиці політику КП(б)У. Теоретично ґрунтуючись на марксистських постулатах, доводилось, що партія яка фактично представляє собою філію РКП в Україні не може в повній мірі розуміти та вирішувати українські національні питання. Прикметно, що А. Пісоцький (А. Річицький) стане одним з тих багатьох українських прихильників ідей «справжнього комунізму», доля яких в наступному десятиріччі обернеться трагедією. Будучи тісно пов'язаним з Миколаївщиною (до Центральної Ради був обраний від Баштанської ради, тривалий час мешкав там), в 1934 році його звинуватять в підриві партійної єдності, антирадянській діяльності, швидко осудять та розстріляють у квітні 1934 року біля селища Баштанка.

Водночас, після організаційного з'їзду УКП починає розгортати регіональну діяльність. Так, в Донецькій губернії центром організаційної роботи УКП став Луганськ. На Полтавщині до новоутвореної партії перейшла більшість партійно-радянського активу Кобеляцького повіту. В Харківській губернії активність УКП відмічалась, зокрема, в Харківському та Вільшанському повітах. У Подільській губернії активна робота УКП спостерігалась з грудня 1920 р. Одеська партійна організація УКП була утворена завдяки роботі інструктора УКП М. Яворського і налічувала до 30 осіб, які виключені з КП(б)У, та колишніх боротьбистів [2.50, арк. 21, 24, 28-31].

Однією з найміцніших в Україні була Катеринославська організація УКП, утворена навесні 1920 р. членом ЦК УКП П.Кулініченком. На початку своєї діяльності складалася з колишніх членів Катеринославської організації УСДРП. Першим секретарем губкому УКП обраний А. Ковбаса. За даними дослідника Ю. Дірявка, партія спільно з більшовиками брала участь у виборчій кампанії 1920 року до міської ради Катеринослава. Втім, через

самостійницьку позицію УКП більшовикам ця співпраця не припала до душі [9.506, с. 148].

У повітах найбільших успіхів укапісти Катеринославщини здобули в Верхньодніпровську. Місцева організація мала певний вплив на роботу виконкому, посередництвом у ньому своїх членів, котрим симпатизувало населення як ефективним радянським керівникам. Помітним впливом користувався Д. Басій, який в цей час займав посаду секретаря повітового комітету УКП. Завдяки його діяльності в 1921 році на профспілковому з'їзді ухвалено резолюцію УКП, після чого губернський комітет КП(б)У змушений анулювати дану постанову [9.507. с. 150].

На початку діяльності УКП демонструвала підтримку правлячої партії. У першій половині 1920 року УКП видавала щоденні газети в Харкові, Києві та Катеринославі, утримувала по 5 інструкторів у 10 губерніях України, друкувала листівки, відозви, брошури тощо. Також укапісти вели роботу в петлюрівському стані та за кордоном серед полонених, підтримували повстанські ревкоми на тих територіях України, де ще йшли воєнні дії. Для своєї діяльності УКП тривалий час отримувала матеріальну підтримку від української радянської держави. За деякими даними, чисельність УКП в 1920 році досягла 3 тисяч осіб [7.426, с. 11].

Але в другій половині 1920 року стосунки між двома комуністичними партіями України – УКП та КП(б)У стають все більше напруженими, головною причиною чого було те, що УКП займала принципову позицію у питанні державності України, відстоюючи принципи її економічної і політичної незалежності.

У 1921 році українські націонал-комуністи намагаються зайняти власне місце в процесі трансформації партійно-політичної системи радянської України. Для цього висуваються гасла, розраховані на максимальну підтримку з боку українського селянства та пролетаріату, виразником інтересів яких УКП бачить саме власну силу, головним чинником діяльності вбачається концепція розбудови національної соціалістичної держави.

Так, актуальним питанням політико-економічного становища країни та перспективам подальшого партійного розвитку присвячена V Полтавська губерньська партійна конференція УКП. Захід відбувся 4 серпня 1921 в Полтаві. Участь в ньому взяли 139 делегатів. Серед обговорених питань фігурували наступні: 1. Звіт губерньського комітету. 2. Доповідь контрольної комісії. 3. Економічна політика та промислове будівництво в УСРР. 4. Продовольчий податок. 5. Кооперація. 6. Чергові завдання партії в земельному питанні. 7. Вибори до керівних органів губерньського комітету [2.179, арк. 101-102].

В квітні 1921 року відбувається II з'їзд УКП, який значною мірою визначив позицію УКП у наступні роки її діяльності. Документи з'їзду дозволяють зробити висновок, що у галузі економіки плани УКП мали багато спільних рис з поглядами більшовиків, але у деяких питаннях були навіть ліворадикальнішими від них. Тому нова економічна політика, яка саме у цей час почала впроваджуватися в Україні, не знайшла підтримки в УКП. Критична позиція УКП відносно НЕПу як до спроби «капіталістичної реставрації» стала однією з головних причин послаблення самої УКП. Значна частина членів УКП та навіть деякі її лідери виступали за припинення критики партії більшовиків та злиття з КП(б)У. В УКП з самого початку її утворення існувало дві течії: представники однієї (меншість) стверджували, що об'єднання з КП(б)У дасть можливість більш ефективно впроваджувати ідеї УКП для будівництва незалежної держави, представники іншої (більшість) вважали, що УКП повинна виступати самостійною політичною силою, використовуючи легальні можливості для посилення своєї діяльності в Україні. Про дискусії між членами цих течій свідчать матеріали червневого, липневого та вересневого 1921 року пленумів ЦК УКП. Почалася криза в УКП. За цей час партію покинули такі відомі її лідери, як П. Кулініченко, Ю. Мазуренко, Сімон та Животков, які перейшли до КП(б)У. Ті ж процеси відбувались і в низових осередках партії, що змусило ЦК УКП на своєму грудневому 1921 р. пленумі прийняти рішення про переєстрацію партії. У

цей час значно знизилась кількість їх членів, про що свідчать лише 320 реєстраційних карток, виданих губкомам УКП [2.50, арк.23-27, 30]. Іншою причиною послаблення діяльності УКП у 1921-1922 роках стало те, що керівництво УКП ставило явно нереальні завдання швидкого поширення впливу цієї партії у зрусифікованих промислових регіонах України. Більш вдалою діяльність УКП залишалась в сільській місцевості.

Не змінилися суттєво програмові положення в УКП і на її III з'їзді, який відбувся 17-22 жовтня 1922 р. в м. Харкові [2.51, арк.1-6]. Внутрішньопартійна боротьба в цей час майже припинилася, що пояснюється тим, що значна частина членів УКП, які були не згодні з офіційною лінією партії, вже вийшли з неї, вступивши до КП(б)У. В умовах фактично опозиційної діяльності УКП стосовно правлячої партії остання починає використовувати державні органи влади для тиску на членів і прихильників УКП з метою ліквідації її осередків. На той час, коли всі українські соціалістичні та національно-комуністичні партії в УСРР вже припинили свою діяльність, УКП залишалась єдиною діючою, крім КП(б)У, силою українського партійного спектру. Пропаганда самостійної української держави під червоним прапором, яка проводилася членами і співчуваючими УКП, знаходила своїх прихильників особливо серед українського населення.

В 1922-1923 роках посилюються організаційно-правові заходи влади, спрямовані на перешкоджання політико-юридичної інституалізації УКП. Спеціальні повідомлення ДПУ України за 1922 рік всіляко підкреслюють її тяжке становище, робиться наголос на відірваності ідей націонал-комуністів від реальності.

Харківська організація, що і в попередні часи не мала серйозного впливу на місцеві політичні процеси, в другій половині 1922 року опинилася на межі зникнення. Загальні збори (протягом року їх відбулося 6) відвідує не більше десятка активістів, відсутня партійна дисципліна. На зібраннях не виносяться на затвердження постанови та рішення, через вкрай низький стан їх

підготовки. Відсутні дискусії, натомість переважають апатія та інертність [2.57, арк.71].

З низкою труднощів зіткнулася в 1922 році Донецька організація УКП. Серед них відсутність в шахтарському середовищі підтримки ідеї «незалежної комуністичної України», важке організаційне та матеріальне становище місцевого осередку [2.57, арк.72].

В червні 1922 року губерньський комітет УКП Донеччини провів загальні збори, на яких обговорювались два питання: чергові завдання УКП в контексті наявного міжнародного та внутрішнього становища радянської республіки; організаційні питання. Виступаючи з доповідями піддали гострій критиці політику радянського керівництва. По першому питанню констатовалось: «Внаслідок політики, втілюваної в життя РКП та її українським сателітом КП(б)У пролетарська диктатура перетворюється на диктатуру новітньої «червоної» буржуазії над робітниками, через що останні експлуатуються так само, як і в царські часи...». Критикувалася радянська влада за недостатню організацію боротьби з голодом. Серед організаційних питань ухвалено рішення про утворення робітничих осередків УКП серед шахтарських колективів. Прохати Центральний Комітет УКП про надання допомоги в забезпеченні лекторів агітаційними матеріалами. Посилення їх кадрового складу агітаторами, рекомендованими ЦК партії як найбільш грамотними та здатними передати досвід пропагандистської роботи націонал-комуністам Донеччини [2.87, арк. 73-74].

Голод 1921-1922 років став на перешкоді діяльності Катеринославської організації УКП, зібрання партійних активістів через об'єктивні труднощі (хвороби, зміни місць постійного проживання партійців та інше) втратили характер системності. В зв'язку з голодом на початку 1922 року практично повністю припинилася робота в найбільш впливових та організаційно сильних Верхньодніпровському та Лозовському повітових осередках УКП [2.87, арк. 75].

Більш активно поводи́ла себе протягом 1921-1922 років Волинська організація УКП. Незважаючи на обмежену чисельність (кілька десятків членів), місцеві українські націонал-комуністи мали певну підтримку з боку населення, в першу чергу селянства. Постійно проводились організаційні зібрання, не припинялась систематична агітація не тільки в міській місцевості, а й в селах [2.87, арк.75].

На Поділлі УКП організувалася в 1921 році, її осередки створені майже в усіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський повіт, де крім осередку УКП діяла її молодіжна організація як альтернатива комсомолу. Укапісти разом з більшовиками виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти «куркуля». Закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями, яких характеризували як «анархо-петлюрівські бандити». Однак УКП критикувала КП(б)У за те, що її політика спрямована «обличчям до Москви, а задом до України» і домагалася створення не маріонеткового уряду УРСР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної армії, а також за те, щоб український пролетаріат у Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Профбюро і створення Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою [11.638].

У 1921 році в Подільській губернії нараховувалося 140 членів УКП, однак весною 1922 року партія припинила своє існування. Спочатку було створено Бюро з ліквідації УКП, яке реорганізовувало її Вінницьку організацію. Після цього організації УКП у повітах проіснували лише до квітня 1922 року. Найбільша на Поділлі Брацлавська організація розкололася, а потім і розпалася. Частина укапістів вступила до КП(б)У. Найбільш активні члени партії С. Симон, І. Кукниченко, О. Вихрь, П. Бевз, А. Фараонов виїхали з Поділля, ті, хто залишилися, активної роботи вже не проводили [11.638].

Необхідно загострити увагу на захопленості членами УКП ідеями «всесвітньої перемоги пролетаріату» та збереження національної ідентичності в новоствореному об'єднанні, в зв'язку з чим великі сподівання та широкий резонанс у середовищі УКП викликало проведення XII з'їзду РКП(б), що відбувся з 17 по 25 квітня 1923 року в Москві. Надії УКП пов'язувались в першу чергу з обговорюваними на ньому питаннями національної політики та взаємовідносини з селянством.

З'їзд ознаменувався жвавими внутрішньопартійними дискусіями, підґрунтям для яких стала боротьба за владу в РКП(б) після хвороби та фактичного відсторонення від політичної діяльності В. Леніна. Саме з ракурсу боротьби між групами Й. Сталіна та Л. Троцького сучасні дослідники розглядають промови, декларації та рішення зібрання. В подальшому, гасла виголошені на підтримку вільного розвитку соціалістичних національних республік, будуть дезавуйовані фактичною радянською державною політикою.

Українським національним комуністам знаковими здавалися слова Й. Сталіна з критикою великоросійського шовінізму. Генеральний секретар ЦК РКП(б) відзначав, що: «За ці два роки, після того як ми ввели так званий НЕП, великоросійський шовінізм значно поширився, з'являються серед окремих товаришів бажання збудувати те, що не вдалося Денікіну, тобто «єдину та неподільну» Росію...Таким чином, НЕП у внутрішньому нашому житті народив нову силу – великоросійський шовінізм, який проник не тільки в радянські та партійні установи, а мандрує по всіх кутах нашої федерації. Якщо так і далі буде продовжуватися, ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації та селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підриг диктатури пролетаріату...» [2.53, арк. 11-15].

Будучи відірваними від інтриг у правлячій партії, заклик боротьби з великоросійським шовінізмом сприйнявся УКП як пряма пропозиція до співпраці з національно-комуністичними силами СРСР. Крім того, як власна перемога сприймалось рішення про відміну продовольчого податку,

заміненого єдиним сільськогосподарським. Лохвицька організація УКП на Полтавщині протягом лютого-квітня 1923 року головним агітаційним гаслом висувала ліквідацію продовольчого податку. Активісти УКП, спілкуючись з селянами вказували на його надмірно завищені розміри та непомірно велику кількість різноманітних податків, що робить неможливим виконання поставлених владою вимог у повному обсязі. Реорганізація в єдиний сільськогосподарський податок, при якому селянин міг заздалегідь знати суму належного з нього прямого оподаткування та мати справу лише з одним збирачем цього податку, сприймалась Лохвицькими укапістами як власна перемога [2.175, арк. 58].

На фоні загального піднесення та сподівань на позитивні зміни в травні 1923 року в Києві зібралася Всеукраїнська конференція УКП. Основним пунктом її програми стало обговорення подальших кроків діяльності організації в зв'язку з рішеннями XII з'їзду. З його результативної частини, українські націонал-комуністи виокремили для себе як головний висновок: декларативне визнання та фактична допомога РКП в організації перетворення українського пролетаріату в панівний клас, очолювана ним Комуністична Українська республіка повинна стати рівноправним суб'єктом новоутвореного Союзу РСР та Комуністичного Інтернаціоналу. Серед іншого зверталась увага на те, що: «Організація виборів до Всеукраїнського профспілкового комітету відбуватиметься з присутністю та врахуванням інтересів УКП, як виразника інтересів українського пролетаріату. Виконуючи завдання зі створення національних наркоматів, відбудеться зміна в упорядкуванні загальноросійським наркоматам українськими. Правомірність створеними наркоматами вирішувати питання культурного, національного та економічного будівництва соціалістичної республіки, керуючись інтересами України, так само як і іншим майбутнім національним республікам у державі перемігшого пролетаріату».

У контексті всього цього головними завданнями УКП вважалась вимога проведення в робітничих організаціях та профспілках вільних та масових

диспутів між представниками КП(б)У та УКП. Особливу увагу УКП звертали на організацію марксистських гуртків на підприємствах, у яких наголос слід робити на марксистському трактуванні національної політики та взаємодії світової пролетарської революції з місцевими комуністичними силами. Крім цього, йшлося про необхідність боротися за право вільного видання партійної літератури. Поновити перемовини з ЦК РКП(б) та Комінтерном відносно національних положень Революції в Україні. Пропонувалось звернутися з відкритим закликом до пролетаріату та найбільшого селянства України з роз'ясненням хибності відступу від національної ідентичності та самовизначення, ідеї, закладеної як постулату марксистського вчення [2.53, арк. 7-12].

Загалом на пленумі перемогла точка зору збереження УКП як самостійної партії. Укапісти продовжували піддавати критиці нову економічну політику, бо вони вважали, що подальша капіталізація України може призвести до посилення русифікаторських тенденцій та ідеології «Єдиної неподільної Росії». УКП продовжувала свій курс на пропаганду самостійних атрибутів української радянської держави (самостійні наркомати, самостійні профспілки, окрема українська Червона армія). Союзне об'єднання радянських республік у грудні 1922 року, на думку укапістів, мало бути конфедеративного характеру. Саме в цей період спостерігається поживлення роботи УКП, яка пов'язана з політикою українізації, котра почала впроваджуватися в Україні. Укапісти часто виступали з критикою на адресу КП(б)У, котра незадовільно впроваджувала в життя резолюції XII з'їзду РКП(б). Один з найбільш активних заходів УКП цього періоду стала її участь у виборах до місцевих рад восени 1923 р. Незважаючи на перешкоди з боку влади, все ж укапістам вдалося провести 15 своїх депутатів в сільради Київщини та Катеринославщини [5.366, с. 296].

Наприкінці 1923 – початку 1924 років УКП посилює пропагандистську кампанію серед українського населення. Вона проводилась на підприємствах, у вузах, серед селян та призовників. Активною діяльністю в молодіжному

середовищі займалась УКРЮС (спілка молоді УКП), повноправна організація зі своїм центром. За даними дослідників В. Ченцова та Д. Архієрейського, значні осередки УКРЮСу існували на Білоцерківщині – 50 осіб, Звенигородщині – 10, Полтавщині – 26 [5.366, с. 297].

Одним з засобів розв'язання кадрових проблем в УКП стало заснування власних партшкіл, де вивчалися основи марксизму та розгорнулася підготовка партійних кадрів. У другій половині 1923 року в УКП знову почалася криза, пов'язана з виникненням лівої фракції, котра виступала за беззастережне об'єднання із КП(б)У для, мовляв, українізації останньої, яку очолював Т. Корнієвський. Ліва фракція підтримувала зв'язки з ДПУ. Керівництво УКП для боротьби з «ліквідаторами» та агентами ДПУ створило навіть власну контррозвідку і виключало опозиціонерів з партії.

В свою чергу, ДПУ України саме в питанні поглиблення роботи з населенням вбачало головну небезпеку для владної монополії КП(б)У. Аналізу агітаційної діяльності осередків УКП присвячені підсумкові чекістські звіти, що нині зберігаються в Державному Архіві Служби безпеки України.

За звітом Київського губерньського комітету ДПУ, в 1923 році діяльність укапістів істотно позбавилась. Київський комітет УКП постановив визначити інструкторів для роботи з населенням та направити їх до відповідних округів Київської губернії та міста Київ. За червень-серпень 1923 року зафіксовано 34, з різною кількістю учасників, зустрічей з селянами та робітниками лише на Київщині. Головні мотиви агітації та вимог – національна армія та створення Українського економічного центру [2.54, арк. 67-68].

На Київському заводі Укрторфу та трамвайного парку укапісти здійснювали певний вплив, висуваючи до місцевого комітету робітників, власні кандидатури. У трампарку укапісти після того, як зачитали свій наказ, виступили з критикою непу, вказуючи, що він висмоктує останні соки з робітника, критикували діяльність адміністрації, яка ніби безгосподарно витрачає багато грошей; на доказ були наведені приклади [2.54, арк.68].

Представники УКП справляли певний вплив й на страйковий рух робітників. 15 квітня 1924 р. у зв'язку із введенням на заводі ім. Петровського твердих норм виробітку і нових тарифів, які зменшили заробітну плату на 17,7%, застрайкувало 2 тисячі робітників прокатного цеху. За пропозицією членів УКП вони відмовилися припинити страйк навіть після схвалення ЦК КП(б)У клопотання місцевих партійних і профспілкових органів про поновлення на заводі старої тарифної сітки [2.54, арк. 69].

Серед інших форм агітаційної роботи УКП влаштовувало щотижня по неділях українські «вечірки». На них, окрім культурно-просвітницьких заходів, таких, як читання поезії Т. Шевченка, І. Франка, спів народних пісень та інше, активістами партії проводились бесіди на політичні теми. Найбільш розповсюдженим з них було читання живої газети, з наступною доповіддю члена губернського комітету. Як правило, доповідачі робили акцент на неприпустимості поглиблення політики «великодержавного російського шовінізму», історичній необхідності існування «незалежної Української комуністичної партії». Ця партія, мовляв, стане запорукою рівноправної участі комуністичної республіки Україна як в новоствореному СРСР, так і в майбутній світовій спілці «перемігшого робітничо-селянського класу» [2.54, арк. 69-70].

Необхідно зазначити, що в 1923 році осередки УКП як дієва політична сила функціонували здебільшого в центральних областях України. На Полтавщині в 1923 осередки УКП створюються в Роменському окрузі (кількість 9 членів), місті Лохвиця (11 чоловік) та на базі кооперативного технікуму міста Лубни (16 чоловік). Лубенський осередок найбільш активно проводив роботу. 14 січня 1923 року в приміщенні технікуму відбулося організаційне зібрання, обговорюються статут, програмні засади та актуальні завдання новоствореного осередку. Серед її активістів більшість становили викладачі закладу. Також присутні запрошені гості з Києва – керівники Київського комітету УКП. У подальшому саме з Київським комітетом партії у лубенських націонал-комуністів встановляться найбільш тісні зв'язки, що

знайдуть своє втілення в обміні агітаційною продукцією, проведенні спільних «вечірок», взаємної участі в партійних зібраннях [2.180, арк. 18-20].

Варто підкреслити, що саме така форма агітації, що передбачає максимальне наближення до співчуваючого їх ідеям населення приносила успіх УКП. Це примусить звернути на них підвищену увагу органів державної безпеки.

Стурбованість їх кількісним складом висловлювало Київське ДПУ. За його даними, «вечірки» збирали: «Велику кількість людей. Крім того, їх склад постійно змінюється, доповнюючись новими відвідувачами. Що вирізняє їх від агітаційних зустрічей минулого, які самі укапісти окреслювали «автокефальними». Оскільки раніше їх склад відзначався постійністю з вкрай низькою кількістю нових людей...» [2.54, арк. 70].

Враховуючи те, що промови на «вечірках» в більшості своїй, торкались комуністичних ідеалів, майбутньої перемоги світової революції, закрити їх як «контрреволюційні» офіційній владі на перших порах не вдалося. Для ведення їх у «вірному руслі» Київський губернський комітет КП(б)У 23 червня 1923 року приймає рішення про обов'язкову участь в їх проведенні агітаторів від КП(б)У. Але успіху більшовикам це не принесло [2.54, арк. 70].

За даними спеціальних повідомлень ДПУ: «На зібраннях виступають представники КП(б)У з критикою платформи та дій УКП. Втім, виступи в перевазі своїй дуже слабо підготовлені. Але головне, що більшість агітаторів зовсім не володіє українською мовою. Через це представники УКП легко перемагають їх у дискусіях, здобуваючи симпатії населення...» [2.54, арк.71].

Аналогічна проблема постала перед КП(б)У Харківщини. Незважаючи на невелику кількість активних діячів УКП (за даними місцевого ДПУ кілька десятків чоловік), їх агітаційна робота викликала певне занепокоєння чекістів. Разом з чим, на думку Харківського ДПУ, повністю відсутня системна робота з боку губернського комітету КП(б)У. За відсутності достатньої кількості агітаторів, які б вільно володіли українською мовою, а також вкрай низьке фінансування пропагандистської роботи, роз'яснювальна кампанія фактично

провалена. Здебільшого вся робота обмежується виданням циркулярних розпоряджень про необхідність підтягнення та підсилення роботи місцевих організацій [2.54, арк. 71].

Намагаючись втілити наростаючу популярність населення в реальні політичні здобутки, губернські комітети УКП роблять ставку на участь своїх кандидатів у виборчій кампанії до рад у жовтні 1923 року. Але через низку причин як внутрішнього характеру, так і владної протидії, УКП вдалося провести до рад лише кілька осіб. Звичайно, що поодинокі представники УКП позбавлялися можливості впливати на політико-економічні процеси в органах законодавчої та виконавчої влади УСРР.

Відмічаючи певні здобутки УКП в питаннях агітації, популярність їх ідей серед селянства та інше, слід погодитись з критичною оцінкою діяльності партії, висловлену професором С. Кульчицьким. На думку історика, партія складалася в основному з лідерів, які користувалися найменшою нагодою, щоб виступити з позицією, відмінною від більшовицької. Але ці лідери плазували перед офіційними особами, тобто державною партією [4.301, с. 250-251].

Ще однією проблемою для УКП був вкрай малий кількісний склад деяких низових осередків. Листи Миколаївського повітового комітету до ЦК УКП в 1922 році про організаційне, політичне становище, стан справ засвідчують цілий ряд труднощів в діяльності партії, серед них і відсутність «твердої підтримки серед робітничо-селянських мас». Звіти Миколаївського ДПУ більш категоричні щодо УКП: «Партія не має жодного реального впливу в місті. Спроби проводити агітацію в сільській місцевості поодинокі та не мають успіху. На засідання губернського комітету, які мають не систематичний характер, збирається не більше 10 активістів...» [2.42, арк. 23-24].

Подібне зневажливе ставлення до УКП превалювало в більшовицьких звітах і на регіональному рівні. Підбиваючи підсумки грудневих виборів до губернської ради Полтавщини, вісник ЦК КП(б)У «Комуніст» надрукував звіт

з їх проведення за авторством місцевого більшовика Радиша. Стосовно УКП полтавський більшовик виклав наступне: «Становище УКП є зовсім безнадійним, подібним до того, яке є в Харкові та Києві, тобто їх чисельність – близько півтори особи... Самостійницькі настрої в усіх видах та формах, включаючи укапістський відтінок, повністю засуджені та зжиті полтавським пролетаріатом...Гніздяться вони лише дрібними крапками там, де зосереджені згуртовані групи української інтелігенції...» [10.2.612, 1923.12.26].

Водночас заангажований характер публікації виявляється при обнародуванні результатів виборів. До Полтавської губернської ради УКП привела трьох своїх членів, так само, як і Єврейська комуністична партія, та Бунд. З альтернативних більшовицькій силі партій кращий результат – 10 депутатів здобули лише меншовики. Хоча, якщо порівнювати ці цифри з 377 комуністами та 204 безпартійними, що склали депутатський корпус, кількість депутатів від УКП дійсно виглядає вкрай низькою [2.178, арк.11]. Але при цьому слід враховувати перешкоди, що чинилися у виборчій кампанії правлячою парією щодо всіх альтернативних політичних сил. Крім того, УКП була зовсім молодого партією, процес оформлення організаційних структур якої припав на період повоєнної розрухи та голоду 1921-1923 років. Ці об'єктивні причини не можна знімати з рахунків при оцінюванні її кількісного складу та якості роботи партійних структур.

Без сумнівів, створюючи ілюзорні ознаки наявності якогось політичного плюралізму в радянській Україні, більшовикам деякий час найбільш вигідно було терпіти існування саме УКП. Нечисельна за кількістю, але разом з цим така що декларує комуністичні погляди партія, на початку 1920-х років здавалася офіційній владі прийнятною для ролі «м'якої опозиції». З цих позицій ЦК КП(б)У дозволяв їй існувати та навіть задовольняв деякі її прохання про фінансові субсидії. Крім того, спорідненість ідеологічних концепцій дозволяла більшовикам достатньо легко в потрібний час «перевербувати» укапістських лідерів на місцях. Тим самим юридичне існування цієї політичної сили продовжувалось до моменту, коли в

більшовиків відпаде потреба «гратися в політичний плюралізм». Але превентивні заходи КП(б)У по недопущенню інституалізації партії, шляхом правового регулювання комплексу відносин, пов'язаних з організацією та діяльністю УКП, тривали протягом всієї першої половини 1920-х років. По аналогії з боротьбою проти інших альтернативних партій для підриву діяльності націонал-комуністів використовувались органи ДПУ, як методи ліквідаційної кампанії застосовували арешти активістів, дезорганізацію структур на місцях, «профілактичні бесіди» з партійним активом та багато іншого.

Вже в 1922 році, разом з ідеологічною кампанією проти УКП, ДПУ вдавалася й до заходів репресивного характеру, під час яких керівників партії на місцях під різноманітними приводами, які мали всі ознаки вибіркового правосуддя та фальсифікацій, притягувалися до кримінальної відповідальності. Внаслідок цього призупинялася робота місцевих осередків.

Показовим прикладом є знищення Охтирської повітової організації УКП. В жовтні 1922 року заарештовано її секретаря. Керівнику місцевих націонал-комуністів ставилося в провину «експропріація» корови з артілі. Незважаючи на те, що сам звинувачений і передавав корову в артіль, а через складнощі з продовольством та напівголодне існування власної родини повернув її до власного господарства. На думку слідчих дана дія кваліфікувалася як «крадіжка», обвинуваченого притягнули до карної відповідальності [2.70, арк.17-18].

Після арешту лідера функція секретаря Охтирської повітової організації УКП перейшли до його заступника. Втім, після проведеної з ним «профілактичної бесіди» співробітниками ДПУ та представниками КП(б)У він визнав хибність своїх попередніх поглядів та написав заяву про бажання вступити до КП(б)У. Разом з заявою він передав більшовицькому інструктору партійні справи та печатку, що автоматично тягло за собою фактичне припинення діяльності УКП. В такій ситуації збираються ліквідаційні збори УКП, де юридично оформлюється процедура розпуску. Під час обговорень, в

яких взяли участь члени губернського комітету КП(б)У Харківщини, ще четверо активістів УКП визнали «неможливість подальшої діяльності партії. Відхід її в бік петлюрівщини та контрреволюції...Зраду інтересів робітничо-селянського класу...Містечковість поглядів...» та інше. Оголосивши повне «каяття», вони подають заяви на вступ до КП(б)У, а на зборах приймається рішення про саморозпуск УКП. Тим самим, заарештувавши місцевого лідера, та провівши «профілактичні співбесіди» з його заступником та партійним активом, органи ДПУ разом з КП(б)У в короткий термін знищили Охтирський осередок УКП [2.70, арк.18].

На Катеринославщині завдяки агентурній роботі ДПУ та ідеологічній дезорганізації з боку КП(б)У діяльність УКП в 1922 році значно послабла. Внаслідок розколу з партії вийшли кілька членів ЦК, що фактично паралізувало роботу місцевої парторганізації. Поглиблювало внутрішню кризу несприйняття нової економічної політики більшістю членів УКП. В січні 1923 року за ведення агітації проти продовольчого податку заарештовано секретаря Катеринославського губернського комітету УКП І. Манжелія [9.507, с. 151].

На протязі 1924 року УКП вимушено поєднувало легальні з напівлегальними методами роботи. Найвизначнішим масовим заходом УКП стала участь у першотравневій демонстрації у Катеринославі, де окрема колона укапістів налічувала близько 1000 учасників [9.507, с.152].

З весни 1924 року посилюються репресивні заходи органів влади стосовно УКП. Активістів цієї партії звільняли з роботи, заарештовували, висилали за межі України. У внутрішньопартійному житті УКП 1924 року найбільш помітною подією став її серпневий пленум, де керівництво українських комуністів нарешті визнало НЕП. УКП, як остання опозиційна партія України, взяла активну участь у виборчій кампанії до сільрад у листопаді 1924 року. В окремих регіонах України укапісти навіть досягли певного успіху.

Втім, наприкінці 1924 року для більшовиків відпадає необхідність мати в країні політичну альтернативу. На жовтневому (1924 року) пленумі ЦК

КП(б)У приймається рішення про ліквідацію УКП. Мотивувалось це тогочасним курсом більшовиків на монопольне домінування у політичному житті республіки. Активна робота УКП у 1924 році лише прискорила це рішення. Визнаючи недостатню ефективність використання репресивних заходів щодо УКП та відносно слабкий вплив лівої фракції УКП, більшовики України вирішили ліквідувати цю партію за допомогою III Комуністичного Інтернаціоналу.

Лідери УКП А. Пісоцький (А. Річицький) та А. Драгомирецький не визнавали звинувачень у антирадянській та контрреволюційній діяльності. УКП ухвалює в серпні 1924 року Меморандум до III Інтернаціоналу. В мотиваційній частині звернення наголошувалось, що в ім'я рятуння самої ідеї комунізму й революції серед українського робітництва мусіла виникнути така комуністична організація, яка б своєю діяльністю хоч до певної міри виправляла б злочинні помилки російських комуністів, яка б показувала, що не комунізм є винний у таких вчинках, а тактика й політика російських комуністів. Саме цим критеріям і відповідала Українська комуністична партія [2.52, арк.26-29].

Водночас підкреслювалась позиція партії, що базувалась на ґрунті III Інтернаціоналу, активно бере участь у радянських установах, веде боротьбу з контрреволюцією. Але через те, що, вона послідовно намагається втілювати в життя офіціальні резолюції й постанови Центрального Комітету Російської комуністичної партії, за це її переслідують, одбираючи можливість щось друкувати, членів її висилають з України, заарештовують. Коли УКП заявила про своє бажання вступити в III Інтернаціонал, прийнявши всі умови вступу, їй в цьому відмовили, мотивувавши тим, що за регламентом від кожної країни має бути представлена у III Інтернаціоналі тільки одна партія. На Україні офіціально існує Комуністична партія (більшовиків) України, вона і входить у III Інтернаціонал від України. Але навіть КП(б)У не прийнято як самостійну партію, вона мусила ввійти як провінціальна організація в склад російської делегації [2.52, арк.29].

У підсумковій частині до Меморандуму висувалась умова про визнання Комінтерном незалежності УСРР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні. Лише в такому випадку УКП самоліквідується. Комінтерн запевнив УКП, що УСРР – суверенна держава, а КП(б)У є членом Комінтерну, тож УКП повинна самоліквідуватися, а її члени перейти до КП(б)У. Укапісти розуміли всю фальшивість цих запевнень, але під тиском КП(б)У змушені підпорядкуватися рішенню Комінтерну. Президія Виконкому Комінтерну 24 грудня 1924 року прийняла рішення про розпуск УКП та її лівої фракції. Названа постанова досить неоднозначно трактувалась в місцевих осередках УКП. Більшість членів УКП вважали, що ця постанова була не сигналом до розпуску своєї партії, а кроком уперед до переговорів з КП(б)У на рівноправних засадах. Керівництво УКП за два місяці, які передували партійному з'їзду (січень-лютий 1925 року), провело значну роботу для «організованого відступу партії». Головною метою цієї внутрішньопартійної кампанії стало досягнення «почесного варіанту» входження УКП до КП(б)У для проведення своєї лінії всередині КП(б)У. Частина укапістів, увійшовши до КП(б)У, отримала керівні посади та взяла участь у державотворчих процесах в Україні в 1920-1930-х роках, згодом попавши під репресивний каток тоталітарної системи [2.52, арк.30].

Таким чином, в 1925 році з політичної арени УСРР зникла остання альтернативна більшовикам українська політична сила – УКП. Партія, створена в січні 1920 року внаслідок еволюції значної частини українських соціал-демократів в лівому напрямку під час революційних подій 1917-1920 років. Така еволюція українських політиків відповідала настроям значної частини пролетаріату та селянства України. Разом з більшовиками в перші роки своєї діяльності (1920-1921 роках) УКП проводила спільну роботу в радах та інших органах державної влади України. Створюючи УКП, керівники УСДРП (незалежних) сподівались організувати нову українську компартію, зробити її об'єднавчим центром усіх комуністичних сил в Україні – УКП (боротьбистів), КП(б)У, ЄКП «Поалей-Ціон». У той час більшовики теж

потребували політичних союзників для зміцнення радянської влади в Україні, тому дали згоду на створення нової компартії і навіть деякий час надавали їй матеріальну допомогу. Ще на початку діяльності УКП (1920-1922 роки) всередині партії почалася криза, зумовлена розбіжностями в поглядах серед керівництва УКП. В цей час з її лав починається відтік членів у напрямку КП(б)У, через що чисельність партії, яка й так була низькою, постійно скорочувалася, особливо у 1922 році.

Напруження у відносинах між УКП та КП(б)У ще більше посилилось після проголошеної більшовиками нової економічної політики. Слушною з цього приводу є думка дослідника Ю. Дірявка, що неприйняття НЕПу пов'язано не тільки з ліворадикальними економічними поглядами УКП, але й тим, що члени цієї партії частково вбачали у такій політиці небезпеку відродження великодержавного російського шовінізму та ідеології «Єдиної неподільної Росії» через посилення капіталістичних елементів в Україні [7.426, с.16].

Втім, політика коренізації та боротьби з великоросійським шовінізмом, оголошена РКП(б) як державна, вселила в членів УКП надії на нові можливості для діяльності партії. У 1923-1924 роках її робота активізується. Не в останню чергу цьому спонукало бажання більшовиків представляти країну на міжнародній арені як демократичну, для чого існувала необхідність функціонування альтернативної політичної сили.

В середині 1920-х років більшовицьке керівництво вирішує покласти остаточну крапку в системі багатопартійності. На жовтневому 1924 року пленумі ЦК КП(б)У ухвалюється рішення з ліквідації УКП. Для його реалізації більшовики спочатку застосовують власну типову методику розколу партій, всіляко підтримуючи ліву фракцію в УКП, котра виступала за ліквідацію своєї партії та злиття з КП(б)У. А з другої половини 1924 року влада щодо УКП застосовує і репресивні заходи – арешти та заслання активістів УКП виступаючих за продовження незалежного існування партії українських комуністів. Все це значно послаблювало діяльність партії. Справа

остаточної ліквідації УКП вирішилась за допомогою Комінтерну, який 24 грудня 1924 року прийняв ініційоване більшовиками рішення про розпуск цієї партії. Виходячи з цього можна говорити не про самоліквідацію УКП на її IV з'їзді (1-4 березня 1925 року), а про її фактичне знищення радянською владою взагалі. Тим самим більшовики позбулися будь-яких організованих проявів політичної конкуренції з боку українських партійних сил.

3.3. Взаємовідносини більшовиків із національними партійними утвореннями УСРР

Минуле України, як і багатьох інших територій колишнього СРСР, містить у собі цілий комплекс яскравих і драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що одержали в радянський період статус національних меншин. Природним є намагання етнічних груп захистити свої права шляхом згуртування в національні партійні об'єднання. Під час громадянської війни частина лівих національних партій розглядала більшовиків як союзників. Протягом досліджуваного періоду найбільш розвинутими організаційно-структурно були єврейські соціалістичні та комуністичні партії. До початку 1920 року обмежені можливості для проведення власної роботи мали представники вірменської соціалістичної партії «Дашнакцутюн», Польської соціалістичної партії (ППС).

З остаточною встановленням у 1920 році в Україні радянської влади всі законодавчо-політичні важелі, зокрема в національному питанні, опиняються в руках більшовиків. Базовими принципами стають розроблені В. Леніном засади, жорстко критикуючи прояви націоналізму, до якого він відносив не тільки великоруський, а й польський, єврейський, український та інші. Звідси йшло ставлення компартійної влади до національних партій. Ленінська теорія поділяла кожен національний культурний тип на буржуазну і пролетарську. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками,

навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади.

До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, наприкінці 1919 – початку 1920 років підпадають українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу в містах Півдня України, популярністю користувалася національна політична партія, що дотримується соціалістичної орієнтації, «Дашнакцутюн» («Союз»). За даними архівних джерел, її кількісний склад у містах Одеса й Миколаїв досягав 350 чоловік. Партія, як найчисельніша політична організація вірменської діаспори займалась культурними, освітніми, гуманітарними проектами [2.55, арк.7].

Її основу становили зайняті в кустарних виробництвах і хлібопеченні громадяни. Організація займалася насамперед культурними й гуманітарними проектами. Два її представники входили в 1919 році в Миколаївську міську раду. Але з огляду на факт підтримки «Дашнакцутюном» Білого руху під час знаходження в регіоні армії Денікіна, а згодом і скинення в листопаді 1920 року Червоною армією дашнакського уряду у Вірменії, партія оголошувалася «контрреволюційною, націоналістичною, антикомуністичною», внаслідок чого втрачала можливості подальшої легальної діяльності.

У грудні 1920 року київськими чекістами викривається осередок партії «Іхтавайр», до складу якого входило 27 представників вірменської діаспори Києва. Члени організації, крім проведення організаційних зборів, намагалися через друкарні, в «яких працювали вірмени, та підтримуючі їх меншовики», розпочати публікацію власного «газетного бойового листка». Втім, до кінця 1920 року ВУНК закриває всі осередки партії в УСРР, констатує «повне придушення їх діяльності, перехід окремих колишніх партійних активістів-дашнаківців до лав меншовиків...» [2.55, арк.7-8].

Незважаючи на репресії, нелегально партія продовжувала своє існування. В 1924 році проводиться її Загальноросійська та Харківська партійна конференції, на яких обирається Центральний комітет, приймається рішення продовжувати роботу нелегальними засобами. Член комітету А. Міроян конспіративно проводив роботу під псевдонімом «Назар» в містах Харкові та Миколаєві. Головну мету його діяльності становило вербування нових членів, «антирадянська агітація» за відновлення незалежної Вірменської держави. В 1928 році його затримано ОДПУ та засуджено до 6 років заслання до Сибіру [2.107. арк. 59-61].

З початку ХХ століття в Україні оформляються політичні гуртки, об'єднані ідеєю відтворення незалежної польської держави. Одним з найвпливовіших з них стає майбутня Польська соціалістична партія. В другій половині 1919 року її осередки діяли при Польському клубі міста Одеси, в Житомирі, Володимир-Волинському та інших населених пунктах УСРР. Після того, як ППС підтримала інтервенцію Польщі до радянської Росії, та у липні 1920 року ввійшла під час радянського контрнаступу до складу коаліційного уряду В. Вітоса, в Україні вона остаточно підпадає до категорії «контрреволюційна». Однак заради справедливості відзначимо, що під грифом «польська контрреволюція» в службовій документації ВНК України інформація стосовно ППС проходила, починаючи з кінця 1919 року, майже за півроку до початку радянсько-польської війни.

Вже в січні 1920 року ліквідується партійний осередок при Одеському клубі. Надалі заходи боротьби з партією носять репресивний характер. 14 березня 1920 року в Житомирі затримано 5 громадян польської національності (на чолі з керівником групи М. Томашольським) за «розповсюдження та зберігання друкованого органу польської контрреволюційної партії ППС, антирадянську агітація за доцільність перебування міста в складі Волинського воєводства Польщі...» [2.55, арк.11]. В результаті проведеної операції чекістами вилучено 87 екземплярів газети «Робітник» («Robotnik»).

2 квітня 1920 року Київським ВУНК за підозрою в членстві в Польській соціалістичній партії затримано 12 осіб. Після триденної перевірки 8 громадян звільнено, четверо «потребують ізоляції, як підозрілі особи» [2.55, арк.12].

Особливе непокоєння чекістів викликала концентрація членів польських соціалістичних партій на територіях прикордонних з Польщею земель, зокрема Волині. Ситуацію ускладнювала відсутність в 1920 році чітко визначеного держаного кордону між країнами. Адже, з одного боку існувало створене Польщею в 1919 році Волинське воєводство, паралельно з ним Український радянський уряд вважав ці території своїми. За даними ВУНК в Овручі активно діяли «колишні члени Соціал-демократичної партії Галіції, що в 1919 році влилися до лав ППС. Кількісний склад їх активних членів налічує близько 87 осіб. Партія намагається ввести в оману польське населення краю, виступаючи як провідник буржуазного націоналізму серед польських робітників та селян, є базою для контрреволюційних виступів проти Радянської влади...» [2.55, арк.13]. Подібні повідомлення українських чекістів стосуються майже кожного міста Волині. Втім, остаточному знищенню польських партій Волині завадить як нестійке становище більшовиків у даній місцевості, так і підписання 18 березня 1921 року Ризького договору, згідно з яким за Польщею зберігався контроль над українськими землями по річкам Збруч і Горинь.

Істотну роль у господарський і суспільно-політичний розвиток України внесли представники єврейської громади. Активну участь брали євреї і в політичному житті країни. Серед національних партій та рухів, що функціонували у досліджуваний період в УСРР, найбільш масовими та дієвими були саме єврейські. Ще до більшовицького перевороту 1917 року єврейські організації займали особливе місце серед національних політичних партій соціалістичного напрямку. Офіційна політика уряду Росії, націлена на обмеження цивільних прав єврейського народу призвела до того, що багато представників єврейської діаспори виявилися в опозиції до самодержавного

режиму, поповнюючи найбільш радикальні, в тому числі марксистські організації.

У 1880-1890-х роках почали формуватися національні єврейські партії. Особливе місце серед них займала соціал-демократична партія єврейських ремісників і робітників, що утворилася у вересні 1897 року (Бунд).

Єврейська діаспора щиро вітала повалення царизму в березні 1917 року, оцінюючи це як велику перемогу, що означала кінець їхнього гноблення й початок нової ери відродження. Одним з перших заходів, запроваджених Тимчасовим урядом, було припинення дії антисемітського законодавства старого режиму: 650-ти законів, що так чи інакше обмежували цивільні права єврейського населення. Втім, вже тоді в єврейському середовищі відчувався істотний вплив лівих ідей. На проведеній у квітні 1917 року Московській конференції Єврейської соціал-демократичної робітничої партії було ухвалене рішення «відмовитись від усяких коаліцій з буржуазією та віддати всі сили на боротьбу зі світовим імперіалізмом» [2.143, арк.32-34].

Звісно, що в хаосі громадянської війни значна частина лівих єврейських сил підтримували більшовиків. Проживаючи в Україні вони віддавали кращі сили в розпорядження радянської влади й Червоної армії, проводили активну агітацію серед єврейського пролетаріату. Зокрема у тезах Єврейської комуністичної партії, присвячених 4-й річниці Жовтня, підкреслювалось, що капіталізм, заснований на пограбуванні колоній та гнобленні малих націй, не може подарувати свободу народам. Тільки диктатура пролетаріату є необхідною передумовою вирішення національного питання. Саме за це єврейські комуністи та їх однодумці боролися на фронтах громадянської війни в лавах Червоної армії, проводили активну агітаційну кампанію серед пролетаріату як єврейської, так і всіх інших національностей. На думку ЄКП, Жовтнева революція не тільки проголосила гасло самовизначення народів, але й здійснила його на практиці. Завдання ЄКП при цьому боротися на чолі єврейського пролетаріату за остаточне здійснення гасел Жовтня [2.148, арк.6].

Водночас більшовицький переворот 1917-го не всі представники лівих єврейських організацій прийняли позитивно. У багатьох з них подальший розвиток відносин з радянською Росією складався неоднозначно. Про це говорить доля післяреволюційного «Бунду», післяреволюційні події в якому призвели до розколу в його лавах та «добровільного» злиття із РКП(б). При цьому колишніми членами «Бунду» відкрито висловлювалась занепокоєність подальшою долею єврейського руху, через «Повну асиміляцію з більшовиками, що унеможливує вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)...» [2.148, арк.9].

Суперечливі стосунки з більшовиками в цілому являлись характерними для єврейських соціалістичних сіоністських сил. Зокрема, певну роль в житті єврейської громади відігравала Сіоністська соціалістична партія. Організаційне оформлення її відбулося в травні 1920 року в Харкові. В цей час на з'їзді організації «Цейрей Ціон» відбувся розкол, внаслідок чого ліве партійне крило, яке ідеологічно підтримувало II Інтернаціонал, оголосило себе Сіоністською соціалістичною партією. Втім, враховуючи факт неприйняття сіоністської ідеології радянською владою, легалізувати діяльність новоствореній силі не вдалося. Незважаючи на наявність напівлегальних осередків в таких місцях УСРР, як Одеса, Єлизаветград, Миколаїв, Кременчук, Катеринослав, Харків, партія переслідувалась як правлячою владою, так і критикувалась офіційними єврейськими організаціями.

Репресії проти єврейських сіоністських організацій мали суто політичний характер. Обвинувачення висувались без доведення фактів та посилянь на відповідні законодавчі акти. Згідно з партійною постановою, при Всеросійській надзвичайній комісії створена група боротьби з єврейською контрреволюцією. Ще в серпні 1919 року обшуки та арешти пройшли в усіх партіях та інших єврейських організаціях, які вважались сіоністськими.

Звіт ОДПУ УСРР за 1925 рік наступним чином характеризує становище єврейських сіоністських партій України на початку 1920-х років: «Сіоністські партії мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених

пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих, особливо на дітей та молодь...» [2.120, арк. 45].

Остаточне рішення про силову ліквідацію ССП прийнято після проведення в лютому 1924 року в Ленінграді нелегального IV з'їзду партії, по закінченні якого активісти розповсюдили листівки з обвинуваченнями більшовицької влади в терорі та насильстві. Після цього, на території УСРР чекістами заарештовано близько 2 тисяч сіоністів-соціалістів, частину з яких заслано до Сибіру та Казахстану, але переважна більшість відпущена під підписку про припинення політичної діяльності. В подальшому їм буде надана можливість емігрувати до Палестини, що позиціонувалось радянською владою не тільки як прояв доброї волі, а й внесок СРСР у міжнародне вирішення єврейського питання [7.441, с. 11-12].

У березні 1921 року самоліквідувалась нечисельна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилась в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частину членів Комфербанду прийнято до КП(б)У за індивідуальними заявами [4.301, с.245].

Захопленість комуністичними ідеями частини єврейського середовища знайшла своє практичне відображення в серпні 1919 року створенням Єврейської компартії «Поалей-Ціон». В Україні ЄКП ПЦ активно розгорнула діяльність під час денікінської окупації. Наприкінці січня 1920 року в партії відбуваються організаційні перетворення. Українське центральне бюро ЄКП ПЦ переформатовано в Український головний комітет ЄКП ПЦ. Партія прагнула брати участь у єврейських секціях при наркоматах освіти та інших радянських установах. В Україні ЄКП ПЦ мала губернські комітети, Лівобережне та Правобережне бюро, повітові комітети та групи. Головний Комітет ЄКП ПЦ видавав часопис «Комуністиче ворт». Деякі місцеві осередки також видавали власні друковані органи, наприклад Чернігівський губком ЄКП – щотижневу газету «Коммунистическая мысль». Аналіз, в першу чергу матеріалів держаних архівосховищ України та Російської Федерації, дозволяє простежити ключові моменти діяльності партії. Циркулярні розпорядження

органів радянської влади дають змогу виділити головні тенденції правового забезпечення ліквідаційних процесів стосовно єврейських суспільно-політичних громад періоду становлення тоталітарної системи.

Створення окремої комуністичної сили, що візьме на себе представницьку функцію інтересів єврейства відбувалося шляхом протиставлення їх «антирадянським силам» з табору соціалістів. Згідно з резолюцією Одеського губернського комітету Єврейської комуністичної партії «Поалей-Ціон» від 20 лютого 1920 року саме ЄКП позиціонувалась в якості єдиної комуністичної сили на «єврейській вулиці». На противагу соціалістичним єврейським партіям «Бунд» та «ЄСП», що перебували в «меншовицькому таборі», прибічники комуністичної ідеології в єврейському середовищі «віддавали всі свої кращі сили для червоного будівництва». Внаслідок цього вважалось за необхідне надати місця ЄКП «Поалей-Ціон», як представникам робітничого класу, постраждалим від «білогвардійської окупації» місця в Ревкомі, в атестаційній комісії при Ревкомі, в мандатній комісії з виборів до рад, розпорядження Ревкому про рівноправне становище ЄКП «Поалей-Ціон» відносно інших радянських партій та надання їм посад у різноманітних радянських установах [2.160, арк. 78-80].

ЄКП «Поалей-Ціон» з перших днів свого існування намагалась не тільки зайняти своє місце в комуністичному русі, а й вибудовувати відносини з союзними партіями. У внутрішньопартійному циркулярі № 2 від 14 січня 1920 року окреслюються відносини з іншими комуністичними партіями. Серед національних сил особливо відзначається партія УКП (боротьбистів). Саме з ними ЄКП першочергово вступила в тісний контакт на місцях, як «найбільш близьку ідеологічно партію». Набагато складнішими виявились відносини з більшовиками, чия позиція викликала в ЄКП здивування. Київський губернський комітет КП(б)У видав циркуляр № 5, згідно з яким «Єврейська комуністична партія лише за назвою є такою. Насправді вона знаходиться на позиціях націоналізму. Через що, всім місцевим організаціям слід відмовити

ЄКП в наданні фінансової, або моральної допомоги. Доручайте Єврейським секціям вести проти ЄКП безпощадну боротьбу...» [2.143, арк.24, 26, 31-33].

Відповіддю ЄКП на відверту агресивність більшовиків стало намагання не радикалізувати ситуацію, запропонувавши своїм прихильникам створювати розгалужену систему єврейських комуністичних осередків, займаючи максимальну виважену позицію до КП(б)У, оминати конфлікти. Перед місцевими організаціями першочерговим було завдання боротися з залишками «білогвардійщини» та меншовиками. На конфлікти з КП(б)У не йти, в разі неможливості координувати свої дії з представниками комуністичних партій, альтернативних більшовицькій [2.143, арк.30].

В свою чергу, 11 листопада 1920 року ЦК РКП(б) видав циркуляр євсекціям Росії і України про ставлення до ЄКП «Поалей-Ціон», де наголошувалась необхідність вести боротьбу з нею і неприпустимість будь-яких спільних з нею виступів у політичних кампаніях. Це значно підірвало надії тих, хто сподівався на створення справжньої єврейської автономії під егідою комуністичної партії. Єврейська секція зусиллями більшовицької влади перетворилась на орган партійної пропаганди, завданням якого стало залучення неорганізованого єврейського пролетаріату на бік нового режиму. У відповідності до партійної політики боротьби як проти російського «великодержавного шовінізму», так і проти «буржуазного націоналізму» неросійських народів, Євсекція боролася з «єврейським класовим ворогом», до лав якого заносились не тільки релігійні або національні прояви, а й намагання розвивати власну комуністичну партію [4.322, с. 114-115].

Про здобутки в розбудові національної комуністичної партії свідчить діяльність ЄКП у 1920 році. Партія створила десятки секцій, клубів, гуртків у різних містах УСРР, друкувала більше десяти періодичних видань, маючи в деяких випадках більше технічних можливостей, ніж єввідділи губкомів. ЄКП влаштовувала демонстрації, мітинги, політичні суди над євсекціями, спектаклі, культурні, просвітительські та політичні студії. Зокрема, її одеська та елісаветська організації виступили з протестами у зв'язку із закриттям

єввідділом борохівського клубу у Єлисаветграді. Осередки партії діяли на полтавській нитковій, прилуцькій тютюновій, харківській сірниковій фабриках, інших організаціях [2.56, арк.23-24].

Конфронтація між провладною Єврейською секцією та ЄКП «Поалей-Ціон» загострювалась починаючи з 1920 року, охоплюючи різноманітні сфери громадсько-політичного життя. В зверненні Центрального комітету ЄКП до місцевих осередків від 10 грудня 1920 року йшлося про: «Зростання авторитету нашої організації, як в політичному, так і в організаційному плані (доказом чого є, наприклад, утворення в Харківській раді нашої фракції у складі 10 осіб, посилення партійного апарату в Києві та низці міст Правобережжя) змусили Євсекцію вести з нами брудну та відчайдушну боротьбу...Їм вдалося прийняти спеціальний циркуляр, в якому наша партія трактується «шовіністичною», з якою не можна мати справу...» [2.141, арк. 4-5].

Шляхом посилення «антисіоністської» та «антиклерикальної» роботи ЄКП намагалась зміцнити свої позиції в єврейському громадському середовищі, позиціонуючи себе «стійкими захисниками єврейської культури». В цьому питанні вони піддавали критиці позицію Євсекції. Згідно циркуляру Правобережного партійного бюро за № 31/1796 від 20 вересня 1921 року: «25 листопада 1921 року в Києві відкриється Всеукраїнський з'їзд діячів єврейської освіти...Культурна комісія при Правобережному бюро пропонує всім осередкам ЄКП розвинути активну діяльність довкола з'їзду. Влаштовуйте мітинги, лекції, диспути, залучайте якомога більшу кількість єврейських вчителів. Не дайте себе ізолювати. Єврейська секція сподівається перетворити цей з'їзд в орган єврейської асиміляції. Ми повинні зробити все можливе, щоб він став з'їздом Єврейської Культури» [2.156, арк.17-20].

На загальноміській конференції ЄКП міста Полтави, що відбувалась на протязі 24-25 березня 1921 року було присутніх 200 делегатів. Серед питань обговорювалась боротьба з єврейськими клерикальними елементами та буржуазно-сіоністськими групами. Конференція, оголошуючи волю

організованого єврейського пролетаріату, постановила почати наступ на оплот буржуазно-релігійного оточення, втіленням якого є сіонізм [2.171, арк.18-19].

Дезорієнтація в питаннях подальшого розвитку викликали в партії внутрішню кризу. В червні 1921 року ЄКП ПЦ звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати перемовини про об'єднання. Непримиренна позиція правлячої партії змусила третій Всеросійський з'їзд ЄКП ПЦ, який відбувся у грудні 1921 року, прийняти рішення про ліквідацію партії. Члени ЄКП ПЦ приймалися до РКП(б) на індивідуальній основі. Праве крило ЄКП ПЦ перейменоване у Єврейську робітничу компартію. Саме вона отримає від єврейського відділу Наркомату національностей легалізацію та проіснує на протязі 1920-х років [4.322, с.39-40].

Однак, зважаючи на те, що на початку 1920-х років радянський режим гостро потребував широкої підтримки як можна більшої кількості населення, політика стосовно національних меншостей проводилася достатньо лояльно. За рішеннями X (1921 р.) і XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) національна політика в Україні містила в собі два основних напрямки: українізація й заходи щодо ставлення до нацменшин.

Тимчасовим наслідком цієї політики став розквіт соціалістичної єврейської культури. Зокрема, підйом статусу ідиш, рідної мови 70 відсотків радянських євреїв, встановлення мережі єврейських шкіл, наукових інститутів, газет, народних будинків і театрів. Так, ідиш одержав статус офіційної мови для євреїв України. На початку 1930-х років в Україні функціонувала 831 школа на цій мові. В авангарді цього процесу була ЄКП.

У Києві відкрито Єврейський університет. Швидко зростала національна літературна продукція: з 238 назв книг в 1928 до 668 в 1933 із загальним тиражем в 2,5 мільйони екземплярів при чисельності єврейського населення в СРСР близько 3 мільйонів осіб [4.322, с.78].

Циркуляр секретаря ЦК ЄКП Ароцкера від 7 липня 1921 року закликав: «Відкрити літературні студії при всіх школах, де є учні на ідиш, охопити на спеціальних заняттях весь курс єврейської літератури, включно до сучасної

єврейської літератури...». Окремо додавалася програма, що складалась з 15 лекцій та список рекомендованої літератури [2.163, арк.21].

З огляду на ідеологічні особливості того часу, обов'язковими серед єврейського населення стали лекції, що пояснювали «історичну правду» про Жовтневий переворот. Їх назви говорять самі за себе: «Чому запізнився єврейський жовтень», «Як утворилася Єврейська комуністична робітничка партія», «Євреї в боротьбі зі світовим імперіалізмом», «Підтримка євреями Жовтня та політики більшовиків» і інші [2.163, арк.25].

Перед культурною роботою ЄКП був поставлений ряд «ударних» цілей, головними серед яких вважались підготовка партійних кадрів і агітаторів, освіта й політичний розвиток широких прошарків єврейських трудящих, проведення антирелігійної кампанії.

Досить цікавим нововведенням у роботі з єврейською громадою України стало видання щомісячної «Усної газети». Як правило, читання її відбувалося в робітничих клубах, спеціально підготовленими лекторами. Газета містила в собі літературний відділ, місцеву хроніку та агітаційні матеріали. Знайомство з номером, як правило, закінчувалося концертом. Обов'язковою умовою стало залучення на вказані заходи якомога ширшого кола безпартійного пролетаріату [2.163, арк.23].

Особливою популярністю в єврейському середовищі користувалася особа одного із засновників ЄКП Бера Борохова. Уродженець українського містечка Золотоноша проживе всього 36 років, померши в грудні 1917 року від запалення легенів. Незважаючи на це, він здобуде собі славу вченого й суспільного діяча, одного з родоначальників соціалістичного сіонізму. Борохов сформулював свою унікальну теорію сіоністського соціалізму. Переселення євреїв в Ерец-Ізраель і створення там власної економічної бази повинне стати, за його словами, основою для класової боротьби єврейського пролетаріату. Публіцистика Борохова мала великий вплив на виникнення єврейського робочого руху в Європі та США.

Зрозуміло, що сучасники бачили в Борохові опору й надію на здійснення своїх сподівань, створюючи навколо його особистості своєрідний ореол. Бороховські погруддя, фотографії займали чільне місце на столах і полицях у єврейських будинках. Його ім'ям називалися різні організації та цілий ряд єврейських робітничих клубів України. Біографія широко висвітлювалася в пресі й на агітаційних лекціях як «видатного борця за справу звільнення єврейського пролетаріату» [2.168, арк.29-30].

Компартійні організації, органи ДПУ ретельно слідкували за діяльністю єврейських структур і надсилали відповідні повідомлення до Центру. З Умані у 1923 році доповідали, що з 70-80 тисяч населення міста євреї становили більше половини. Налічувалось чотири тисячі євреїв-робітників. Сіоністи і клерикали мали великий вплив на єврейські маси. Діяло чимало хедерів та гуртків з вивчення івриту [4.321, с.18].

В Харкові клуб ім. III Інтернаціоналу не міг конкурувати з трьома клубами поалей-ціоністів, які мали непогане для того часу обладнання і постачання. У єдиному в Єлисаветграді поалей-ціоністському клубі в 1921 році діяли літературна, політична та драматична студії. В хорі клубу співали 40 хлопців та дівчат. Всього клуб об'єднував близько 150 чоловік. У Полтаві поалей-ціоністський клуб у 1920 році був єдиним у місті. Подільський губком компартії констатував зростання чисельності сіоністських організацій, які влітку 1924 року нараховували до 7000 членів [4.321, с.19].

Нова економічна політика стимулювала в «партії єврейського пролетаріату» ЄКП інтерес до аграрних питань. Для вивчення можливості аграризації єврейських мас всім партійним осередкам рекомендувалося негайно почати перемови з кооперативними союзами про можливість одержання єврейськими громадянами ділянки землі або молочної ферми.

Подібні ініціативи знаходили підтримку й в виконавчій владі. Постановою № 962 від 20 серпня 1921 року Київський виконком одним з головних завдань радянської влади визначив допомогу єврейському населенню, що займається сільським господарством. Пропонувалось

запобігати випадкам самовільного захоплення земель єврейських колоністів, надавати допомогу сільськогосподарською технікою та насінням єврейським господарствам, які постраждали від погромів, що супроводжували громадянську війну [4.324, с. 187].

Впродовж 1924 року єврейські комуністи здобули певних успіхів, насамперед на Правобережній Україні, про що йдеться в відповідних партійних звітах ЄКРП. У Бердичеві робота йшла достатньо жваво. З'явилися перспективи праці в культурних установах. ЄКРП організовує артіль з виготовлення мішків. Проводиться боротьба з сіоністами, що отримали вплив в деяких артілях міста. Значна кількість єврейських робітників міста Прилуки сконцентрована на тютюновій фабриці. Проводиться робота щодо їх об'єднання в ЄКП. На жаль, для проведення більш ефективної роботи в даному напрямку, партії не вистачає досвідчених агітаторів. У Малині на протязі місяця проведено два мітинги, одне зібрання та один політичний суд над сіонізмом [4.322, с.102-103].

Складнішою ситуація виглядала на Лівобережжі. В Харкові із закриттям партійної школи кількість відповідальних співробітників значно скоротилася. Незважаючи на репресії, що проявилися у ліквідації Клубу ЄКП по вулиці Московська 16, партія знаходить можливості для зустрічей як власних членів, так і бесід з безпартійними єврейськими робітниками [4.322, с.106].

На Полтавщині та Катеринославщині вся робота з різноманітних причин (хвороби, переїзди та інше) лежить на вкрай вузькому колі осіб. Загалом, все Лівобережжя гостро потребує кадрового посилення.

Втім, існування навіть цілком лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі «перемігшого пролетаріату». Ще 29 березня 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) надало санкцію ДПУ на «провадження в державному масштабі» масових арештів, обшуків та чисток щодо меншовиків, бундовців та поалей-ціоністів.

У 1925 році Харківський та Одеський осередок ЄКП обвинувачували владні структури в «Поступовому придушенні діяльності...Матеріали нашого

центрального щомісячного органу «Єврейська пролетарська думка» затримуються владою на кілька місяців, редагування матеріалів в цьому виданні носить характер або повної заборони, або фальсифікації авторської думки...» [2.120, арк. 29-31].

За повідомленнями начальника таємного відділу ОДПУ Т. Дерібаса, на 1 січня 1924 року на обліку перебувало 750 сіоністів. В подальшому їх кількість збільшилась до 2270. Окрім того, «проводилось 12 агентурних розробок по нелегальних об'єднаннях колишніх членів сіоністських партій», по яких проходило 372 особи. В провадженні знаходилось 986 «одноосібних агентурних справ» та 55 «групових» [4.322, с. 145].

Наприкінці 1925 року в цілому на обліку ОДПУ УСРР перебувало близько 7 тисяч активістів сіоністських політичних партій. Інформуючи вище партійне керівництво республіки відносно розростання мережі сіоністських партій, заступник голови ОДПУ в секретному листі констатував: «На сьогоднішній день склалась достатньо серйозна ситуація. Наші засоби боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, оскільки активні сіоністські сили виступають з загрозливою швидкістю з боку єврейських мас...Можна без перебільшення говорити, що немає жодного більшого чи меншого єврейського населеного пункту в Україні, де б не було сіоністської ланки, групи...» [4.322, с.146].

Трансформація суспільно-політичного ладу держави в бік жорсткого авторитаризму другої половини 1920-х років зумовила перехід питання про закриття ЄКП з дискусійної в практичну сферу. 15 червня 1927 року за підписом заступника голови ОДПУ Г. Ягоди до Політбюро комуністичної партії направляється службова записка, де пропонується: «В зв'язку з активізацією діяльності Єврейської комуністичної робітничої партії прошу ЦК вирішити питання про її подальше існування...Оскільки в єврейських масах ця партія маловпливова, її ліквідація відбудеться непомітно та не викличе ніяких протестів...» [4.322, с. 152].

Загальновідомо, що 1928 рік буде визначений Й. Сталіним, як «Великий перелом» у всіх сферах соціалістичного будівництва. Саме він стане останнім в існуванні Єврейської комуністичної робітничої партії. В 1928 році влада почне розробляти Біробіджанський проект, а ЄКП залишиться фактично єдиним його легальним критиком. 24 травня 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає ухвалу про «Ліквідацію легально існуючої партії ЄКРП (Поалей-Ціон)».

В ніч з 25 на 26 червня 1928 року співробітниками ОДПУ будуть захоплені всі приміщення та конфісковано все майно ЄКП, Єврейського комуністичного союзу робітничої молоді, партійного клубу імені Борохова. Тієї ж ночі проведено обшуки в квартирах керівників та активістів партії. Незважаючи на міжнародні протести, її діяльність остаточно припинена.

Отже, процеси ліквідації національних партій в радянській Україні повторювали загальносоюзні тенденції. Більшовицька позиція по недопущенню існування політичної конкуренції та жорсткого відношення до тих політичних сил, які не підтримували більшовиків у різні періоди громадянської війни, підлягали знищенню. Всі партії, які були не згодні з їхньою позицією й мали свій власний погляд на майбутнє країни, автоматично зараховувались в розряд супротивників, з якими більшовики розпочали розправлятися в міру зміцнення своїх позицій. Внаслідок цього вже в 1920 році втратили можливість для легального існування польські та вірменські національні партії.

На перших порах більшовики взагалі лояльно ставилися до євреїв, які під час громадянської війни їх підтримували. Новий уряд не тільки гарантував їм, як і всім іншим національним меншинам, проголошену Лютневою революцією рівність перед законом. З початком НЕПу євреї змогли поширити свої здібності на всі сфери радянського життя, багато хто з них зробив свій внесок в економічний, політичний та культурний розвиток України. Поряд з іншим, відбувся тимчасовий розквіт соціалістичної єврейської культури. Активно підтримували владні нововведення члени ЄКП, її представники

(найбільш масовий партійний осередок існував у Одесі) увійшли в місцеві органи влади, профспілкові комітети. Центром ЄКП України крім Одеси став Харків.

Однак, як показав аналіз, в подальшому диктатура робітників і селян перетворилася в диктатуру однієї партії – партії більшовиків. Якщо в економіці УСРР в 1920-ті роки мала місце деяка лібералізація, то політична система, сформована в роки громадянської війни, представляла собою жорсткий авторитарний режим, еволюціонуючи в бік його подальшого посилення. Створивши ЄКРП, єврейська громада намагалась адаптуватися до нових умов, однак їх зусилля виявились марними. Після розпуску ЄКРП у радянських євреїв більше не залишилось своїх національних організацій, що призвело до процесу поступової, але все наростаючої, асиміляції й втрати єврейською інтелігенцією свого політичного значення. А в радянській Україні, відповідно, зникне остання альтернативна КП(б)У політична партія.

Таким чином, аналіз державної протидії процесу інституціоналізації соціалістичних, національно-комуністичних та національних партій УСРР засвідчує, що гасла національної та соціальної справедливості, самовизначення націй та державності мали значну популярність серед населення України.

Завдяки цьому власну нішу в суспільно-політичній сфері української радянської держави намагались зайняти національні партії, сповідуючи соціалістичну та комуністичну ідеологію. Захопленість їх лідерів абстрактними ідеями «розбудови нового суспільства» в поєднанні з політикою коренізації вселила в них впевненість у можливість втілення в життя декларованого права кожної нації не тільки на вільний розвиток власної культури, а і створення власної держави.

Зазначимо, що на деякий час національні партії зуміли скласти певну конкуренцію КП(б)У. Зокрема, їм вдавалось як згуртовувати навколо себе чисельні національні громади (єврейські партії), так і акумулювати

затребувані суспільством ідеї (українські соціалістичні та національно-комуністичні сили).

Але більшовицька влада не допускала навіть формальне існування альтернативних партій, які розглядалися владою як потенційний центр тяжіння всіх незадоволених і опозиційних сил. Тому сподівання як керівників цих сил, так і рядових членів з співчуваючим населенням на можливість тривалої легальної діяльності у політико-правовому полі радянської держави виявились хибними. Так само як і трагедією для багатьох політичних лідерів, які піддалися більшовицькому тиску та ініціювали саморозпуски партій з подальшим входженням у КП(б)У, обернеться вже наступне десятиріччя під час якого вони підпадуть під жорна репресивно-каральної системи.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ПРАКТИКИ ЗНИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

4.1. Ліквідаційні заходи органів партійно-державної влади стосовно осередків РСДРП(м)України

Перемога більшовиків у громадянській війні та подальша розбудова «диктатури пролетаріату», єдиним виразником якої вважалася РКП(б), припинила діяльність цілого спектру політичних партій і організацій, в тому числі соціалістичної направленості. Знакове місце серед них належить РСДРП. Партія бере свій початок з 1880-х років, коли Г. Плеханов об'єднав розрізнені соціал-демократичні гуртки у першу марксистську організацію «Визволення праці». В 1903 році на II з'їзді РСДРП під час розколу на прихильників В. Леніна (більшовики) та Ю. Мартова (меншовики) виникла РСДРП(м). В подальшому колишні однопартійці інколи ситуативно зближувались, потім знову конфліктували в питаннях стратегії та тактики революційної боротьби. Нарешті, в 1917 році меншовики остаточно перетворились на самостійну соціал-демократичну робітничу партію. З приходом більшовиків до влади розпочинається процес повного витіснення РСДРП(м) з політичної арени.

В Україні, крім безпосередньо загальноросійської РСДРП(м), до 1920 року з двох існуючих соціал-демократичних партій – УСДРП і УРСДРП продовжувала діяти тільки перша. Насамперед це пов'язано з розколом у 1919 році. Партія УСДРП(незалежників), утворена з осіб, що вийшли з партії українських соціал-демократів, невдовзі були звинувачені більшовиками в спробі захопити владу в Україні і була розгромлена. Наприкінці 1919 року більша частина УСДРП(незалежники) об'єдналась з лівими есерами в партію боротьбистів, а менша проголосила себе в січні 1920 року самостійною партією УКП. Праве крило УСДРП вимушено продовжувати свою роботу в

еміграції. У Празі соціал-демократи створили ЦК, а згодом закордонну делегацію партії [4.342, с.292].

Колишній лідер УСДРП В. Винниченко сформував у Відні в 1920 році «Закордонну групу українських комуністів», здійснивши спробу повернення на батьківщину, але після короткого перебування в радянській Україні рішуче висловився проти співпраці з більшовицьким режимом. Надалі політика влади, зокрема органів НК-ДПУ-ОДПУ щодо колишніх членів УСДРП полягала в ретельному контролі за їх життєдіяльністю і послідовному проведенні репресивних акцій, зокрема у формі висилання за межі України, схилянні до публічних заяв у засобах масової інформації про «каяття» та відмову від партійної роботи [4.342, с.292-293].

Водночас РСДРП(м) більшовики в період 1919-1920 років дозволяли діяти легально, «вивчаючи» їх. У ВНК розмірковували: вважати цю партію контрреволюційною «за своїм власним бажанням», «за природою» чи з «непорозуміння». Слід погодитись з думкою дослідника В. Ченцова, що упродовж 1920 року РКП(б) проводила з меншовиками політичну гру. З одного боку, меншовики легально мали власні партійні установи, висували своїх кандидатів на вибори до місцевих рад, зустрічались із зарубіжними делегаціями, проводили мітинги й навіть були делеговані без права вирішального голосу на VIII Всеросійський з'їзд рад.

З іншого боку, максимально чітку та жорстоку позицію відносно РСДРП(м) сформував більшовицький лідер. В 1919 році на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму» та в такий спосіб окреслив ставлення офіційної влади до них. Засоби боротьби з соціалістичною опозицією В. Ленін сформулював у брошурі, присвяченій продовольчому податку в 1921 році: «Ми будемо тримати меншовиків та есерів все рівно як відкритих, так і «перекрашених» безпартійних у в'язницях...» [3.224, с. 48-49].

Більшовиків не влаштовувало, що соціал-демократи мали авторитет у робітничому середовищі України, зберегли перевагу в керівництві цілого ряду

профспілкових організацій (Київської, Полтавської, Катеринославської і інших). На початку 1922 року ДПУ визнає РСДРП найбільш активною опозиційною партією України [2.59, арк. 6]. Тому, починаючи з 1920 року репресії проти членів РСДРП набули системний характер.

В березні 1920 року відбувся процес над київськими меншовиками – членами Центрального бюро. Основною його причиною було те, що більшовики не могли пробачити РСДРП не співробітництва з денікінцями в профспілках, а самого існування незалежних профспілок під керівництвом РСДРП. На думку більшовиків, відображену в циркулярі НК: «Денікінська окупація вплинула на меншовиків деморалізуючим чином...В деяких містах, зокрема Київ та Одеса, вони підтримали денікінську армію...В Києві меншовики, захопивши в свої руки Центральне бюро профспілок, відкрито співпрацювали з білогвардійською владою...В Харкові меншовики випускали газету, яку денікінська влада визнала демократичною...».[2.65, арк.2]. Рішеннями IV конференції КП(б)У (березень 1920 року) відверто та категорично підкреслювалося, що з подібними партіями необхідна найрішучіша боротьба аж до їх повного придушення [2.65, арк.7].

В міру можливостей організаційно використовувати профспілковий рух намагалися й меншовики. Паралельно із Третім Всеросійським з'їздом профспілок, зібраним в Москві 6-13 квітня 1920 року, проходила конференція РСДРП. Оскільки більшість членів партії перебувала в рядах профспілкових організацій, меншовики вирішили поєднати ці два заходи. На конференцію прибуло 56 делегатів з вирішальним голосом, що представляли 26 партійних організацій. Прийнято нову Програму РСДРП. Першочергово відзначалося, що:

– соціальна революція – складний і тривалий історичний процес, а не короткочасне повстання;

– поняття класової диктатури пролетаріату не має нічого спільного з поняттям одноособової або олігархічної диктатури, у тому числі й диктатури «свідомої» революційної меншостей над «несвідомою» більшістю;

- політика тероризму є неприйнятною як метод революційної диктатури;
- влада в радянській країні повинна базуватися на добровільній угоді пролетаріату із селянством, до того часу, поки подальший економічний розвиток у міжнародному масштабі не створить передумови для одноосібної диктатури пролетаріату [2.65, арк.12-13].

Принципова позиція меншовиків, насамперед щодо центрального питання більшовицької ідеології – «класової диктатури пролетаріату» не могла залишитись без «відповіді». Остаточо вирішивши для себе питання про зарахування меншовиків у «контрреволюційний табір», до розправи з протестами влада залучає як чекістські, так і судові органи.

«Очищаючи» профспілки від меншовиків, з другої половини 1920 року більшовицька влада активно застосовує репресивні методи. У серпні 1920 року ВУНК провела арешти серед меншовицьких лідерів, активістів профспілкового руху. Заарештовано всіх делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП, вилучено документи партії, які потім використовувались як доказова база в обвинуваченнях проти соціал-демократів. Після арешту ряд правих меншовиків (Кучин-Оранський, Чижевський, Коробков, Астров та ін.) засуджено до ув'язнення у концтаборах «до закінчення громадянської війни». Ліві меншовики (Абрамович, Авербах, Бер (Гуревич) та інші) примусово вислані до Грузії, де при владі все ще були грузинські меншовики. З матеріалів мандатної комісії конференції стало відомо, що в цей час в Україні нараховувалося всього 1318 членів партії, з яких 80% – представники інтелігенції, а 20% – з робітників [2.56, арк.38-40].

«Плідно» використавши захоплені матеріали конференції, ВУНК організувала акції з ліквідації меншовицьких організацій в інших містах України – Києві, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Одесі, Миколаєві. Заарештовано сотні меншовиків. Центральний орган більшовиків України газета «Комуніст» із знущальною іронією опублікувала статтю «Некролог по РСДРП (у рамці)», де пафосно повідомлялося, що меншовизму в Україні більше не існує [10.2.612, 1920.11.29].

Проте силові заходи не давали бажаного для більшовиків ефекту, лише на короткий час призупиняючи меншовицьку діяльність. 6 вересня 1920 року відбулися нелегальні збори меншовиків Харкова, які відновили діяльність Головного комітету партії меншовиків в Україні, а також зв'язки з місцевими організаціями меншовиків. Були випущені листівки з протестом проти арештів делегатів Всеукраїнської конференції, але тиск влади змусив меншовиків переходити від напівлегальної до підпільної роботи.

У циркулярі ЦК КП(б)У, виданому на початку 1921 року, вказувалося: «Неухильно роз'яснювати безпринципність і контрреволюційність партій меншовиків, есерів, вказуючи, що єдиним вірним представником волі пролетаріату є комуністична партія». Це означало чергове посилення боротьби проти політичних опонентів [2.56. арк.41].

Протягом 1920-1923 років відбувся цілий ряд судових процесів над меншовицькими лідерами, представниками молодіжного руху. У червні 1921 року в Одесі був закритий клуб меншовиків імені Маркса й виявлене джерело постачання їхньої друкарні папером. У результаті арештів, які відбулись у листопаді 1921 року була повністю припинена видавнича робота меншовиків Одеси [2.124, арк.12].

В складних умовах меншовики намагалися організувати спротив політиці більшовиків. Через свої друковані органи, усну агітацію вони прагнули викрити помилки, недоліки та зловживання влади. Активні дії відбувалися також в форматі допомоги політичним ув'язненим та налагодження контактів з соціал-демократами інших регіонів Російської Федерації. Згідно з матеріалами міської конференції РСДРП Саратова від 21 листопада 1921 року, що зберігаються в Державному архіві Саратовської області, особлива вдячність висловлюється їх однопартійцям з України, які зуміли: «Незважаючи на всі митарства, труднощі та терор з боку НК, надіслати допомогу своїм товаришам з голодуючого Поволжя. За сприяння Політичного Червоного Хреста вони передали продовольчу посилку на суму 1000000 карбованців за ринковими цінами...Тільки пролетарська допомога з

усіх частин Росії дає можливість нашим товаришам та їх родинам пережити всі ці випробування... Товариші з України завжди зможуть розраховувати на нашу вдячність та допомогу...» [2.81, арк. 26-29].

Втім, з 1921 року умови їх діяльності значно погіршилися. Відсутність коштів, позбавлення можливості мати легальні друковані органи, звуження соціальної бази – все це ускладнювало, обмежувало і знижувало рівень політичної діяльності партії. До того ж посилювалися репресії з боку влади.

В квітні 1921 року перед виборами до рад у Севастополі заарештовано та вислано ряд соціал-демократів. За «саботаж» та «пособництво» меншовикам позбавлено волі 50 портових робітників. У липні відбулися повторні заслання. Серед висланих опинився один з організаторів повстання Шмідта, колишній в'язень Шліссельбурзької фортеці, меншовик Канторович [2.71, арк.4].

За підрахунками Головного комітету РСДРП, у 1921 році на території України від дій влади (арешти, звільнення з роботи та інше) постраждало близько 1400 членів та співчуваючих партії меншовиків. Провідний дослідник радянського періоду вітчизняної історії професор С. Кульчицький, аналізуючи картину переслідувань меншовиків та їх причини наводить в своїй праці лист-скаргу членів Головного комітету по Україні і Харківському губкому РСДРП на ім'я голови ВУЦВК Г. Петровського, надіслану в березні 1921 року. В ній йдеться про наступне: «У першій половині березня 1921 року організації РСДРП на Україні були піддані небувалому ще в практиці радянської влади розгрому. Заарештовані і кинуті в тюрму сотні членів партії. Партійні організації фактично поставлені у нелегальне становище. Партійні клуби запечатані і закриті... Дійсною причиною нового всеросійського походу проти РСДРП є бажання усунути з політичної арени соціал-демократію саме в той момент, коли для всіх з очевидністю розкривається крах економічної і, зокрема продовольчої політики комуністичної партії... Коли комуністична партія змушена силою обставин стати на шлях здійснення тих самих гасел, за яких вже довго боролосся і бореться соціал-демократія: на шлях угоди з

селянством, заміну продрозкладки продподатком і допущення певної свободи обміну...» [4.301, с. 247].

Особлива увага ЦК РСДРП приділялась подіям у столиці УСРР – Харкові. В листопаді органами ВУНК заарештовано 40 меншовиків. Передувала арештам широка безпартійна конференція, на якій відхилено резолюцію більшовиків, а серед ораторів найбільшої підтримки здобули саме соціал-демократи. Приводом для арешту стало обвинувачення в підготовці збройного повстання [2.56, арк.40].

Як доказову базу (при арештах співробітники ВУНК запевняли про наявність чітких документальних даних підготовки нового повстання) чекісти висунули наступне: знайдена в одного з затриманих прокламація з закликком до збройного повстання, знайдена в меншовицькому клубі вата та марля, що трактувалось як підготовка до створення перев'язочних пунктів при повстанні, виступи на безпартійній конференції, де пролунала вимога виведення з Харкова військового гарнізону з метою покращення в місті продовольчої ситуації.

Широкого розмаху арешти набули протягом 1921 року в Донецькому вугільному басейні. Репресивні заходи проведені в містах Бахмут, Єнакієво, Юзівка, Гришино, Макіївка, цілому ряді окремих рудників. Внаслідок цього заарештовано приблизно 350 осіб, більшість з яких робітники. 64 затриманих направлено до Харкова, надалі 37 меншовиків з цього числа переведено до концентраційного табору міста Орел [2.65, арк.12].

В Маріуполі заарештовано 45 осіб, близько 50 – в Таганрозі. Продовольчий з'їзд Таганрозького повіту прийняв резолюцію про їх звільнення. Реакцією влади став арешт 3 членів президії з'їзду, з яких двоє провели 7 тижнів у в'язниці, одного перевели до Харкова [2.65, арк.13].

Слід відзначити вкрай важкі санітарні умови, в яких перебували ув'язненні. В Кременчуці із затриманих у 1921 році 80 меншовиків тифом захворіло 14, один з них, Даульський, помер. Причиною стало те, що всі вони були розміщені в камері з хворими, керівництвом пенітенціарного закладу

жодних заходів з дезінфікування приміщення не проводилось. Місцевій організації РСДРП влада заборонила влаштовувати будь-які траурні заходи, здійснивши поховання Даульського в закритому режимі [2.172, арк.33].

В місті Полтава подібна ситуація вилилась в проведення масової акції протесту. 17 квітня 1921 року в тюрмі від висипного тифу вмер один з лідерів партії міста Полтави Ляхович, зять письменника В. Короленка. За інформацією ВУНК, жалобна процесія нараховувала більше двох сотень осіб, очолювала яку донька літератора Софія Короленко. Попереду колони несли сім меншовицьких прапорів й гасла «Вічна пам'ять борцєві за волю», «Товариш, ти вмер, але не серед нас робітників, справу яких захищав». Проходячи повз в'язницю (де перебувало під арештом більшість членів Полтавського комітету РСДРП), процесія зупинилася, провівши короткий мітинг. Заарештовані меншовики зуміли викинути в натовп листа та прапорець з написом «Дорогому товаришеві від ув'язнених». Текст листа від ув'язнених зачитано на кладовищі під час виступу оратором Сайдомирським [2.171, арк.15-16].

Традиційною реакцією чекістів стали арешти найбільш активних учасників поминальної процесії (Сайдомирського, Думно та інших), конфіскація залишків майна РСДРП (прапори, листівки). Враховуючи, що найбільший вплив меншовики мали серед працівників Полтавської друкарні, на підприємстві співробітниками ВУНК Полтавського губкому проведено 3 профілактичні бесіди, в яких пояснювалась «контрреволюційна сутність меншовиків». Окремо інформувалось, що «Радянська влада вимушена й завжди буде, себе захищати від подібних ворожих елементів з усією суворістю диктатури пролетаріату» [2.171, арк.17].

«Суворість диктатури пролетаріату» щодо «ворожого елементу», в число яких було зараховано меншовиків, посилювалась з кожним тижнем. Після арешту в лютому 1922 року членів бюро Соціал-демократичного союзу молоді та «м'якого» вироку по їх справі, конкретизованого у вигляді адміністративного заслання, досить різко висловився з приводу «надмірного

лібералізму» В. Ленін. На його думку, проголошену на XI з'їзді РКП(б): «За публічне висловлювання ідей меншовизму наші революційні суди повинні розстрілювати, інакше – це не наші суди...». Незабаром, доповнюючи проект Карного кодексу, він напише наркомун юстиції: «Слід поширити використання розстрілу (з заміною на заслання за кордон) до осіб, обвинувачених в будь-яких видах діяльності меншовиків, есерів та їм подібних. Слід знайти юридичне формулювання, що відводить ці дії в категорії допомоги міжнародній буржуазії в боротьбі з нами...». Наслідком таких категоричних настанов більшовицького лідера стала поява в першому радянському Карному кодексі 1922 року сумно відомої «антирадянської» 58 статті, внаслідок чого вже на початку 1922 року легальні можливості існування партії скоротилися до мінімуму [5.368, с. 227-242].

Проте навіть за таких умов остаточно знищити опозиційну партію протягом одного року більшовики не змогли. Хоча слід зазначити, що основна організаційна робота меншовиків в умовах владного терору звужувалась до конспіративних нарад та проведення напівлегальних заходів, на які жорстко реагувало ДПУ. В 1922 році активність регіональних організацій РСДРП продовжувала викликати тривогу чекістів. Так, звіт Київського ДПУ за 1922 рік констатував: «в листопаді 1922 року меншовицькі організації активізували свою діяльність... Меншовиками опубліковано 3 документи – «Наша програма», «Перегляд нашої платформи» та «Заря»...». В них соціал-демократи Київщини опонували більшовицькому підходу в розбудові країни. Зокрема, стверджувалося, що нова економічна політика має половинчастий характер і не може дати значних результатів у відновленні народного господарства. Меншовики, в свою чергу, пропонували денационалізувати всі дрібні, середні та частину великих підприємств, радгоспи, здати в оренду приватним особам, відмовитися від державної монополії зовнішньої торгівлі [2.54, арк.45-46].

Політичні разом з соціально-економічними вимогами, оголошені Центральним комітетом РСДРП у березні 1922 року в «Наказі» щодо виборів

до рад. В ньому зобов'язувалось домагатися повернення радам права вільно обирати шляхи подальшого економічного та політичного розвитку без тиску правлячої партії. Висловлювалась теза про необхідність активізації діяльності на міжнародній арені. Оскільки без нормалізації відносин з США та країнами Західної Європи неможливо в стислі терміни відбудувати промисловість та сільське господарство. Подальше затягування цього питання призведе до посилення голоду серед робітників та селян. Головною метою «Наказ» ставив: «Відмову від диктатури однієї комуністичної партії та подальшої консолідації всіх партій соціалістичної орієнтації в спільній справі побудови системи влади, що захищає інтереси всього народу...» [2.68, арк.9].

Для втілення окреслених цілей в життя Центральний комітет пропонував: «Поновити повну свободу виборів, слова, друку, зібрань, недоторканність особи та рішучу відмову від терору, арешти, заслань. Забезпечити робітниками заробітну платню, достатню для існування. Повне відділення профспілкових організацій від державних організацій, забезпечення їх самостійної та незаангажованої роботи. Свобода робітничій боротьбі за покращення умов праці. Поновлення робітничої кооперації, соціального страхування шляхом створення лікарняних кас та інших організацій...» [2.68, арк.10].

Слід зауважити, що розгортання НЕПу спочатку переконливо запевнило меншовиків у його прогресивності в порівнянні з віоєнним комунізмом. Інша справа, що меншовики наголошували на половинчастості реформ, вимагали радикальної відмови від соціальних утопій та жорсткого контролю держави над суспільством.

Політичне безправ'я населення та терор влади, на думку меншовиків, є неприпустимими в період, коли економічні свободи не закріплювались свободами політичними. В першу чергу, свобода слова та організацій для робітників. Відсутність правових гарантій та приватних свобод ставало на перешкоді залученню в економіку як іноземного, так і вітчизняного капіталу.

Для чого меншовиками ставилось завдання зміни існуючого ладу шляхом зміни режиму партійної диктатури та терору владою трудової демократії.

Відповіддю більшовиків на заяви Центрального комітету меншовиків про «свободу слова, виборів, друку, зібрань» та сподівання на «владу трудової демократії», з середини 1922 року стали чергові репресивні заходи, посилення тиску на членів РСДРП. Найпоширенішими методами боротьби влади з РСДРП стали: звільнення з роботи за партійну належність; перешкоди у проведенні лекцій, відкритих зборів, бесід, заборона існування легальної періодичної преси. Незважаючи на це, в червні 1922 року відбулось, за думкою ДПУ, поживавлення діяльності РСДРП: «Активізується діяльність Харківського Головного комітету, активно налагоджується зв'язок з місцевими організаціями, відбувається багато зборів, на яких читаються «Социалистический вестник», «Бюлетень Головному», «Социал-демократ», після чого починаються дискусії по різноманітних питаннях...» [2.67, арк.11].

28 червня 1922 року відбулася Харківська загальноміська конференція РСДРП, на якій було запропоновано прийняти резолюцію від імені всієї загальноросійської РСДРП. У відповідь на арешти їх московських однопартійців в місті почали з'являтися листівки «Терор проти пролетаріату», які, за даними ДПУ, друкувалися в місті, хоча для конспірації на них вказувались іноземні друкарні. А 30 червня виходить подвійний номер газети «Социал-демократ» з гострою критикою більшовицької політики [2.67, арк.12].

Зрозумівши безперспективність намагань бути представленими в системі рад, меншовики ухвалюють рішення бойкотувати вибори. 9 серпня 1922 року ЦК РСДРП ухвалює резолюцію з цього питання. Підкреслюючи, що «на сьогоднішній день розвиток терористичного становища в країні остаточно знищив всі елементи легального суспільного життя...», соціал-демократи вважали вибори «фальшивою декорацією більшовицької влади». Місцевим комітетам запропоновано провести роз'яснювальну роботу серед робітничих

колективів, головним гаслом якої повинно стати отримання робітничим класом повної політичної свободи [2.67, арк.12-13].

Отже, поживлення в першій половині 1922 року діяльності меншовиків спостерігалось по всій Україні. Обновився склад Головного комітету РСДРП: Григор'єв, Крейзен, Шифрін, Аусен, Могилянський, Кононенко. За даними ДПУ, в Україні нараховувалося 530 активних членів РСДРП. В тому числі в Харкові – 100 осіб, Києві – 40, Одесі – 40, Катеринославі – 70, Полтавській та Чернігівській губернії по 20 осіб, у Кременчуці, Миколаєві, на Поділлі, Запоріжжі – по 30, у Донбасі близько 100 осіб [4.342, с. 300-301].

Загрозу для влади продовжували становити зусилля меншовиків в роботі з молоддю. Завойовувати маси повинна була Російська Соціал-Демократична Спілка Робітничої молоді (РСДСРМ), що працювала під керівництвом загальноросійської партії. ЦК комсомолу по відношенню до РСДСРМ в жовтні 1922 року виробляє наступну тактику: переслідувати за нелегальні зібрання та видавницьку діяльність, збирати компрометуючі матеріали, знищувати закордонні зв'язки. Особливе значення надавалось ліквідації інтелігентської верхівки соціал-демократичної спілки, завдяки чому, на думку керівників комсомолу, вдасться послабити молодих меншовиків, найбільша небезпека від яких йде з тієї причини, що «це єдина з усіх не комуністичних організацій, яка намагається охопити безпосередньо робітничу молодь» [2.70, арк.2-3].

Побоювання комсомольських лідерів мали під собою реальне підґрунтя. Незважаючи на репресивні умови, при яких неможливе створення чисельних організацій на місцях, активісти РСДСРМ намагались максимально посилювати роботу. Молоді соціал-демократи Києва наприкінці 1921 року організували 4 робітничі гуртки по 13-15 чоловік в кожному, де вивчалась політична економія, твори класиків марксизму, програма та тактика РСДРП.

Особлива увага приділялася роз'яснювальній роботі щодо відмінностей «справжнього соціалізму» від реалій більшовицького режиму. Підкреслювались негативні наслідки політики правлячої партії, що призвела

до суттєвого погіршення життя робітничого класу. Нагадувалось, що меншовики в 1917 році пояснювали робітникам слабкість пролетаріату та його неспроможність взяти владу в свої руки, що ця спроба лише призведе до нового рабства. Тих робітників, що пішли за більшовиками, соціал-демократи називали необізнаними. В своїй пропаганді РСДРП постійно підкреслювала негативні наслідки політики більшовиків. Найбільший негатив, на думку меншовиків, це різке погіршення становища робітничого класу та відсутність демократії: «На спроби переобрати ради, демократично конкурувати з комуністами, радянська влада відповідає надзвичайною комісією, в'язницями, а то й розстрілами...» [2.70, арк. 9].

Систематично члени РСДСРМ отримували бюлетені РСДРП з Москви. Цікаво, що від випуску власної літератури в 1921 році вони вирішили утриматись «щоб не розбудити «спляче НК». Але вже в 1922 році редакційна колегія підготувала до друку номер газети «Молодое дело» [2.70, арк.11].

Група мала свої членські квитки, анкети, велись протоколи засідань. В березні 1922 року московські молоді соціал-демократи надсилають до своїх однодумців України листа, в якому викладаються подальші перспективи їх розвитку. В ньому йшлося, що Центральне оргбюро РСДРМ намагається налагодити роботу місцевих організацій, закликає своїх прихильників не пропускати жодної легальної можливості для пропаганди, не забувати про клуби, школи та т.п. Разом з цим, Оргбюро закликає посилити конспіративність, вимагало від членів організації працювати під вигаданими іменами.

Окремо наголошувалось, що в зв'язку з репресивною політикою більшовицької влади час багатолюдних «Соціалістичних союзів» пройшов. Необхідно зосередити увагу на праці в гуртках робітничої молоді, що перешкодить швидкому викриттю їх чекістами. Гуртки повинні бути місцевими, тісно пов'язаними з підприємствами району, це дозволить більш ефективно згуртувати потенційних членів. При суворій конспіративності відносин та відсутності організаційно оформлених зв'язків між окремими

осередками, необхідно всередині кожного партійного колективу колегіально проробляти питання внутрішньої компетенції. Активності окремих груп повинен надаватися простір, серед першочергових напрямків якої повинно йти налагодження каналів поставки та забезпечення літератури, інформаційний зв'язок з центром.

Разом з листом московські соціал-демократи для організацій Одеси та Катеринослава направили екземпляри газети «Юный пролетарий» та «Социалистический вестник» [2.70, арк.13].

Звичайно, намагання Оргбюро РСДРМ налагодити конспіративну роботу регіональних осередків, зважаючи на більшовицький терор, виглядало цілком природно. Втім, нестача достатньої підготовки, розгалужена агентурна мережа ДПУ, що охоплювали всі сфери суспільно-політичного життя, особливо це стосувалось опозиційних партій, розгроми та переслідування швидко зводили всю конспірацію нанівець.

Характерним прикладом цього є спроба молодих меншовиків Одеси, кількість активу якого становила 30 осіб, налагодити системну доставку та розповсюдження меншовицької літератури в Україні. Для ефективної взаємодії з українськими однодумцями приймається спільне рішення про затвердження тимчасовим центром розповсюдження інформації місто Київ. Представник меншовицької молоді міста Одеси І. Серчек отримує доручення координувати процес розповсюдження партійної літератури. Він особисто протягом травня-червня 1922 року зумів двічі привезти агітаційну продукцію до осередків Харкова, Полтави, Кременчука. Для подальшого зв'язку затверджувались наступні регіональні адреси: м. Одеса, вул. Кондратенко 39, кв. 5 тов. Серчук І. А., м. Катеринослав, Губернський Союз, Статистичний відділ тов.. Міхельс Л. Н., м. Київ, Союз транспортних робітників для тов.. А. Костянтиновського [2.70, арк.14].

Однак ця інформація вже в червні місяці 1922 року попала до рук ДПУ. Всі окреслені адресати взяті під оперативний нагляд. Для встановлення повного кола внутрішньопартійних зв'язків чекістами прийнято рішення не

поспішати з арештом І. Серчека. Вже під «оперативним наглядом» він отримав у Києві та перевіз до Харкова чергову порцію друкованої продукції. Після цього органами ДПУ приймається рішення про затримання його та місцевих активістів. Крім арештів, приймаються «додаткові заходи боротьби з молодіжними гуртками та посиленню агентурної роботи в громадських організаціях з виявлення та ліквідації меншовицьких молодіжних активістів та співчуваючих». Внаслідок проведених заходів ОДПУ України в звіті за 1923 рік рапортувало центральним органам влади про «практично повне припинення діяльності соціал-демократичної молоді» [2.70, арк.15].

Ставлення офіційної влади до РСДРП яскраво характеризує циркулярний лист ДПУ від 27 липня 1922 року. Резюмуючи діяльність соціал-демократів, більшовики виокремлюють їх головну мету – «Деморалізація робітничого класу шляхом власного «виховання», особливо серед молоді. З розбитої та деморалізованої партії намагатися підтягнутися до рівня боєздатної, життєздатної, потенційно правлячої партії». Підкреслюється, що залишаючись в рамках легальної партії, меншовики за допомогою цілого ряду тактичних прийомів намагаються вести робітничий клас до своєї головної мети – знищення радянської влади, схиляючи робітників своєю «демократизацією» до ідеї скликання Установчих зборів. Щодо вищих керівних органів партії, то ЦК РСДРП головним своїм завданням вважає відбудову партійної організації. Ключове місце в цьому процесі відводиться використанню матеріальних можливостей господарчих організацій, в рядах яких засіли їх прихильники. Знищення «диктатури комуністичної партії» є головним гаслом та метою РСДРП. Для більш успішної боротьби з комуністичною партією меншовики блокуються з есерами, а через закордонні організації шукають матеріальної та організаційної підтримки в країн Антанти. До відома низових чекістських організацій доводилось про намагання ЦК вийти з становища замкнутої партії, передбачає активну участь меншовиків в профспілкових організаціях, кооперації, намагання

балотуватися до рад, посилену роботу вести серед молоді, протиставляючи себе комсомолу [2.70, арк. 17].

У березні 1923 року Ф. Дзержинський окреслив комплекс заходів, спрямованих на остаточне знищення РСДРП. Головними з них стали: спостереження за осередками меншовиків на промислових підприємствах, впровадження в них власної агентури, очищення від меншовиків радянських і навчальних закладів, контрагітація й дискредитація їхніх лідерів у робітничому середовищі та інше [5.366, с. 268-269].

Дослідник Р. Подкур на сторінках збірника «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» оприлюднює текст директиви до всіх губернських комітетів ЦК РКП(б) від 4 червня 1923 року щодо меншовиків. У ній зазначається: «При повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій, меншовики є єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має деякий нелегальний апарат, засоби і яка зберегла зв'язки серед робітників, молоді і студентства. Ця обставина робить партію меншовиків на теперішній час найбільш значною силою на політичній арені, яка працює в напрямку буржуазної контрреволюції» [10.1.581, с.393].

У зв'язку з цим всіх членів РКП(б) зобов'язали при зіткненні з діяльністю меншовиків у порядку партійної дисципліни повідомляти про це ДПУ. Керівники партійних, радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ДПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій наркоматів шляхів сполучення, поштових і телеграфічних відділень, праці, зовнішньої торгівлі, закордонних справ, а також з трестів та вузів. Партійні комітети були попереджені: «По лінії ДПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партійним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ДПУ» [10.1.581, с.394].

На початку 1923 року в Одесі відбувся суд над 30 меншовицькими лідерами. Паралельно з цим Політбюро ЦК КП(б)У забороняє меншовикам працювати в профспілкових органах. Проте діяльність організації тривала.

Тому в лютому 1923 року ДПУ перевело в Одесу з Миколаєва секретного співробітника, що впровадився до лав меншовиків. Це дозволило чекістам одержати вичерпну інформацію про Одеський меншовицький комітет, з'ясувати канали надходження літератури (зокрема, московського «Соціалістического вестника») й узяти на облік всіх членів організації [4.271, с.123]..

Проаналізовані нами дані спецзведень Миколаївського окружного й районних відділень ДПУ за квітень-листопад 1923 року про економічний і політичний стан міста Миколаєва й сільських районів округу дозволяють зробити висновок про вкрай скрутне становище меншовиків Миколаєва: «За звітний період угруповання РСДРП не діє, але все-таки окремі члени її при випадкових зустрічах між собою плекають надію на відновлення зв'язку із Центром і іншими містами, сподіваючись за допомогою цього поживити свою роботу. Але разом з тим фактична робота ніяка не проводиться й тільки окремі члени агітують серед робочих мас, але розуміння серед них не знаходять...» [2.84, арк.43].

Тогочасні циркуляри ДПУ дають змогу простежити основні засоби, застосовані владою для остаточної ліквідації залишків меншовицьких організацій. Серед них: вербування членів меншовицьких угруповань для подальшої агентурної роботи; нагляд за колишніми меншовиками, що працюють в господарських та державних установах, насамперед через інформацію щодо їх поведінки, отриману від службовців цих підприємств; контроль та перевірка кореспонденції приватного характеру, що надходить на адресу підозрюваних; встановлення негласного нагляду з метою доповнення та перевірки агентурних свідчень. Всі матеріали щодо меншовицьких угруповань, що мають важливе політичне значення, або характеризують діяльність місцевих організацій, здобуті за допомогою агентури негайно надсилати до слідчого відділу ДПУ та губернського комітету партії з метою їх подальшого належного використання [2.70, арк.21].

В 1923 році більшовики, знищуючи РСДРП, намагалися надати своїм діям видимість законності, стимулюючи прийняття рішення про саморозпуск за допомогою партійного з'їзду. Тим самим формально дотримувався Статут соціал-демократичної партії. З цією метою за допомогою органів ДПУ здійснювався тиск на рядових партійців, покликаний змусити їх привселюдно відрікатися від партійної діяльності, вимагати саморозпуску РСДРП. Всіляко підбурюючи ліквідаційні настрої, компартійна влада поставила перед місцевими органами КП(б)У та ДПУ завдання ретельного контролю не тільки над самим процесом, вимагаючи його взяття на «особливий контроль». Додатково передбачалась пильна перевірка кожного «добровільного» вихідця з партії, посилення агентурного забезпечення меншовицьких організацій. Особливу недовіру в більшовиків викликали представники інтелігенції.

Циркуляр № 121/с від 20 травня 1923 року, надісланий до всіх губернських комітетів КП(б)У та губернських відділів ДПУ вимагав щодо меншовиків діяти наступним чином: 1. Поширювати та всіляко підтримувати кількісне збільшення меншовиків, які прилюдно залишають партійні ряди. 2. Дотримуватись принципу, що цей рух повинен бути природним та масовим. 3. Ретельно вивчити склад добровільних вихідців та причини їх дій з метою виключення можливостей політиканства та провокацій з боку меншовицької інтелігенції. 4. Донести до вказаних осіб, що їх пізніше каяття вимагатиме проведення щодо них політичної перевірки з боку робітничого класу. Лише після цих суворих та справедливих заходів вони зможуть претендувати на членство в КП(б)У. 5. Органам ДПУ використовувати організацію та підготовку до ліквідації меншовицьких груп з метою повного виявлення залишків меншовицьких організацій, для чого провести роботу з вербування агентури серед названих груп для висвітлення питання підготовки до самоліквідації та роботи нелегальних залишків організацій. Бути в курсі всіх проведених нарад та зібрань. Особливо звернути увагу на інтелігенцію [2.84, арк. 51-52].

В контексті «ретельного вивчення осіб, колишніх меншовиків» та їх подальшої «суворої перевірки з боку робітничого класу» розробилась спеціальна анкета, розіслана до губернських комітетів компартії. Інструкція до опитування вимагала лише розгорнуту відповідь на питання (всього їх налічувало 8). Категорично заборонялися короткі відповіді «так» чи «ні». Серед питань слід виокремити наступні: Що здавалося Вам найбільш вірним у програмі та тактиці меншовиків? Коли в Вас почався перелом у поглядах на меншовизм. Чи говорили Ви про це партійному керівництву і якою була їх реакція? В зв'язку з якими питаннями Ви змінили погляди: а) демократія та диктатура б) ставлення до імперіалістичного оточення в) ставлення до військового комунізму г) ставлення до терору д) ставлення до військової дисципліни в партії комуністів та інше [2.124, арк. 68-70].

Усі ці фактори наближували остаточну ліквідацію партії. 24 травня 1923 року в центральній пресі оприлюднена заява 18 меншовиків Катеринослава, в якій йшлося про вихід їх із партії і ліквідацію місцевої організації.

Після цього почалася ланцюгова реакція ліквідації меншовицьких організацій. У червні 1923 року заявили про ліквідацію своїх організацій меншовики Кривого Рогу, в серпні – Олександрівська (Запорізька), Бердянська, Бахмуту, у вересні – Донбасу, в жовтні – Києва, Одеси, Харкова. У жовтні 1923 року створено Всеукраїнське бюро з ліквідації меншовицьких організацій, яке в наступному місяці опублікувало «Декларацію колишніх членів РСДРП (меншовиків) на Україні», в якій визнавалась «історична правота лінії РКП(б) і III Інтернаціоналу» і вказувалась необхідність розпуску всіх організацій меншовиків в Україні та вступу їх членів до КП(б)У [2.124, арк. 87-89].

19 січня 1924 року в Одесі відбулась конференція колишніх меншовиків Півдня України. На ній були присутні делегати з Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлизаветграда. Всього 96 осіб, з яких 82 мали партійний стаж до 1917 року. На думку делегатів, остаточне політичне банкрутство меншовиків, відобразилось у нерішучій політиці в період громадянської війни, підтримці політики класів,

чужих і ворожих пролетаріату, в коливаннях від явної опозиції до половинчастого, формального по суті визнання радянської влади, спрямованого між тим, проти провідної ролі компартії в революції та послідовного втілення в життя диктатури пролетаріату [2.127, арк.23-25].

Прийнята резолюція проголошувала: «Жовтневий переворот, історична оцінка якого під кутом зору світових подій сучасності, чітко доводить, що помилки були не з боку більшовиків, а з нашої меншовицької сторони. Оманливою, згубною та зрадницькою по відношенню до світового пролетаріату є наша думка, що більшовики ведуть до загибелі російську революцію... Висновок з оцінки гігантської боротьби, що розгорнута по всьому світу між трудом та капіталом, переконливо доводить вірність та безальтернативність теорії та тактики більшовиків...». Дану редакцію резолюції одноголосно підтримали учасники конференції [2.127, арк.72-73].

Зрештою, зусилля партійно-чекістського апарату увінчалися певним успіхом. 30 січня 1924 року побачила світ постанова ВЦВК. У ній розглядалось клопотання ініціативної групи колишніх меншовиків гр. Макарського та Галузіна про дозвіл скликати в місті Харкові Всеукраїнський з'їзд меншовиків для їх ліквідації. Членами президії ВЦВК В. Буценком, М. Буздашем, В. Затонським приймається рішення задовольнити клопотання, дозволивши проведення заходу в місті Харків 1 лютого 1924 року [2.19, арк.97].

Однак якихось несподіванок на дозволеному владою Всеукраїнському з'їзді колишніх соціал-демократів не відбулось. 3 лютого прийнято заздалегідь підготовлене рішення про ліквідацію партії й вступ її членів у РКП(б). 45 делегатів представляли 700 колишніх меншовиків. У рішеннях з'їзду підкреслювалося, що «необхідно поховати те, що давно вже вмерло саме». Констатувалось: «Ліквідаційний рух особливо широко на сьогоднішній день розгорнувся в Україні. Він повністю об'єднав в собі залишки партії в губерніях та округах, включив в себе практично всіх колишніх соціал-демократів України». З'їзд ухвалив: «Розпустити всі організації меншовиків в

Україні, ліквідувати Центральний комітет меншовиків України», а колишнім членам РСДРП подавати заяви про вступ до Компартії. Протягом року 2164 меншовика подали заяви про припинення партійного членства [5.355, с.107-108].

Через два тижні після Всеукраїнського з'їзду, 17 лютого 1924 року, відбулась конференція Одеського бюро колишніх меншовиків. Разом з шаблонними заявами про каяття та «хибний, контрреволюційний, відверто ворожий для трудового народу шлях меншовиків...» подається колективна заява колишньої Одеської групи РСДРП про вступ до КП(б)У. Кількість бажаючих «будувати нове суспільство в лавах комуністичної партії» нараховувала 27 осіб (з них 13 робітники, 14 представники інтелігенції). Одеський губернський комітет приймає рішення про розгляд колективної заяви в індивідуальному порядку, персонально вивчаючи справу кожного колишнього меншовика [2.127, арк.42].

Втім, навіть позитивне вирішення питання про вступ до КП(б)У не являлось гарантією спокійного перебування в її лавах. Поділяємо думку професора С. Кульчицького, що більшовицькі керівники дотримувались думки про доцільність поповнення позаапаратної частини партії за рахунок політично недосвідченої, пролетаризованої частини населення. Тому під час кожної «генеральної чистки», здійснюваної вперше в історії ще з серпня 1921 року, за рішенням X з'їзду РКП(б), викидали перш за все вихідців з інших партій, в тому числі меншовиків. До VI конференції КП(б)У, яка в грудні 1921 року підбила підсумки чотиримісячної чистки, з перевірених 97321 чоловік, виключено 21430, тобто 22,5%. Питома вага вихідців з інших партій, кожна з яких трактувалась як «дрібнобуржуазна», або «націоналістична», скоротилась в КП(б)У вдвоє, з 18 до 9%. З подальшою генезою тоталітарного суспільства в 1920-х роках ситуація з чистками КП(б)У від колишніх членів конкуруючих або незалежних від більшовиків партій змінювалась виключно в напрямку недовіри та жорсткості до них [4.301, с. 248-249].

Незважаючи на труднощі та терор, всередині 1920-х років в Україні залишалися поодинокі групи меншовиків, які не прийняли рішення з'їзду, закликаючи до продовження діяльності. Проти них ОДПУ застосувало репресивні заходи і протягом 1924 року практично ліквідувало ці організації.

У Полтаві весною 1924 року продовжувала діяти група з 25 меншовицьких активістів. Крім них, у місті проживало кілька десятків пасивних меншовиків. Керівництво організацією взяла на себе Софія Короленко. Вона зуміла організувати канал зв'язку з Харковом, Москвою й іншими містами. Активно велося листування з меншовиками Саратова. У ньому позначилася ідея під видом літературної діяльності, вивчення творчої спадщини В. Короленка зібрати в Полтаві меншовицький нелегальний з'їзд. Передувати йому повинна була запланована на липень 1924 року конференція Української соціал-демократичної молоді. Реакція ОДПУ не змусила на себе чекати. Традиційний прояв вона знайшла в формі арештів. В червні заарештовано полтавського делегата конференції. У Кременчуці взято під варту 19 чоловік, у Ромнах – 6, у Гадячі – 5 меншовиків. Протягом липня в Полтаві затримано 30 осіб, підозрюваних у прихильності до меншовиків, після чого активна робота меншовицьких організацій Полтавщини була припинена. Софія Коваленко відійшла від політичної діяльності, зосередившись на викладацькій та культурній роботі [2.176, арк. 67-68, 71].

У травні 1924 року меншовики, що перебували на свободі, спробували відродити організації в Катеринославі, Харкові. Сформувався Катеринославське бюро РСДРП до якого ввійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик [4.342, с.307].

Однією з завершальних акцій розгрому осередків РСДРП в Україні стала операція з арешту меншовиків у липні 1924 року, санкціонована ЦК КП(б)У. Членів РСДРП звільнили з усіх установ, що «стикалися з робітничою масою». З 23 на 24 липня в Катеринославі заарештували 28 меншовиків. Всього в Україні кількість заарештованих становила 54 особи з числа меншовиків та 47 членів Союзу соціалістичної молоді [4.342, с.307].

Репресії, поєднанні з агентурною та дезорганізаційною роботою, дали підстави ОДПУ констатувати, що до 1925 року оперативний розгром партії в цілому завершений, а роль її в соціально-економічному житті країни зведена до нуля. У цей період робота ОДПУ буде зводитися переважно до спостереження за окремими соціал-демократами й заходам, що перешкоджають їхньому об'єднанню й установленню зв'язків з емігрантськими партійними колами.

Підтвердженням цьому є повідомлення Миколаївського ОДПУ за вересень-грудень 1925 року: «Члени угруповання від меншовиків нічим себе не проявляють, втративши інтерес у робочих масах. Втім, деякі члени проводять свою агітацію, як наприклад серед робітників-вантажників. На заводі «Серп і молот» колишніми активістами угруповань ведеться агітація на економічному ґрунті. Істотних результатів вона не має.

Крім того, в Миколаївському відділенні перебуває на обліку 10 чоловік колишніх членів РСДРП, що відігравали провідну роль у меншовицькій організації міста Миколаєва. За соціальним станом вони всі є інтелігентами й працюють зараз у загальноміських установах. Внаслідок відірваності від політичного життя активності не проявляють...» [2.91, арк.14-15].

У другій половині 1920-х років ОДПУ продовжувало відстежувати соціал-демократів. Негайно придушувались спроби самоорганізації. В 1925 році заарештовано та вислано до Соловецького табору 4-х членів Харківської групи Союзу молоді, ліквідовано групу соціал-демократів серед катеринославського студентства, заарештовано відомого діяча РСДРП Кучина-Оранського. 16 липня 1926 року позбавлено волі 9 активістів Соцмолу Києва, у вересні деяких з них відправлено на заслання. У 1927 році на обліку ОДПУ перебувало близько 150 меншовиків. Загальне становище організації характеризувалось чекістами як «пасивно-вичікувальне». Групи РСДРП були в Одесі, Києві, Дніпропетровську, Сталіно. Всеукраїнський комітет існував у Харкові. Діяльність організації обмежувалась читанням літератури, обліком

думок з різних питань міжнародної і внутрішньої політики, розповсюдженням «Социалистического вестника» [4.342, с.309-310].

Таким чином, одним з найбільш послідовних своїх супротивників правляча більшовицька партія вважала членів РСДРП(м). Тривогу режиму викликав вплив на робітничий клас альтернативних ідей побудови соціалізму. При цьому слід відзначити, що незважаючи на клеймування меншовиків більшовицькими лідерами як «пособників імпералістичних сил», компартійна влада під впливом народного невдоволення змушено визнала подальшу безперспективність воєнного комунізму. В життя втілились висунуті, в тому числі РСДРП(м), гасла про необхідність альтернативної земельної, продовольчої, промислової політики.

Органи НК-ДПУ-ОДПУ застосовували весь арсенал засобів для встановлення режиму однопартійності. Опозиційна РСДРП(м) виступала постійним подразником. Наявність їх представників у профспілкових організаціях змушувала більшовиків звертатися до найбільш гострих питань розбудови соціалізму. Однак організаційна активність меншовиків, їх публічні відмови від збройної боротьби з більшовизмом, намагання внести корективи в «революційно-утопічний соціалізм більшовиків» мирним шляхом виявились приреченими на невдачу. Ділити владу більшовики, про що неодноразово заявлялось ними публічно, ні з ким не збирались.

Тому РСДРП(м), як провідна опозиційна сила, перебувала під постійним наглядом та пресингом з боку органів радянської влади, в першу чергу НК-ДПУ-ОДПУ. Через владний пресинг, починаючи з середини 1922 року, партія фактично припиняє своє існування як легальна організація. В організаційному плані перехід на нелегальне становище відкинув соціал-демократів на кілька десятиріч назад до часів конспіративної діяльності невеликих гуртків. На противагу цьому разом з персональними репресіями соціал-демократичного активу компартійна влада проводила гучні агітаційні кампанії публічного виходу з РСДРП(м), каяття та клеймування її «антирадянської, відверто контрреволюційної політики». Поглиблюючи дезорієнтаційні процеси серед

залишків партії, деяким з колишніх членів РСДРП(м) влада дозволяла вступати до лав РКП(б) з перспективою «брати активну участь в подальшій розбудові справжнього соціалізму». Незгодні з цим меншовицькі лідери та рядові члени відправились до еміграції, перебували під арештом, або в засланні. Залишки меншовицьких організацій України розгромлені в 1924-1925 роках, незважаючи на те, що поодинокі меншовики намагалися самоорганізуватися впритул до кінця 1920-х років. В подальшому розгром опозиційних партій призведе не тільки до формування тоталітарного суспільства, але й затвердить практику політичного терору проти членів більшовицької партії, які порушуватимуть її «генеральну лінію».

4.2. Політична поразка та механізми знищення правесерівських партій України

Намагаючись утримати захоплену після Жовтневого перевороту владу, більшовики взяли курс на знищення політичних опонентів. Ключовим об'єктом переслідування після перемоги більшовиків в громадянській війні стали різноманітні партії й організації есерів. Серед широкого спектру соціал-революційних сил найбільш небезпечними для компартійної влади вважалися праві есери.

В першу чергу позиція більшовиків з цього питання мотивувалася впливовістю партії. Саме праві есери, здобувши 370 з 715 мандатів (близько 20 млн. голосів) перемогли на виборах до Всеросійських Установчих зборів у 1917 році. В той час, як більшовики отримали 175 мандатів, РСДРП (м) – 15. Слід зазначити, що найбільш популярними праві есери були в Південних регіонах колишньої Російської імперії. Так, якщо більшовики здобули переконливі перемоги в Петрограді, Москві, на Північному та Балтійському флотах, у Центральному промисловому районі, зовсім інша ситуація була в

Україні. На Харківщині праві есери мали результат – 71 % підтримки, в Таврії – 53%. Херсонщині – 51 % [2.123, арк.11, 13-14].

В 1917 році міську управу Миколаєва очолював есер В. Костенко, його однопартійці склали три чверті її депутатського корпусу. Загальна кількість членів Миколаївської есерівської організації на той період досягала 3 тисяч. Навіть за підсумками виборчої кампанії весни 1920 року, незважаючи на шалений тиск з боку більшовицької влади, до місцевої ради Миколаєва знову потрапили представники есерів. Втім, вони майже відразу були виведені з її складу. Формально за те, що втрималися при голосуванні за обрання В. Леніна почесним членом президії ради. Фактично, втілювалось в життя рішення ВЦВК про виключення правих есерів та меншовиків з Рад всіх рівнів.

Партія соціалістів-революціонерів утворилась на базі народницьких гуртків 1870-1880 років, мала достатньо розвинуту організаційну структуру. З перемогою більшовиків у громадянській війні центрами правоесерівського руху України стали Харків та Одеса. Основною соціальною базою партії виступали селяни та пролетаріат. Найважливішою метою було утворення демократичної республіки і рівний поділ землі [2.74, арк.17].

У 1920 році в Україні діяло кілька есерівських партій: партія правих есерів (ПСР), група «Народ», партія лівих есерів (ПЛСР). На думку офіційної влади, саме праві есери виявили найбільшу активність у сфері партійної реорганізації, виступаючи ініціаторами об'єднання всіх партій есерівського напрямку.

Якщо партія лівих есерів відразу позиціонувала себе як союзника більшовиків, поділяючи з ними після Жовтневого перевороту владу, то зовсім по іншому склалася ситуація з правоесерівським рухом. Виступаючи, з одного боку, за соціалістичні ідеали, з іншого партія вимушена боротися з більшовицькою диктатурою. В силу різних причин з їх числа утворилась фракція, що наполягала на тісній співпраці з радянською владою. Ці есери, так

звана «Уфимська делегація», утворила наприкінці 1919 року групу «Народ», за назвою їх друкованого органу [3.247, с. 186-188].

ЦК ПСР вирішив розпустити новоутворену групу, а її лідери попереджені про виключення з партії. Однак група відмовилась виконати партійне рішення та при підтримці більшовиків заявила про вихід з лав правих есерів і створення на базі групи «Народ» нової політичної сили – Меншості партії соціалістів-революціонерів (МПСР).

Однією з найактивніших організацій, що приєдналися до платформи групи, стали Миколаївська та Херсонська організації ПСР. Есери Миколаївщини мотивували своє рішення тим, що: «Позиція, самостійно зайнята групою меншості стосовно радянської влади та Червоної армії, не тільки не конфліктує з основними принципами партійної програми, а є прямою відповіддю на вимоги революційного моменту» [2.84, арк.12].

В подальшому група «Народ» все більше зближувалась з більшовиками. В декларації про ставлення до радянської влади та комуністичної партії, оголошеної на VII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1919 року, засуджувалась партія правих есерів та заявлялось про повернення до активної праці в радах. Водночас, визнаючи керівну роль більшовиків у революції та вимагаючи від ЦК правих есерів змінити своє ставлення до комуністів, вони одночасно виступали проти перетворення радянської влади в «диктатуру партії комуністів» [2.66, арк. 4].

Харківська організація після триденного обговорення питання про ставлення до групи «Народ» та рішенням IX з'їзду партії розкололась. Прихильники «народовців» більшістю голосів домоглися прийняття рішення про визнання більшовиків єдиною реальною революційною силою. При цьому пропонувалось почати партійну мобілізацію до Червоної армії, ввійти в радянські установи для вирішення технічних та господарських питань. Після прийняття даної резолюції прибічники ЦК ПСР вийшли з організації.

В деяких організаціях України, якщо і не виникло розколу, то дії групи «Народ» посилювали ліве крило. Уповноважений ЦК есерів доповідав, що в

Київській організації та Всеукраїнському комітеті соціалістів-революціонерів значно посилюються ліві настрої та «відверто народівська група, залишаючись всередині організації робить свою справу» [2.66, арк.7-8].

Як зазначав у своєму листі уповноважений ЦК ПСР, характеризуючи партійну ситуацію в Україні: «В зв'язку з безвідповідальною позицією партії вплив групи «Народ» може мати успіх, особливо серед робітників на місцях, в лавах яких є істотне політичне коливання» [2.66, арк.9].

Втім, навіть відносно прихильне ставлення більшовиків до МПСР продовжувалось нетривалий час. Під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 року представники «Народу» мали непогані шанси провести своїх кандидатів, що домоглися легалізації. Керівництво партії відкрито звернулося до влади з проханням припинити переслідування, арешти, ліквідацію партійних клубів. У червні 1920 року ВНК, проаналізувавши програму правоесерівських організацій, дійшла висновку про «колосальну змову, що задумав ЦК партії соціалістів-революціонерів проти радянської влади». Навіть лояльно настроєна група «Народ» (МПСР) оголошена чекістами «передовим соціал-революційним загоном на легальному становищі для прикриття розвитку нелегального ядра черновського напрямку» [4.342, с.316].

Звичайно, що жорстка політика більшовиків стала несподіванкою для членів «Народу», які планували партнерські відносини з перемігшою владою. Позиція офіційної влади вносила дезорганізацію, страх арештів, апатію в партійні ряди. Ця ситуація найбільш яскраво простежується у Південній Україні, в районах, де позиції МПСР у 1919 році були найбільш сильні. Згідно зі спеціальними повідомленнями Окружного відділу КП(б)У Миколаївщини про стан антирадянських партій за період квітня-листопада 1923 року, йшлося про наступне: «В зв'язку з проведеними в Миколаєві арештами проти членів організації МПСР, робота окремих її членів, які залишились на волі, зовсім завмерла. Серед них панують настрої зневіри та апатії. Небезпека арешту примусила частину відійти в глибоке підпілля, інших – припинити навіть випадкові зустрічі між собою...Арештовані члени МПСР в кількості 28 осіб

подали заяву про своє визнання РКП як єдиної захисниці інтересів пролетаріату та подальшу лояльність до радянської влади...» [2.84, арк.29-31].

Демократичний потенціал нової економічної політики вселив надію та активізував діяльність політичних сил соціалістичного табору, що висували альтернативне більшовицькому бачення подальшого розвитку країни. Серед них вагоме місце займали праві есери. У Південній Україні їх діями керувало Крайове південне бюро (Крайовий обком), що знаходився в Одесі. У підпорядкуванні Одеського есерівського обкому знаходились організації Одеської, Подільської та Миколаївської губернії. Вони зуміли в місті Одеса відкрити клуб на вулиці Петра Великого 12, який існував протягом 1920 року. Не маючи змоги через брак коштів та напівлегальне становище виступити на виборах до рад (взимку 1921 року) окремо, місцевий комітет ПСР створив єдиний блок з меншовиками, підтримавши їх кандидатури. Взамін меншовики допомогли есерам з друком – надали шрифти, папір, фарбу, завдяки чому вдалося випустити кілька бюлетенів «Знамя труда», газет «Революционная мысль», та листівок [5.384, с.47].

Незважаючи на деякі зовнішні послаблення владного тиску, активісти партії і члени Крайового обкому перебували під постійним чекістським пресингом. Так, член Південного бюро 1921-1922 років, колишній делегат Всеросійських установчих зборів М. Агабеков неодноразово потрапляв до каральних органів. Слюсар Одеських залізничних майстерень, у 1919-1920 роках голова профспілки залізничників Одеси есер С. Панов за організацію страйків та агітацію просидів у в'язниці з травня 1920 по липень 1922 року. Після цього за вироком губревтрибуналу позбавлення волі змінено на його заслання до Туркестану [5.384, с.48].

21 квітня 1921 року за підписом Ф. Дзержинського виходить службова записка про «Посилення боротьби з правими есерами». В ній доручається таємному відділу скласти персональні картки на всіх згадуваних в протоколах та листуванні ЦК ПСР осіб. Крім того, в стислі терміни провести зачистку профспілкових організацій від есерів. Відомому радянському політичному

діячу та співробітнику центральних газет «Правда» та «Известия» Карлу Радеку доручалося організувати антиесерівську кампанію в пресі. Особливу увагу при цьому звернути на промови їх лідерів, вириваючи потрібні більшовикам слова з контексту висловленого. Паралельно з цим у всі місцеві органи НК направлена циркулярна телеграма з сукупністю профілактичних заходів, що мали унеможливити есерівське збройне повстання. Разом з запискою видається таємне доручення начальнику Особливого відділу ВНК В. Менжинському про проведення оперативно-агентурних заходів відносно лідера правих есерів в еміграції В. Чернова [2.61, арк.21].

Після майже дев'ятимісячної підготовки у травні 1921 року в Києві пройшов показовий судовий процес над керівництвом партії українських правих есерів. Серед обвинувачених було 5 членів ЦК УПСР – В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник та Ю. Ярослав. Жодних «сенсацій» не відбулось, але вирок приголомшуючий: від 5 до 10 років концтаборів. Майже відразу терміни скоротили, а восени всі затримані по амністії вийшли на свободу. З пропагандистських міркувань влада прагнула поставити тавро на діяльності самої партії, а доля окремих керівників була вже для них справою другорядною [4.301, с.248].

У червні 1921 року ЦК КП(б)У навіть висловився за те, щоб дозволити керівникам УПСР, які емігрували, повернутися в Україну. Єдиною умовою був вихід з партії та публічне засудження її діяльності. В. Затонському доручалося зібрати авторитетних представників української інтелігенції і запропонувати їм звернутися із закликом до емігрантської професури стати на службу радянській владі. Масштаб осіб, яким були направлені пропозиції перейти на службу радянській владі, передбачав роботу на відповідальних посадах та (за винятком сфери наукової діяльності) вступ до державної партії. Вдаючись до подібної пропозиції, РКП(б), з одного боку, вносила розлад у ряди опозиційних сил, з іншого, як зазначає професор С. Кульчицький, комуністична партія з великою інтенсивністю поглинала інтелектуальний потенціал суспільства [4.297, с.249].

Оголошена НЕПом економічна лібералізація швидко змусила органи НК-ДПУ-ОДПУ зрозуміти її потенційну небезпеку для політичної монополії більшовицької партії. В циркулярному листі ДПУ № 16 від 1 березня 1922 року вже йшлося про небезпечне зростання популярності партії правих соціалістів-революціонерів серед робітників. Особливу небезпеку становить факт зміни радянської економічної політики, через що багато ініціативи надано дрібним приватним власникам. Користуючись цим, праві есери захоплюють під свій партійний вплив як окремі підприємства, виробництва, так і цілі об'єднання. Закріпившись в них, вони зможуть не тільки згрупувати та виховувати своїх однодумців, а й отримувати значні матеріальні кошти для подальшої партійної діяльності [2.62, арк.7-8]. Тому, резюмувалось, головна увага чекістів повинна спрямовуватись на кооперативні організації та об'єднання.

Агітаційна робота правих есерів, зважаючи на об'єктивні труднощі, зводилась здебільшого до друку листівок з описом ситуації, що склалася на сучасний момент. В Харкові, де окрім місцевої, однієї з найбільших в Україні організацій правих соціалістів-революціонерів, розміщувалось Лівобережне бюро Всеукраїнського комітету партії, згідно з циркулярним листом Партії соціалістів-революціонерів від 28 січня 1922 року констатувалось деяке затишшя в роботі осередку. Зокрема, йшлося: «Рішення X з'їзду партії, що відбувся в серпні 1921 року в місті Самара, про залучення якомога більшої кількості робітників до правоесерівських лав в Україні слабо впроваджується в життя. Виною тому – жорстка протидія роботі партійних активістів з боку ДПУ, через що вся тяжкість агітаційної роботи впала на вузьке коло робітників». Для зміни ситуації ЦК партії правих есерів рекомендує українським соратникам вербувати якомога більше членів з числа безпартійної маси, в першу чергу робітників та молоді [2.62, арк.9-10].

Організуюючи ліквідаційну кампанію, ЦК РКП(б) розсилав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з антирадянськими партіями. Членам цих партій заборонялися публічні лекції, їх відсіювали при прийомі

на роботу, до вузів, вони перебували під наглядом НК-ДПУ, виключались з профспілок, кооперативів, трестів. Циркуляри вимагали вносити розколи в партійні ряди, діяти через низові організації, змушувати колишніх рядових членів та керівників виступати в пресі, публічно звинувачуючи партію есерів в «контрреволюційній діяльності» [2.62, арк. 14].

У 1920 – на початку 1921 років політичні репресії проти правих есерів увійшли в повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цієї опозиційної партії вже ніяк не загрожувало радянській владі. Закритий лист ЦК КП(б)У №4 (вересень – жовтень 1921) з грифом «цілком таємно» містить звіт про стан економічного та політичного життя в Україні у розділі «Діяльність та стан політичних партій в Україні» стосовно правих есерів повідомляв, що діяльність цієї партії спрямована на агітаційну роботу в селах України та в робочих колективах на заводах [2.59. арк.16].

В циркулярному листі Всеросійської надзвичайної комісії № 14 від 25 квітня 1921 року «Про правих есерів», що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, з більшовицькою прямою партією відводиться роль «ворожої та контрреволюційної сили». Оскільки, на думку чекістів, головна загроза революції йде від дрібного власника, а партія правих есерів відстоює головним чином їх інтереси, вона є головним керівником, вождем та ідейним організатором дрібнобуржуазних сил [2.61, арк.7].

12 березня 1921 року відповідно до розпорядження Центрального управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою ВНК УСРР (Цупнадком) проведені арешти правих есерів по всій Україні. Аргументацією цих дій слугувала нібито причетність есерів до Кронштадтського повстання. У ході загальносоюзної операції ВНК заарештовано практично весь склад ЦК ПСР. У Харкові позбавлені волі низка відомих правих есерів, членів комітету. Конфісковані гектографи, на яких друкувалась газета «Голос соціаліста-революціонера». Арешти здійснювались у Києві, Криму, Одесі. У

Катеринославі правих есерів арештовували за списками, складеними осередками КП(б)У на підприємствах і в установах [4.342, с.319].

Згідно зі звітом ДПУ України за січень-лютий 1922 року партія правих соціалістів-революціонерів являла з собою одну з найбільш дієвих та непримиримих до радянської влади сил, завдяки чому становить відчутну загрозу подальшому існуванню владної монополії більшовицької партії. Незважаючи на всі пертурбації партія правих соціалістів-революціонерів зберегла свій головний кадровий потенціал – більшість старих та ідейно стійких членів. Це дає їй змогу вести роботу зі зміцнення вцілілих гуртків в Україні, створювати молодіжні гуртки, вербуючи в них переважно студентську молодь, та активно агітувати до вступу в партію безпартійних робітників [2.57, арк. 36-37].

Для надання репресивним заходам проти політичних опонентів правового характеру та з пропагандистськими цілями більшовики активно використовували судову гілку влади. Слід зазначити, відкриті судові процеси, що набудуть великого розмаху в період ескалації терору наприкінці 1920-1930-х роках в рамках боротьби з «ворогами народу», одними з перших правлячою владою були апробовані на правих есерах.

Влітку 1922 року «контрреволюційна діяльність» правих есерів була «остаточно всенародно розкрита» на московському процесі членів ЦК партії. Не брався до уваги навіть захист підсудних з боку лідерів II Інтернаціоналу. Керівництву правих есерів висунуто звинувачення в організації терористичних актів проти більшовицьких лідерів у 1918 році (вбивство М. Урицького та В. Володарського, замах на В. Леніна). В серпні 1922 року лідерів партії (12 осіб, серед них 8 членів ЦК) умовно засудили рішенням Верховного трибуналу ВЦВК до вищої міри покарання. Вирок повинен був негайно вступити в силу після будь-якої спроби правих есерів використовувати силові засоби боротьби з радянською владою.

Відверто заангажований характер майбутнього процесу викликав спротив у правесерівському середовищі. Завдяки цьому з лютого 1922 року

спостерігалася активізація їх діяльності в Україні. Судилище широко використовувалось правими есерами в агітаційній пропаганді. Протягом весни та червня місяця 1922 року українськими есерами надруковано близько 10 бюлетенів та велика кількість листівок з власним трактуванням Московського процесу [2.57, арк.38].

У лютому 1922 року мало місце спільне звернення правоесерівських угруповань колишньої Російської імперії до Віденського Інтернаціонального соціалістичного об'єднання. В документі підкреслювалось, що партія правих есерів відома всьому соціалістичному світу як сила, що мобілізує трудовий пролетаріат та селянство на боротьбу з царизмом, рушійна сила на шляху до звільненої праці та соціалістичної революції. Характеризуючи владну політику, праві есери наголошували на її репресивній складовій, на конкретних прикладах доводячи наміри більшовицької партії знищити своїх політичних опонентів.

Про суспільно-політичний резонанс процесу правих есерів свідчить факт використання більшовицькою владою цієї справи в подальшій дискредитації соціалістів-революціонерів на протязі кількох років, додаючи до неї нові штрихи. Численні інструкції, що надсилались центральними органами влади до губернських комітетів КП(б)У, вимагали «якмога ширше, активніше, з пролетарською відвертістю та максимально зрозуміло» доносити до робітників більшовицьке бачення процесу над правими есерами. Особливий наголос слід робити на «його контрреволюційному характері, реальній небезпеці для молоді пролетарської держави антирадянського заклоту, спланованого есерами разом з світовою буржуазією, капіталістами та Антантою».

Водночас реалії, що склалися після судового процесу, змусили партію есерів продовжувати свою діяльність підпільно. Однією з її форм став нелегальний друк літератури. В Харкові Всеукраїнський комітет разом з Лівобережним бюро правих есерів видавав свій друкований орган «Голос соціаліста-революціонера», Одеське Південне крайове бюро – бюлетень

«Знамя труда» та газету «Революционная мысль». Правобережне бюро правих есерів, що перебувало в Києві, по заводах та місту поширювало «Знамя борьбы» [5.384, с.51].

Завдяки добре налагодженому зв'язку харківської організації правих есерів з їх московськими однопартійцями вони отримували звідти закордонну та партійну пресу («Революционная Россия», «Дело народа»), а також регулярну інформацію про хід судового процесу.

Намагання остаточно знищити партію правих есерів оголошується в таємній телеграмі за підписами заступника голови таємного оперативного управління, представника ДПУ – Г. Ягоди, та голови таємного відділу ДПУ – Т. Самсонова. Всім губвідділам ДПУ «пропонувалося систематично через кожні два – три тижні в залежності від ситуації обов'язково проводити операції надалі до кінця цього 1922 року», а також за згодою з губкомами посилити агіткампанії проти есерів, керуючись у цьому питанні напрямками центральної преси» [3.247, с. 127].

Крім цих таємних документів таємних органів, цілком офіційно на XII Всеросійській конференції РКП(б) в серпні 1922 р. було прийнято спеціальну резолюцію «Про антирадянські партії і течії», де зазначалося, що супротивники ще не «розчавлені», але, застосовуючи правильну тактику, РКП(б) зможе в найкоротший строк остаточно ліквідувати опозиційні партії, «як політичний фактор». Вищезазначена тактика повинна була полягати в умілому поєднанні партійної роботи з репресивними засобами, від яких вирішено не відмовлятися, оскільки вони «продиктовані революційною доцільністю» [3.247, с.129].

Керуючись резолюцією вищезазначеної конференції, а також таємними розпорядженнями, органи ДПУ продовжували діяти в напрямку ліквідації партії правих соціалістів-революціонерів, поєднуючи агітаційні та репресивні заходи. У вересні 1922 року заарештовано 59 учасників Всеукраїнської ради есерів у Києві, а також майже вся Київська організація правих есерів. Всеукраїнський комітет припинив своє існування. В Одесі позбавлено волі 30

членів ПСР, внаслідок чого есерівське підпілля в Україні було практично знищене [4.301, с.250].

Разом з цим владою всіляко стимулювалися внутрішні дезорганізаційні процеси. Правим есерам пропонувалось покаятися в «контрреволюційному минулому» та разом з більшовицькою партією будувати світле «соціалістичне майбутнє». В другій половині 1922 року в Одесі, Києві, Харкові, на Донбасі та в інших українських регіонах пройшли ініційовані більшовиками конференції колишніх рядових членів партії есерів. Протоколи засідань, що залишились в архівах до сьогоднішнього дня, дають змогу побачити відверто заангажований та заздальгідь режисований їх характер. Учасники зборів всіляко підтримують політику більшовиків, каються в своєму «контрреволюційному минулому». Промови містять традиційні для того часу ідеологічні штампи про «неминучість перемоги пролетарської революції», «єдиного виразника волі робітників та селян – партії більшовиків», «перетворення правих есерів у ворожу антирадянську силу» та тому подібне.

Виконуючи «побажання низових колективів», 18 березня 1923 року в Москві відкрився Всеросійський з'їзд колишніх рядових членів партії есерів. В ньому взяло участь 864 делегати. Цілковитим прогнозовано з'їзд констатував «повний розпад партії та її безсилля». Позбавив повноважень членів ЦК есерів як «зрадників революції» та закликав колишніх соціалістів-революціонерів вступати до лав ВКП(б), котра є єдиним виразником інтересів пролетаріату та селянства [3.247, с.448].

Незважаючи на відверту заангажованість, влада всіляко підкреслювала «історичну роль» цього з'їзду. Наполягала на його повній демократичності та необхідності членам всіх правоесерівських угруповань виконувати його настанови. XII з'їзд РКП (б) прийме спеціальне рішення про створення спеціальних комісій на місцях, завданням яких є розгляд заяв колишніх соціалістів про вступ до більшовицької партії. Необхідною умовою висувався повний публічний розрив з колишніми однопартійцями, солідарність з

платформою Комінтерну та бажання рішуче боротися з «антирадянськими силами» на шляху розбудови соціалізму.

Всупереч владним репресіям партія правих есерів намагалась продовжувати своє існування. Керівним центром всіх есерівських організацій Правобережжя в 1922-1924 роках продовжувала залишатись Одеса. В місті й надалі перебувало Південне крайове бюро Всеукраїнського комітету партії правих есерів. Організація в цей скрутний час намагалась максимально активізувати свою діяльність. Вміло проводила підпільну роботу, в першу чергу, серед робітничої та студентської молоді, наприклад, створюючи гуртки самоосвіти, у той час як в інших місцях України, крім Харкова, правоесерівські сили перебували на межі знищення. В деяких губерніях (Подільська, Запорізька) вони майже повністю відсутні як організована сила, в інших малочисельні [4.342, с.321].

На початку 1923 року Одеській організації есерів вдалося створити організаційну мережу не тільки на підприємствах міста, а навіть в частинах Червоної армії. 8 березня 1923 року Південне крайове бюро розповсюджує листівку, в якій закликає робітників, селян та червоноармійців до повалення більшовицької влади як зрадницької щодо інтересів народу [2.112, арк. 25].

Така енергійна й активна діяльність, головним чином проведена в Харкові та Одесі, не могла пройти повз увагу чекістів. В ніч з 12 на 13 квітня 1923 року в Одесі та Миколаєві проведена масштабна операція із затримання членів партії есерів. Заарештовано 50 чоловік, серед яких опинився весь керівний склад Південного крайового бюро в кількості 7 осіб (Голод, Скрипниченко, Янкелевич, Моїсей та Ганна Павлоцькі, Преображенський, Попов). Втім, ліквідувати підпільну друкарню не вдалося. Для виявлення її місцеперебування співробітники ДПУ завербували двох ув'язнених членів Бюро (Скрипниченка та Янкелевича), за допомогою яких вдалося встановити, що в Одесі існують основна та резервна друкарні, які випускали літературу не тільки для Одеської, а й Харківської організації есерів. Завдяки вжитим заходам обидві друкарні закриті [2.112, арк.26-27].

В подальшому Скрипниченко з Янкелевичем використані для ідейної дискредитації партії. За їх підписом більшовицька преса надрукувала заклик про визнання радянської влади базою всього світового пролетарського руху, а тактику есерів – контрреволюційною, через що прийнято рішення про розпуск Одеської організації. Після цього вони були випущені з в'язниці разом з іншими підписантами з числа затриманих есерів. Інші 5 членів Крайового бюро з подібною позицією не погодились, за що вислані з України до Туркестану з формулюванням «явні та непримиримі вороги радянської влади» [2.112, арк.28].

У зв'язку з арештами членів організації ПСР робота окремих членів опозиційних угруповань зовсім завмерла. Острах арештів змусив частину піти в більш глибоке підпілля, інших – припинити навіть випадкові зустрічі між собою.

Звичайно, після таких відчутних каральних заходів організація виявилась на межі зникнення. Втім, її роботу вдалося на деякий час відновити. Активний кістяк Одеської організації об'єднаних есерів нараховував, за даними ДПУ, 20 осіб. До тимчасового керівного комітету входили найбільш авторитетні члени місцевої групи – Шелонін, Рудов, Шварцман, Чернов, Кулик. Гудван. Головна увага організації була приділена внутрішньопартійній роботі спрямованій на зміцнення її лав [2.112, арк. 31].

З метою поліпшення діяльності правими есерами вживалися спроби подальшого нелегального видання друкованих матеріалів та різної агітаційно-пропагандистської літератури. В серпні 1923 року в Одесі залишки Південного крайового бюро правих есерів, користуючись машинкою для друку документації, малим та середнім тиражем запланувало випуск серії листівок та бюлетенів. Завдяки агентурним повідомленням ротатор та надрукований тираж продукції вилучені співробітниками ДПУ [2.112, арк.33].

Внаслідок означеної кампанії організаційні можливості та авторитет як дієвої політичної сили ПСР зведено нанівець. Загнана в глибоке підпілля, партія поступово вгасала. Максимум, що могли дозволити собі партійні

гуртки, це випускати час від часу рукописні листівки й прокламації, друкарський верстат дістати було неможливо.

Втім, діяльність організації ротягом 1923 року не припинялась не тільки в традиційних правесерівських центрах – Півдні України та Харкові, а й в інших губерніях республіки. Підсумкове повідомлення Черкаського окружного відділення ДПУ за 1923 рік свідчить: «З антирадянських партій та угруповань більш-менш активними є соціалісти-революціонери, загальна кількість яких (як правих так і боротьбистів) нараховує 180 осіб, більша частина з них – поступово згортає активну діяльність. В Чигиринському районі мешкає та намагається активізувати свою діяльність група з 22 правих есерів. 16 травня 1923 року в Чигирині ними проведені нелегальні збори. За агентурно-оперативною інформацією серед головних ставилися питання налагодження постійного зв'язку з правесерівськими організаціями Одеси, Харкова, Москви, отримання партійної преси та інших друкованих видань, вербування нових членів організації, в першу чергу з числа молоді...» [2.199, арк.39].

На Полтавщині в 1923 році органам ДПУ вдалося дезорганізувати діяльність правих есерів. У вересні партійні лави залишили 5 найбільш активних її членів. Традиційно в таких випадках їх вихід активно висвітлювала місцева преса. Колишні есери так мотивували свій вчинок: «Історію партії соціалістів-революціонерів можна закінчувати листопадом 1917 року. Подальший напівлегальний та нелегальний період її роботи яскраво показав обличчя партії, як виразника селянсько-власницьких та інтелігентських угруповань, котрі до захоплення робітничим класом влади йшли з ним поруч. Зрадницьки позиціонуючи себе як ідеологічних захисників влади робітників. Але надалі вона стала на бік буржуазії. Все це історично повинно привести до повного краху есерівського руху, підсумок якого ми бачимо сьогодні...» [2.181, арк.9].

Після складання з себе повноважень лідерами партії діяльність правих есерів на Полтавщині значно ослабла. За даними місцевого ОДПУ:

«Поодинокі представники партії есерів наприкінці 1923 – початку 1924 років намагалися відновити діяльність партії. Втім, їх сили виявилися розпорошеними. Спроби підпільної організації загальних зборів потерпіли невдачу...» [2.181, арк.10].

Увага органів влади та ОДПУ з 1924 року першочергово концентрується на виявленні зв'язків членів, колишніх членів та співчуваючих опозиційним силам з закордонними центрами, де перебував емігрантський партійний актив. Іншим завданням стала дискредитація залишків опозиційних партій та їх емігрантських центрів в очах широкої маси трудящих. Для цього перед компартійними агітаторами ставилися завдання щодо «ідеологічно та політично вірному висвітленню подій», пов'язаних з опозиційними рухами, зокрема з правими есерами та їх закордонними осередками.

У вересні 1924 року Центральний комітет КП(б)У надсилає до обласних комітетів таємного листа для службового користування «Інструктивний лист щодо процесу над учасниками «Адміністративного центру» правих есерів». В ньому наголошувалось, що після процесу над правими есерами виникла необхідність посилити агітаційну кампанію серед робітничих мас, роз'яснюючи ті моменти, що в минулому висвітлювались відносно слабо. Тільки при таких умовах, на думку більшовицької влади, є можливість надати необхідну політичну гостроту наслідкам процесу та використовувати їх як засіб ефективної дискредитації правих соціалістів. Оскільки позапартійне демократичне об'єднання «Адміністративний центр», створене в липні 1920 року в Парижі на з'їзді представників меншовиків та есерів, фінансувалось коштом іноземного та емігрантського капіталу, радянською владою йому відводилась заколотницька роль [2.122, арк.1].

В ідеологічній кампанії губернським комітетам КП(б)У рекомендувалось особливу увагу сконцентрувати на трьох пунктах: по-перше, широко висвітлити та детально розібрати матеріали, що відносяться до «Адміністративного центру», який, як це доводять документи, концентрував у своїх лавах роботу соціалістів-революціонерів щодо керівництва

антирадянськими заколотами, повстаннями та підготовкою диверсійних груп вторгнення на радянську територію. Окрім цього, діяльність «Адміністративного центру» яскраво ілюструє діяльність правих соціалістів-революціонерів як найманців Антанти, безпосередньо субсидованих нею. По-друге, наголосити, що всі спроби правих есерів радянської країни відмежуватися від співпраці з «Адміністративним центром» є безпідставними. Листи В. Чернова, інші документи повністю доводять їх тісний зв'язок з закордонними групами. Політичне шулерство та відсутність елементарної мужності у визнанні своєї контрреволюційної суті повинні якомога ширше використовуватись у справі остаточної дискредитації правих есерів. По-третє, незважаючи на брудну кампанію проти радянської країни робітники Західної Європи висловлюють палку підтримку вироку Робітничо-Селянського суду в справі правих есерів. Про що свідчать чисельні робітничі зібрання з ухваленими резолюціями в Франції, Німеччині та інших країнах.

У висновках необхідно вказати, що праві соціалісти-революціонери, разом з меншовиками в своїй боротьбі з пролетарською владою намагаються використовувати різноманітні заклади кооперації, культурно-просвітницькі організації. До цих організацій повинна бути прикута постійна увага партійних та безпартійних робітників з метою викриття замаскованих спроб політичного саботування органів робітничо-селянської влади та згуртування антирадянських елементів [2.122, арк.1-2].

Нарешті, в 1925 році заарештовано останній склад Центрального бюро партії правих есерів, після чого без натяків на демократизм влада розправилася з поодинокими есерами на місцях, про що свідчать матеріали засідань комісій з боротьби з антирадянськими партіями при місцевих комітетах КП(б)У. Спроби есерівської самоорганізації органи ДПУ виявили в Харкові, Одесі, Києві та Миколаєві. Найбільш активні есери вислані до республік Середньої Азії, менш ініціативні перебували під постійним наглядом чекістів на місцях, після чого регіональні організації партії вимушено припинили своє існування на території УСРР. В 1930-х роках

колишні члени партії стануть центральними фігурантами численних процесів розкриття «антирадянських, контрреволюційних організацій», багатьох з них буде фізично знищено. Продовжувала свою роботу лише есерівська еміграція, функціонуюча до 1960-х років спочатку в Парижі, Берліні, Празі, а згодом у США.

Таким чином, внаслідок проведених заходів, підганяючи правову базу та судові органи під власні інтереси, більшовикам вдалося встановити владну монополію. Серед інших припинила існування одна з найбільших загальноросійських соціалістичних партій, яка в 1917 році нараховувала біля мільйона членів у своїх рядах, мала відчутну підтримку в Україні, на виборах у Всеросійські Установчі збори, зібрала близько 20 млн. голосів [3.247, с.70]. Створені Лютневою революцією політичні обставини дозволили ПСР стати провідною силою в суспільно-політичному житті Росії.

Крім широкої популярності в масах, цьому сприяла орієнтація на основну частину населення країни – селянство. Здатність до компромісів з політичними опонентами та демократична ідеологія партії користувалась підтримкою серед поміркованої частини населення. Членством у II (пізніше Віденському) Інтернаціоналі праві есери здобули визнання на міжнародній арені. Втім, незважаючи на це, есери, як і інші популярні на той час партії, програли битву за владу силі з відверто авторитарною та непримиримою ідеологією – більшовикам. Слабкістю соціалістичних партій, зокрема правих есерів, слід вважати те, що роблячи ставку на народні маси, борючись ще з часів царизму за надання їм політичних та економічних свобод, намагаючись за підтримки мас змусити демократизуватись більшовицький режим, вони не врахували, що в протиставленні з новою владою ініціатива виявиться на боці державної влади. Адже більшовики довели насилля при здобутті та утриманні влади до ступеню, що набагато перевищував ситуацію в Російській імперії. Їх лідери чудово розуміли небезпеку соціалістичних партій для режиму, якщо вони знову опиняться на чолі невдоволених народних мас. Кронштадтське повстання, робітничі страйки та селянські бунти чітко показали, що реальна

народна підтримка комуністів не співпадає з тою, про яку запевняла більшовицька преса, через що і використаний весь арсенал засобів у боротьбі з соціалістичною опозицією.

Чільне місце відводилось більшовиками не тільки прямому терору, а й дезорганізації, посиленню відцентрових течій зсередини. З перемогою більшовиків в лавах правих есерів відбувся ідейний та організаційний розкол, який істотно ослабив правоесерівські організації на місцях, перехід частини її членів на позиції підтримки радянської влади, що грало на руку, в першу чергу, носіям комуністичної ідеології, які позиціонували тільки себе як виразників волі народу, та характеризуючи зникнення соціалістів-революціонерів як об'єктивний історичний процес. Одночасно проводилась активна агітаційна робота серед пролетаріату. Суть її концентрувалась у тезі, що всі інші партії, крім РКП(б), зрадники, вороги революції та «держави перемігшого пролетаріату», а комуністична влада є втіленням «влади народу». Відповідно, всі противники комуністичної партії – противники народу. В рамках даної концепції, яку систематично та цілеспрямовано нав'язували народу, місця жодним антикомуністичним партіям не передбачалось. Наслідком більшовицьких дій стало знищення будь-якої демократичної альтернативи режиму, що визначить політичний курс держави та долю суспільства на сім десятиріч.

4.3. Програмно-ідеологічні антагонізми анархістського середовища України та його розгром

Серед спектру політичних сил України періоду раннього тоталітаризму двояке ставлення на протязі певного часу у більшовицької партії було до організацій анархістів. На початку 1920-х років офіційна влада формально визнавала революційні заслуги анархістів у боротьбі проти царизму та Білого руху. Так, ідеологи анархізму М. Бакунін та П. Кропоткін ввійшли до числа

«героїв революційного руху». Сам П. Кропоткін визнав Жовтневу революцію, постійно підтримував контакти з В. Леніним, схвально оцінював роль Рад в житті країни.

Зовні вшановувала колишніх «героїв революційного руху» більшовицька влада і в Україні. В Одесі на честь страченого в 1906 році анархіста Л. Тарла перейменовано в 1926 році центральну вулицю. За твердженням самих чекістів, представленим у циркулярному листі № 24 від 1 липня 1922 року: «З 1920 року ДПУ не мала можливості дати правильну та вичерпну оцінку чисельним анархістським організаціям». Але фактично, радянська влада, починаючи з кінця 1919 року взялась за жорстке придушення будь-яких проявів анархістського руху [2.69, арк.13].

Варто погодитись з періодизацією діяльності анархістського руху України після більшовицької перемоги в громадянській війні, запропоновану одеським дослідником В. Савченком. Згідно з нею, його можна умовно поділити на чотири етапи. Перший: перехід від легальних до напівлегальних та підпільних форм спротиву (листопад 1920-березень 1921 року). Другий: спротив в умовах підпілля та розгортання страйкового руху (квітень 1921-жовтень 1924 року). Третій: згасання анархістського руху під тиском державного репресивного апарату (1924-1928 роки). Четвертий: повна ліквідація державними та каральними органами (1929-1933 роки) [9.530, с. 109].

Разом з тим у перші місяці після Жовтневого перевороту анархо-більшовицьким відносинам у цілому притаманна взаємна лояльність. Суспільна атмосфера того періоду характеризувалася перевагою крайніх політичних гасел. Вони виникли під впливом втомлених війною солдатських мас і підсилювалися незадоволенням населення загальною політичною нестабільністю. Радикальні настрої брали вгору над тверезим і зваженим підходом до ситуації. Партійна боротьба, дійшовши до свого піку, переросла в якісно новий стан – у громадянську війну.

В цей період анархісти діяли легально, вільно випускаючи партійну літературу. Але, вже літом 1918 року намітилися суперечливості між більшовиками й анархістами.

Вже перший з'їзд комуністичної партії більшовиків України, що відбувся в липні 1918 року, наголошував на неприпустимості угод з анархістами. З цим не був згоден лідер українських більшовиків В. Затонський, заявляючи, що з анархістами доводиться рахуватися, тому що в Україні їх набагато більше, ніж у Росії. Разом з цим у своїй промові він підкреслював: «Ми достатньо бачили різних Марусь Нікіфорових, які стояли на платформі радянської влади та принесли нам стільки шкоди... Нам потрібно бути подалі від таких друзів» [4.333, с.87].

Брестський мир розколов анархістів. Знайшлися прихильники радянської влади, деякі з них згодом вступили до лав Червоної армії – О. Залізник, О. Мокроусов, Д. Фурманов, Е. Берг. Співпрацювали з більшовиками анархістські угруповання, очолювані О. Кареліним, А. Аникстом, О. Ге [4.333, с.89].

Слід враховувати, що до листопада 1920 року на Південному Сході України діяла армія Н. Махна. Махновці й більшовики на різних етапах громадянської війни спільно боролися з формуваннями С. Петлюри та денікінцями.

На підконтрольній Н. Махну території функціонувало селянське самоврядування, реалізовувався принцип рівного землекористування. Найбільшого розмаху набирають перетворення у період союзу Н. Махно з більшовиками (листопад 1920 року). Махновці навіть у складі Червоної армії зберігали чорні прапори й принципи внутрішньої організації.

У цей час на контрольованих прибічниками Н. Махна територіях головну роль у прийнятті рішень відіграють не волосні ради, а загальні збори, де більшість належала прибічникам анархістів. 25 листопада 1920 року на зборах було прийнято положення «Про вільну трудову Раду», що обирається на безпартійній основі селянами й робітниками, підконтрольну волі виборців

через систему покарань. 7 листопада цього ж року – збори робітників та службовців Гуляй-Поля ухвалили рішення щодо розвитку кооперації. Вводиться самоврядування на підприємствах [2.55, арк.16].

Про впливовість анархістського руху свідчить організаційна поїздка одного з керівників НК України К. Карлсона на Азовське узбережжя, здійснена літом 1920 року, під час якої виявлена повна дезорганізація місцевих органів більшовицької влади, в той час як під владою махновців перебувало кілька волостей, а екіпажі Азовської флотилії «охоплені анархістськими настроями» [5.391, с. 39]. Щоб покласти край цьому явищу, більшовики вимушені перевести сюди лояльно налаштовані матроські загони з Півночі Росії.

Після спроби більшовиків організувати в Східній Україні продрозкладку й централізувати сільгоспвиробництво, Махно розірвав з ними відносини. У відповідь Л. Троцький закликав: «Розпеченим залізом знищити махновщину». В подальшому махновці піддавалися переслідуванням з боку більшовицьких каральних органів [4.333, с. 51].

При цьому надалі тривали спільні дії махновців і Червоної армії проти Білої армії. Склалося так, що більшовики одночасно використовували повстанців і піддавали їх репресіям.

В 1920 році партії анархістської орієнтації, витіснені з Росії, знайшли собі притулок в Україні, де влада більшовиків ще не була достатньо міцною. Як випливало з звіту «Про секретно-оперативну діяльність ВУНК в Україні», складеного в 1921 році: «Партії анархістсько-авантюристичного окрасу, виметені залізною мітлою з радянської Росії, зібралися в Україні, де їм дозволяє триматися слабкість і неорганізованість місцевої влади...» [2.56, арк.9].

Особливий наголос робився на тому, що: «Після розгрому в Росії в листопаді 1919 року анархістської підпільної організації «Рівність та воля», їхні українські відділення в Харкові, Києві, Одесі й Катеринославі

продовжили роботу...». В результативній частині типові фрази про прийняття «невідкладних заходів зі знищення анархо-бандитизму» [2.56, арк.9].

Перестороги влади стають зрозумілими з погляду того, що українським анархістам належала одна з провідних ролей у створенні дієздатних угруповань. У листопаді 1918 року в Курську вони заснували групу «Набат», ухваливши рішення про заснування єдиної конфедерації анархістських організацій України. Її оформлення завершилося у квітні 1919 року в Єлизаветграді. Саме тут утворена Українська конфедерація анархістських груп «Набат».

Новостворена конфедерація не могла оминати увагою махновський рух. В березні 1920 року з'являється резолюція термінових зборів «Набату» відносно взаємодії з махновцями. В ній окреслюються наступні причини його виникнення: «Повстанський рух південних губерній України, відомий під ім'ям махновського, викликаний насильницьким втручанням різноманітних влад у життя селян, революційно налаштованих, але в масі своїй несвідомих ідеологічно. Навколо Нестора Махна, свідомого анархіста, селянина-бунтівника, згрупувались волелюбні повстанці...Гасло махновського руху – боротьба за вільні трудові ради, вільний радянський лад. Оскільки в цьому втілюється прагнення народних мас до самозвільнення, обов'язок кожного анархіста активно допомагати його боротьбі з державою...» [3.205, с. 114].

Разом з цим підкреслювалась відсутність належної кількості ідеологічних співробітників, що породжує всередині повстанського руху п'янство, антисемітизм, поверхове уявлення про анархічні ідеали, внаслідок чого бажаним є влиття в махновський рух значної кількості анархістських ідеологічних сил. Особливо зазначається, що: «В боротьбі трудящих за своє звільнення від влади та капіталу анархістські групи та окремі анархісти завжди брали на себе роль пропагандистів, ініціаторів, натхненників процесу...» [3.205, с.115].

Виконуючи партійну резолюцію про «перетворення найбільш свідомої частини махновців-повстанців у передовий авангард анархістського руху», в

нього вливаються лідери конфедерації «Набат» на чолі з В. Воліним та П. Аршиновим. Ідеологи «Набату» здійснюють спробу вплинути «анархічними ідеями» на Н. Махна та його оточення. Втім, успіхи в цій роботі виявились незначними. З одного боку, П. Аршинов став однією з найбільш наближених до Н. Махна осіб. З іншого, реалії виявили відсутність сталих поглядів, бачення подальшого розвитку країни, схильність до відвертого бандитизму в багатьох командирів та рядових членів загонів «волелюбних повстанців».

Основну діяльність В. Волін та П. Аршинов концентрують на пропаганді «анархічних ідеалів» Н. Махна на шпальтах газет «Голос Махновців» та «Набат», що виходили в Харкові, неодноразово при цьому закликаючи до спротиву радянській владі. Характерною рисою ідеології став власний погляд анархістів на термін «радянська влада», протилежний більшовицькому розумінню радянського устрою як «диктатури пролетаріату».

Про це свідчить звернення від 9 травня 1920 року махновського штабу Повстанської армії України: «Смерть золотопогонникам! Смерть комісарам та надзвичайним комісіям! Хай живе соціальна революція! Хай живе справжній вільний радянський лад!» [2.55, арк.8].

Ідеали «соціальної революції» намагався відстоювати відомий тогочасний анархіст Лев Чорний. Він згуртував навколо себе прибічників, створивши «Вільну асоціацію анархістів», яка діяла в місті Києві. Асоціація публікувала видання «Вільна комуна» та «Селянська громада». В подальшому, за даними ВУНК, ця організація в 1921 році перетворилась на «потужну анархо-бандитську групу, що займалась пограбуваннями». На початку 1922 року її ліквідовано [2.56. арк.17].

Більш поміркована в ставленні до радянської влади частина анархістів на чолі з Леві в цей час відкололася та заснувала Союз анархістів-позитивістів у Одесі. Ця група анархістів зуміла до грудня 1920 року зберегти свій клуб та легальні можливості для пропаганди.

Втім, більшість анархістів підкреслювала опозиційність до більшовицької влади, декларуючи про наміри ведення безкомпромісної боротьби з владою. Відповідь компартії виявилась рішучою. Для знищення «анархо-бандитів» створена «Особлива ударна група» ВУНК боротьби з карним та політичним бандитизмом. За спогадами колишнього махновського лідера П. Аршинова, склад групи вербувався із засуджених до розстрілу бойовиків-анархістів, яким в обмін на життя ставили завдання знищення відомого їм анархістського підпілля. Навесні 1920 року «Особлива ударна» перебралася в Одесу, де розгромила анархістське підпілля [3.205, с. 478-480].

Так, чекістами знищена Об'єднана анархістська організація Одеси, Одеська федерація анархістів. Ще на початку 1920 року більшовики закрили анархістські газети «Буревестник» та «Одесский Набат», закрито клуб анархістів Одеси. Надалі заборонено видавати будь-які анархістські видання.

Але підпілля відродилося восени 1920 року. Потребуючи допомоги махновців проти Врангеля, компартійні діячі в певних рамках дозволили легальну діяльність і пропаганду анархістських організацій. Завдяки угоді між командуванням Червоної армії та махновцями анархісти звільнялись з радянських тюрем та отримували право вести агітацію.

Анархісти з ентузіазмом сприйняли владні поступки в їх бік. Так, П. Аршинов на базі махновського Культпросвіту організував низку редакційних колегій, відряджених з метою випуску анархістської преси в найбільші міста України, в тому числі в Одесу [2.56, арк.17]. Там місцеві анархісти розпочали підготовку до друку газети «Одесский Набат», обрали делегатів на Всеукраїнський з'їзд анархістів, запланований на 28 листопада 1920 року в Харкові.

Враховуючи популярність анархістських ідей, більшовики в жовтні-листопаді 1920 року приймають до КП(б)У 38 одеських анархістів. Тоді ж у міську раду Одеси обрано 5 анархістів, у раду профспілок Одеси – 2 анархісти [9.530, с.112-113].

Але після перемоги над Врангелем ситуація різко змінюється. 25 листопада 1920 року Центральне управління НК УСРР надсилає наказ на ім'я керівників губернських ВУНК республіки з вимогою проведення обшуків та арештів анархістів усіх напрямків. Циркулярний лист ЦК РКП(б), в свою чергу, закликав до арештів членів Українського «Набату» [2.56, арк.18].

Восени 1920 року «набатовці» зробили спробу скликати анархістський з'їзд в Харкові, але відразу опинилися під пресом репресивно-каральної системи. Заарештовано майже весь Секретаріат Харківської організації «Набат» (Ейхенбаум, Готман, Рубан, Таратура, Доленко та інші). Ліквідована організація анархістів в Києві (заарештовані її керівники Аккерман, Гонсе, Гофман). Окрім того, позбавлені волі анархісти Полтавської асоціації [2.56, арк.19].

Вже на початку грудня 1920 року, після офіційного оголошення Н. Махна «поза законом», а анархістського руху – «анархо-бандитизмом» в Харкові, Катеринославі, Полтаві, Єлизаветграді, Одесі інших містах та населених пунктах України відбулися тотальні арешти анархістів. Заарештовувались «набатівці», анархісти-синдикалісти та інші. Затримано делегатів Всеросійського з'їзду анархістів у Харкові.

Внаслідок цього, на початку 1921 року анархістський рух України розпадається на невеликі регіональні групи, в яких числилось по кілька десятків активістів. Специфічною його особливістю стала розпорошеність та неузгодженість в поглядах, тактиці та стратегії.

Досить чітку оцінку анархістському руху надасть у майбутньому колишній лідер «Набату» П. Аршинов. В 1929 році на шпальтах друкованого ним у Парижі часопису «Дело труда» він висловиться наступним чином: «Анархічне середовище завжди було змішаним та хаотичним. Завжди існували і існують ряд течій та груп, кожна з яких має свою ідеологію, тактику, напрям. Маємо і анархістів-комуністів, індивідуалістів, синдикалістів та інших, які одночасно все визнають і ні з чим не згодні...Увесь цей різнобарвний елемент створив багатогранне анархістське середовище. Середовище, що в жодній

практичній справі не могло діяти солідарно, узгоджено. Навпаки, завжди воно діяло суперечливо, антагоністично, тим самим зводячи нанівець практичну роботу анархізму» [3.205, с. 485].

Циркулярний лист ВНК № 3 від лютого 1921 року та подальший роз'яснювальний лист ЦК РКП(б) щодо анархістів дає оцінку 5 основним течіям анархізму. Зокрема, Федерації анархістів-комуністів, Федерації анархістів, Секції анархістів-універсалістів, Конфедерації анархо-синдикалістів, Всеукраїнській конфедерації «Набат». Всі вони в той чи іншій мірі оголошувались антирадянськими. Показовим є те, що лише в Москві, крім вказаних течій, існувало ще 18 дрібних анархістських груп. Серед них такі маргінальні напрями, як група анархістів-містиків та інші [2.64, арк.4-5].

Українські анархісти в цей період належали здебільшого до наступних напрямків: конфедерація «Набат», конфедерації анархістів-синдикалістів, Союзу анархістської молоді, Всеросійської федерації анархістів-комуністів, анархістів-позитивістів, анархістів-індивідуалістів, групи «анархістського підпілля» та інші. Фактично з двох груп – Московської та Київської на чолі з Дрекером та Фанісовим, складалася Загальноросійська вільна асоціація анархістів [2.64, арк.6].

Як правило, тактичні задуми анархістів передбачали накопичення сил для майбутнього повстання, дезорганізацію радянської влади «зсередини», агітацію «якомога більшої кількості прихильників з різних соціальних верств» та тому подібне. Здебільшого ядро анархістських організацій склали представники учнівської молоді, студентства, робітничих колективів.

За даними губерньського ВУНК Полтавщини, протягом першої половини 1921 року анархістські угруповання найбільш активно проявили себе в Роменському повіті. Кілька груп діють в місті. Анархо-синдикалісти в основному складаються з учнівської молоді, переважно 1 Садового технікуму. Їх керівник та деякі члени виїхали до Харкова для продовження освіти з наміром вести паралельно з навчанням анархістську діяльність. Групу анархо-федералістів очолює голова заводського комітету металургійних підприємств

Усов. Біля нього згруповуються головним чином робітники цих заводів та майстерень. Враховуючи той факт, що агентурний супровід даної організації чекістами впроваджено «зовсім недавно», чітка інформація відносно роботи анархо-федералістів у НК відсутня [2.171, арк.39, 41-42].

Не існувало в анархістському середовищі України чіткої думки щодо національного питання. Поруч з підтримкою гасел на кшталт: «Боротьби всіх пригнічених народів проти контрреволюціонерів всіх кольорів та всього світу, за загальне повстання за хліб та волю», певною популярністю користувалася ідея «національного анархізму».

Автор під псевдонімом «Диявол Чорний» у полтавській газеті «Анархіст-Повстанець» в листопаді 1920 року писав наступне: «Анархо-махновський рух на Україні є рухом національним та самостійним...У Денікіна була армія та віра в Русь Святу, нам залишається вірити в ідеали національного анархізму...» [2.171, арк. 43].

Поряд з поглядами «національному анархізму» існували прямо протилежні. Більш того, вони підкреслюють внутрішню неузгодженість махновсько-анархістського руху. Ставлять під сумнів загальне панування в їх середовищі гасла «Смерть золотопогонникам!». Так, командири махновських анархістських загонів Яценко, Прочан, Гришин в листівці весною 1920 року закликали: «Немає Денікіна, є лише Руська армія, якій ми повинні подати руку, зімкнути наші ряди, станемо любити друг друга, щоб звільнити нашу понівечену Русь від царювання комісарів, та створити владу вільного народу» [2.64, арк.10].

Подальший розвиток подій підтверджує антагоністичність ідейних засад анархізму, протиріччя їх ідеологічної платформи, постійні коливання в поглядах учасників анархістсько-махновського руху. Під час переговорів восени 1920 року про спільний з Червоною армією похід проти Врангеля одним з провідних учасників переговорного процесу та активних прихильників союзу з «червоними комісарами, від яких треба звільнити понівечену Русь», став підписант антибільшовицької листівки весни 1920

року, командир загону Прочан. Навіть більшовики в спеціальному повідомленні ВУНК відносно угоди з Н. Махном вимагають звернути увагу та проявляти «особливу обережність в стосунках з потенційним зрадником, чорносотенцем-анархістом Прочаном, який знаходиться поруч з Махно» [2.55, арк.11]. Саме наведені фактори стануть визначальними в підсумковій поразці анархо-махновського руху.

Звіт Одеської губернської ВУНК за період з 1 січня по 1 листопада 1921 року висвітлює картину активної анархістської діяльності в Одесі. Це час, коли після взяття Криму більшовики порушили угоду з Махно й стали знищувати всі анархістські організації.

У звіті згадується Одеська анархістська федерація, що складалася з невизначеної кількості груп. Окремо до її складу входила група анархістів-набатівців, що сформувалася навколо аршиновської редколегії. Також чекістами ліквідована анархістська група залізничних вантажників, очолювана колишнім членом «Чорного прапора», а тепер депутатом міськради В. Дубіним (Крикливим) [2.60, арк.28].

Своєю головною заслугою в боротьбі з анархізмом за звітний період чекістами відзначається ліквідація «анархо-бандитської» групи Олександровича, коменданта управління Південно-Західної залізниці. Група складалася з охоронної команди залізниці в кількості 35 осіб. На думку правоохоронців, вона виконувала «анархо-махновські завдання». Також у звіті згадується арешт членів Одеської анархічної федерації «у момент ліквідації махновщини».

У лютому 1921 року в Одесі проти анархістів проведена спецоперація, за підсумками якої заарештовано 30 осіб. Незважаючи на репресії, окремі члени анархістських груп продовжували діяльність. Як правило, це одержання літератури й устанавлення зв'язку з Центром. Але таким чином вони швидко попадали в поле зору чекістів [2.60, арк.37].

У вересні 1922 року миколаївські анархісти зробили спробу зв'язку з Центром для одержання свіжої літератури й ознайомлення з рекомендованою

керівництвом тактикою подальшої діяльності анархістів. До міста надійшов журнал «Почин», що видавався в Москві відомим анархістом Олександром Атабекином. Але всі номери його конфісковано ДПУ. Крім того, ним отримана брошура під заголовком «Великий досвід», у якій різко критикувалися дії більшовиків [2.84, арк. 43-44].

Восени 1922 року прокотилась нова хвиля арештів. Позбавлені волі керівники Товариства допомоги ув'язненим анархістам, секції анархо-універсалістів, членів Харківської групи «Набат». Радикально вирішувалось питання напівлегальної діяльності українських анархо-синдикалістів у профспілкових та фабрично-заводських структурах. Зокрема, в Катеринославі, на Донбасі, Одесі рішеннями місцевих рад анархо-синдикалісти вилучались з профспілкових комітетів вугільників, харчовиків, будівельників та інших [2.59, арк.31].

В квітні 1922 року пленум ЦК РКП(б) прийняв резолюцію з питання боротьби з анархізмом. Затверджено рішення про початок широкої «роз'яснювальної та викривальної» кампанії у пресі. Залучити до неї колишніх анархістів, які перейшли на бік Радянської влади.

Зі свого боку, до виконання рішення пленуму приєдналось ДПУ. В червні 1922 року виходить циркулярний лист Державного політичного управління № 24 «Про анархістів». У ньому окреслені наступні засоби боротьби проти залишків анархістських організацій: вербування членів анархічних угруповань для подальшої агентурної роботи; нагляд за колишніми анархістами, що працюють в господарських та державних установах, в першу чергу через інформацію щодо їх поведінки, отриману від службовців цих підприємств; контроль та перевірка кореспонденції приватного характеру, що надходить на адресу підозрюваних; встановлення негласного нагляду з метою доповнення та перевірки агентурних свідчень. Суворо попереджалося, що всі матеріали стосовно анархістських угруповань, які мають важливе політичне значення, або характеризують діяльність місцевих організацій, здобуті за допомогою агентури, слід негайно надсилати до слідчого відділу ДПУ та

губернського комітету партії, де приймається рішення про їх подальше використання [2.69, арк.21-22].

Необхідно відзначити, що проведені заходи мали певні наслідки. Згідно зі звітом ДПУ за січень-червень 1922 року: «Великих анархістських угруповань не зафіксовано. Виявляються лише окремі особи» [2.57, арк. 17].

Подібну інформацію в травні 1923 року повідомляють одеські чекісти. Згідно неї: «Кількість анархістів міста складає близько 30 осіб. Активної антирадянської роботи вони не ведуть. Найбільш активний серед них Хаскин Давид займається виключно тим, що отримує з Москви анархістську літературу видавництва «Голос Труда». Розповсюджує її, знаходячи в цьому засіб заробітку. Серед анархістів посилюються емігрантські настрої. Дехто вже виїхав з країни». Для виконання пункту 4 циркуляру ДПУ «Про анархістів» щодо встановлення негласного нагляду з метою доповнення та перевірки агентурних свідчень Одеським ДПУ вживаються заходи з вербування «сильного агента», оскільки наявний секретний співробітник слабо висвітлює їх діяльність, не маючи достатньої кількості необхідних зв'язків серед анархістів [2.112, арк.47-48].

Про виявлення «лише окремих осіб» рапортують чекісти Полтавщини. В Полтаві на початку 1923 року ДПУ викриті три незначних за кількістю анархістських гуртки: «Анархісти-синдикалісти, анархісти-комуністи, анархісти-федералісти загальною кількістю 34 особи, активної антирадянської роботи вони не проводять...» [2.180, арк. 55].

Більш активно проводили роботу анархісти Харкова. В 1923 році їм вдалося відродити загальноміську організацію конфедерацію анархістів України «Набат», нелегально видавати листівки. Анархісти діяли на ряді великих промислових підприємств, серед яких паровозобудівний завод, залізничне депо. В Технологічному інституті організована студентська група на чолі зі звільненим за амністією О. Володарським та молодим анархістом Б. Немирецьким. Анархіст О. Уваров, який відбув трирічне заслання, проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників та службовців

Харківського трамвайного депо. В галузі кооперації міста анархічну агітацію серед артилей кустарів проводили досвідчені анархісти П. Захаров та Г. Цесник.

Харківська група мала зв'язок з анархічним підпіллям Києва, Катеринослава, Донбасу, Миколаєва. Через відомого діяча Партії лівих соціалістів-революціонерів В. Трутовського, який відбував заслання в Полтаві, налагоджено співпрацю з ЛСР та есерами-максималістами [2.180, арк. 56].

Разом з тим відновлення всеукраїнської структури потребувало від харківських активістів налагодження постійного контакту з іншим центром анархізму України – Одесою.

В південному місті ДПУ в 1923 році помічає «пожвавлення роботи» анархістів. Чотири підпільних гуртки функціонують серед робітників Судноремонтного заводу, діє група «Анархістської молоді» з 16 осіб. За аналогією зі спробами харківських анархістів щодо відродження «Набату», в Одесі їх однодумці намагаються відновити Федерацію анархістів Одеси, створити анархістську бібліотеку та легальний клуб. Вибудовуючи внутрішню організаційну структуру, харківська група ініціює проведення в серпні 1924 року Всеукраїнського з'їзду анархістів. Ідея дістала підтримки серед груп Півдня України, виразником яких виступали анархісти Одеси [2.115, арк.26].

Втім, спроби організаційної структуризації, тим більш правової легалізації, діяльності анархістів успіху не мали. Головною причиною чого стала категорична позиція органів радянської влади відносно існування політичного плюралізму.

Втілюючи її в життя, ДПУ в 1923 році розробляє загальний план ліквідації всіх альтернативних партій. Для надання процесу демократичності та юридичної чинності, ключове місце надається «внутрішній самостійній ініціативі» членів партій, спрямованій на саморозпуск. У пресі починають з'являтися численні заяви, в тому числі колишніх анархістів, з закликами до самоліквідації та «згуртування справжніх революційних сил навколо компартії».

Колишній анархо-синдикаліст М. Доленко в зв'язку зі смертю В. Леніна в січні 1924 року закликав: «Незворотну втрату ми можемо компенсувати тільки об'єднанням та консолідацією всіх революційних сил. Вважаю прояв максимальної енергії в боротьбі за звільнення праці зараз більш необхідним, ніж коли б то не було... Подаючи заяву про вступ до Комуністичної партії, закликаю всіх анархістів, які щиро дорожать справою революції, також стати під комуністичні знамена» [10.2.612, 1924.01.29].

Але, якщо щодо есерів, меншовиків це приносило радянській владі певні успіхи, то по-іншому ситуація склалася з анархістами. Наприкінці 1923 року з 200 анархістів Одеси, які представляли 5 організацій, на «саморозпуск» погодилось тільки 20. В зв'язку з цим не принесла бажаного ефекту робота зі скликання губернської конференції анархістів для їх самоліквідації [9.530, с. 120].

Українські анархісти в 1923 році діяли також в губернських та провінційних містах України. В Чернігівській губернії існував «Клинцевський союз анархістів-синдикалістів». Після того, як в 1921 році Союз та належні йому клуб з бібліотекою закрились владою, він перейшов на нелегальну діяльність. На початок травня 1923 року керівник Союзу Х. Ванінський здійснював агітаційну роботу серед робітників та молоді, налагодив зв'язок с закордонним Секретаріатом «Російської конфедерації анархістів-синдикалістів» та московськими анархо-комуністами [9.530, с. 122].

В Полтаві їх діяльність в другій половині 1923-1924 років, навіть за твердженням ДПУ, поживилась в порівнянні з кінцем 1922 на початку 1923 року. Чекістами ліквідована підпільна анархістська група на чолі з колишнім махновським командиром Д. Божки. За даними губернського ОДПУ, в 1924 році кількісний склад анархістських організацій міста хоча і нараховував 27 осіб проти 34 в 1922-23 роках, втім група проводила активну внутрішню роботу. Незважаючи на серйозні труднощі організаційно-матеріального характеру (такі як відсутність коштів та конспіративної квартири), контроль з боку ОДПУ, їм вдалось налагодити постійний зв'язок з Києвом та Харковом.

Анархісти, працюючі на станції «Полтава-Південна», по агентурній інформації, виготовляють патрони та частини зброї. На жаль, в архівній справі відсутні матеріали про підтвердження, або спростування вказаного агентурного повідомлення. Втім, дана інформація чітко вказує на активізацію місцевого нелегального анархістського руху [2.180, арк.58].

Весною 1924 року арешти підпільних анархічних груп пройшли на Донбасі. Серед заарештованих виявився керівник анархістів Юзівки О. Ретовський. В Миколаєві, 14 травня 1924 року група анархістів приймає рішення про збір коштів для зв'язку з московськими однодумцями. Передбачалось не тільки отримувати звітти літературу, а й налагодити організаційну співпрацю на постійній основі. Але в даному випадку за допомогою агентури ці намагання стали відомими ОДПУ [2.91, арк. 33].

В серпні 1924 року одночасні арешти суттєво підірвали роботу анархістського підпілля в Харкові, Києві, Катеринославі. Так, в Харкові в другій половині 1924 року по обвинуваченню в анархо-підпільній діяльності заарештовано 70 осіб. Найбільш активну їх частину рішенням Колегії ОДПУ направлено до Соловецького табору особливого призначення. Інші направлені в заслання до Середньої Азії та отримали обмеження у виборі міст подальшого проживання.

Наприкінці 1924 року, за даними ОДПУ, в цілому по СРСР знаходилось під наглядом близько 4 тисяч учасників анархістського руху. Серед них близько 700 перепало на Україну. Але, вочевидь, кількість анархістів була більшою, оскільки в документі подане число тих, хто перебуває на «оперативному обліку в ОДПУ». Логічним є припущення, що частина прибічників анархізму не попала в поле зору місцевих ОДПУ [9.530, с.133].

Згідно з доповіддю начальника таємного відділу ОДПУ О. Рутковського, за період з листопада 1924 року по січень 1925 року діяльність анархістів мала тенденції до поширення. В грудні 1924 року за вимогою РНК СРСР ОДПУ УСРР розробляє план, передбачаючий в 1925 році завершити розгром «залишків анархо-бандитських груп». Рапортуючи про перші результати, в

лютому 1925 року циркуляр ОДПУ УСРР повідомляв про виявлення та розкриття в ряді міст УСРР пов'язаних між собою анархістських та махновських груп. Зокрема, підпільні групи ліквідовано в Катеринославі, Білій Церкві, Маріуполі, Бердянську, Новгород-Волинську [9.530, с.134].

Однією з форм організаційної роботи анархістських угруповань у 1922-1926 роках стала діяльність міжнародного гуманітарно-правозахисного «Чорного Хреста», діяльність якого мала багато спільного з ініційованим меншовиками політичним «Червоним Хрестом». Організація допомагала заарештованим анархістам матеріально та морально, проводила акції протесту проти переслідувань анархістів за їх переконання, намагалась впливати на світову громадськість.

У 1922 році «Чорний Хрест» виступив на захист ув'язненого до концентраційного табору лідера одеських анархістів С. Мекеля. Після затримання в січні 1923 року 38 анархістів-синдикалістів СРСР, серед яких було три представника Кременчуцького осередку, організація провела маніфестацію протесту в Берліні, після чого відбувся збір коштів для репресованих та їх родин. У Берліні в 1922 році перебуваючи в еміграції анархісти та анархо-синдикалісти створили Берлінський комітет допомоги політичним в'язням. В 1923 році він переформатувався в Об'єднаний комітет захисту заарештованих Росії. В 1924 році Комітет у тісній взаємодії з Міжнародною асоціацією трудящих розпочинає кампанію за політичну амністію в СРСР. В 1924-1926 роках у країнах Західної Європи та США Комітет у рамках Міжнародної кампанії протесту проти політичних репресій в СРСР проводить мітинги з вимогами негайної та повної амністії репресованих анархістів [3.205, с.567-569, 573].

Крім зовнішньої роботи, в міру можливостей, «Чорний Хрест» допомагав відновленню структурно-організаційних зв'язків анархістів всередині радянської країни. Згідно з лютневим циркуляром ОДПУ УСРР 1925 року, органи ОДПУ встановили пов'язані між собою структурою «Чорного Хреста» підпільні групи анархістів. Основу цих угруповань

становили звільнені з засланих анархісти. Нерідко вони розпочинали роботу в тих місцях, куди їм дозволялось повертатися з місць відбуття покарання. Наприклад, в сільській місцевості Херсонщини активну діяльність проводили вислані з Одеси анархісти [9.530, с.130].

В 1926 році остаточно припиняється діяльність залишків легальних організацій анархістів у СРСР: Всеросійської федерації анархістів та Всеросійської федерації анархістів-комуністів. В той же час посилення економічних проблем в радянському суспільстві, зокрема погіршення становища селянства, провокували настрої стихійного анархізму.

Тому в другій половині 1920-х років увага ОДПУ УСРР була направлена на виявлення антирадянських, анархістських настроїв, в першу чергу серед селянства. В червні 1926 року в циркулярі «Про махновців» головну увагу вимагається звертати на куркульські елементи, з якими поновлює спроби налагодити зв'язок Н. Махно. Тому перед органами ОДПУ поставлено завдання виявлення колишніх махновців та здійснення контролю за ними, особливо на територіях дії в 1919-1921 роках Револьюційної повстанської армії України [4.333, с.281].

В грудні 1928 року з'являється черговий циркулярний лист ОДПУ № 34 «Про анархістів». В ньому йдеться про ліквідацію протягом року підпільних анархо-махновських груп в Одесі, Маріуполі, Дніпропетровській області. Загальна кількість затриманих 44 особи. Серед них 23 анархіста та 21 анархо-махновець. У листі вимагалось від місцевих ОДПУ проводити систематичну роботу з виявлення колишніх махновців та розкриття їх антирадянської діяльності на сьогоднішній день. Посилення «систематичної роботи» призвело до збільшення кількості заарештованих анархістів майже в три рази в наступному році [4.333, с. 284-285].

За даними ОДПУ за перше півріччя 1929 року в УСРР заарештовано 62 анархісти та 40 махновців. Крім того, виявлено та розгромлено НКВС Чорноморський філіал Всесоюзного «Союзу робітничих анархістів» [4.333, с. 287].

Таким чином, аналіз діяльності та ліквідаційних процесів стосовно анархістських угруповань України в 1920-х роках дозволяє зробити певні висновки. Необхідність боротьби з спільним ворогом ситуативно зближувало анархістів з більшовиками. Вони були потрібні один одному в умовах боротьби з Гетьманатом Скоропадського, Денікіним. Втім, ця співпраця виявилась нетривалою. Захоплюючи владу, більшовики знищували будь-яку опозицію, в тому числі анархістів.

Але і після 1921 року анархістський рух в Україні не тільки продовжував існування, але й розвивався. Переслідування з боку влади, деполітизація робітничого класу, складнощі підпільної діяльності не змогли знищити анархістів. Лише тотальні репресії 1928-1929 років фізично вилучили анархістських активістів з соціального середовища українських міст та сіл.

В реальному процесі протиборства з більшовиками, маючи багатьох критиків серед інших опозиційних партій, анархісти практично не мали шансів як на подальше легальне існування, так і на втілення своїх поглядів на практиці. Ліквідація анархізму, втілена силами НК-ДПУ-ОДПУ протягом 1920-х років, позбавила прибічників анархістських поглядів «вільного життя» останніх притулків свободи.

Негативно на подальшу діяльність анархістського руху вплинула смерть головного керівника та теоретика руху П. Кропоткіна в 1921 році, що розколола верхівку організації на кілька частин. Серед анархістів все гостріше поставало питання про кризу руху, його переродження, бажання будувати нову країну разом з більшовиками. Частина анархістів відправилась в еміграцію. Ті, що залишились в країні, намагались проводити агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу, використовуючи для цього всі можливі засоби. Це дозволило продовжити діяльність поодиноких груп анархістів-практиків в другій половині 1920-х років. З іншого боку, будь-яка активізація діяльності приводила до швидкого попадання в поле зору чекістів. В підсумку, наприкінці 1920-х років в Україні навіть поодиноких анархістських організацій практично не залишилось.

Отже, підсумовуючи основні етапи та особливості політико-правової практики знищення загальноросійських партій та рухів на території України в 1920-х роках, зазначимо, що такі сили, як праві есери та меншовики послідовно виступали проти крайнощів більшовицьких уявлень щодо суті та темпів соціалістичних перетворень. Критикуючи створену після жовтня 1917 року державну систему, борючись проти широкого тлумачення диктатури пролетаріату та монополії РКП(б) в політичному житті країни, за політичні свободи та народовладдя, вони намагалися виступити в якості сили, що веде боротьбу за реалістичну класову політику, відновлення революційної єдності пролетаріату та трудового селянства.

Однак ідейно-теоретичне зближення меншовиків та есерів не сприяло виробленню ними єдиної тактики по відношенню до більшовизму. Партія есерів, припинивши збройну боротьбу з радянською владою, головні сподівання покладала на зростання в суспільстві антибільшовицьких настроїв, за допомогою яких повернутися до влади. Партія меншовиків, перебуваючи на напівлегальному становищі, використовувала навіть мізерні можливості для відновлення зруйнованих більшовиками партійних організацій. Від тактичних розбіжностей меншовиків і есерів вигравали лише більшовики, для яких створення єдиної соціалістичної партії означало появу на політичній арені нової суспільно-політичної сили, що несе серйозний виклик ідейно-теоретичному та практичному змісту більшовицької політики.

За рішенням радянського керівництва протягом 1922-1923 років відбулися тотальні репресії проти соціалістів усіх відтінків, обвинувачених або підозрюваних у нелегальній політичній діяльності, що унеможливило відновлення як цілісності, так і організаційно-політичного впливу цих партій на певні соціальні верстви і групи суспільства.

По відношенню до анархістського руху більшовики взяли на озброєння тактику ситуативних союзів під час громадянської війни та жорстких репресій відразу після її закінчення. Радянська влада, чітко відчуваючи втому

суспільства від лихоліть останніх років, позиціонувала знищення анархістів як боротьбу з бандитизмом, подоланням повоєнного хаосу, безладдя та розрухи.

Свою роль зіграли внутрішні розбіжності в анархістському середовищі. Наявність чисельних груп заважала їх внутрішній консолідації та розробці стратегії подальшого існування. В Україні це посилювалось наявністю «отаманщини», під час якої до анархістських гасел приєднався напівкримінальний елемент, який знайшов пристанище в численних неконтрольованих загонах. Ідейні анархісти, в першу чергу керівники «Набату», намагалися спрямувати анархістську селянську стихію в певні організаційно-структурні рамки. Втім, незважаючи на деякі успіхи, в цілому цей процес закінчився невдачею, внаслідок чого унеможлилювалась легальна робота загальноросійських партійно-політичних сил, які представляли альтернативу безвідповідальній та безконтрольній диктатурі більшовиків.

РОЗДІЛ 5

ВСТАНОВЛЕННЯ МОНОПОЛІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

5.1. Нормативно-правова регламентація та механізми контролю за діяльністю громадських об'єднань України

Революційна розбудова «найсправедливішої» держави та якісно нового суспільства, в баченні більшовиків, передбачала встановлення монополії не тільки в площині політичних партій, а й в системі функціонування громадсько-політичних об'єднань. Ідея історичної невідворотності та безальтернативності «класової боротьби» визначила концепцію використання громадських об'єднань для забезпечення, підготовки і досягнення революційних завдань. Всі непідконтрольні владі організації сприймалися як інструмент реваншу буржуазії, а відтак прирікалися на знищення в процесі соціалістичних трансформацій. Об'єднання дрібнобуржуазних сил розглядалися виключно з можливості їх використання як союзників у боротьбі з великою буржуазією та контрреволюцією.

У світовій нормативно-правовій практиці спектр позадержавних інститутів визначений достатньо чітко. Головні його складові – економічні та позаекономічні (некомерційні організації). При цьому структура некомерційних організацій включає: політичні об'єднання (партії), конфесійні організації (церква, релігійні товариства), професійні спілки, молодіжні, творчі, національні, спортивні та інші об'єднання [4.292, с.34].

У радянській Україні позадержавний простір також поділявся на економічні та позаекономічні сфери. В період НЕПу на нетривалий час завдяки громадській ініціативі сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні (профспілки, комсомол та товариства, які «не переслідували мету отримання прибутку»). Разом з тим

навіть у відносно ліберальні часи першої половини 1920-х років з легального поля існування витіснялись релігійні організації та об'єднання, засновані на базі альтернативних правлячій партії.

На кінець 1920-х років припиняють діяльність позадержавні економічні структури, внаслідок чого суспільна діяльність в Україні нівелюється до повністю підконтрольних владі профспілок, добровільних товариств, спортивних, міжнародних організацій. Саме ця мережа має право трактуватися як система «громадських об'єднань» в досліджуваній період раннього тоталітаризму.

В дореволюційний період серед комуністичних теоретиків найбільш розробленою частиною вчення про соціалізм постало питання громадського самоврядування. За задумом, у перетвореному на соціалістичних засадах суспільстві не буде місця державі, його основні функції поступово перетворюються в суспільне навантаження, а державні інститути розчиняться в організаціях громадського самоврядування. На практиці у післяжовтневий період, особливо в 1920-ті роки, відбулася значна трансформація вказаних задумів у бік посилення держави. Погляди на місце та роль нової громадськості в політиці державного управління істотно змінилися. Відповідно до ленінської схеми диктатури пролетаріату громадські організації й суспільна самодіяльність стали розглядатися як один з шляхів залучення «низів» у державну роботу [4.306, с.83].

Адаптуючи марксистську концепцію до умов аграрної Росії, В. Ленін поставив за мету розвинути тезу про використання громадських об'єднань у процесі здійснення соціалістичної революції. Головна увага приділялась питанням керівної ролі партії щодо профспілок та можливостям залучення селянства до прокомуністичних громадських об'єднань [4.306, с.84-86]. Проте більшість зроблених ним теоретичних узагальнень зазнали спроб серйозного коригування після того, як із теоретичної перейшли у площину реальної політики. Зокрема, в період громадянської війни і пошуку соціальної опори більшовицьким режимом. Трактуючи громадські об'єднання як інститут

політичної демократії, лідери більшовицької партії розглядали їх як форму боротьби з капіталізмом. А після перемоги пролетаріату вони мали забезпечити інтеграцію різних верств суспільства в систему загальнопролетарських цінностей. Подібна трансформація в умовах революції могла відбуватися лише зверху, ігноруючи думку мас.

Центральною умовою для створення та діяльності громадських організацій в рамках легального правового поля виступала повна лояльність до радянської влади та її підконтрольність. Тому вже в 1918 році численні товариства закривались як «контрреволюційні». Комуністичний режим намагався обмежитися створенням здебільшого культурно-просвітницьких товариств, інтегрованих у систему пропаганди нової ідеології. Для реалізації окресленої мети створювалась відповідна законодавча база.

Формування радянського законодавства відносно громадських об'єднань почалося в 1918 році з прийняттям Конституції РСФРР. Головний Закон держави проголошував: «З метою забезпечення трудящих дійсною свободою союзів, Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, зламавши економічну та політичну владу заможних класів, тим самим скасувавши всі перешкоди, що заважали в буржуазному суспільстві робітникам та селянам користуватися свободою організацій та дій, надає робітникам та найбіднішим селянам всебічну підтримку, матеріальну та іншу, для їх об'єднань в організації» [3.215, с. 32-33].

Імплементуючи норми законотворчої політики РСФРР, Конституція УСРР 1919 року, підкреслює демократичний характер новоствореної пролетарської держави, формулює основи та принципи діяльності об'єднань громадськості. Її III розділ «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу України» починався з констатації: «Для повного проведення в життя засад диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства УСРР надає працюючим масам всі права і можливості в галузі громадського і політичного розвитку». Проголошуючи відокремлення церкви від держави, усунення залежності преси від капіталу, що повинно забезпечити свободу

висловлення думок в УСРР, українські більшовики майже дослівно копіюють тези Російської Конституції про «забезпечення трудящих дійсною свободою союзів» [1.1., с. 14-15].

В цьому аспекті показовим є факт, що надалі практично всі законодавчо-правові норми, серед них і пов'язані з регламентацією діяльності громадських об'єднань УСРР, базуватимуться на базі рішень центральних органів радянської влади, спочатку Російської Федерації, потім СРСР. Автоматичне впровадження загальноросійських норм на українське законодавство стало традиційним явищем. Тим самим юридично закріплювалась монополія правлячої загальноросійської комуністичної партії в усіх сферах життя інших республік й інтеграція суспільно-політичних організацій безпосередньо в систему радянської державної влади. Відбулось перетворення останніх в засіб втілення тоталітарної диктатури на всій території новоствореного Радянського Союзу за визначеним та встановленим однією партією шаблонам.

Зокрема в 1918-1920 роках, коли вирішувалася доля багатьох дореволюційних товариств і союзів, а також створювалися нові громадські організації, виникла необхідність у розробці документів для регламентації їх суспільної діяльності. ВНК України, виконуючи відповідне розпорядження чекістського керівництва РСФРР, у червні 1920 року зобов'язує всі губернські відділи видати постанови про обов'язкову реєстрацію релігійних груп, громад, об'єднань, направляючи звітні відомості до центрального наркомату в Москву. Саме там, за аналогією з радянською Росією вирішувалась їх відповідність до норм соціалістичного законодавства та можливий «антирадянський характер» діяльності. За даними губернського ВУНК Київщини за січень-березень 1921 року відмовлено в реєстрації 41 товариству (серед них 16 релігійних груп) [2.54, арк. 41-42].

Загалом в УСРР, як і в РСФРР, термін «громадські організації» використовувався в досить широкому змісті. Він застосовувався до об'єднань всіякого масштабу, характеру й напрямку діяльності. Документи 1920-х років підкреслюють термінологічне різноманіття юридичного позначення

громадських об'єднань. У перших декретах ВЦВК та Ради Народних Комісарів мова йшла про «товариства» і «союзи». Поряд з ними одночасно використовувалися назви: «вільні гуртки», «масові організації», «добровільні товариства» та інші [3.215, с.25]. Протягом 1920-х років відбувався не тільки процес формування нової громадської системи. Виникали й зникали численні форми суспільних об'єднань. Тоді ж складалася концепція нової громадськості й відповідний їй категоріальний апарат.

Вже в перші післяреволюційні роки видається цілий ряд декретів Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних комісарів РСФРР, які визнали порядок створення організацій, їхньої діяльності, характер взаємин держави з організаціями різних типів. На початку процесу правляча партія, не маючи в руках сильної влади, проводила вимушену, в окремих випадках навіть достатньо виважену та ефективну, політику співробітництва із непролетарськими верствами суспільства. Законодавчо закріплення здійснюється декретами про кооперацію, сільськогосподарські артілі й союзи, постанови про Товариство Червоного Хреста, Декретом «Про міри підняття рівня інженерно-технічних знань в країні й поліпшення умов життя інженерно-технічних працівників», постановою «Про створення Всеросійської асоціації інженерів» та інші [4.292, с.36].

В 1922 році почалася розробка головного законопроекту про товариства й союзи. Напередодні його прийняття, у червні 1922 року ВЦВК та РНК РСФРР видали спільну Постанову «Про порядок скликання з'їздів і всеросійських нарад різних союзів і об'єднань і про реєстрацію цих організацій», в результативній частині якої доручили НКВС РСФРР провести реєстрацію всіх діючих товариств і союзів [3.244, с. 75].

Відповідно, на початку 1920-х років, реалізуючи задекларовані ідеї «розбудови вільного й справедливого суспільства», більшовицький режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань пролетарського спрямування. На початку 1920-х років

на території УСРР організується система громадських об'єднань, яка стає продовженням державного механізму й підпорядковується законам побудови більшовицького апарату влади й управління. У новоствореній системі громадські об'єднання законодавчими актами виділялися в окрему групу добровільних товариств та союзів, які не мали на меті отримання прибутку.

Документ, який став основним регулюючим актом для громадських організацій на наступні шість років, ухвалено 3 серпня 1922 року Постановою ВЦВК і РНК РСФРР «Про порядок затвердження й реєстрації організацій і спілок, що не переслідують отримання прибутку і про порядок нагляду за ними». Тим самим юридично закріплюється термін «товариства й союзи, що не переслідують цілей отримання прибутку». За даними російської дослідниці історії громадських об'єднань І. Ільїної, в одній з численних інструкцій ВЦВК за цією Постановою промайнув й інший термін – «громадські організації», однак тоді він не був прийнятий [4.292, с.38].

У Постанові визначалось коло громадських організацій, що належали до категорії добровільних, та режим їх діяльності на території всіх радянських республік. Організації розподілялися за змістом (родом) діяльності, за інтересами, правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами й сферою суспільного впливу та іншим. В Україні внаслідок цього виокремилось три основні групи об'єднань: 1. Організації підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація); 2. Українські організації та об'єднання національних меншин («Просвіти», УКРЮС, РСДРМ, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Єврокомсомол, скаутські організації); 3. Добровільні товариства за інтересами, поява яких зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (товариство «Геть неписемність!», «Товариство культурного єднання з селом», «Спілка безвірників», «Друзі дітей», Міжнародна організація допомоги бійцям революції та інші). Окремим блоком виступала розгалужена мережа кооперації. На початку 1920-х років в Україні продовжували існувати національні об'єднання, зокрема: Спілка

голландських вихідців, Менонітський союз, інші німецькі, єврейські, польські організації [4.292, с.39].

На додаток до Постанови 10 серпня 1922 року з'явилася інструкція ВЦВК про реєстрацію товариств і об'єднань та інструкція про видачу дозволів на скликання з'їздів і зборів різних організацій, союзів і об'єднань.

Ці документи, насамперед, визначили порядок реєстрації товариств. Основні вимоги висувалися наступні:

- для реєстрації необхідно представити статут, протокол зборів про його створення, список членів-засновників, гербовий збір;
- не зареєстровані в двотижневий термін після опублікування документа товариства й союзи, що вже існували на той час, оголошувалися закритими;
- жодне об'єднання не могло починати своєї роботи без реєстрації в НКВС, або його місцевих органах; від реєстрації звільнялися тільки профспілки [4.266, с.16]

В першій стадії реєстрації необхідно було скласти проект, який мусили підписати принаймні 10 членів-засновників, далі в 3 примірниках передати його до затвердження в центральне, або губернське НКВС. Затвердження статуту ще не давало товариству права розвивати свою діяльність. Необхідно було подати до місцевого НКВС список з 7 документів серед яких дані про партійну приналежність засновників, їх соціальне, суспільне та службове становище від 1914 року та інше. НКВС та відділи управління виконавчого комітету, при якому товариство було зареєстроване, зобов'язувались виконувати нагляд над діяльністю товариства з точки зору дотримання чинного законодавства [4.266, с.16-17].

Головна умова діяльності всіх товариств зафіксована в пункті 6 Постанови: «В реєстрації відмовляється, якщо об'єднання або спілка за своїми цілями суперечить Конституції РСФРР і її законам». [4.292, с.40] На підставі даної норми у вересні 1922 року Одеський губком НКВС відмовив в реєстрації Товариству виноградарів-гагаузів Бесарабії, внаслідок його «Відверто

вираженого антирадянського та поміщицького характеру...» [2.189, арк.26-27].

У Постанові й інструкціях до неї окреслювалось загальне коло об'єднань, на які поширювався цей закон. Він стосувався лише організацій з некомерційними цілями, зазначених в самій назві організації. Відповідно, об'єднання комерційного, господарського, економічного характеру не підпадали під дію Постанови від 3 серпня 1922 року. Пункт 13 документа спеціально обумовлював, що кооперація як господарська організація діє на основі спеціально розроблених законоположень. Подальше міжвідомче листування першої половини та середини 1920-х років, вказівки місцевим органам влади, окреслювали організаційно-правові рамки, що характеризували діяльність «суспільних» та «економічних» організацій [3.244, с.76].

Закріплюючи поділ організацій на ті що ставлять господарські цілі й не ставлять таких, органи юстиції виробляють відповідні пояснення. У лютому 1923 року Народний комісаріат юстиції СРСР у відповідь на запит Головного управління у справах кустарної промисловості ВРНГ повідомляв: «Під «суспільними» організаціями законодавець має на увазі організації, які на відміну від інших членських, тобто недержавних, установ, не переслідують мети отримання прибутку для своїх членів, а переслідують суспільні цілі». За думкою наркомату, кооперативні об'єднання не є громадськими організаціями, тому що заснуються для задоволення економічних потреб своїх членів [3.244, с.78].

Даючи з цього приводу вказівки адміністративним відділам губернських виконкомів, НКВС УСРР у 1924 році детально роз'ясняв: «Що ж стосується самого принципу встановлення товариств і союзів, що не переслідують цілей отримання прибутку, то Центральне Адміністративне Управління роз'ясняє, що товариствами й союзами, що не переслідують цілей отримання прибутку, слід вважати ті організації, які ставлять цілі ідеологічного характеру, а також не спрямовані на задоволення економічних потреб своїх учасників (як,

наприклад, кооперативні). До таких організацій необхідно віднести різні наукові, спортивні, літературні, художні, сільськогосподарські товариства (не кооперативні), а також різні товариства сприяння у проведенні тих або інших рішень влади, наприклад, товариство з ліквідації неписьменності, друзів повітряного флоту та інші» [3.224, с. 303-304].

Незважаючи на роз'яснення НКВС УСРР, правове положення кооперативних організацій, що формально не входили в систему громадських організацій, довгий час залишалося двояким. Кооперативне об'єднання «Спартаківець» міста Миколаєва, метою діяльності якого було будівництво малих суден для рибної ловлі та розвитку вітрильного спорту, на протязі 1923 року двічі зверталось з дозволом на реєстрацію до місцевого НКВС, але отримувало відмову з мотивуванням: «прояв приватної власності, не сумісний з нормами чинного законодавства». Лише з третьої спроби, 4 лютого 1924 року прохання товариства про реєстрацію було задоволено частково з формулюванням «дозволити будувати парусні та веслувальні човни з їх подальшим використанням виключно у спортивно-фізкультурних заходах» [2.86, арк. 36-38]. Втім, з закріпленням повного домінування держави в усіх сферах економічного й суспільно-політичного життя України, кооперативним об'єднанням дозволялось мати статус суспільних. У цій якості вони внесені у відповідну статтю Конституції УСРР 1929 року [1.2, с. 37-39].

Дія Постанови від 3 серпня 1922 року не поширювалась на релігійні товариства. Комісія, що проводила програму по відділенню церкви від держави при ЦК РКП(б) 21 листопада 1922 року вирішила виключити релігійні організації із числа суспільних об'єднань, що не мали за мету отримання прибутку, надавши їм окремого статусу.

Надалі становище релігійних об'єднань ускладнювалося курсом радянської влади на побудову атеїстичного суспільства. Плановий державний характер одержала антирелігійна та антицерковна пропаганда, що фактично призвело до витіснення релігійної діяльності з рамок правового поля. Численні звіти ДПУ УСРР вже з 1922 року в цілому характеризують

діяльність різноманітних церковних громад як «нелегальну, що підпільно проводять свої зібрання в приватних приміщеннях членів релігійних груп...» [2.54, арк.44].

Подальше обмеження прав релігійних об'єднань відбулося наприкінці 1920-х років: відповідно до Постанови ВЦВК та РНК СРСР від 8 квітня 1929 року «Про релігійні об'єднання» [3.225, с.407]. В ній заборонялася благодійна, виробнича або просвітницька діяльність. З початку 1920-х років розпочалось закриття й руйнування культових будинків, переслідування й репресії духівництва й віруючих. Внаслідок цього в радянській Україні релігійні організації, як і церква в цілому, до 1944 року фактично опинились поза законом.

Суперечки й розбіжності в правовому тлумаченні регламентації діяльності як для радянських органів влади, так і для самих товариств, викликали групи організацій допомоги й взаємодопомоги. Особлива актуалізація цього питання припала на початок 1920-х років, чому спонукало як наявність опозиційних політичних партій, представники яких намагалися утворювати організації допомоги репресованим однопартійцям та їх родинам (в першу чергу, ініційований меншовиками Політичний Червоний Хрест) та голод 1921-1923 років. Дозволяючи відкривати організації допомоги в рамках окремих професій (Товариство взаємодопомоги залізничників Полтави, зареєстроване в 1922 році і т.п.), влада пильно стежила за недопущенням консолідації представників альтернативних партій та рухів у подібних об'єднаннях. Не мали можливості працювати в легальному правовому полі меншовицькі організації взаємодопомоги репресованим та голодуючим в Одесі, Полтаві та інших містах України, сіоністські організації подібної спрямованості Одеси, Харкова, Києва і т.п. [2.180, арк. 35-36].

Тривале відомче листування супроводжувала вирішення питання юридичного статусу вказаних організацій. У лютому 1924 року Наркомат соціального забезпечення СРСР запропонував не поширювати Постанову від 3 серпня 1922 року на товариства, засновані ремісниками, кустарями,

торговцями, особами вільних професій для взаємної допомоги. Оскільки законодавство про соціальне страхування, державне забезпечення й селянську взаємодопомогу цих верств населення не стосувалося, то контроль за їхніми об'єднаннями Наркомат планував здійснювати зі своєї сторони. НКВС СРСР виступив проти, обґрунтовуючи необхідністю проявляти «особливу політичну обережність» стосовно «попутників» робітничого класу. Зрештою вирішено поширити на товариства допомоги й взаємодопомоги дію Постанови, а контроль за ними покласти на обидва наркомати [4.292, с.38].

У серпні 1923 року Декретом ВЦВК СРСР затверджено «Положення про сільськогосподарські товариства» як специфічні громадські організації. Прийняте Положення діяло паралельно з Постановою 3 серпня 1922 року, але більш детально визначало права сільськогосподарських об'єднань (відносно поширення сільськогосподарського досвіду, придбання знарядь і засобів виробництва, устрою прокатних пунктів, дослідних станцій і плодородсадників). Ключова примітка зроблена у відношенні прибутку: він повинен йти на підтримку діяльності товариства, але не розподілятися між його членами. Реєструючись і затверджуючи статuti в загальному для всіх об'єднань порядку, сільськогосподарські товариства зобов'язані надавати проект статуту в Наркомат землеробства до його утвердження й після [4.292, с.39].

Діяльність наукових, літературних і науково-художніх товариств, що перебували у юрисдикції Главнауки, додатково регламентувалися статутами, розробленими й затвердженими в травні 1923 року. Вони зазначали як необхідність діяти в руслі радянської політики розбудови нового суспільства, так і встановлювали, в певних рамках, внутрішню свободу їх діяльності. Керівному складу товариств дозволялось окреслювати основні напрями своєї роботи, визначати концептуальні питання для власних розробок, звичною нормою першої половини 1920-х років ставали жваві, в першу чергу, мистецькі та літературні диспути. До їх числа входили вчені, літератори, колишні представники опозиційних політичних партій, що повернулись в

УСРР з еміграції. Втім, головною вимогою було недопущення будь-яких проявів «контрреволюційної, антирадянської діяльності» [9.538, с.221].

Як зазначає доктор права А. Білинський, опартійнення всього організованого життя передбачалось самою системою диктатури пролетаріату. Зокрема, в профспілках цей процес наступив з початку 1920-х років. Формально вони були незалежною організацією, незалежною від держави. Стаття 152 Кодексу праці СРСР голосила: «Професійні спілки, зорганізовані на основах, визначених відповідними з'їздами тих організацій, реєструються тільки в їх міжспілкових організаціях у порядку, встановленому Всесоюзною Радою Професійних Спілок». На практиці вони були керовані партійними організаціями і тому реєстровані в партійному апараті. Згідно статті 153 Кодексу праці організація, яка не відповідає вимогам статті 152 Кодексу, не сміла і не сміє називатися профспілкою [4.266, с.27-28].

З початку 1920-х років зі зростанням громадських організацій перед владою постала потреба не тільки законодавчого регламентування їх діяльності, а й контролю, одним з чинників якого виступало питання створення спеціального органу для реєстрації товариств і союзів.

Внаслідок проведених заходів на середину 1920-х років в Українській СРР сформувався характерний державно-правовий режим регламентації діяльності різного роду громадських об'єднань. Здійснення нагляду й контролю за організаційними формами вияву громадської ініціативи в Україні покладалося на різні органи державної влади. Серед них відділ національних меншин НКВС України, Центральна міжвідомча комісія в справах союзів та громад, що входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС, ДПУ, Наркомост, Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, Центральну комісію національних меншин при ВУЦВК та Головнокооперком при РНК УСРР. Вказані установи протягом 1920-х років регламентували діяльність громадських організацій, що діяли в регіональному масштабі. Питаннями регулювання роботи окремих категорій організацій займалися в цей період також ВЦВК та РНК РСФСР. Видані ними декрети

визначали положення, порядок створення й діяльності кооперації, Товариства Червоного Хреста, науково-технічних організацій [9.538, с.219].

Першим кроком у цьому напрямку стало рішення НКВС СРСР від 17 червня 1920 року (відповідне розпорядження № 285 по його виконанню регіональними підрозділами видано ВНК УСРР 22 червня 1920 року) про реєстрацію губернськими відділами всіх релігійних громад, груп, суспільств і передачі відомостей про їх у наркомат. 14 травня 1921 року у НКВС УСРР створюється підвідділ адміністративного нагляду. Йому доручалося займатися громадськими об'єднаннями: надавати дозвіл на скликання загальних зборів, регулювати утворення «приватних і національних організацій і об'єднань» [7.450, с.12].

Керуючись Постановою ВЦВК і РНК РСФРР від 12 червня 1922 року «Про порядок скликання з'їздів і всеросійських нарад різних союзів і об'єднань та про реєстрацію цих організацій», НКВС УСРР розпочав реєстрацію всіх наявних товариств і союзів. Тим самим на органи міліції покладалося завдання контролю не тільки діяльності, статутів а й внутрішньої документації громадських об'єднань. Тобто, під нагляд міліції підпадали всі питання внутрішньої інституціоналізації функціонування об'єднань громадськості [7.450, с.14].

Після 3 серпня 1922 року всі існуючі та новостворені громадські організації зобов'язані звертатися з питань реєстрації в губернські відділення НКВС УСРР. Туди направлялися представники ініціативних груп, проекти статутів, анкетні відомості про членів організації і їхніх керівників. Позитивне, або негативне рішення НКВС відносно реєстрації об'єднання носило кінцевий характер.

У Постанові ВЦВК і РНК РСФРР від 3 серпня 1922 року вказувалося, що всі центральні та губернські відділи НКВС повинні погоджувати питання про затвердження статутів з тими наркоматами або відомствами, до компетенції яких належить сфера діяльності товариств. На практиці, консультації проводилися з Народними комісаріатами освіти, юстиції,

землеробства, охорони здоров'я, ВЦСПС, окремими профспілками й такими громадськими організаціями, як Товариство друзів повітряного флоту та іншими [3.237, с.765-766].

Втім, ключовою в даному питанні виступала думка НК-ДПУ-ОДПУ. Саме на підставі отриманих звітів відповідей на запити, в першу чергу стосовно «контрреволюційності, антирадянського характеру» організації, міліцейські органи приймали рішення стосовно подальших кроків в її реєстрації. Згідно з секретною інструкцією ВЦК РСФРР № 203/з від 4 серпня 1922 року вимога «попереднього узгодження з органами ОДПУ питань про затвердження статутів і реєстрації об'єднань, що не мали мети отримання прибутку, а також видачі дозволів на скликання з'їздів, нарад і конференцій» є обов'язковою. Із цієї причини підсумкові рішення губернських відділень НКВС УСРР фактично ретранслювали на місцях вказівки Центрального управління ОДПУ з цього приводу [4.292, с.41].

Відділи ОДПУ УСРР розглядали, головним чином, два питання: про затвердження статутів організацій і про ліквідацію вже існуючих товариств. Формулювання у висновках, як правило, носили короткий характер: або «ОДПУ пропонує у затвердженні статуту організації відмовити», або «ОДПУ не заперечує проти реєстрації організації». У деяких випадках ОДПУ доповнювало своє рішення: «ОДПУ з політичних міркувань просить у реєстрації відмовити», «Відмовити у реєстрації статуту внаслідок загальної політичної неблагонадійності складу засновників». Подібні відповіді чітко вказують на те, що головним об'єктом спостереження ОДПУ виступали організатори й керівники недержавних об'єднань. Саме їх суспільна діяльність в найближчі роки слугуватиме підставою для обвинувачень їх як «противників радянської влади» та «ворогів народу» [4.292, с.42].

Розглядаючи громадські об'єднання з точки зору політичної доктрини, подібно до ситуації з альтернативними партіями, комуністична влада, жорстко контролюючи їх діяльність, попереджувала можливості їх «антирадянського впливу» на населення шляхом широкого спектру репресивно-

адміністративних заходів, правова база для чого закріплювалась у Карному Кодексі. Карний Кодекс УСРР, введений в дію з 15 вересня 1922 року, включав в себе дві статті 69 та 70 (в подальшому ст.. 54.13 та 54.15 імплементовані КК УСРР 1927 року з КК СРСР 1926 року ст.. 58.13 та 58.15). Вони розглядали контрреволюційну пропаганду та агітацію як тяжкий контрреволюційний злочин. Терміни покарання трактувалися статтями в залежності від важкості скоєного. Ст. 69 (заклики до усунення влади, чи протидії уряду) передбачала покарання в вигляді позбавлення волі на термін не менший трьох років з суворою ізоляцією. Ті ж самі дії при народних повстаннях, або в умовах військового часу передбачали вищу міру покарання. Пропаганда та агітація, направлені на допомогу «міжнародній буржуазії» каралися засланням, або позбавленням волі на термін не нижчий трьох років [3.244, с.171-172].

Слід відзначити, що карні справи до губернських судів України з формулюванням роду злочину «контрреволюція» відносно членів громадських об'єднань надходили постійно. Щомісячний показчик досягав двох сотень.

Таблиця 1. (Статистичні дані справ розглянутих судовою системою УСРР кваліфікованих як «контрреволюція» за жовтень-грудень 1924 та січень-березень 1925 року) [10.2.612, 1925.04.15].

Дата	Кількість справ
Жовтень 1924 року	120
Листопад 1924 року	159
Грудень 1924 року	136
Січень 1925 року	239
Лютий 1925 року	215
Березень 1925 року	102
Разом	971

Незважаючи на величезну роль органів ОДПУ в 1920-ті роки вони не являлися єдиною організацією, що тримала під контролем сферу громадських

об'єднань. Насамперед реалізовувались завдання, які ставилися керівництвом комуністичної партії. Прямі директиви КП(б)У давалися й громадським організаціям безпосередньо. Таке ставлення партійних органів до громадських організацій почало формуватися відразу після Жовтневого перевороту, ставши нормою в 1920-х роках. Координуючу роботу з контролю за створенням і діяльністю різного роду організацій і союзів вели відразу кілька вищих партійних інстанцій.

Ключовими повноваженнями в здійсненні ідеологічного нагляду за громадськими організаціями наділялися агітаційно-пропагандистський, організаційно-інструкторський і секретний відділи партії. Саме сюди стікалася вся інформація про стан і функціонування мережі організацій і союзів: довідки адміністративного управління НКВС, секретні зведення ОДПУ, звіти профспілкових і комсомольських органів, масових організацій, матеріали обстежень і перевірок [3.244, с.109].

Партійне керівництво громадськими організаціями як базовий принцип діяльності непартійних об'єднань чітко сформульовано в постанові XIII з'їзду ВКП(б) «Про чергові завдання партійного будівництва» в 1924 році. У документі йшлося, що: «Партія повинна всіляко допомогти належному розгортанню роботи громадських організацій. Члени партії мусили брати в них активну участь, партійні організації повинні сприяти їх вірному організаційному будівництву, реальному втягуванню в їхню діяльність як партійних, так і безпартійних робітників. На практиці – взяти на себе ідейно-політичне керівництво». Партійне керівництво розумілося достатньо широко, включаючи в себе масове членство комуністів у громадських організаціях, керування їх роботою, мобілізації нових членів, постійне проведення «лінії партії» у конкретній діяльності [4.292, с.46].

В першій половині 1920-х років істотну частину партійних постанов становили директиви відносно громадських організацій. З 1925 року їх кількість помітно зростає. Найбільше число відноситься до діяльності комуністичного союзу молоді й професійних спілок.

Документи стосовно них фіксували, насамперед повну прив'язку до партії. При цьому на комсомол покладена «роль резерву, звідки партія відбирає кращі елементи для забезпечення постійного припливу нових і більше молодих сил», а профспілкам приділялася роль «справжньої школи комунізму». Таке становище цих організацій цілком пояснювало всю міру й масштаб партійного керівництва ними. У партійних документах відзначалося, що комсомол «не зможе виконувати своєї величезної ролі, якщо не буде цілком забезпечений партійним керівництвом», а профспілки можуть виконувати свої завдання «лише під керівництвом ВКП(б) як авангарду й керівника робітничого класу в цілому». Зокрема, за списками партійної номенклатури до ЦК комсомолу України в 1926 році призначено 31 особи, 70 у профспілки УСРР. В Одеській губернії на протязі 1925-1927 років 8 членів більшовицької партії, за пропозицією місцевого комітету КП(б)У, очолили національні товариства (польські, німецькі, єврейські), 6 – фізкультурні, 12 – інші [2.117, арк.61, 64, 66].

По директивах ЦК партії працювали всі масові громадські організації: ОСОАВІАХІМ, МОДР, Товариство друзів радіо, шефські товариства, Союз безбожників, Товариство «Геть неписемність», фізкультурні товариства, селянські громади взаємодопомоги та інші. Постановою ЦК партії 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури» творчі організації, насамперед літературні, жорстко обмежувались в можливості проводити власну незалежну суспільну діяльність [4.292, с.48].

Починаючи з 1925 року, компартійне керівництво трансформується в детальну регламентацію діяльності громадських організацій з боку відповідних органів. У другій половині 1920-х років жодне об'єднання, товариство або спілка не могли зібрати власний з'їзд або конференцію без попереднього узгодження в апараті ЦК КП(б)У. При цьому Секретаріат або Оргбюро визначали не тільки терміни скликання з'їздів, але і їхню роботу включно до дріб'язків – скільки обрати безпартійних і жінок у президію з'їзду, порядок ведення, дні засідань й т.п.

Партійними постановами визначалися всі елементи функціонування громадських організацій. У постанові Оргбюро КП(б)У від 16 лютого 1925 року пропонувалося «особливо обережно підходити до поширення роботи добровільних товариств у селі» і «активно сприяти з боку партії на селі тільки таким організаціям, як «Геть неписьменність» та товариствам, пов'язаним з обороною країни». Винятково з санкції ЦК КП(б)У давалися дозволи на проведення масових кампаній, організованих громадськими об'єднаннями. Окреслювалися територія, масштаб і форми проведення заходу. Максимальне сприяння надавалось заходам, проведення яких планувалося, або йшло в контексті політики офіційної влади. В постанові ЦК партії від 27 травня 1927 року «Про роботу добровільних товариств» рекомендувалося «з метою більшого охоплення трудящих і пожвавлення роботи перенести осередки ОДД, ОДР, ОДСК, Безбожник у клуби, хати-читальні й тому подібні будинки». Одночасно підкреслювалося, що «шефські товариства, Міжнародна організація допомоги бійцям революції (МОДБР) і ОСОАВІАХІМ у силу особливостей своїх завдань організуються й працюють на підприємствах». Партійні органи надавали вказівки про збільшення чисельності членів організацій і про необхідність скорочення кількості товариств у республіці, про використання коштів громадських організацій, перевірку їхньої діяльності та інше [4.292, с.48-49].

У 1927 році як юридична особа оформлюється Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК та товариство «Друзі дітей». 23 листопада 1927 року ВУЦВК та РНК УСРР приймають постанову «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР». Згідно з нею затверджується документ – «Положення про заходи боротьби з дитячою безпритульністю». Крім затвердження внутрішніх нормативних актів цих товариств (Положення, Статут), відповідним структурам ставились зобов'язання, надавалися права, визначалися функції боротьби з безпритульністю. Товариство «Друзі дітей» мало повноваження громадської установи, яка офіційно встановлювала соціально-правовий факт безпритульності тієї чи іншої дитини. ЦКДД

визнавалась головною координуючою державною інституцією, яка спрямовувала діяльність різних установ, що займалися проблемами безпритульності. Держава зберегла за собою основну координуючу функцію, але сприяла децентралізації системи управління громадськими організаціями, надаючи якомога більше оперативних функцій безпосередньо на місцях. 14 грудня 1928 року ВУЦВК та РНК УСРР внесли зміни до статуту 9 постанови від 23 листопада 1927 року, які надавали ЦКДД право об'єднувати плани діяльності всіх організацій, наглядали за їх роботою, вимагати звіти, а також вишукувати кошти для фінансування боротьби з безпритульністю [7.449, с. 14-15].

У підсумку регулятивні функції стосовно громадських організацій в другій половині 1920-х років почали виконувати відразу кілька структур – радянські, державні, партійні, внаслідок чого вони опинялися в повній залежності від сформованого в цей період механізму законодавчо-адміністративного політичного контролю за суспільною діяльністю й всіма сторонами її прояву.

У зв'язку зі створенням СРСР розроблені норми діяльності загальносоюзних громадських об'єднань. Вони регламентовані в Постанові ЦВК і РНК СРСР «Про порядок реєстрації статутів і товариств, спілок, союзів, що не мають мети отримання прибутку й не поширюють свою діяльність на територію всього Союзу РСР, та нагляд за ними» від 9 травня 1925 року. Відповідно до цього документа, проекти статутів загальносоюзних організацій повинні представлятися на затвердження в РНК СРСР, обговорюватися й реєструватися в республіканських органах. В доповнення до цього з 1927 року діяла Постанова РНК СРСР «Про порядок дозволу проведення з'їздів і нарад, скликаних державними установами СРСР і державними підприємствами загальносоюзного значення, та всесоюзних з'їздів і нарад, ініційованих громадськими організаціями» [3.217, с. 54-55].

Розробка нового законодавчого документа про організації й союзи розпочалася в 1927 році, хоча підготовка велася й раніше. Проект НКВС,

запропонований в 1927 році, викликав ряд заперечень. Обговорюючи його, наркомати у своїх висновках відзначали, що цей документ істотно ускладнить виникнення нових громадських організацій. Вони пропонували відмовитися від деяких положень документа, зокрема, що в реєстрації товариства може бути відмовлено, якщо існує аналогічне. Однак в остаточній редакції документа дані зауваження проігноровані [3.217, с.58-59].

6 лютого 1928 року вступило в дію «Положення про товариства й союзи, що не мають мети отримання прибутку», затверджене ВЦВК і РНК СРСР. Раніше прийняті документи – Постанова ВЦВК і РНК РСФСР від 3 серпня 1922 року, інструкція ВЦВК від 10 серпня 1922 року, відомчі й міжвідомчі розпорядження органів СРСР скасовувалися. Документ містив загальні положення, регламентував порядок прийняття статутів і реєстрації організацій, спілок і союзів [3.217, с.61].

Положення 1928 року вперше в радянській практиці містило визначення організацій і союзів. Пункт 2 та 6 так трактували громадську організацію: «Організаціями, що не переслідують мети отримання прибутку, називаються добровільні об'єднання громадян, які предметом своєї сукупної діяльності обирають постійну мету, не пов'язану з отриманням матеріальних зисків для учасників об'єднання, або задоволення їх економічних потреб»; «Союзом називається об'єднання, засноване і зареєстроване установленим порядком двох або більше товариств, що не переслідують цілей отримання прибутку, не стикаються в своїй діяльності з аналогічно існуючими за своїми цілями і завданнями» [3.217, с.71].

Пункт 9 зазначав, що: «Засновниками й членами виборних виконавчих органів організацій можуть бути всі громадяни, яким виповнилось вісімнадцять років, але за умови, що вони не позбавлені виборчого права».

Пункти 4 та 5 закріплювали особливий порядок реєстрації для профспілок і релігійних громад. Деякі винятки із загальних правил зроблені для так званих масових об'єднань – «Геть неписьменість», «Друзі дітей», ОСОАВІАХІМ, МОДБР, шефські товариства, що перебували під

безпосереднім спостереженням і контролем партійних і профспілкових організацій. Остання обставина давала їм істотну перевагу як у плані реєстрації й затвердження уставів, так і в практичній роботі. Дана новація викладена в інструкції НКВС СРСР за № 247 від 21 липня 1928 року «Про порядок затвердження статутів товариств і союзів, що не переслідують цілей отримання прибутку, реєстрації і нагляду за їхньою діяльністю» [3.217, с.72-73].

Новий порядок затвердження статутів зобов'язував НКВС (або його відділи) погоджувати питання про затвердження статуту того або іншого товариства з компетентними органами або установами. У зв'язку з цим в пунктах 17, 18 особлива увага приділялася керівникам організацій. У випадку отримання висновку про необхідність заміни деяких засновників, НКВС зобов'язувався не відмовляючи в затвердженні статуту, заявити відвід проти вказаних осіб і запропонувати ввести замість них нових членів.

У пункті 16 Положення визначені випадки відмови в затвердженні статутів: «У затвердженні статуту відмовляється, якщо мета або методи діяльності товариства чи союзу суперечать законам Союзу РСР. Не підлягають затвердженню статуту організацій, що загрожують громадському спокою й безпеці, збуджують національну ворожнечу, ставлять метою вивчення містики (окультизм, спиритизм й т.п.), а також ставлять перед собою неясні або невизначені цілі. У затвердженні статуту відмовляється також у випадку, коли товариство, або союз планує мету, аналогічну раніше затвердженим об'єднанням, діючим в тій же області» [3.217, с.74].

Особливе значення Положення приділяло реєстрації товариств і союзів. Пункт 8 зобов'язував організації розпочинати свою діяльність виключно після затвердження статуту й наступної реєстрації. В пункті 20 йшлося, що впродовж двох місяців від дня затвердження статуту товариства зобов'язані зареєструватися у відповідному органі й тільки після цього одержували право розпочинати свою діяльність. Згідно з 22 пунктом, організації, не зареєстровані у визначений термін, вважалися не дійсними. Пункти 29, 30.

31,32 зобов'язували органи реєстрації та організації до компетенції яких відносилась область діяльності товариств здійснювати спостереження за їх функціонуванням, фінансовим станом, механізмом чого виступали одержання періодичних (щомісячних) звітів, власні перевірки. В разі необхідності вказані органи виносили рішення про закриття громадських організацій [3.217, с. 75-76].

Порівнюючи два основних документа 1920-х років щодо діяльності громадських організацій (Положення 3 серпня 1922 та 6 лютого 1928 років), слід виокремити зміни, спрямовані на звуження можливостей реєстрації та діяльності товариств.

Акт 1922 року відносно невеликий за обсягом документ, який регламентував загальні питання створення й діяльності громадських організацій. Ключовим положенням виступало введення терміну «товариства та союзи, що не мають мети отримання прибутку». Вказане формулювання в подальшому буде присутнє практично в кожному документі, регламентуючому їх роботу. Постанова 1922 року, обмежуючи реєстраційний порядок створення та діяльності товариств виключно рамками закону радянської республіки, фактично сприяла створенню великої кількості громадських об'єднань.

Положення ж 1928 року значно ускладнювала можливості їх створення, виступаючи насамперед як обмежувальний документ. Окремі розділи його в процесі обговорення оцінювались як законодавча основа для радикального зменшення кількості громадських організацій. Скорочення можливостей для реєстрації та відлучення від суспільної діяльності деяких категорій громадян. Головні пункти Положення чітко відображають еволюції законодавчо-правової системи періоду раннього тоталітаризму, спрямовану на обмеження громадянських прав та свобод, розбудову підконтрольного владі суспільства.

Остаточна можливість створення недержавних громадських об'єднань ліквідується з прийняттям 30 серпня 1930 року нового нормативного акту «Положення про добровільні товариства й союзи (об'єднання, клуби,

асоціації, федерації)». Вже в преамбулі Постанови йшлося про головну мету діючих товариств: «Активна участь у соціалістичному будівництві, відповідно до чого слід здійснити корінну перебудову форм і методів роботи об'єднань, на основі широкого залучення в них працюючі маси з забезпеченням пролетарського керівництва» [3.217, с. 82-83].

Таким чином, у 1920-ті роки створена система взаємовідносин держави та громадських організацій базувалася на повній підлеглихості їх до існуючої політичної доктрини та державному апарату. Політика підпорядкування громадських організацій більшовицькій владі проводилася з метою посилення впливу на суспільство та контролю за поведінкою навіть окремих його членів. Це нав'язувало об'єднанням завдання, форми, методи, характер їх діяльності. Внаслідок чого нівелювався головний принцип функціонування недержавних об'єднань – демократичність та самостійність. Правова залежність громадських організацій визначалась виключно дозвільним порядком створення та діяльності. Головною умовою для реєстрації постало зобов'язання діяти виключно під партійно-державним керівництвом, внаслідок чого в УСРР професійні, спортивні, наукові, молодіжні товариства перетворились на частину радянської політичної системи, граючи роль допоміжного механізму реалізації ідеолого-мобілізаційних заходів держави.

Правовий режим функціонування добровільних товариств забезпечувався нормативно-регуляторною діяльністю органів державної влади і управління. Джерелом нормотворчої активності державного апарату стосовно громадських організацій виступали ненормативні за своєю суттю, резолютивні документи центральних партійних органів, що за своїм формально-правовим статусом трактуються як виключно політичні. Партійний апарат здійснював кадрову політику щодо державних органів та громадських організацій, видаючи законодавчі акти. Тим самим режим здійснював контроль за громадськими об'єднаннями, залучаючи їх представників до формування апарату та механізму діяльності радянської держави.

5.2. Організаційно-правова політика влади у сфері функціонування громадсько-політичних організацій УСРР

Захопивши владу, більшовицька партія встановлює певні кордони в діяльності громадсько-політичних об'єднань. Загалом суспільно-політичне життя теоретиками більшовизму розглядалось в рамках традиційної партійно-ідеологічної парадигми, згідно з якою функціонування об'єднань громадськості є неодмінним додатком до патріотичних, військово-патріотичних, ідеологічних та інших подібних аспектів формування «нового суспільства». Законодавча конкретизація даного процесу оформилась в радянських законах 1920-х років стосовно регламентації, реєстрації та діяльності суспільних організацій, товариств, спілок. Незважаючи на жорсткі заборони, переслідування й покарання в УСРР виникали підпільні антипартійні, антикомуністичні організації, зібрання релігійно-філософського, містичного толку та інші.

Однак, крім об'єднань, що носили відверто антибільшовицький або контрреволюційний характер і заборонених у законодавчому порядку, значне число товариств і союзів виявилось поза сферою легалізації. Суспільно-політичний простір радянської України 1920-х років відзначався, насамперед, закриттям для громадської ініціативи його ключових ніш.

У першу чергу, під заборону підпадає свобода політичної діяльності. Ліквідація багатопартійності й перетворення комуністичної партії спочатку в домінуючу, а згодом в єдину існуючу унеможливило створення будь-яких альтернативних політичних організацій, здійснення політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії КП(б)У. На початку 1920-х років на нетривалий час і в обмежених розмірах дозволялось вільне економічне підприємництво, але економіка в цілому залишалася прерогативою держави. З відділенням церкви від держави значно обмежилась, а згодом фактично заборонялась діяльність релігійних об'єднань.

Отже, при всій видимості широкого спектру питань, якими займалися громадські організації в 1920-х роках, щонайменше три найбільш важливі галузі суспільно-політичного життя стали недоступними для вільного освоєння громадськістю – це ідеологія, економіка й релігія. Тим самим можливості недержавної діяльності істотно урізались.

Враховуючи антирелігійну політику, жорстоким гонінням і переслідуванням піддавалися священнослужителі. Фактично не дістали права на створення власних організацій і широкі прошарки селянства. При цьому сільські громадські організації функціонально орієнтувались на вирішення не специфічно селянських, а інтернаціонально-революційних завдань. На думку дослідника етнонаціональних та міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села 1920-30-х років М. Журби, провідним елементом утвердження ідеології пролетаріату у свідомості селянства визначалася його соціокультурна індоктринація. Лідери більшовицької партії, спираючись на теоретичну спадщину ортодоксального марксизму, інтегрували селянство в інтернаціональний революційний рух через посередництво професійних організацій та класових товариств [4.291, с. 77-78].

Сільські громадські об'єднання України поділялися на специфічно селянські і ті, що мали свої сільські представництва для виконання статутних завдань, які стосувалися переважно несільського населення. Ключові групи системи громадських об'єднань включали до свого складу добровільні та шефські товариства, професійні спілки, так звані класові селянські спілки з їх інфраструктурою, організації мережі невиробничої кооперації. При цьому в практиці залучення кооперації до неспецифічної інтернаціоналізації особливого значення набували селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Діяльність СТВ не обмежувалася соціальним забезпеченням найбільш вразливих селянських прошарків, позаяк це не вирішувало проблем підтримки малозаможних господарств. Вони зобов'язувались залучати найбільш вразливе селянство до кооперативів як засобу консолідації незаможних і середняцьких верств села проти його власницьких елементів. Тим самим створювалася

організаційна альтернатива самодіяльному селянському кооперативному рухові, який вкрай неохоче піддавався впливу правлячої еліти [4.291, с.79-80].

Суттєвим чинником, який стимулював більшовицьку інтернаціоналізацію селян, став рух за створення «Селянської спілки». В 1921 році заступник наркома землеробства М. Осинський звернувся з цього приводу до В. Леніна. У своїй записці до вождя він вказував на небезпеку самовільної організації селянства крім і проти волі пролетаріату. Пропонував дати дозвіл на створення Селянського союзу, аналогічного організації Комуністичного союзу молоді. Тобто формально безпартійного, але який перебуває під «ідейною й організаційною гегемонією РКП». В. Ленін визначив пропозицію М. Осинського передчасною, але рекомендував опитати членів ЦК. У їхніх відповідях, у свою чергу, пролунали побоювання, що дана організація складе небажану конкуренцію комуністичній партії. У грудні 1921 року пленум ЦК партії обговорив повторну пропозицію М. Осинського, але визнав її несвоєчасною і відхилив [4.291, с.83].

Рух за створення загальноселянських організацій мав окремий, небажаний для правлячої еліти аспект. В багатьох випадках спонукальним мотивом до організації «Селянської спілки» виступало незадоволення селян привілейованим становищем робітничого класу. Як у плані пріоритетного забезпечення його соціальних потреб, так і політичних переваг, що надавалися радянським законодавством міському робітництву порівняно із селянством, наприклад у виборчому праві. Це підривало в самій основі ідеологічний постулат про союз робітничого класу та селянства, практично унеможливлювало насадження класово-пролетарських цінностей у селянському середовищі.

Крім того, серйозну турботу влади викликали намагання політичних опонентів більшовиків, насамперед з правоесерівського середовища, закріпити свої позиції серед найчисельнішої категорії населення. Так, циркулярний лист ВНК № 17 від 21 листопада 1921 року до низових підрозділів присвячено намаганням правих есерів створити широке позапартійне об'єднання селянства

«Союз трудового селянства». На думку чекістів, ця спроба є намаганням створення куркульської партії, яка протиставляла себе пролетарській диктатурі та орієнтувалась на захист інтересів середніх та дрібних приватних власників земельних наділів. Ідеї та принципи «Союзу» суперечать економічній політиці радянської влади на селі, тому є неприпустимими [2.66, арк.3-4].

Відповідними до «революційній законності» стали дії каральних органів проти активістів «Союзу трудового селянства». В направленому плані заходів по ліквідації об'єднання, що складався з 15 пунктів, йшлося про «смертельну загрозу куркульських об'єднань, пожвавлення агентурної роботи, виявлення зв'язків з співчуваючим міським населенням...». 9-й пункт циркулярного розпорядження вимагав від місцевих органів ВНК широко застосовувати систему заручництва: «При арештах керівників та організаторів Союзу негайно їх ізолювати. Успіх принесла практика, апробована в Україні та Тамбовській губернії з взяття заручників з числа членів куркульських родин...При конфіскації та розподіленні їх майна особливу увагу звертати на посилення таким шляхом розслоювання на селі та матеріальне заохочення осіб, які сприяють встановленню радянської влади» [2.66, арк.5-6].

На противагу низовій селянській ініціативі, компартійна влада юридично та організаційно широко підтримували колективні форми ведення господарства. Їх базою виступали сільськогосподарські об'єднання громадян для ведення колективного господарства на основі усуспільнення засобів виробництва. Артіль масово виникають протягом 1920-х років. 7 червня 1924 року Народний комісаріат землеробства УСРР зареєстрував «Типовий статут трудової сільськогосподарської артілі». Сільськогосподарська артіль мала права юридичної особи. Упродовж 1922-1929 років артіль належала до системи сільськогосподарської кооперації. Наприкінці 1927 року в УСРР з 6316 колективних господарств 2180 були артілями. Згідно з ухваленим 1 березня 1930 року «Статутом сільськогосподарської артілі» вони визнаються

основною формою колгоспного руху, майно членів артїлі усупільнювалось [7.450, с.15].

Водночас з середини 1920-х рокїв активїзувалися в селянському середовищі об'єднавчі питання, ініціаторами яких виступали незадоволені згортанням нової економічної політики «середняки» та особи, зараховані владою до категорії «підкуркульників». Саме вони почнуть відроджувати ідею Селянської спілки, як в Україні, так і на загальносоюзному рівні.

У листі заступника голови ОДПУ Г. Ягоди на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова в 1927 р. повідомлялося: «Поряд з розкриттям на Україні «Мужицької партії», ОДПУ розкрила в Москві ініціативну групу зі створення «Всеросійського Селянського союзу». У березні й на початку квітня 1927 року заарештовані активні учасники цієї ініціативної групи. При обшуку виявлені деякі матеріали, що характеризують політичну й практичну діяльність групи... Слідством встановлено, що група розпочала свою роботу з 1925 року...» [6.400, с. 184].

Відкриті заклики до організації Селянської спілки у цей час лунали досить широко. У листах до нелегальної «Селянській газеті» звучало: «Дайте селянству їхній союз, тобто Селянський, і ми будемо знати, що ви за нас!». Селяни цікавилися, чому в робітників є й партія, і профспілки, а їм в союзі відмовлено. Комітети селянської взаємодопомоги, що існували на селі, при цьому не згадувалися: більшість селян вбачали в них тільки тягар для себе. У програмах прихильників Селянського союзу передбачалося, наприклад, «установлювати державні ціни на сільгосппродукти, враховувати вартість селянської праці, вести переговори про перевибори та пропорційне представництво селянських делегатів у центральних органах влади». Згодом стали все більш жорстко формулюватися політичні вимоги, звучали заклики відмовитися від однопартійної політичної системи: «Нам потрібний селянський союз, інакше ми загинемо. Поки у влади сидять комуністи, доти не буде справжніх порядків. Потрібно мати таку владу, що представляла б всі політичні напрямки» [6.400, с.185].

Спроби селян об'єднатися активно припинялися органами Державного політичного управління, через що до початку масової колективізації з ідеєю створення непідконтрольних владі селянських організацій покинчено. Згідно зі звітами ОДПУ Київської, Полтавської губерній, Черкащини за 1927 рік загальна кількість потенційних прихильників ідей об'єднання в Селянському союзі, в окреслених регіонах складала 453 особи [2.183, арк.16]. Незважаючи на те, що громадян, які висловлюють відверто «ворожі до радянської влади, контрреволюційні за формою закликали до насильницького повалення існуючого ладу» виявлено лише 23 особи, ДПУ УСРР зобов'язує місцеві підрозділи «взяти питання наявної, або потенційної діяльності антирадянських елементів серед селянства» під першочерговий контроль. У результаті під категорію «антирадянських» підпадали вислови відносно невдоволення податковою політикою влади до одноосібних господарств, критика державних цін на зерно та т.п. Селяни, що намагалися організувати власні об'єднання, не ініційовані радянською владою, підпадали під категорію «антирадянського елементу», «куркулів», або «підкуркулів» [2.183, арк.18].

На початку 1920-х років в Україні спостерігаються спроби створення альтернативних партій, профспілкам та комсомолу громадських об'єднань. В 1921-1922 роках комуністична партія зштовхується з ідеєю створення особливої жіночої організації або навіть жіночої партії. На початку ХХ сторіччя існували численні об'єднання жінок. Однак, коли Відділ по роботі серед жінок ЦК партії став одержувати відомості про поширення жіночого руху, створенням у губерніях жіночих рад, «бюро й трійок», така самодіяльність комуністичною партією оголошена як неприпустима. У зведеннях інформаційного відділу ОДПУ за 1926 рік цитувалися листи демобілізованих червоноармійців, у яких мова йшла про необхідність створення особливого Червоноармійського союзу [4.292, с.56].

Подібні ідеї викликалися першими негативними наслідками введення НЕПу (безробіттям, особливо серед жінок і молоді, посиленням соціальної диференціації в селі, дефіцитами товарів). Вони об'єктивно вели до створення

організацій з яскраво вираженою функцією захисту економічних, соціальних і правових інтересів людей. Саме така, традиційна для демократичних країн, направленість суспільних об'єднань і викликала найбільші побоювання влади, що призведе в підсумку до створення численних заборонних механізмів в громадській сфері. Надалі захист правових і економічних інтересів громадян громадськими організаціями забороняється законодавчим порядком.

Із прийняттям у 1922 році першого юридичного документу про товариства й спілки зросла кількість нелегалізованих організацій. Обов'язкова умова припустимої суспільної діяльності – дотримання Радянської Конституції й законів перестає бути єдиним. Набагато більше значення для громадських організацій набули вимоги політичної благонадійності й ідеологічної витриманості в роботі, що стало закономірним наслідком політики здійснення політичного й ідеологічного контролю в країні.

На початку 1920-х років поширились факти відмови в реєстрації та подальшого закриття товариств, чії цілі дублювали завдання державних органів. З вказаної причини в 1923 році не затверджено статут «Товариства теоретичної й практичної педагогіки» через те, що його функції виконує Наркомат Просвіти. В 1925 році ліквідовано загальносоюзні товариства «Культурної змички» і «Орач знання». При цьому останнє прямо заявляло у своєму статуті, що «товариство «Орач знання» ставить за мету широке й планомірне сприяння РКП, профспілковим, державним, адміністративним і господарським, кооперативним і просвітнім органам у їхній роботі серед селянства в селі й серед робітників на фабриках і заводах». На думку Агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б), діяльність даного товариства є політично безглуздом, оскільки воно намагається замінити собою партію, профспілки й радянську владу в цілому.

Певна кількість заяв відхилялися «з формальних міркувань». Так, НКВС відмовлено в реєстрації «Польському науково-технічному товариству», «Товариству активних антимілітаристів імперіалістичної війни 1914-1917». Причиною відмови стали «неясно намічені цілі» [4.292, с. 62].

Не зовсім ясною залишилася доля організацій, розгляд справ яких відклався на початку 1920-х. До їх числа ввійшли, як діючі в УСРР, так і філії загальноросійських та міжнародних об'єднань: «Південне астрономічне товариство», «Товариство з вивчення дитячої дефективності й безпритульності та боротьбі з ними», «Російське антропологічне товариство», «Гурток друзів камерної музики», «Всеросійська асоціація винахідників», «Товариство сприяння євреям, що емігрують до Палестини», «Медико-біологічне товариство», «Товариство сприяння розвитку художньо-промислової культури», «Культурно-просвітнє перське товариство «Нашре-Моареф» та інші. Тривалий розгляд їхніх заяв і довгі очікування нічого не дали, і в офіційному порядку ці організації, не зареєстровані [7.449, с.9-10].

З усього цього випливає, що незважаючи на помірний лібералізм початку 1920-х років, одержання дозволу державних органів на заснування громадської організації в УСРР супроводжувалось певними труднощами. Дотримання формальних і політичних умов діяльності не завжди розумілося обома сторонами однаково. Виконання всіх обов'язкових вимог громадськими організаціями не гарантувало затвердження їх статутів. Навіть факт реєстрації в НКВС УСРР не гарантував громадські об'єднання від непередбачених санкцій з боку ЦК КП(б)У, ОДПУ, НКВС або інших державних установ.

Так, на обліку в таємному відділі ДПУ Київщини в 1922 році перебувало вісім громадських організацій. На початку 1923 року документи їх реєстрації анульовані. З них п'ять союзів і товариств. Зокрема: «Київське науково-технічне товариство», склад правління якого визнався ДПУ як непідконтрольний. Київське «Російське товариство мисливства» закрито внаслідок функціонуючого Київського губерньського «Товариства мисливців та рибалок». Київське трудове товариство м'ясників-заготівельників закрито як таке, що спрямоване на отримання постійного прибутку. Київське «Товариство м'ясників-торгівців», як таке, що є небажаним за своїм класовим характером. З такої ж «класової» причини припинена діяльність «Товариства

торговців Подільського району» та «Київського вегетаріанського товариства» [2.54, арк. 16].

Причиною відмови у реєстрації заснованого ще в 1909 році вегетаріанського товариства стали «політичні мотиви, унеможливаючи затвердження статуту», про що йшлося в листі київського ДПУ до НКВС УСРР від 11 жовтня 1922 року. Через що в офіційному порядку товариство так і не зареєстровано. В 1923 році воно опиниться в розісланому до губернських відділень ДПУ списку організацій створення чи діяльність яких слід зупинити [2.54, арк.17].

До того ж на обліку в ДПУ перебувало три діючих без офіційного дозволу товариства. «Земляцтво Південного Заходу Росії», «Лондонський комітет допомоги інтелігенції Росії» та «Всеросійське Товариство лікарів імені М. Пирогова». Особлива увага ДПУ приділялась одній з найстаріших, заснованій в 1881 році, лікарських організацій країни. На думку чекістів, вона могла слугувати як один з ключових об'єднувачих центрів «контрреволюційно» налаштованої інтелігенції України. Стосовно неї ДПУ УСРР видана спеціальна директива від 18 березня 1923 року за № 51632 про взяття в розробку даного медичного товариства, що не маючи дозволу Центру, встановлює зв'язок з цілим рядом міст. Одною з ключових причин слугував факт «скупченості антирадянських елементів, відверто контрреволюційному характері товариства, більшість членів якого є прихильниками партії конституційних демократів» [2.54, арк.18].

При цьому «контрреволюційна сутність» організації відзначена в доповідній записці на ім'я начальника ДПУ Ф. Дзержинського, головного радянського лікаря М. Семашка стосовно поведінки її членів на Всеросійському з'їзді лікарів у травні 1922 року. В ній члени «Товариства імені М. Пирогова» характеризуються прихильниками не тільки кадетів, а й меншовиків та есерів. Виступаючи за збереження Земської та Страхової медицини вони йдуть, мовляв проти радянської медицини, ретранслюючи

погляди антирадянських політичних сил – кадетів, меншовиків, есерів [3.234, с. 366-367].

З цих причин найбільш активних діячів Товариства в 1922 році вислано із країни або відправлено в заслання до Середньої Азії, чи Сибіру. 8 червня 1922 року Політбюро РКП(б) розпорядилося про негайні арешти серед лікарів. 22 червня на ім'я заступника голови ДПУ І. Уншлихта покладено обов'язок розбити список лікарів на три групи: 1. Для арешту та негайного заслання. 2. Для арешту та проведення слідства щодо розповсюдження нелегальної літератури. 3. Для арешту та заслання з наданням тижневого терміну урегулювання власних справ. Реалізуючи отримані директивні розпорядження Таємним відділом ДПУ УСРР надіслана вказівка регіональним осередкам забезпечити оперативно-агентурну розробку Товариства імені М. Пирогова, встановити керівних осіб, канали отримання та друку часопису Товариства «Громадський лікар», джерела фінансування. Як витікає зі звіту ДПУ УСРР за 1922 рік, основна робота по Товариству розпочалася з червня. У цей же час з ряду контрольованих чекістами адрес надійшли грошові повідомлення на ім'я керівників Українських відділень Товариства, переважно з Москви та Петрограда. За думкою чекістів, кошти направлялись на налагодження друку антирадянської продукції в Одесі, Харкові та інших місцях. Як свідчили згодом на допитах члени Товариства, грошові перекази надсилалися на допомогу в боротьбі з наслідками голоду 1921-22 років [3.234, с. 369].

Внаслідок каральних дій восени 1922 року заарештовано та згодом вислано з країни таких провідних спеціалістів, членів «Товариства імені М. Пирогова» як професори Новоросійського університету міста Одеса Б. Бабкін, Д. Крилов. Борису Бабкіну висунуто звинувачення в «занадто тісному» співробітництві з Американською адміністрацією допомоги (АРА) в період голоду. Загалом звинувачення зводилось до такого: «Активний противник радянської влади...Працює в АРА, де є крупною величиною...» [3.234, с.370].

Члена Харківського Пироговського товариства, співробітника місії Ф. Нансена з допомоги голодуючим Льва Когана заарештовано в липні 1922 року. Причиною арешту став виступ на травневому II Всеросійському з'їзді лікарів, куди його обрано як депутата від Харкова. Доповідь Л. Когана про незадовільний стан подолання наслідків голоду визнана владою як: «Антирадянська агітація, розрахована на підрив довіри до радянської влади в момент зовнішніх труднощів, та винесення контрреволюційної резолюції проти політики радянської влади в галузі охорони здоров'я». Восени 1922 року лікаря вислано до Киргизстану [3.234, с.370].

Ще одного представника Пироговського товариства з Харкова В. Рожановського вислано до Оренбурга з формулюванням «активний та небезпечний контрреволюціонер». Члена Київського осередку Товариства, засновника Київської безкоштовної хірургічної лікарні, голови Київської благодійної єврейської спілки Г. Биховського затримано та внесено ДПУ в список «неблагонадійних лікарів» як «колишнього меншовика» [3.234, с. 371].

Оперативно проведені репресивно-каральні дії дозволили ДПУ УСРР наприкінці 1922 року рапортувати про повне знищення «антирадянського» «Товариства лікарів імені М. Пирогова» в Україні. А також взяття під контроль «контрреволюційних» настроїв представників інтелігенції, об'єднаних у спілки, товариства та організації. Загалом питання контролю настроїв інтелігенції в 1920-х роках було одним з пріоритетних для більшовиків.

Провідне місце в системі адміністративного нагляду за діяльністю громадських організацій займав негласний контроль ДПУ за ними, особливо серед інтелігенції. Вже влітку 1922 року на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) ухвалюється постанова стосовно боротьби з антирадянськими угрупованнями серед інтелігенції. При цьому однією з причин відмови у реєстрації подібним товариствам виступає також соціальний склад їх засновників. Формулювання «Внаслідок наявності компрометуючих матеріалів на засновників товариства відмовити в реєстрації» є типовим для 1922-1924 років. До них додавалось

традиційна «антирадянщина». Через велику кількість меншовиків у числі засновників у жовтні 1922 року відмовлено в реєстрації загальноросійського «Комітету по увінченню пам'яті Г. Плеханова». Філію цієї організації в Україні планувалося відкрити в Одесі та Харкові, надалі поширити діяльність на інші місця [2.112, арк. 31-32].

Окрім відкритих засобів контролю – погоджування дати з'їздів, дозвіл на реєстрацію нових товариств тільки з дозволу ОДПУ, передбачено постійний негласний нагляд за організаторами та керівниками об'єднань, які викликали в більшовиків недовіру, чи підпадали під найменше підозріння в культивуванні «антирадянських настроїв».

Розсекречені нині архівно-кримінальні справи дають змогу дослідникам ознайомитись з службовою документацією НК-ДПУ-ОДПУ. Чисельні звіти з агентурної роботи в «антирадянському середовищі» показують наскільки всеосяжним, тотальним став контроль спецслужб над настроями населення вже на початку становлення радянської України [2.112, арк.27-29]. За аналогією з представниками опозиційних партій керівництво громадських організацій, ініціаторами заснування яких виступали не компартійні керівники, знаходилося під постійним контролем чекістів. Перевірялось їх листування, через агентури надходили дані про їх політичні погляди та настрої. Втім, на відміну від політичних партій, які фактично з 1921 року опинилися поза можливістю вести легальну діяльність шляхом офіційної реєстрації, з громадськими об'єднаннями ситуація відрізнялась тим, що влада надала юридичного дозволу на їх реєстрацію. Тому більшовики, користуючись статтями Карного кодексу 1922 року про відповідальність за «антирадянські злочини», знаходили підстави для закриття незручних для них товариств.

Справа доходила до того, що внутрішня агентура ДПУ навмисно провокувала антирадянські висловлювання на зібраннях, намагалася внести в резолюції зборів такі пункти, що давали підстави для закриття організації. Так, в квітні 1922 року на зібранні Лубенського осередку Товариства «Просвіта» чотирьох членів (серед яких один входив до складу президії) організації,

раніше завербованих як агентура ДПУ, намагалися включити до резолюції пункт про «категоричну відмову «Просвіти» від пропаганди ідей соціалізму, шляхом участі в створенні «ленінських кімнат» та веденню подальшої роботи в руслі боротьби з великодержавним російським шовінізмом, створення національної Української держави» [2.178, арк. 30].

Незважаючи на те, що до остаточного варіанту резолюції даний пункт не потрапив, губернське відділення ДПУ Полтавщини охарактеризувало діяльність об'єднання як «націоналістичну, антирадянську, петлюрівську, що вимагає негайного припинення реєстрації Товариства» [2.178, арк.31]. Подібні провокації чекістська агентура влаштовувала по відношенню і до інших громадських організацій Одеси, Києва, Черкас та інших міст України.

Стосовно «Просвіти» варто зазначити, що в 1920-1921 роках радянська влада розраховувала на її використання для поширення серед українського населення власної пропаганди. Сприяв цьому певний авторитет та розгалужена структура Товариства. Згідно з даними дослідниці діяльності «Просвіти» в першій половині ХХ сторіччя Л. Бадєєвої, на серпень 1920 року в Полтавській губернії нараховувалося 918 «Просвіт», у Харківській – близько 600, у Чернігівській губернії – 107. Це свідчило про те, що просвітянський рух знаходив серед населення підтримку. Найбільший відгук товариство отримало в Полтавській губернії та на Черкащині. Але і в Харківській та Чернігівській губерніях просвітянський рух набув значного поширення та розвитку. У цей період «Просвіти» перетворилися у своєрідні школи освіти та виховання українців. Втім, вже в 1922 році відбувається поступове злиття осередків Товариства з підрозділами Головополітосвіти, що призведе до її фактичної ліквідації [7.415, с. 7-8].

Починаючи з 1923 року в Україні створювалися професійні спілки, об'єднуючи представників інтелігенції в різних галузях господарства, інших суспільних сфер. Секції, об'єднуючі інженерно-технічну інтелігенцію, виникали в харківському, київському відділеннях професійних спілок. Але профспілки інтелігенції не могли у повній мірі відповідати інтересам

комуністичної партії, оскільки в їхніх лавах перебувало багато осіб, які критично ставилися до радянського режиму. Тому у жовтні 1927 року створюється Всесоюзна асоціація працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР (ВАРНІТСО). В Україні засновується її регіональний осередок УТОРНІТСО. Провідним завданням новоствореної структури стала боротьба з аполітичністю в рядах інтелігенції. Зрештою вона поглинула, або встановила контроль практично за всіма організаціями радянської інтелігенції [9.538, с.164].

Слід зазначити, що громадські організації української інтелігенції, на відміну від більшовицьких громадських об'єднань, принципово по-іншому ставилися до формування та засад своєї діяльності. Об'єднані за фаховими чи науковими інтересами, прагнучи до активної і різноманітної громадської діяльності, вони менш за все переймалися соціальним чи національним складом своїх членів. Якщо на боці пролетарських організацій стояла держава зі всією своєю організаційно-репресивною системою, то громадські об'єднання української інтелігенції опинилися в ізоляції, на самоті зі всіма своїми нагальними проблемами. По суті, держава розцінювала їх як «чужий елемент», очікуючи від них саморозпуску чи, в кращому випадку, тісної співпраці з радянською владою. До середини 1920-х років в Україні діяв цілий ряд об'єднань творчої інтелігенції: літераторів, художників, зодчих, музикантів. Філії цих організацій працювала майже по всій території радянської України. При всій різноманітності естетичних завдань і рівнів творчої майстерності їхніх членів, їх діяльність пильно контролювалася КП(б)У.

Згодом робота окреслених товариств отримала оцінку в постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року «Про українські художні угруповання». Критика партією націоналістичних ухилів об'єднань творчої інтелігенції була одним із перших тривожних сигналів. У резолюції ЦК ВКП(б) від 18 червня 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури» зазначалося, що партія за умов диктатури пролетаріату буде підтримувати саме

пролетарську літературу, керувати нею, знищуючи при цьому ідейно чужі літературні течії. Невдовзі зникли або припинили свою роботу Науково-педагогічне товариство, Харківське наукове товариство, товариство Нестора-Літописця, Всеукраїнська асоціація сходознавців, десятки наукових товариств у Дніпропетровську, Одесі, Херсоні, Кам'янець-Подільському, Луганську, Полтаві тощо. Багато із них засновано ще до революції, мали славу історію і традиції культурно-просвітницької діяльності, але всі вони виявились непотрібні радянській владі [7.449, с.11].

Водночас активно рекламувалась в засобах масової інформації та всіляко організаційно підтримувались органами влади організації комуністичного та військового спрямування. В Україні вже в середині 1920-х років вони об'єднували 1000000 членів. Так, газета «Комуніст» від 18 квітня 1925 року практично весь номер присвячує діяльності громадських організацій України [10.2.607]. Публікації, в яких діяльність громадських об'єднань подається в контексті «Нової країни СРСР – неподільного братерського союзу рівноправних народів з буйним розквітом національних культур, надалі зміцнюваним громадськими союзами цих народів», подаються поруч з числовими показниками. Природно, що найбільше чисельне зростання демонструє «Український відділ Міжнародної Організації Допомоги революціонерам» (МОДР), «Товариство Допомоги Жертвам Інтервенції», «Товариства Авіації та Повітроплавства» (ТАПУК).

До складу «Товариства Авіації та Повітроплавства» на 1 квітня 1924 року входило 2.496.620 членів, зорганізованих у 6.699 осередків по всіх регіонах УСРР. Достатньо міцною була матеріально-технічна база Товариства – 959 авіакутків, 445 бібліотек, видавалась 21 газета. З 1 квітня 1923 по 1 квітня 1925 року лектори ТАПУК прочитали 13.798 лекцій та доповідей на теми авіації та її значення. Добровільних внесків Товариством з 1 квітня 1923 року по 1 жовтня 1924 року зібрано 1.050.000 крб., з 1 жовтня 1924 по 1 квітня 1925 року – 250.000 крб [10.2.607].

МОДР на 1 травня 1924 року по Україні нараховував 7387 осередків, з 1003484 членами. Протягом двох місяців, від 1 березня до 1 травня її лави збільшились на 114906 чоловік, а кількість осередків на 129. В регіональному розрізі ситуація кількісної трансформації МОДР виглядала наступним чином:

Таблиця 2. (Зміни кількісного складу МОДР по регіонах УСРР за березень-травень 1924 року) [10.2.612, 1924.04.26].

Губернії	На 1 березня 1924 року		На 1 травня 1924 року	
	Кількість членів	Кількість осередків	Кількість членів	Кількість осередків
Волинь	20.000	-	20.000	-
Донеччина	129.026	1.018	133.000	1.018
Катеринославщина	218.112	1.043	218.112	1.043
Київщина	170.000	2.734	170.000	2.734
Одещина	134.650	2.755	135.000	2.755
Поділля	50.000	280	59.207	409
Полтавщина	85.123	387	85.123	387
Харківщина	149.370	845	149.370	845
Чернігівщина	16.448	261	16.448	261
АМССР	15.849	155	17.224	155
Разом	988.578	7.258	1.003.48	7.387

Переломними для діяльності громадських об'єднань України стали 1928-1930 роки. Разом зі згоранням НЕПу, ліквідацією альтернативних політичних партій влада знищує залишки свободи в суспільній сфері. В зв'язку з прийняттям у 1928 році нового закону про товариства та союзи оголошувалась перереєстрація діючих громадських організацій. В січня 1929

року рішенням агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У закриваються 18 громадських об'єднань. Серед них «Ліга допомоги трудящим Німеччини та їх дітям», «Товариство інтернаціоналістів», «Товариство взаємодопомоги політичним емігрантам», «Російсько-палестинське товариство», «Товариство заохочень художників» та інші. Не останню роль в їх ліквідації зіграла позиція контролюючих загальносоюзних органів, директиви яких підлягали негайному виконанню українськими владними структурами.

23 січня 1929 року за підписом наркома внутрішніх справ СРСР В. Толмачева до ЦК ВКП(б) надсилається довідка про роботу його відомства з реєстрації та нагляду за громадськими організаціями за період з 1922 по 1929 роки. Подальшу перспективу їх діяльності НКВС вбачав в передачі функцій надгляду іншим наркоматам, контроль покласти на громадськість, міські Ради. На основі даної довідки агітаційно-пропагандистський відділ ЦК ВКП(б) направляє до організаційного бюро доповідну записку «Про стан мережі добровільних товариств». Згідно з нею, в країні існувало кілька сотень різноманітних громадських об'єднань. 200 з них мали загальносоюзний характер дії. Вкрай низько оцінювалась робота адміністративних та інших контролюючих органів за роботою товариств та спілок, наслідком чого стала повна відсутність даних про соціальний та партійний склад низки товариств, участь в їх роботі «антирадянського елемента», осіб, позбавлених виборчих прав. Констатовалась відсутність чіткого уявлення про термінологію «добровільного товариства», неможливість їх класифікації [7.450, с.13].

На підставі цього 27 травня 1929 року Організаційне бюро ЦК ВКП(б) визнає стан справ у сфері діяльності громадських об'єднань як незадовільний. В прийнятій постанові як першочергове завдання, намічається різке скорочення кількості громадських організацій. Головним інструментом для здійснення окресленого завдання стає перереєстрація. Оргбюро визнає необхідність посилення партійного впливу, особливо в наукових та літературних товариствах, поклавши фактичну відповідальність за роботу

товариств на членів партії. Зовнішній контроль за їх діяльністю розподіляється між Головнаукою, Головмистецтвом, наркоматами охорони здоров'я, землеробств, соціального забезпечення, профспілки. При реєстрації вимагалось в обов'язковому порядку враховувати їх доцільність з точки зору завдань розбудови соціалістичного будівництва [4.292, с.87-88].

У цьому зв'язку зазначемо, що величезної шкоди діяльності громадських організацій завдала «Шахтинська справа» 1928 року, та кампанія подальшої боротьби зі шкідництвом. Особливо постраждали при цьому наукові товариства. Однією з перших ліквідовано Всеросійську асоціацію інженерів. Під час її знищення в грудні 1927 – березні 1928 років, органи ОДПУ УСРР затримали 73 представників технічної інтелігенції, працюючих на підприємствах Донбасу та Харкова. Слідчі вважали, що вони керувались в шкідницькій діяльності вказівками емігрантських «Об'єднання колишніх гірничо-промисловців Півдня Росії», на чолі з мешкаючим в Парижі Б. Соколовим, а також «Польського об'єднання колишніх директорів та власників гірничо-промислових підприємств Донбасу». Вказані об'єднання, використовуючи «останній оплот буржуазної інженерії, шкідництва, псевдонауковості» Всеросійську асоціацію інженерів, створили на Донбасі та Харкові шкідницькі групи, що виступили як «активні пособники шкідництва» [3.234, с. 297-298].

В липні 1929 року в НКВС відбулась міжвідомча нарада з питання практичної реалізації поставлених партією завдань. Необхідність рішучих дій щодо громадських організацій пояснювалась посиленням класової боротьби, діяльністю антирадянських елементів, які знайшли притулок в товариствах та спілках, в зв'язку з «Шахтинським» та іншими процесами. Підсумком наради стало рішення про поновлення перереєстрації громадських організацій, про що йдеться в таємній інструкції НКВС за № 236/9с від 13 липня 1929 року. Цей документ став сигналом для початку масштабної «чистки», підсумком якої стало різке скорочення числа громадських організацій [3.234, с. 299].

Для здійснення ліквідаційних заходів залучались зазначені в постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) від 27 травня 1929 року народні комісаріати, відомства, установи на чолі з ОДПУ. При їх активній роботі протягом серпня-грудня 1929 року до НКВС надходили списки товариств та союзів, з висновками відповідальних відомств про їх подальшу ліквідацію, злиття, або подальше обстеження. ОДПУ надсилає до НКВС УСРР «Довідку на існуючі добровільні товариства, що або складаються з реакційного елемента, або за своїм завданням аналогічні ряду інших товариств». В списку значилось 51 товариство, 25 з яких ОДПУ запропонувало ліквідувати. Серед них «Фізико-терапевтичне товариство», «Товариство підвищення врожайності «Спартак», «Товариство з дослідження Криму», «Всеросійське географічне товариство», «Союз революційних драматургів», «Об'єднання художників-реалістів» та інші [3.234, с.301].

В подальшому свої списки роблять профільні відомства. Так, Головне управління наукою СРСР ухвалює перелік 28 товариств, потребуючих додаткової перевірки. 10 з них підлягатимуть ліквідації. Наркомат охорони здоров'я СРСР надіслав для перевірки список з 14 медичних організацій, наркомат освіти – 23 організації (10 з яких ліквідовано) [3.234, с.301].

Внаслідок проведених «чисток» на кінець 1929 року кількість діючих всеукраїнських та загальносоюзних громадських організацій скоротилось приблизно до 100. Більшість з них влада ліквідує на протязі 1930-1932 років. До їх списку потраплять вільно діючі в 1920-ті роки асоціації поетів та митців. З величезної кількості громадських організацій періоду становлення тоталітарного суспільства, в першій половині 1930-х років залишиться менш ніж два десятки товариств, тепер уже повністю підконтрольних владно-партійним структурам.

Таким чином, нова економічна політика першої половини 1920-х років викликала пожвавлення громадянської активності в Україні, поширенням сфер діяльності поза державних інститутів та створенням великої кількості нових

громадських об'єднань. Протягом 1920-х років створюється широко розгалужена сітка суспільних організацій. Вона складається як з товариств, що виникли до 1917 року, в роки громадянської війни, та безпосередньо в 1920-ті роки. Організації діяли в різноманітних галузях, зокрема таких, як наука, культура, медицина, освіта, мистецтво, спорт та інші. В другій половині 1920-х років їх загальна кількість перевищувала тисячу.

Проте, незважаючи на ліберальні зміни часів НЕПу, громадські організації поставлені перед необхідністю функціонування та розвитку в умовах раннього тоталітаризму. Формування партійно-державного режиму передбачало знищення політичного та суспільного плюралізму, завдяки чому генеза суспільної діяльності та громадських об'єднань на протязі досліджуваного періоду відбувалась в напрямку створення типових організацій. Чисельні категорії та форми товариств у підсумку об'єднувались в «товариства та спілки, які не переслідували мети отримання прибутку». Наприкінці 1920-х років напрямки суспільної діяльності послідовно звужувались у бік політизації та уніфікації її діяльності.

Юридичні зміни в законодавстві стосовно громадських об'єднань наприкінці 1920-х років звели функції громадських структур фактично до єдиної мети – сприяння роботі державних установ. Практично повна відсутність правового статусу призвела до необмеженої влади державних структур над недержавними громадськими об'єднаннями, через що трансформуються всі питання, раніше пов'язані з усвідомленням ролі та місця громадських організацій в суспільній діяльності. Так сформувалися типові радянські організації, перетворені на форми соціальної мобілізації населення на виконання політико-ідеологічних завдань.

5.3. Порядок функціонування та етапи припинення діяльності національних організацій радянської України в 1920-х роках

Аналіз етнічних процесів в Україні середини 1920-х років показує, що при всій політизованості та ідеологізації державної національної політики в процесі її реалізації досягнуті деякі позитивні результати в забезпеченні інтересів національних груп. Відповідно до рішень X (1921 рік) та XII (1923 рік) з'їздів РКП(б) національна політика в Україні проводилась по двох основних напрямках – українізація та ставлення до національних меншин. Підставою цьому слугував поліетнічний характер УСРР. За даними перепису 1926 року в республіці мешкало 23218 тис. українців, 2667 тис. росіян, 1574 тис. євреїв, 476 тис. поляків, 393 тис. німців та представники інших національностей. Для відображення їх інтересів органи влади надавали можливості для створення їх представниками громадських об'єднань та організацій. Чисельність в різні періоди 1920-х років їх змінювалась, демонструючи загальні тенденції скорочення кількості громадських товариств УСРР років раннього тоталітаризму.

За звітом НКВС СРСР за 1929 рік, на території радянської України в окреслене десятиріччя діяло тільки 18 національних товариств, що мали статус всесоюзних. Серед них найвпливовіші: Всеросійська єврейська організація «Гехолуц», Єврейський громадський комітет зі здійснення допомоги постраждалим від погромів, Єврейський професійний союз швейних працівників «Голка», Єврейське колонізаційне товариство, Комітет надання допомоги бідним євреям, Всесоюзне товариство бессарабців «Геть руки румунських загарбників від Бессарабії», Польське культурно-просвітницьке товариство «Труд», Союз корейців на території СРСР, Менонітське сільськогосподарське товариство, Всеросійський союз циганів та інші. Одночасно на початку та в середині 1920-х років в УСРР функціонувало до 100 регіональних та містечкових національних громадських об'єднань. Дані об'єднання групувались не тільки за національною ознакою, а й за партійною

та національно-професійною (Вірменське товариство хлібопекарів міста Одеси, Єврейське кооперативне об'єднання ювелірів «Авангард» міста Полтави та інші). До Одеського союзу «Голка» входила майже половина складу ЄКП «Поалей-Ціон» на протязі 1920-1921 років. За даними діаграми професійного складу партії ЄКП в листопаді 1920 року з 108 членів партії 49,8% перебувала в лавах даного об'єднання, в серпні 1921 року цифра становила 49,9 % [2.157, арк.13].

Для реалізації державної етнічної політики створювалась система спеціалізованих адміністративних, радянських, навчальних та інших установ. Так, досить активно діяв Відділ національних меншин НКВС, Рада національних меншин Наркомату освіти, Центральна Комісія по справам національних меншин, Підвідділ національних меншин Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, Бюро у справах національних меншин ЦВК Молдавської АСРР.

Як зазначає в своїй дисертаційній роботі миколаївська дослідниця О. Мягка, серед інтеграційних пріоритетів особлива увага влади приділялась створенню Інтернаціональних клубів, які об'єднували всі або декілька національних меншин. В першу чергу це стосувалося міст і селищ, де колонії нацменшин були незначні і внаслідок відсутності достатньо сильних партпрацівників певної національності, керівництво окремим клубом не могло бути поставлено належно [7.440, с. 69].

У жовтні 1924 року ЦКНМ видано циркуляр «Про клубну роботу серед національних меншин». Основні його положення: 1) при кожному клубі, де є члени з нацменшин, організувати при наявності не менше 10 людей тієї чи іншої національності куточок, при наявності кількості не менше 10 % загальної кількості членів клубу, секцію відповідного нацмену; 2) надавати всебічну підтримку членам клубу в організації на рідній мові гуртків, лекцій, бесід, хорів, сценічних постановок і т.д.; 3) відкривати лікпункти, школи малограмотних, політшколи рідною мовою і гуртки для заняття рідною мовою. 4) при клубній бібліотеці і читальні створити відділ відповідної

нацмен літератури, а також виписати відповідні педагогічні видання (газети, журнали і т. ін.) на рідній мові нацменшин в районі діяльності клубу; 5) підібрати в клуб політосвіти робітників, які володіють відповідними мовами нацмену, виділяючи їм необхідну кількість штатних місць; 6) для участі у керівництві роботою клубу обов'язково вводити представника клубної нацменівської секції в правління клубу як члена; 7) декорувати клуб написами, гаслами, плакатами на мові нацменшин [2.114, арк. 24-25].

В січні 1924 року в Одесі організовано Інтернаціональний клуб імені Карла Маркса, проте робота в ньому почалася лише з березня [2.111, арк. 7].. Станом на 1926 рік Інтернаціональний клуб налічував 1550 членів та обслуговував 12 національностей: вірмен – 229 чоловік, болгар – 204, угорців – 29, латишів – 104, литовців – 87, молдаван – 192, німців – 270, поляків – 316, італійців – 5, татар – 69, греків – 20, південно-словенців – 25. Правління клубу складалося із 15 чоловік. Замість загальних зборів, які практикувалися в інших клубах, в Інтернаціональному один раз на квартал збиралися комісії на пленуми. Але звітні збори членів клубу проводилися по секціях. Правління вирішувало питання взаємовідносин між секціями, господарські, культурно-освітні питання, затверджувало протоколи різних комісій і секцій і т. ін. Кожна секція мала свої гуртки: драматичний, політичний, гурток з ліквідації неписьменності. Окрім того, були загальноклубні гуртки: хоровий, драматичний [2.111, арк. 62].

Найстарішим польським клубом Південного регіону по праву можна назвати польський робітничий клуб Одеси, який бере початок від «Дому Польського», заснованого на початку ХХ ст. В 1922 році при ньому діяла школа грамоти, драматичний гурток та щодня демонстрували фільми [8.585, с. 76]. В кінотеатрі демонстрували фільми польською мовою, тому він мав велику популярність серед місцевих мешканців. Кінотеатр приносив прибуток, що давало змогу покривати недостатнє фінансування. Частина прибутків від польського кінотеатру в 1921 – 1922 років систематично направляли в комісію для збору коштів голодуючим Поволжя [7.440, с. 76-77].

Однак у січні 1923 року внаслідок перевірки, проведеної органами внутрішніх справ на прохання працівників відділу політичної освіти губпарткому КП(б)У, виявлені факти фінансових зловживань у цій установі культури. Це призвело до зняття з посади усіх працівників польського робітничого клубу і порушення проти них кримінальних справ. Пізніше керівника а також кількох співробітників цього закладу засудили на різні терміни тюремного ув'язнення. Працівників клубу, що залишилися на волі, також покарали, але вже в адміністративному порядку. За розпорядженням завідувача відділу політичної освіти губпарткому КП(б)У польський робітничий клуб був тимчасово закритий, «внаслідок зловживань, що мали в ньому місце» [7.440, с. 79].

Польський робітничий клуб імені Фелікса Кона в місті Херсоні відкрито в 1922 році. Уся робота в клубі поділялася на масову та гурткову. Для проведення масової роботи передбачалося організувати доповіді, лекції, політичні (показові) суди, випускати стінні газети, а також екскурсії (поїздки в Цареводар, Киселівку). Поступово робота клубу погіршилася. У 1927 році на засіданні секції народної освіти Херсонської міської ради обговорювалося питання проведеного обстеження польського клубу. З матеріалів обстеження дізнаємося, що робота в клубі проводилася польською мовою, крім двох гуртків – драматичного (10 членів) та хорového (24 члени), де були росіяни та українці, тому «іноді співали пісні на російській мові». Крім цих двох гуртків, ніяких інших не було. Діяла книгозбірня, загальна кількість книжок – 800, з яких 100 польською мовою. Читачів – 33 чоловіки, видача на день по 3-4 книжки. Книгозбірня передплачувала журнал «Огонёк» та польські часописи. Масова робота проводилася слабо, лише 2 рази організовано вечори «запитань та відповідей». З 5-ти чоловік правління клубу працював лише голова. Членів клубу – 45 чол., членські внески деякими з них не вносилися протягом 6-10 місяців. Відвідуваність клубу була дуже низька, особливо молоддю, лише старші люди ходили до нього за старою традицією [7.440, с. 89-90].

Тому на засіданнях ставилось питання про закриття клубу, адже він зовсім не охоплював роботу серед молоді через те, що остання не знала і не цікавилася польською мовою, а також через обмеженість у грошових коштах. Пропонувалося частину останніх передати клубу ім. Ворошилова (на Військовому) та клубу ім. Рикова (на Забалці), більш-менш компактно працювало польське населення. У процесі обговорення ухвалили вважати за доцільне далі існування Польського клубу та поживлення його роботи [7.440, с.91].

На заводі імені А. Марті міста Миколаєва створено Польський робітничий клуб імені тов. Ю. Мархлевського. Втім, великою популярністю він не користувався. Незважаючи на кількість в 130 членів, на загальні збори збиралося лише по 20-30 осіб. В клубі відсутні належні меблі. Протягом грудня-лютого 1926 року не вдавалося провести партійні збори, на які приходило лише 4 особи [4.323, с. 24-25].

Аналізуючи ставлення радянської влади до польських організацій України, слід відзначити його двоякий характер. Вбачаючи в новоствореній Польській державі на чолі з Й. Пілсудським одну з найбільш ворожих країн, що відобразилось у польсько-радянській війні 1920 року, органи НК-ДПУ-ОДПУ як першочергову виокремлювали роботу з польськими нелегальними організаціями. У другій половині 1920 року польські нелегальні організації виявлені в Києві, Харкові, Одесі, на Волині. Як найбільш серйозний успіх, оголошувалось розкриття Київського осередку Польської організації військових. Згідно з чекістським звітом у березні 1920 року в Подільській губернії затримано громадянина Покотинського, який є активним членом місцевої Польської організації, яка нараховувала 8 осіб. Розслідування встановило, що головний центр знаходиться в Києві. В результаті проведених оперативно-розшукових заходів в липні 1920 року в Києві затримано 200 осіб, підозрюваних в участі в Польській організації військових, 20 з них визнано як «активних учасників польського антирадянського руху», після чого арешти прокотилися по всій радянській Україні. В Харкові заарештовано 11 членів

Польської організації, у Волинській губернії – 80 осіб (35 з них визнано активістами), в Одесі, за даними ВУНК, Польська організація нараховувала до 100 осіб, більшість з яких позбавлено волі [2.56, арк. 20-21].

При цьому радянська влада, позиціонуючи себе як «інтернаціональна» ініціювала створення польських товариств, проголошуючи комуністичні гасла. Саме вони стають базовими в подальшому організаційному становленні та розвитку польських громадських об'єднань в УСРР.

У 1923 році при агітаційному відділі ЦК КП(б)У створюється Польське бюро комуністів, завданням якого було проведення організаційно-просвітницької діяльності в місцях компактного мешкання польської громади з метою їх ефективного залучення до розбудови радянського комуністичного суспільства [2.86, арк.5].

Втім, робота Бюро на місцях зазнавала певних труднощів. Одним з показових прикладів стала діяльність заснованого в 1924 році Польського бюро міста Миколаєва. Згідно з статистичними даними, на 1 березня 1924 року в Миколаєві проживало 1800 поляків. Найбільше їх працювало на заводах А. Марті та виробництва скла. Комуністів-поляків та кандидатів налічується 100 осіб, комсомольців 72 особи [2.86, арк.43]. Координувати роботу з ними повинно було Польське бюро Миколаївського окружного партійного комітету КП(б)У. З 15 травня 1925 року по 1 січня 1926 року проводилося 8 засідань Бюро, на яких було розглянуто 28 питань, влітку 1925 року пройшла міська конференція польських робітників, на якій були присутні 56 делегатів [2.86, арк.44].

Перед Польським бюро ставилися різноманітні завдання щодо залучення польського населення до «будівництва соціалізму». Типовим прикладом був план роботи на січень-березень 1926 року. Серед основних заходів належало: завести облік тих, хто володіє та не володіє польською мовою комуністів та комсомольців; взяти на облік безпартійних поляків; організувати з учнів польської школи в Миколаєві загін піонерів [2.87, арк. 40].

Втім, робота з польською молоддю зазнала невдачі. В піонерський загін з місцевої школи вдалося залучили лише 3 піонерів. За комсомольську агітацію відповідав Котович, втім до своєї роботи він ставився достатньо пасивно. На загальні комсомольські збори в грудні 1925 року прийшло лише 2 комсомольці [2.87, арк. 67].

Дещо краще складалася справа з формуванням системи навчальних закладів та бібліотек. В Миколаївській польській школі існувало 5 груп, в яких навчалось 85 учнів. Працювало 5 викладачів, щомісяця видавалася стінна газета. В листопаді 1925 року організована нова польська школа в селищі Щербані Вознесенського району. В січні 1926 року відкрита вечірня школа, до якої записалося 17 осіб, в ній вивчали польську мову та історію революційних рухів Польщі. При польському робочому клубі міста Миколаєва створена бібліотека на більш ніж 2000 томів польських книг. Кількість читачів 130 осіб [2.87, арк. 68].

Проголошуючи СРСР країною «перемігшого атеїзму», радянська влада зіштовхнулася з проблемою об'єднання національних меншин навколо релігійних громад. Стенографічні звіти конференцій КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, свідчать про «надзвичайну важливість в плані соціалістичної розбудови» неприпустимості релігійного впливу на національні товариства. Ця теза стає однією з центральних в роботі секцій на VII Конференції КП(б)У 1923 року, [2.36, арк.62, 67, 81-84], VIII Конференції 1924 року [2.37, арк.137-139], IX з'їзд КП(б)У 1925 року, відзначаючи «серйозні успіхи» в цьому напрямі, констатував про «залишки релігійного впливу в національних об'єднаннях» [2.38, арк.231,233, 302-305].

При цьому недостатньо враховувалося, що релігійність є національною ознакою, зокрема польського населення. Разом з тим, релігійне питання було центральним не тільки щодо польського населення, а й стосовно національних об'єднань інших громад України – німців, євреїв та інших. Намагання вирішити його «по-більшовицькі» прямо та безапеляційно натикалось на

активний спротив на місцях, що з врахуванням необхідності закріплення комуністичної влади на початку 1920-х років було вкрай небажано для більшовиків. Крім того, на офіційну релігійну політику здійснював вплив той фактор, що головним ворогом більшовиків на «релігійному фронті» вважалась найчисельніша та найвпливовіша серед віруючих православна церква. З іншими релігійними течіями більшовики в деяких випадках дозволяли собі йти на певні компроміси.

Зважаючи на це, радянською владою застосовувались різні методи антирелігійної боротьби серед національних громад, які відповідали регіональній специфіці. Так, атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римсько-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади. На Півдні України політика більшовиків по підриву авторитету римо-католицької церкви була більш наступальною, але і тут вона зустрічала певну протидію з боку віруючих. Зокрема, спроба створити антирелігійні гуртки при Польському клубі в Миколаєві закінчилась провалом. З жовтня 1925 року по 1 липня 1926 року тут прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії і три лекції про виникнення життя на землі професором Сапожниковим, які відвідали кілька десятків поляків [2.91, арк.20].

Зворотню реакцію серед представників національних об'єднань викликала войовнича атеїстична пропаганда, особливо в сільській місцевості. Вчителька польської школи села Щербані Секлюцька Антоніна прийшла на роботу в 1924 році. Школа кілька разів проходила перевірку окружної та районної інспекції народної освіти, котра наголошувала на високій якості роботи вчителя. Втім, з'ясувалося, що користуючись віддаленим положенням села, Секлюцька влаштовує в ньому католицькі богослужіння, хрестить новонароджених, підміняючи собою ксьондза. Свою релігійну агітацію

Секлюцька проводила також у віддалених від школи районах. В жовтні замість Секлюцької до села послана вчителька-комсомолка Голодова. Характерно, що на загальних зборах селян Секлюцька в своїй промові заявила, що її знімають не за викладацьку діяльність, а за релігійні погляди. Разом з тим підкреслила, що пора вже владі навчитися поважати не тільки своїх «червоних», а й інших осіб [2.91, арк. 21].

Навколо захисту костьолу від закриття згуртувалася польська община районного центру Криве Озеро. Її секретар Горбач разом з 23 особами провели в червні 1924 року збір коштів на утримання молитовного закладу. Особливою популярністю серед прихожан міста користувався ксьондз Лаврецький, який, проводячи служби, закликав до об'єднання поляків та католиків-українців навколо костьолу [2.91, арк. 24].

Польські священики в південноукраїнських регіонах щорічно (особливо на початку і в середині 1920-х років) створювали нові релігійні гуртки в основному за рахунок польської молоді, особливо дівчат. І це при тому, що співробітники відділів культів і польських секцій Одеського, Катеринославського, Запорізького та інших південноукраїнських округів у перші роки після закінчення громадянської війни під час антирелігійної пропаганди робили наголос на її проведенні саме серед молодих поляків, бо ця вікова категорія, на їхню думку, могла краще сприйняти ідеологію правлячої партії. Тому вище керівництво УСРР стурбоване малоефективними результатами такої роботи і в постановках політбюро ЦК КП(б)У неодноразово підкреслювалося, що місцевим співробітникам відділів культів і польських секцій треба підсилити антирелігійну агітацію. Більшовицькі керівники визнавали, що комсомольські осередки в польських селах південноукраїнських губерній надзвичайно слабкі і їхній вплив на мешканців незначний. Політбюро ЦК КП(б) У в 1920-ті роки у циркулярах, направлених у південні округи України, нерідко підкреслювало, що, незважаючи на непогані успіхи атеїстичної пропаганди серед польської молоді, на неї, як і раніше, має великий вплив католицьке духовенство.

Одними за наймасовіших національних організацій Соціалістичної Української республіки стали товариства, засновані німецькими колоністами. 21 квітня 1922 року Одеським губернським виконавчим комітетом реєструється «Союз громадян германської раси» («Деферод»). Метою новоствореного товариства висувались завдання господарського та культурного відродження німецького населення Одеської губернії та Одеси, подолання наслідків голоду 1921-1922 років. До лав організації входило 6000 членів, 95% з яких представляли сільське населення. Двоє з його засновників – В. Гельцварт та В. Фольмер займали посади представників Американської адміністрації допомоги голодуючим радянської Росії [9.486, с. 76].

Крім «Деферода» в південних областях України функціонував «Союз німців-колоністів». Якщо «Деферод» мав чітко окреслену національну орієнтацію, то «Союз» орієнтувався в першу чергу на католицьке населення краю. Обидва союзу організовувались без представників комуністичної партії, тому перед партійними органами влади ставилось завдання введення комуністів до складу їх керівництва. В негативному випадку організації повинні бути ліквідовані. В подальшому, запобігаючи бажанню німецьких колоністів організувати власне Всеукраїнське об'єднання, відділом національних меншин Одеського губвиконкому «Союз німців-колоністів» реорганізовано в сільськогосподарське товариство, а «Деферод» – в «Німецький культурний союз». В новоствореному культурному союзі не вдалося забезпечити партійний вплив, тому в 1924 році приймається рішення про його переформовування [10.1.563, с.92].

Разом з розповсюдженням державної кооперації в районах компактного мешкання німців УСРР колоністами створювались кооперативні організації й союзи. Одним з найвпливовіших став організований у менонітських поселеннях «Союз нащадків голландських вихідців на Україні». Товариство являло собою продовжувача заснованого в 1921 році «Союзу товариств і груп менонітів півдня Росії», діяло на протязі 1922-1926 років. Його робота охоплювала фактично всі менонітські колонії України (173 населених пункти),

мала 7 відділень: Хортицьке (Хортиця), Запорізьке (Шенвізе), Гальбштадське (Молочанськ), Гнанденфельдське (Вальдгейм), Заградівське (Тіге), Криворізьке (Мирополь), Донецьке (Мемрик). В період найбільшої активності, на початку 1925 року, до її лав входило 14511 господарств. За мету «Союзу» ставив як сільськогосподарську, так і промислову кооперацію, добродійну діяльність, сприяння в освіті, страхування. Товариству вдалося в 1924 році створити концесію «Голландія-Україна» з виділенням їй у Мелітопольській окрузі на 12 років 1200 дес. землі [9.517, с.190-191].

Помітні успіхи в питанні інтеграції менонітського населення, захисту його економічних, релігійних та інших інтересів викликало занепокоєння радянського керівництва. З початку 1924 року правління «Союзу» відчуває перші ознаки переслідування з боку влади. Кореспонденція організації піддавалась перлюстрації. В грудні 1924 року з ініціативи Катеринославського губвиконкому КП(б)У створена комісія з перевірки діяльності «Союзу». За результатами її роботи організація визнана «шкідливою куркульсько-націоналістичною», діяльність якої спрямована проти інтересів радянської влади. Внаслідок цього запропоновано ліквідувати це менонітське об'єднання. На думку представників влади, в діяльності «Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» вбачались позаекономічні ознаки. На підставі рішень політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1925 року, постанови Центрального бюро німецької секції при ЦК КП(б)У від 6 травня 1926 року та постанови РНК УСРР від 17 лютого 1926 року організацію ліквідовано. Після чого, на базі «Союзу нащадків голландських вихідців на Україні» утворено декілька сільськогосподарських, кредитних та молочно-скотарських кооперативних товариств [9.533, с. 92].

Створені на базі ліквідованого «Союзу» організації, сприяючи економічному відновленню колоній, намагалися продовжувати традиції менонітської кооперації і не суперечили притаманним менонітам поглядам на власність, не вимагаючи її усупільнення. Проте припинення діяльності «Союзу», що виступав в менонітському середовищі як стримуючий фактор

щодо соціальних антагонізмів і виникнення класової боротьби, значно прискорило процес роз'єднання менонітської спільноти. З ліквідацією кооперативного об'єднання серед менонітів посилились дезінтеграційні процеси й соціальне розшарування. Отож, зміни соціального складу менонітського населення відбувалися в бік зубожіння колоній.

Враховуючи той факт, що в першій половині 1920-х років на території УСРР мешкало приблизно 85% євреїв усього майбутнього СРСР, логічно є концентрація діяльності більшості існуючих єврейських громадських організацій саме в Україні. Більшовицький лідер В. Ленін визначив ідеї єврейської національної ідентичності такими, що суперечать інтересам єврейського пролетаріату. Для вирішення національних проблем при Бюро інтернаціональної пропаганди ЦК партії створювались відповідні відділи. У січні 1918 року єврейський відділ Бюро перетворено на Єврейський комісаріат на чолі з Ш. Діманштейном. Рішенням Комісаріату наприкінці 1919-початку 1920 років відбуваються реорганізації в мережі громадських об'єднань. Так, перетворення відбулись в молодіжних єврейських організаціях «Югентбунд» та ОЄСРП, ліві фракції яких створили «Югендфербанд». З «Югенд Поалей Ціон» виділився Єврейський комсомол (Євкомол), членам якого спеціальний циркулярний лист ЦК КПУ забороняв мати представників у радянських установах [4.343, с. 135].

Ліквідовувались єврейські організації, створені в період УНР. Практично цим питанням займались комісії з єврейських справ при губревкомах. Така ліквідаційна комісія у Харкові оголосила своєю метою очищення єврейського середовища від контрреволюційних та буржуазних залишків. Одним з них вважався клуб «Герцлія», заснований народною фракцією сіоністської партії «Цеірей Ціон».

Клубу інкриміновані намагання сприяти національному, а не класовому розвитку єврейських трудящих. Обмеження вимог при прийомі до клубу лише віком, а не соціальним станом, на думку членів ліквідкому підтверджувало буржуазний характер клубу. У листі ліквідкому до

Управління Харківського губревкому зазначалось, що клуб «Герцлія» перебуває під впливом сіоністської партії «Цейрей Ціон». На клуб автоматично були поширені обвинувачення «Цейрей Ціон» у співпраці з денікінцями, прихильності до англійського імперіалізму і т.п. Результатом цих обвинувачень стало закриття клубу «Герцлія» [4.343, с. 138].

Жорстко придушена каральними структурами більшовиків діяльність «Цейрей-Ціон». Згідно зі звітом Всеукраїнської НК за 1920 рік, фракція «Цейрей-Ціон» наприкінці 1919-початку 1920-го року широко розгорнула агітаційну та організаційну роботу. Вона полягала в організації гуртків молоді, проведенні культурно-просвітницької роботи, наданні допомоги бажаючим емігрувати до Палестини, зборі грошового фонду для новоствореного Палестинського національного банку. Фракцією регулярно проводяться зібрання, на яких виголошуються доповіді по різних питаннях (становище єврейських робітничих мас, заснування єврейських шкіл та т.п.). Особливо активна робота «Цейрей-Ціон» проводилась на Правобережній Україні, де агітація партії проходила в сприятливих умовах широкої підтримки єврейської громади. Також вона успішно збирала кошти для єврейської організації «Тарбут», яка у Києві відкрила клуб при синагозі «Ойгель-Йосиф» з бібліотекою книг на івриті. Були відкриті школи на Подолі, Євбазі і в центрі міста, вечірні курси івриту. Планувалось навіть заснувати єврейську учительську семінарію. Всього в Києві в 1920 року чисельність активних учасників «Цейрей Ціон» складала 80 осіб. Вони керували роботою осередків у Київській і частково Волинській, Чернігівській та Подільській губерніях [2.55, арк.28].

Для припинення діяльності організації чекісти вдалися до репресивних заходів. 4 травня 1920 року в синагозі «Морію» по вулиці Межигородській в Києві заарештовано нелегальний III Всеросійський з'їзд сіоністської народної фракції «Цейрей-Ціон» у складі 37 делегатів з різних населених пунктів України та Росії. З'їзд заарештовано на третій день роботи, внаслідок чого делегати не мали змоги ухвалити підсумкову резолюцію з обговорюваних

питань. Згідно з чекістською трактовкою «Фракція «Цейрей-Ціон» влаштувала Київський з'їзд конспіративно, оскільки не мали сподівань отримати легальний дозвіл, в силу своєї контрреволюційності». Отож, діяльність фракції фактично була зупинена [2.55, арк.29].

Репресії проти єврейських організацій носили суто політичний характер. Як правило обвинувачення висувались без наведення фактів та посилянь на відповідні законодавчі акти. Так, серед інших єврейських організацій, діяльність яких у 1920 році припинена постановами Харківського ліквідаційного комітету, значилось також товариство «Тарбут» (Культура), тісно пов'язане з забороненим «Цейрей-Ціон». Мотиваційним аргументом його закриття стало обвинувачення в пропаганді буржуазно-націоналістичних поглядів та сіонізмі, відображене в викладанні іврити.

Більшовицька політика щодо громадських єврейських організацій спрямовувалась не тільки на їх ліквідацію, а й передачу усєї національної політики у компетенцію державних структур. Тоталітарна система не допускала розмежування за національною ознакою або існування організацій, що мали б якісь джерела фінансування, крім державних. В рамках цієї політики під заборону підпало одне з найбільших єврейських об'єднань Союз єврейських трудящих мас (Сетмас). Статут його затверджено в червні 1919 року. Керівник Сетмасу Житник, який мусив тікати від армії Денікіна, що у серпні захопила Київ, в різних містах агітував євреїв брати участь у роботі його організації [4.322, с. 123-125].

Зростання популярності Сетмасу привернуло до нього увагу радянських установ, які сподівались використати цю спілку для проникнення більшовицьких ідей у єврейські кола. За сприяння комісара з єврейських справ Ш. Діманштейна керівний орган Сетмасу був переведений до Москви, де йому надали приміщення. Єврейський комісаріат виділив кошти на фінансування пропагандистської діяльності Сетмасу. З жовтня 1919 року почав виходити Сетмасовський тижневик «Хореваніє» («Праця»). Так Сетмас, основна діяльність якого спочатку зосереджувалась у Києві, перетворився у

всеросійську організацію. З поверненням Червоної армії до Києва, Сетмас відновив свою діяльність в Україні [4.322, с. 126].

У травні 1920 року вийшов перший номер газети спілки «Еврейская беднота». Поступово Сетмас перетворився на масову організацію. Майже в кожному місті члени спілки утворювали професійні секції кравців, шевців та інші. Для людей, які не мали відповідної спеціальності, утворювались секції без професійного визначення. Кожна секція мала свою президію. Її члени входили до виконкому місцевого Сетмасу. Голови президій були членами міського виконкому спілки. В обласних виконкомах та центральному комітеті Сетмасу були відділи пропаганди, економічний та інформаційно-організаційний.

Сетмас мав 72 організації, 62 кустарно-промислові і 39 сільськогосподарських артілей. Його київське відділення нараховувало 400-500 членів. При ньому діяла молодіжна організація «Югендсетмас» [4.322, с.127].

Зростання чисельності та авторитету Сетмасу непокоїло деяких керівників євсекції. Вони небезпідставно побоювались, що в подальшому можуть втратити контроль за діяльністю спілки. В середині 1920 року керівником Єврейського відділу комісаріату у справах національностей замість Ш. Діманштейна, який підтримував Сетмас, призначили Авраама Мережина. Він вважав Сетмас організацією єврейської буржуазії і виступав проти його підтримки державою.

У жовтні 1920 року Єврейський відділ вирішив припинити фінансування Сетмасу з державних джерел та ліквідувати протягом жовтня-листопада 1920 року всі грошові рахунки організації в центрі та на місцях.

Але після запровадження НЕПу у значної частини євреїв з'явилась можливість самостійно вирішувати свої проблеми, пов'язані з працевлаштуванням. 27 червня 1921 року на зібранні євреїв-комуністів у Києві виникла гостра суперечка між противниками та прибічниками Сетмасу. 10 листопада 1922 року розпочався судовий процес проти керівництва

кооперативу ім. Сетмаса. Його звинувачували у тому, що економічна діяльність кооперативу спричинила значні збитки народному господарству. Процес був використаний для пропаганди проти Сетмасу [9.519, с. 28-29].

Незважаючи на владний спротив Сетмас продовжував існувати. За допомогою керівництво відправилось до США. Його підтримав Єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт», надавши необхідні фінансові кошти, завдяки чому Сетмас продовжив діяльність. Відновилося видання журналу «Хореваніє». В Києві Сетмас створив дві каси взаємодопомоги для ремісників, спілка розширила роботу у містечках.

Враховуючи радянські реалії, діяльність Сетмасу почала змінюватись в напрямку зближення з радянськими структурами. З цим була пов'язана і зміна його керівництва. Спілку очолив колишній член «Поалей Ціон» Ш. Жидовецький. Екс-керівник Житник у лютому 1923 року емігрував до США. Саме тоді група членів Сетмасу відокремилась від нього і утворила Трудмас, який вже не був суто єврейською організацією. В Києві він нараховував близько тисячі членів, серед яких вже були не тільки євреї. В 1923 році під тиском газетної критики та юридичних переслідувань Сетмас остаточно припинив свою діяльність. Трудмас продовжував існувати ще деякий час [9.519, с. 31].

Основним об'єктом боротьби компартії проти «єврейського націоналізму» були світські, насамперед молодіжні організації. В січні 1921 року ЦК РКСМ поширив лист «Про Євкомол», де ця спілка названа «шовіністичною організацією єврейського міщанства», що «фактично зв'язана з напівреакційною дрібнобуржуазною партією ЄКП Поалей-Ціон. В листі є вказівка вести «якнайенергійнішу і якнайнещаднішу боротьбу» з Євкомолом, не вступаючи з ним ні в які контакти [2.156, арк.22].

Навесні 1922 року після тривалої внутрішньої боротьби Євкомол фактично розпався. Наприкінці року більшість єврейської молоді, яка перебувала у його лавах, вступила до комсомолу. На місцях залишились поодинокі гуртки євкомольців.

За даними ЦК КСМУ наприкінці 1922 року головним джерелом єврейської антикомуністичної активності у Київській, Одеській, Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях, на Поділлі, Волині та в інших регіонах України були ЄКП Поалей-Ціон, ЄСДРП з їх молодіжними об'єднаннями Євкомолом, Югенд ПЦ, клубами ім.Б.Борохова, югендбудинками, гуртками і т.і.

Єврейська спілка соціалістичної робітничої молоді «Югенд Поалей-Ціон» перебувала під впливом однойменної соціал-демократичної робітничої партії. У 1920 році відбулась II Всеросійська конференція, яка затвердила програму і статут спілки. Організації «Югенд Поалей-Ціон» діяли головним чином у містах серед учнівської та інтелігентської молоді. У своїх гуртках члени спілки вивчали політекономію та історичний матеріалізм. Вони були прихильниками диктатури пролетаріату, але виступали проти підміни її диктатурою комуністів, висували гасло свободи революційної думки. Палестинські настрої не були домінуючими у спілці і взагалі її позиція була близькою до РСДРП. Місцеві осередки спілки налічували по 10-20 членів. У 1921-1922 роках вони діяли у Києві, Коростені, Полтаві, Бердичеві, Харкові та деяких інших містах [2.156, арк.23].

В Україні налічувалось близько трьох тисяч членів Сіоністської Соціалістичної Спілки Молоді. Більшість членів СССМ становила учнівська (60-65%), реміснична та кустарна (20%), робітнича (10%) молодь віком від 16 до 25 років. Вони співробітничали в Гехолуці та Гашомері. Центральний комітет СССМ видавав інформаційний двотижневик «Югенд». В Одесі виходила газета «Дер Юнгер Кемпфер» (орган міському СССМ) [2.157, арк.12].

Сіоністсько-соціалістична спілка молоді тісно пов'язана з Сіоністською соціалістичною партією. Остання на IV нелегальному з'їзді у 1924 році ухвалила спеціальну резолюцію щодо роботи з молоддю. Обидві організації сформулювали спільні вимоги до керівників радянської України. Серед них, на першому місці заклик до свободи політичних організацій трудящих,

складовою частиною якої є легалізація всіх соціалістичних партій, що стоять на платформі радянської влади, національна автономія через створення системи рад євреїв-трудівників, формування єврейських національних частин в армії. В соціально-економічній сфері – залучення єврейського населення до продуктивної праці шляхом утворення національної виробничої, сільськогосподарської, кредитної та споживчої кооперації, створення мережі єврейських шкіл, лікарень, судових установ, державне регулювання еміграції та повна легалізація палестинізму [9.519, с. 33].

Втім, враховуючи, що після нелегального з'їзду члени ССП арештовувались по всій країні, прийнята резолюція носила декларативний характер, об'єктивно не маючи можливості бути втіленою в життя.

Пожвавлення підприємницької діяльності під час НЕПу створило умови для розвитку єврейських об'єднань. Згідно з повідомленням місцевих більшовицьких організацій у 1922 році сіоністський рух набув значного розвитку на Волині, Київщині та у Катеринославі. На Поділлі сіоністські організації молоді створювали гуртки самоосвіти, де навчання проводилось на івриті. У Вінниці вони мали осередки у робітничих колективах. В цих осередках працювали кваліфіковані сіоністські функціонери.

У 1923 році на Волині діяло вісім різних сіоністських організацій. В Одесі партійні функціонери констатували підвищену активність сіоністських угруповань. Найнебезпечнішим з них комуністи вважали «Гехолуц». На Харківщині політичний спектр усіх єврейських молодіжних організацій мав сіоністський відтінок. Вони відрізнялись між собою лише характером діяльності (спорт, палестинознавство, суспільствознавство). Серед них діяли «Маккабі», «Гашахар» та інші. У травні-вересні 1923 року на Волині функціонували «Альгемайн Ціон», сіоністський молодіжний «Гістадрут», «Гашомер Гацоїр», «Югенд Поалей Ціон», «Гехолуц», «Маккабі» та інші [9.519, с. 36].

У звіті Одеського губкому за період з травня 1924 по лютий 1925 року фіксувалися також активізація сіоністської діяльності організацій, які

об'єднували до 300 членів, в тому числі близько 180 юнаків і дівчат. Крім того, дитяча сіоністська організація об'єднувала до 200 дітей. Сіоністські організації продовжували видавати машинописні листівки та журнали [2.120, арк.7].

За даними регіонального директора Міжнародної асоціації іудаїки, сучасного дослідника становища єврейських організацій України 1917-1925 років О. Наймана, в цілому у 1925 році чисельність сіоністських організацій в Україні та осіб, пов'язаних з ними, сягала до 25 тисяч чоловік. Переважно це молоді люди віком від 16 до 23 років. Сіоністські організації охоплювали своєю діяльністю до п'яти тисяч дітей і підлітків. Найактивніші сіоністські організації діяли у Києві, Одесі, Кременчуці, Житомирі, а також Коростеньському, Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Могилев-Подільському, Тульчинському та деяких інших округах. Сіоністські структури функціонували приблизно в 350 – 400 населених пунктів України. В деяких містечках та сільськогосподарських колоніях діяло по 3-5 таких організацій. Вони були у 80-90 населених пунктах Подільської губернії, 60 пунктах на Волині, 30 – на Одесщині, в усіх містах і містечках Чернігівщини [7.441, с.14].

На початку 1920-х років спортивне товариство «Маккабі» стало основним напівлегальним центром, навколо якого гуртувались сіоністські активісти. Молодіжні організації «Маккабі» у 1920 році налічували близько чотирьох тисяч членів. Провідну роль у товаристві відігравала сіоністсько-трудова партія та молодіжні організації, що орієнтувались на неї («ОСМ», «Гістадрут», «Гековер»). Первинні ланки «Маккабі» налічували по 30-40 членів. Губернські об'єднання існували на території Київської та Полтавської губерній. Найчисельніші організації «Маккабі» діяли у Кременчуці – 500-700 чоловік, Харкові – близько 400. Міцні осередки існували в Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, на Волині та Полтавщині. Більшість «маккабістів» становила учнівська молодь, але разом з ними членами клубів були робітники і службовці. Існувала також всеукраїнська організація «Маккабі» [7.441, с.13].

Втім, на думку влади, молодіжне спортивне товариство «Маккабі» керувалось «досвідченими сіоністами», підпадаючи через це до категорії «антирадянських». Голова ДПУ України В. Балицький, звітуючи за роботу з 1 жовтня 1923 по 1 жовтня 1924 років зазначав, що встановлено постійний нагляд за єврейськими сіоністськими організаціями, підозрюваними в проведенні антирадянської діяльності: «Алгемайн-сионісти», «Сіоністсько-соціалістична партія ЦС», «Сионістський союз соціалістичної молоді «Юген-Фербанд», спортивної організації «Маккабі», «Гашомер-Гацоир», студентських організацій «Дройер» та «Гехолуц» [7.441, с.14].

Згідно з повідомленнями Черкаського окружного відділення ДПУ за травень 1923 року серед молоді міста Сміла сіоністи організували гурток «Маккабі», до виявлення та ліквідації якого ДПУ приймаються «найенергійніші заходи». Другий гурток «Маккабі» існував на Чигиринщині, до складу якого входило близько 50 юнаків на чолі з М. Бершейном та А. Каплером. На зібраннях організації оголошувались сіоністські заклики антирадянського спрямування. В результаті проведених місцевим ДПУ заходів молодіжна організація «Маккабі» на Чигиринщині вимушена була припинити своє існування [2.198, арк.27-28].

Таємна записка ЦК КП(б)У відносно «Гехолуца» наголошувала, що «Партія є легальним апаратом боротьби сіоністів-соціалістів. Вибудовує осередки з використанням усіх легальних та нелегальних можливостей. Представники організації, представляючи інтереси «Паолей-Ціон», потрапляють до сільськогосподарських артілей, кооперативів, ведуть пропаганду переселення єврейства України в Палестину. Тому потрібно боротися за ліквідацію «Гехолуцу». Компартійну владу турбував не тільки кількісний склад «Гехолуца», що дорівнював приблизно 6000 юнаків, а в першу чергу її ідеологічна база, ґрунтована на сіонізмі. Організація виступала за об'єднання кустарно-ремісничої молоді, що зневірилась у можливостях розбудови сприятливого життя в умовах радянської влади. Як альтернатива

пропонувалось об'єднання в Палестині, насамперед у сільськогосподарські громади, сповнені за Торою «молоком та медом» [2.198, арк. 29].

Систематично ДПУ заарештовувало активістів сіоністських організацій. В березні 1923 року заступник голови ДПУ Г. Ягода та начальник таємного відділу Т. Дерібас доповідали в ЦК РКП(б), що «в ніч з 13-го на 14-е березня Таємним відділом ДПУ проведено обшук в активних членів сіоністських організацій: «Альгемейнсїон», «Гехавер» та інших, що дали істотні результати... Внаслідок проведеної операції затримано 49 чоловік...» [4.322, с. 45].

У вересні 1924 року заарештовано 107 сіоністів у Одесі і 116 – в регіонах губернії. В результаті цієї операції більше 50 чоловік виїхало до Палестини, а 20 дало підписку про відмову від сіоністської діяльності. Інших звільнили як таких, що були неактивні в роботі. Внаслідок цієї акції чисельність сіоністських партій Одеської губернії зменшилась до 50 осіб, а молодіжних організацій – до 130. Майже половина сіоністів Півдня УСРР дислокувалась у Одесі, а інші – переважно у Херсонському та Миколаївському округах. Для ідеологічного «обґрунтування» антисіоністських репресій у Одесі організовано робітничу конференцію, спрямовану проти «сіоністської контрреволюції». В той же час євреям, які працювали в системі радянських організацій та установ, надані рівні з іншими національностями можливості для освіти, обрання професій та діяльності в усіх сферах господарчої, наукової, культурної та іншої діяльності [4.322, с.47].

Ведучи боротьбу з національними організаціями та об'єднаннями, влада наносила удар по всьому, що могло існувати як потенційне середовище активізації їх діяльності. Внаслідок виходу «Положення про товариства та союзи» 1928 року масово закриваються самодіяльні асоціації єврейської громадськості. Під приводом так званої перереєстрації громадських організацій, ліквідуються як буржуазні Єврейське історико-етнографічне товариство, комітет Товариства з розповсюдження просвіти серед євреїв та інші недержавні єврейські об'єднання.

Без сумнівів, єврейський суспільний рух у середині 1920-х років набув в Україні значного розвитку. Його активісти приділяли єврейському населенню, становище якого вкрай тяжке, значно більше уваги, ніж державні структури. Світова та громадянська війни, погроми та побори різних властей зруйнували величезну кількість єврейських господарств. В таких випадках громади збирали кошти для викупу конфіскованих речей. Національні організації надавали матеріальну допомогу, сприяли молоді у навчанні та професійній підготовці. Сіоністські організації отримували з-за кордону кошти і літературу, мали можливість утримувати кваліфікованих функціонерів, створювати ієрархію партійних службовців. Так, велику роль у житті єврейського населення України грав заснований в США Єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» і його сателіт «Агро-Джойнт». Організація в період голоду 1921-1923 років врятувала від голодної смерті тисячі людей. Серед них не тільки представники єврейської національності, а й українці, росіяни та інші. Після подолання наслідків голоду Американський єврейський комітет зосередив увагу на допомозі у створенні єврейських землеробських поселень у Південній Україні [9.543, с.435].

Але навіть благодійницька діяльність «Джойнта» всіляко гальмувалася політичною та бюрократичною радянською машиною. На протязі своєї роботи в Україні «Джойнт» постійно перебував під наглядом владних та чекістських структур. Вони розглядали Американський єврейський комітет, в першу чергу, як «національну буржуазну організацію», що прагне налагодити контакти з місцевими сіоністами, представниками релігійних громад, для консолідації їх дій в антирадянському напрямі [6.507, с. 437].

Таким чином, соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення, проведені радянською владою, значно вплинули на життя національних громад України. Початок 1920-х років, задекларована політика коренізації та боротьби з великодержавним російським шовінізмом характеризуються цілим рядом позитивних явищ в досліджуваній

проблематиці. Стрімке зростання кількості громадських організацій, об'єднаних за національною ознакою, допомагало зберігати етнічні, культурні традиції, розвивати торгівлю, землевпорядкування, захищати кооперативні та ремісницькі інтереси національних громад.

Разом з цим владою проводилася антирелігійна політика, відображена в знищенні синагог, католицької та інших церков, жорстко присікалися спроби будь-якої політико-ідеологічної конкуренції більшовикам в сфері громадських національних об'єднань. Радянська влада робить спробу залучення до боротьби з релігійними, сіоністськими та іншими «потенційно небезпечними» рухами добровільні організації, в контексті чого звеличувалась діяльність національних громадських об'єднань, які в своїй роботі керувалися «вірною рукою» комуністичної партії. Владою формувалась штучна концепція відсутності соціальної бази для підтримки та наповнення своїх лав силами, класифікованими як «представників інтересів національної буржуазії».

Подальша колективізація сільських господарств призведе до розорення ефективних одноосібних господарств, зруйнування базових засад місцевих національних громад. Певні соціальні чинники сприяли посиленню суспільної активності, але ніщо не могло протистояти тоталітарній владі. Наприкінці 1920-х та на початку 1930-х років репресивними заходами ліквідуються залишки менонітських, польських, сіоністських та інших національних організацій. Пропагандистський та репресивний характер національно-культурної політики радянської влади логічно призвів до її остаточного скасування в середині 1930-х років, політичного терору, що скалічить життя переважній більшості представників етнічних громад.

Отже, проведений нами аналіз встановлення монополії правлячої партії у сфері громадського життя дозволяє зробити висновок, що на протязі 1920-х років владі вдалося сформувати патерналістичну форму регулювання своїх відносин з суспільством. Основою створеної політичної парадигми стала

повна підлеглисть громадського життя інтересам партії вождистського типу – більшовикам.

На початку створення нової держави комуністична партія, не маючи в руках сильної влади, проводила політику, спрямовану на розширення співробітництва з непролетарськими верствами суспільства і одночасно втілювала в життя курс на розвиток класової боротьби, зміцнення політико-ідеологічної монополії більшовизму. Для реалізації задекларованих ідей компартійний режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань пролетарського спрямування.

Формування системи громадських об'єднань як одного з елементів політичної системи «пролетарської диктатури» мало ряд закономірностей. Ступінь наближеності конкретних громадських об'єднань до партійних органів відповідав місцю об'єднання в громадсько-політичному середовищі. Чим тіснішою була впорядкованість стосунків компартійного апарату з громадською організацією, тим вищий статус останньої в політичній системі суспільства.

Юридичне оформлення статусу громадського об'єднання фіксувалося в правовому становищі організації. Отже, громадські організації, отримуючи привілейоване становище та максимально в організаційному аспекті наближаючись до партії більшовиків, втрачали організаційну автономність і самостійність у прийнятті рішень.

Більшовики, на словах проголошуючи гасла свободи громадського вибору, як передумову розвитку національностей у багатонаціональних республіках до яких належала Україна, на практиці система обмежень та заборон, під яку підпадали легально діючі організації УСРР в 1920-ті роки, стане не тільки засобом формування суспільної сфери, повністю підконтрольної владі, а й засобом її знищення.

З другої половини 1920-х років вона набуває нових форм та призводить до ліквідації багатьох організацій, відстороненню їх керівного складу. У свою чергу, державний ідеологічний контроль призведе до кризи масового

суспільного руху. Практично всі організації наприкінці 1920-х років почали виконувати окреслені комуністичною партією завдання, займаючись історико-революційною, військово-патріотичною, ідеологічною роботою, виправдовуючи в очах суспільства всі негативні дії та рішення влади. Наслідком цього стало зведення нанівець внутрішніх інтересів та перспектив громадських організацій. Тим самим політика їх фактичного одержавлення призвела до втрати ними характеру громадських.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в комплексному розкритті механізму законодавчо-правового формування та організаційного здійснення ліквідаційної політики більшовицької влади проти опозиційних партій і організацій України в 1920-х роках. Як показав аналіз, у боротьбі з політичним плюралізмом більшовицька влада використовувала різноманітні засоби: від законодавчого закріплення правового нігілізму «диктатури пролетаріату», виразником якого була Комуністична партія, до прямих репресій та провокаційних дій, спрямованих на внутрішню дезорганізацію альтернативних сил.

У загальноісторичному плані 1920-ті роки характеризуються глобальною цивілізаційною кризою, викликаною Першою світовою війною. Знищення раніше непорушних соціальних норм і структур призвели до революцій та загибелі чотирьох світових імперій, серед яких і Російська. Подальша маргіналізація широких мас населення, загострення соціальних, національних, політичних та інших проблем створювали сприятливе підґрунтя для розвитку ідеологічних доктрин, орієнтованих на радикальні суспільно-політичні зміни. Зокрема, за розпаду Російської імперії лівоекстремістські настрої частини суспільства призвели до появи їх носія – більшовицького тоталітаризму. Вперше в ХХ сторіччі започаткований в якості державної політики В. Леніним та Й. Сталіним тоталітарний режим вплине на долю сотень мільйонів людей кількох поколінь у різних країнах.

В умовах повоєнної розрухи й боротьби з голодом 1921-1923 років більшовики змушені були вдатися до певної економічної та культурної лібералізації, втіленням якої стала нова економічна політика, в результаті чого відбулося часткове відновлення промислового потенціалу, ліквідація неписьменності, велася політика спрямована на розвиток національних культур.

Водночас більшовицька партія, за ініціативою її вождя В. Леніна, не допускала можливості пом'якшення «пролетарської диктатури» в сфері партійно-політичних відносин. Дозволяючи певну свободу в утворенні національно-культурних, економічних та інших громадських об'єднань, жорстко припинялися навіть потенційні спроби ротації політичної еліти, через що «контрреволюційним» визнавався шлях залучення до неї представників альтернативних політичних партій, які висловлювали інші погляди на динаміку суспільного розвитку.

Легально діючи в 1919-1920 роках колишні союзники часів громадянської війни – партії соціалістичної й комуністичної орієнтації стали непотрібними в мирний час. Комуністична партія, захопивши владу, значну увагу в утвердженні партійно-державної ідеології приділяла опозиційним силам. Так, рішенням XII Всеросійської конференції РКП(б) головні опоненти більшовиків – есери та меншовики оголошувались «антирадянськими». Визнаючи їх «контрреволюційними», сателіт РКП(б) в Україні – КП(б)У, офіційно визнавала за неминучість застосування в боротьбі з ними силових методів тиску – політичних репресій.

Процес легітимації ідейної монополії партії базувався на дії механізмів витіснення інакомислення, що виключало можливість співпраці з іншими політичними силами. Незначний рівень допуску плюралізму на початковому етапі нової економічної політики, пов'язаний з впровадженням приватновласницьких відносин, викликав у суспільстві далеко неоднозначну реакцію, зокрема з точки зору абсолютного сприйняття процесу соціалістичної розбудови, загострення соціально-економічних відносин. Відповіддю влади стало застосування адміністративно-силових методів для реалізації партійних доктрин з встановлення монополії КП(б)У в політичній системі країни як єдиної легально функціонуючої партії.

Використовуючи як «будівельний матеріал» для нової держави елементи політичного радикалізму, до середини 1925 року більшовицькою владою фактично повністю знищені залишки альтернативних партій. У підсумку

структура державної влади характеризувалася вже не правовими політичними нормами, а домінуванням авторитарних тенденцій. Незважаючи на риторiku про «найдемократичнішу владу» в соціалістичній радянській Україні, в реальному політичному процесі інститути, характерні для буржуазно-демократичних країн – парламентаризм, поділ влади, альтернативні політичні партії не функціонували. Остаточне оформлення тоталітарного контролю над всіма сферами громадсько-політичного життя відбудеться наприкінці 1920-х років. У 1928 році прийнято нове Положення про громадські об'єднання, воно значно звужувало можливості їх реєстрації та діяльності, розпущена остання легальна небільшовицька партія – Єврейська комуністична робітничка партія «Поалей-Ціон».

На основі критичного аналізу широкого кола джерел, відповідно до поставлених завдань результати дослідження зводяться до наступних висновків:

1. Проведений аналіз вітчизняної й зарубіжної історіографії свідчить про те, що історико-правові аспекти ліквідаційної політики більшовицького режиму щодо альтернативних політичних сил досліджені недостатньо, фрагментарно. Упродовж останніх років з'явилися публікації, що розглядають окремі моменти законодавчо-правового забезпечення утвердження монопартійної системи. Залучена до роботи джерельна база містить значний арсенал матеріалів, частина яких використовується вперше в дисертаційному дослідженні, що надає можливості для достатнього висвітлення аспектів встановлення компартійного єдиновладдя в Україні та дозволяє авторові здійснити узагальнюючий аналіз проблеми;

2. Викладено теоретико-методологічні засади дослідження, завдяки чому з'ясовано питання ідейних засад й класифікації альтернативних партій та громадських об'єднань УСРР, що становлять предмет дослідження. Окреслено процес формування світоглядних партійних орієнтацій, які здійснювалися на основі синтезу поглядів народництва, марксизму, української національно-політичної думки та інших. Методологічно застосований діалектичний метод

пізнання дозволяє розглядати державно-правові інститути, що боролися з політичним плюралізмом не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими суспільними явищами в руслі загальних закономірностей розвитку української радянської держави й суспільства. Одним з базових методів дослідження є принцип історизму, що допускає розгляд того або іншого суспільного інституту з урахуванням менталітету його сучасників. З позиції цього принципу в роботі аналізується розробка, застосування та результати чекістських оперативно-агентурних методів у боротьбі з опозиційними партіями. Комплексний характер проблеми, що знаходиться на стику історії й теорії держави й права, обумовив використання широкого спектра спеціальних методів. Компаративний метод застосований у різних його різновидах: порівняльному, історико-порівняльному, зокрема при виявленні загальних закономірностей і особливостей організаційно-політичного генезису соціалістичних та націонал-комуністичних партій впродовж громадянської війни та в першій половині 1920-х років. Порівняльно-правовий метод у поєднанні з формально-юридичним сприяв аналізу законодавчих норм, що закріплювали однопартійну систему. Статистичний метод дозволив виявити зв'язок між динамікою більшовицьких репресій проти політичних опонентів і зміною кількісного складу опозиційних партій;

3. Аналіз функціонування й ліквідації політичної альтернативи в контексті формування та становлення тоталітарної системи доводить, що причини трагічних подій, які супроводжували історію держави з моменту більшовицького перевороту, лежать в антигуманній політичній системі, при якій репресії стали постійним методом державного керування, перебуваючи під контролем вищого партійно-радянського керівництва. З перших днів захоплення влади більшовицька партія взяла курс на знищення політичних опонентів, ввівши в обіг таке відверто нігілістичне поняття, як «революційна правова свідомість». Тому презумпція невинуватості разом з іншими домінантними принципами правової системи, притаманної демократичним країнам, змінювались на «революційну доцільність». З подальшим генезисом

тоталітарної системи законодавчо встановлювалися конституційні норми, що унеможлилювали легальне існування партій, альтернативних більшовицькій та звужували сферу діяльності громадських об'єднань. Органи НК-ДПУ-ОДПУ, зміцнюючи більшовицьку диктатуру, з свого боку керувалися відповідними партійно-державними рішеннями й установами, спрямованими на боротьбу з інакодумством. Відповідно до офіційної версії, успіхи радянського суспільства в будівництві соціалізму прямо залежали від «згуртованості лав» і викликали опір з боку внутрішніх і зовнішніх ворогів, до числа яких відносили членів опозиційних політичних партій та організацій. У судових процесах проти них на перше місце висувалися політичні й ідеологічні чинники, спрямовані на досягнення можливості повного маніпулювання населенням радянської України;

4. Оцінка положень законодавчих норм радянського права щодо політичного плюралізму дозволяє охарактеризувати концептуальні засади радянського права як такі, що закріплювали пануюче становище більшовицької партії. Своє конституційне відображення вони дістали в Конституціях Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухваленої ВЦВК 14 березня 1919 року, Конституції СРСР 1924 року, норми якої імплементовано в українське законодавство шляхом змін до Конституції УСРР від 15 травня 1925 року, Конституції УСРР 1929 року. У них радянська влада оголошувалася «владою перемігшого пролетаріату й трудового селянства», а експлуаторські класи, до яких належали й представники опозиційних партійних утворень, позбавлялись політичних і багатьох цивільних прав. У першу чергу це стосувалося права обирати й бути обраними в органи державної влади. У практичному житті діяльність офіційної влади на місцях регламентувалася численними інструкціями, що закріплювали домінуючу роль більшовицької партії. Так, протягом досліджуваних років вибори представницьких органів влади в Україні проводились на основі Конституції УСРР 1919 року, інших законодавчих і нормативних актів, які від початку містили в собі дискримінаційні положення щодо окремих верств

населення, політичних партій і організацій. Вилучення політичної опозиції з представницьких органів влади вирішувалось найрізноманітнішими методами, включаючи розпуск фракцій, відмову в реєстрації, дискредитацію і арешт народних обранців тощо;

5. Виокремлені на основі масиву документів механізми контролю та законодавчо-правової регламентації з обмеження громадської сфери доводять, що створена в 1920-ті роки система взаємовідносин держави та громадських організацій базувалася на їх повній підлеглості до впровадженої державним апаратом політичної доктрини єдиновладдя компартійної влади, посиленню її впливу на громадськість та контролю за поведінкою навіть окремих її членів. Влада вважала діяльність громадських об'єднань складовою і необхідною частиною побудови соціалізму, тому серед завдань, що ставилися перед ними, головним вважалось зосередження їхніх зусиль на практичному втіленні у життя вказівок компартійного уряду, внаслідок чого нівелювався головний принцип функціонування недержавних об'єднань – демократичність та самостійність.

Сформований владою дозвільний порядок створення та діяльності громадських організацій як головну умови для реєстрації поставив зобов'язання працювати виключно під партійно-державним керівництвом. У силу цього в УСРР громадські товариства перетворились на частину радянської політичної системи, граючи роль допоміжного механізму реалізації ідеолого-мобілізаційних заходів держави. Залучення широких верств населення до активної громадської роботи створювало ілюзію політичного плюралізму, надійно зміцнювало монопартійну систему. Джерелом нормотворчої активності державного апарату стосовно громадських організацій виступали ненормативні за своєю суттю резолютивні документи центральних партійних органів. Партійний апарат здійснював кадрову політику щодо державних органів та громадських організацій, видаючи законодавчі акти. Тим самим режим здійснював контроль за громадськими

об'єднаннями, залучаючи їх представників до формування апарату і механізму діяльності УСРР.

6. Розкриття специфіки, шляхів формування й динаміки боротьби більшовиків із представниками національно-комуністичних та соціалістичних партій УСРР дає підстави зазначити, що еволюція українських лівих есерів та соціал-демократів у бік комунізму трагічно позначилась як на їх здатності відстоювати національні інтереси українського народу, так і безпосередньо на їх політичних перспективах. На початку 1920 року в Україні окреслений ідеологічний напрям представляли Українська комуністична партія (боротьбисти), українські ліві соціалісти-революціонери УПЛСР (борбисти), Українська комуністична партія (укапісти). Названі партії декларативно визнавали радянську владу, але засуджували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудових класів», «національний комунізм». За аналогією з популярними в країнах Балкан і Південної Європи того часу традиціями народництва, де представники політичних сил, позиціонуючи ці ідеї, на деякий час прийшли до влади, головна ідеологічна ставка робилася на селянство. Концептуальною думкою стала теза про авангардну роль робітничого класу виключно на початковому етапі соціалістичної революції, після чого керівна роль у соціалістичному будівництві повинна паритетно розподілятися між селянством та пролетаріатом.

Після зміцнення свого становища в країні більшовики взяли курс на самоліквідацію та внутрішню дезорганізацію вказаних партій. Поєднуючи гучні гасла про «подальшу розбудову соціалізму в лавах КП(б)У» з заборонними діями та окремими репресивними заходами відносно незгодних з саморозпуском активістів, КП(б)У зуміла до середини десятиріччя досягти поставленої мети. Не в останню чергу допомогу офіційній владі в ліквідаційних процесах надали самі українські партійці. Дефіцит політичних свобод у Російській імперії не дозволив сформуватися прошарку професійних українських політиків та адміністраторів. Лідерам українських лівих сил не вдалося ефективно поєднувати національну та соціальну складову в ідеології,

простежувався утопізм мислення. Внутрішні антагонізми в їх середовищі, що знайшли своє відображення у відсутності єдності та чіткого бачення свого місця в майбутньому політичному житті, згода ряду керівників на займання керівних посад в органах радянської влади – все це певним чином дезорганізувало членів соціалістичних та націонал-комуністичних партій.

7. Простежуючи механізми й практику взаємодії політичних сил з органами державної влади, доведено, що революційні настрої в масах під час світової війни швидко поширювали соціалістичні гасла. Враховуючи це, більшовики шляхом нескладних маніпуляцій поставили їх собі на службу. За їх ідеологією соціалізм став першою фазою комунізму. Саме в такому контексті компартійна влада розбудовувала систему взаємостосунків з альтернативними партіями та рухами, активно відсторонюючи їх від державного управління.

Так, на противагу першим Всеукраїнським з'їздам рад (1917-1919), що містили в собі елементи політичного плюралізму та дискусії відносно шляхів подальшого політико-економічного розвитку України, з другої половини 1919 року функції вирішення політичних проблем переходять виключно до комуністичної партії. Позиціонуючи систему рад як найбільш ефективний орган демократичної і підконтрольної громадянам влади, на практиці більшовики швидко перетворили її на виразника власних інтересів.

Фактичне відсторонення від роботи в радах представників альтернативних партій вже в 1920 році засвідчило, що ради перетворюються в «революційно-правові органи». Подібна ситуація відбувалась в органах місцевого самоврядування, профспілках, виконавчих комітетах. Відсутність демократичних противаг у виконавчих структурах призвела вищі органи пролетарської держави до відчуження їх функціональної діяльності від безпосередньо задекларованого владного джерела – широких верств робітничо-селянського населення.

8. Під час дослідження характеру діяльності, основ внутрішнього устрою опозиційних партій УСРР. З'ясовано, що політична палітра 1920-х

років, незважаючи на перемогу більшовицької партії, яка сповідувала авторитарний підхід до партійно-політичних процесів, дозволяє охарактеризувати її як формально багатопартійну, при якій реальну політичну владу мала лише одна політична сила – КП(б)У, а опозиційні партії були позбавлені можливостей демократичним шляхом отримати владу. Проте, повній монополізації більшовиками політичного спектра ще в 1920-1921 роках завадила, в першу чергу, відсутність реальних можливостей оголосити всі альтернативні сили «контрреволюційними».

Ряд існуючих партій, які проголошували соціалістичні гасла, були на ситуативній або постійній основі союзниками більшовиків у громадянській війні. Саме вони одержували можливості часткової легалізації діяльності, мати своїх представників у радах і профспілках. Надалі спостерігається процес трансформації владних позицій до опозиційних партій у бік їхньої ліквідації. Органи НК-ДПУ-ОДПУ застосовували увесь арсенал засобів для встановлення режиму однопартійності, що призвело до зникнення в середині 1920-х років політичних конкурентів більшовиків. Несприятливі умови диктували правила подальшого виживання для опозиційних партій. З 1922 року до нелегальної діяльності переходять меншовики, праві есери, анархісти. Внаслідок цього з початку 1920-х років рядові члени опозиційних партій, як правило, переходили до лав КП(б)У, а їхні лідери емігрували або заарештовувалися. У підсумку компартійно-державна номенклатура повністю запанувала в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

9. Виявлені форми й методи таємно-оперативної діяльності органів державної безпеки в боротьбі з опозиційними політичними силами дозволяють нам виокремити ряд особливостей. По-перше, всеосяжний характер, пріоритет насильницьких засобів стали фундаментом політичного контролю. По-друге, органи НК-ДПУ-ОДПУ, ставши головною опорою більшовицької партії в боротьбі за єдиновладдя, отримали необмежені можливості в здійсненні цієї політики. По-третє, головними формами чекістської таємно-оперативної діяльності стали вербування членів

опозиційних партій, агентурна робота, заходи, спрямовані на внутрішню конфронтацію в їх середовищі.

Водночас доведеться визнати серйозні успіхи каральних органів. Достатньо серйозно було поставлено роботу інформаційних відділів НК-ДПУ-ОДПУ, що займалися аналізом політичних програм, внутріпартійного становища та організаційної діяльності опозиційних сил. Дезорганізація, масові провокації, внутрішні суперечливості, неможливість мати постійні джерела бодай для мінімального фінансування, тотальний контроль над опозиційним активом – все це, не в останню чергу, стало результатом таємно-агентурної роботи чекістських органів.

10. Здійснений аналіз ролі офіційних засобів масової інформації в ідеологічному сприянні утвердження більшовицької гегемонії показав ключову роль, яку відводили більшовики пропаганді в процесі встановлення власної диктатури. Разом із закріпленням комуністичних сил в Україні на території республіки масово виникають десятки більшовицьких видань. Взявши курс на побудову однопартійної системи, компартійці перетворюють молоду радянську журналістику на власний ідеологічний рупор, елемент боротьби з інакомисленням та опозицією. Виконуючи установки РКП(б) та її місцевої філії КП(б)У, офіційна преса взяла активну участь в утвердженні авторитарних принципів керівництва УСРР. Основними постулатами її роботи щодо громадсько-політичної альтернативи стають тотальна цензура, одноманітність подання інформації, фальсифікації, безапеляційність суджень, навішування ярликів на опонентів, відверто наклепницькі матеріали відносно їх програмних цілей і діяльності, стимулювання дезорганізаційних процесів та інше.

Здійснене нами дослідження доводить збереження актуальності подальшого вивчення проблеми становлення тоталітарної системи в радянській Україні. У зв'язку з цим слід окреслити наступний напрям перспективних досліджень: *по-перше*, подальша розробка регіональних аспектів, оскільки у ряді областей історія встановлення більшовицького

єдиновладдя досліджена досить слабо. *По-друге*, в архівних фондах здебільшого зберігається досить суха узагальнююча інформація про боротьбу влади з опозиційними партіями. Критичний підхід до аналізу цих джерел дає можливість скласти загальну картину ліквідаційних заходів влади. Важливим напрямом майбутніх історичних розвідок є вивчення персональних справ заарештованих членів опозиційних партій. Необхідно звертатися до спогадів учасників і свідків тих подій, збирати різноманітні документи радянської епохи. *Третім* напрямом наукових досліджень є вивчення матеріалів, що зберігаються в слабо розроблених донині архівосховищах Служби зовнішньої розвідки України, пов'язаних із взаємодією емігрантських кіл з нелегальними партійними осередками України. *По-четверте*, науковий інтерес становлять розробки порівняльного аналізу розвитку партійно-політичних і законодавчо-правових систем радянської України та країн Європи, Американського континенту у 1920-ті роки.

Потреба в написанні фундаментальної, узагальнюючої роботи з цієї проблематики є як викликом так і вимогою часу. Дотепер в історичній науці спалахують гострі дискусії навколо різних питань, пов'язаних з тоталітарним періодом. Поштовх, даний демократизацією суспільства, до подальшого вивчення проблем репресій тоталітарного періоду, переконливо свідчить про глибоку актуальність аргументованих, політично незаангажованих досліджень, водночас доводить необхідність всілякої підтримки пошукових і наукових проектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституції, рішення законодавчих та виконавчих органів державної влади

1.1. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року. – Харків: Всеукраїнське видавництво, 1920 р., 23 с.

1.2. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року. – Вісті ВУЦВК, № 43. – 23 червня 1929 р.

1.3. Конституция РСФСР 1918 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 31-43.

1.4. Конституция СССР 1924 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 55-66.

1.5. Конституция СССР 1936 г. // Сборник нормативных актов по советскому государственному праву. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 73-91.

1.6. Конституция УССР 1937 г. // Конституция Союза ССР и Конституции Советских Социалистических Республик. – М.: Юриздат, 1937. – 282 с.

1.7. Конституция Украинской Советской Социалистической Республики 1978 г. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 48 с.

1.8. Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні. – Закон України № 962–ХІІ. – 1991 р. – 17 квітня. – Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991.– № 22.– С. 262.

1.9. Про підготовку багатотомного науково–документального видання про жертви репресій на Україні. – Постанова Верховної Ради України № 2256–ХІІ від 6 квітня 1992 р. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992.– № 29.– С. 412.

1.10. Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією». – Постанова Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.– Бюлетень Кабінету міністрів України, 1992.– 11 вересня.– С. 6–8.

2. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України)

Ф.1. Верховна Рада України (1917–1999 роки)

Оп.1.

2.11. Спр.8. Списки делегатів, посвідчення делегатів, звіти мандатної комісії, діаграми чисельного та партійного складу III Всеукраїнського з'їзду Рад, (6–11 березня 1919 року), 63 арк.

2.12. Там само. Спр. 33. Положення про відділ пропаганди та агітації при ВУЦВК; положення про Центральну комісію по виборах у Ради при Президії ВУЦВК (Центрвиборчком), (1920 рік), 78 арк.

2.13. Спр. 24. Рішення, резолюції, постанови IV Всеукраїнського з'їзду Рад (16–20 травня 1920 року), 412 арк.

2.14. Спр. 39. Доповіді про роботу Центральної організаційної комісії по скликанню IV Всеукраїнського з'їзду Рад, (лютий–березень 1920 року), 52 арк.

2.15. Спр. 1368. Списки делегатів, мандати, посвідчення, діаграма партійного та національного складу делегатів IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 рік), 49 арк.

2.16. Спр. 280. Інструкції, мандати комісії, статистичні відомості про національний та партійний склад VII Всеукраїнського з'їзду Рад, (1922 рік), 314 арк.

Оп.2.

2.17. Спр. 35. Центральна виборча комісія по виборах до Рад. Повідомлення про хід виборів на VI Всеукраїнський з'їзд Рад від 24 листопада 1921 року та інше.(листопад–грудень 1921 року), 338 арк.

2.18. Спр. 926. Секретаріат президії ВУЦВК. Порівняльний склад делегатів V, VI, VII, та VIII Всеукраїнських з'їздів Рад та інше (1924 рік), 241 арк.

2.19. Спр. 1513. Секретаріат президії. Протоколи засідання VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (19 січня 1924 року), 185 арк.

Оп.3.

2.20. Спр. 2121. Огляди роботи I (24–25 грудня 1917 р.) і II (17–19 березня 1918 р.) Всеукраїнських з'їздів Рад , (1927 рік), 72 арк.

**Ф. 1738. Бюро Українського друку при Всеукраїнському
Центральному Виконавчому комітеті, міста Харків, Київ (1919 рік)**

Оп. 1

2.21. Спр. 4. Доповіді, стенограми, звіти III Всеукраїнського з'їзду Рад (6–10 березня, 1919 року), 411 арк.

**Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при
Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті, 1923—1933 рр.**

Оп. 1

2.22. Спр. 6. Витяги з протоколів засідання ЦК нацменшостей при ВУЦВК, доповідні записки і листування з губвиконкомаами про організацію польських національних районів, сільрад, культосвітню роботу серед національних меншин, (3 листопада 1924 – 9 листопада 1925 р.), 113 арк.

2.23. Спр. 99. Документи про обстеження польського, єврейського, німецького населення (витяги з протоколів, звіти, резолюції, таблиці), (11 – 27 січня 1927 р.), 105 арк.

2.24. Спр. 315. Витяги з протоколів, акт, висновки, статистичні таблиці про обстеження національних сільських рад АМСРР, Херсонського та Мелітопольського округу, (22 серпня – 7 грудня 1927 р.), 12 арк.

2.25. Спр. 318. Документи про підготовку до проведення огляду роботи національних сільських рад (витяги з протоколів, циркуляри, плани, листи), (31 травня 1927 — 3 січня 1928 р.), 230 арк.

2.26. Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншин (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці), (15 березня– 22 листопада 1929 р.), 116 арк.

2.27. Спр. 472 Списки національних сільрад на Україні та листування з окрвиконкомаами про кількість національних сільрад по округах, (26 лютого – 5 березня 1929 р.), 46 арк.

Ф. Р–5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР(1919 – 1933 роки.)

Оп.1.

2.28. Спр. 556. Секретаріат президії. Загальна канцелярія. Секретаріат голови і секретаря ВУЦВК. Список членів і кандидатів ВУЦВК VI-го скликання, (1921 рік), 197 арк.

Оп. 2

2.29. Спр. 982. Списки релігійних громад Катеринославського округу, 1925 р., 27 арк.

2.30. Спр. 1046 Списки релігійних громад Одеського округу, 1925 р., 23 арк.

Ф. Р–1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки (1919–1924 роки).

Оп.2.

2.31. Спр. 28. Інформація голови делегації УНР про переговори Врангеля та підготовку до його походу проти Радянської Росії, про Кримську

катастрофу та моральне й матеріальне становище його армії (є газети «Общее дело» і «Руль»), (22 вересня–19 квітня 1920 року), 65 арк.

2.32. Спр. 113. Інформації та доповіді про внутрішнє становище УНР та соціальну структуру, історію петлюрівських банд на Україні, накази по повстанських військах УНР, про Ризький договір, (13 березня–2 листопада 1921 року), 146 арк.

***Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ (ЦДАГО України)***

**Ф. П–1. Центральний комітет комуністичної партії України,
(1918–1941 роки)**

Оп. 1

2.33. Спр.47. Стенограма IV Конференції КП(б)У; протоколи засідань конференції (22–23 березня); протоколи засідань ЦК нового скликання та комісії конференції про Г. Лапчинського, протоколи засідань мандатних комісій; анкети, мандати, посвідчення делегатів конференції, (17–23 березня 1920 року), 214 арк.

2.34. Спр. 54. Стенограма V Конференції КП(б)У; резолюції, тези основних доповідей, протоколи засідань мандатних комісій; анкети, мандати, посвідчення делегатів конференції, (17–22 листопада 1920 року), 221 арк.

2.35. Спр. 67. Стенограма IV Конференції КП(б)У; резолюції, тези, записки, підготовчі матеріали, відомості про склад учасників конференції, анкети делегатів, (9–14 грудня 1921 року), 192 арк.

2.36. Спр.89. Стенограма VII Конференції КП(б)У; звіт ЦК КП(б)У; анкети, мандати, посвідчення делегатів з правом ухвального та дорадчого голосу. (6–10 квітня 1923 року), 242 арк.

2.37. Спр.164. Стенограма VIII Конференції КП(б)У; бюлетень конференції, протоколи засідань секцій; проекти резолюцій, підготовчі матеріали до конференції, (12–16 травня 1924 року), 273 арк.

2.38. Спр. 147. Стенограма ІХ з'їзду КП(б)У; матеріали комісії з підготовки проектів резолюцій, тези про роботу преси з питань українізації, матеріали до звітної доповіді щодо організаційної роботи в партії, протоколи засідань мандатної та організаційної комісії, документи про ІІІ конференцію Закордонної групи Української радикальної партії, листи В. Винниченко (6–12 грудня 1925 року), 345 арк.

2.39. Спр. 26. Протоколи засідань ЦК КП(б)У за січень–грудень 1919 року, (1919 рік), 384 арк.

2.40. Спр. 57. Протоколи засідань ЦК КП(б) У за січень–жовтень 1920 року, (1920 рік), 274 арк.

2.41. Спр. 226. Протоколи, стенографічні звіти, резолюції І та V партійних конференцій Катеринославської губернської організації КП(б)У, загальноміських партійних конференцій; стенографічний звіт загальних зборів Катеринославської міської партійної організації спільно з партійною організацією Амур–Нижньодніпровська, протоколи делегатських зборів, (1 лютого–30 грудня 1920 року), 250 арк.

Оп. 20

2.42. Спр. 521. Протоколи засідань національних секцій при агітаційно–пропагандистському відділі Одеського губкому КП(б)У. Звіти, доповіді національних секцій про їхню діяльність, (5 лютого — 30 грудня 1921 р.), 82 арк.

2.43. Спр. 748. Циркуляри, інструкції, директиви ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про святкування 4–ї річниці Жовтневої революції, партійну просвіту і роботу серед нацменшин червоноармійців, антирелігійну пропаганду, виконання партійних доручень, боротьбу з голодом, проведення Всеросійського перепису та ін, (10 січня — 31 грудня 1921 р.), 244 арк.

2.44. Спр. 2066. Закритий лист ЦК КП(б)У партійним осередкам про КНС. Короткий огляд статистичного відділу ЦК КП(б)У про обстеження і стан КНС, (червень – вересень 1925 р.), 52 арк.

**Ф. 5. Комісія по історії громадянської війни при ЦК КП(б)У
(1917–1938 роки)**

Оп.1.

2.45. Спр. 155. Фотодокумент договору отамана Григор'єва з представниками міста Херсона (1918 рік), 2 арк.

2.46. Спр. 264. Передрук матеріалів по боротьбі з бандитизмом на Україні, (квітень–серпень 1919 року), 334 арк.

**Ф.8. Центральний комітет Української комуністичної партії та її
губернські комітети (1920–1925 роки)**

Оп.1.

2.47. Спр. 1. Матеріали установчого з'їзду УКП, (9 січня 1920 року), 48 арк.

2.48. Спр. 16. Протоколи та резолюції розширеного пленуму ЦК УКП з політичної ситуації. Роботи серед робітничої молоді, організаційні питання (21–26 червня 1922 року), 19 арк.

2.49. Спр. 42. Привітання УКП до учасників ІХ Всеросійської конференції РКП(б) в Москві (22–25 вересня 1920 року), листування ЦК УКП з представником УКП Г. Лапчинським про хід Конференції РКП(б), відносини з РКП(б), КП(б)У, організаційні питання. (вересень–жовтень 1920 року), 43 арк.

2.50. Спр. 69. Звіт про роботу ЦК УКП за 1921 рік, циркуляри, інструкції та листи губернським, повітовим. Повітовим комітетам УКП про партійно–організаційну роботу, (1921 рік), 49 арк.

2.51. Спр. 74. Звернення, матеріали, стенограма засідань, списки делегатів Всеукраїнської конференції УКП, (травень 1922 року), 52 арк.

2.52. Спр.121. Резолюції ліквідаційного з'їзду лівої фракції УКП, телеграми до Виконкому Комінтерну, ЦК РКП(б) про ліквідацію лівої фракції УКП, Заяви Бюро лівої фракції УКП (24–26 грудня 1924 року), 31 арк.

2.53. Спр. 125. Звернення ЦК УКП до робітників і селян України з вимогою не підтримувати Нову економічну політику РКП(б). Тези партійного привітання до свята 1 травня, протоколи засідань агітаційно–пропагандистського відділу. (21 березня–29 травня 1922 року), 64 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ДА СБ України)

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР, 1920–1992 роки

2.54. Спр. 193. Звіт–доповідь про діяльність Київського Губернського відділу ДПУ за 1923 рік, (1923 рік), 163 арк.

2.55. Спр. 425. Бандитизм на Україні. Т.1, 1920 рік, (1920 рік), 18 арк.

2.56. Спр. 253. Звіт Центрального Управління НК при Раднаркомі України за 1920 рік, (1921 рік), 54 арк.

2.57. Спр. 254. Звіт про піврічну діяльність Державного політичного управління України (січень–червень 1922 рік), 1922 рік, 86 арк.

2.58. Спр. 260. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської надзвичайної комісії № 29 (10 грудня 1921 року – 1 січня 1922 року), 1922 рік, 81 арк.

2.59. Спр. 260. Інформаційний бюлетень Державного політичного управління № 4 (1 квітня – 1 травня 1922 року), 1922 рік, 96 арк.

2.60. Спр. 13. Підсумки та практика річної діяльності Одеської Губернської надзвичайної комісії, (1922 рік), 184 арк.

2.61. Спр. 1023. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 14, (1921 рік), 26 арк.

2.62. Спр. 1024. Циркулярний лист Державного політичного управління № 16, (1 березня 1922 рік), 18 арк.

2.63. Спр. 1027. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії по монархічним, білогвардійським організаціям та їх окремим угрупованням, (1921 рік), 28 арк.

2.64. Спр. 1028. Бюлетень Державного політичного управління про анархістські організації, (1922 рік), 34 арк.

2.65. Спр. 1029. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії по РСДРП(м), (1921 рік), 21 арк.

2.66. Спр. 633. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 17, (1921 рік), 24 арк.

2.67. Спр. 728. Циркулярний лист Державного політичного управління № 18, (30 березня 1922 року), 12 арк.

2.68. Спр. 610. Циркулярний лист Державного політичного управління № 20, (20 березня 1922 року), 19 арк.

2.69. Спр. 254. Циркулярний лист Державного політичного управління № 24, (1 липня 1922 року), 32 арк.

2.70. Спр. 188. Циркулярний лист Державного політичного управління № 25, (27 липня 1922 року), 24 арк.

*Российский государственный архив социально–политической
истории, г. Москва (РГАСПИ)*

**Ф. 17 Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991
годов)**

Оп. 163.

2.71. Спр. 240. Про боротьбу з меншовицькою та іншою антирадянською агітацією в РРФСР та за кордоном, (січень 1922 року), 128 арк.

2.72. Спр. 267. Розпорядження та документація голови ДПУ. Постанови про військово–політичну цензуру в ДПУ, (22 березня 1922 року), 68 арк.

2.73. Спр. 277. Про білогвардійську літературу, розпорядження голови ДПУ, циркулярні листи та розпорядження про організацію політичних бюро при повітових відділах міліції, боротьба с бандитизмом, (14 квітня – 22 травня 1922 року), 135 арк.

Ф. 76. Фонд Ф. Дзержинского (1862 – 1968 года)**Оп. 3.**

2.74. Спр. 49. Про стан та заходи по дезорганізації та боротьбі з есерівськими організаціями РРФСР, (1921 рік), 96 арк.

2.75. Спр. 150. Внутрішньопартійне листування Ф. Дзержинського, Т. Самсонова, Уншліхта. Про заходи боротьби з меншовиками, (1923 рік), 127 арк.

2.76. Спр. 326. Про стан та заходи боротьби з сіоністськими організаціями СРСР, (1925 рік), 124 арк.

Государственный архив Саратовской области, г. Саратов (Госархив Саратовской обл.)

Ф. Р–521. Саратовский губернский исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, (1917–1934 года)**Оп.1.**

2.77. Спр. 920. Виписки з протоколів засідань президії ВЦВК РРФСР та листування Губернського виконавчого комітету з комісіями ВЦВК, РНК РРФСР та губернськими установами, становище меншовицьких та есерівських організацій губернії, звіт про використання коштів для дитячих будинків, (27 грудня 1923–20 грудня 1924 року), 159 арк.

2.78. Спр. 1249. Протоколи засідань Саратовського комітету сприяння Донецькому вугільному басейну, списки колишніх меншовиків та членів антирадянських партій Саратовської губернії, які висловлюють намір влаштуватися на підприємствах Донецького вугільного басейну, (2 квітня – 20 червня 1924 року), 37 арк.

2.79. Спр. 1349. Постанова Всеросійського Центрального Виконавчого комітету та інструкції губернським виборчим комісіям про порядок проведення перевиборів виконавчих комітетів та скликання місцевих з'їздів Рад, (13 вересня 1924 року), 13 арк.

2.80. Спр. 1397. Положення про наради по спільному будівництву при Губернських виконавчих комітетах та резолюції по діяльності низового радянського апарату, (1925 рік), 64 арк.

Оп.2.

2.81. Спр. 44. Протоколи засідань президії губернського виконавчого комітету, стан політичної та економічної ситуації в губернії, діяльність антирадянських партій, протоколи загальних зборів співробітників відділів губернського виконавчого комітету, (7 грудня 1921 – 3 квітня 1922 року), 32 арк.

2.82. Спр. 54. Листування голови Губернського виконавчого комітету з політичного та економічного становища губернії, (1922 – 1927 роки). 37 арк.

2.83. Спр. 74. Протоколи сесій та засідань президії Губернського виконавчого комітету, (10 січня – 16 грудня 1924 року), 322 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв (Держархів Миколаївської обл.)

Ф. П–1. Миколаївський окружний комітет КП (б) України, (1923– 1930 роки)

Оп. 1.

2.84. Спр. 6. Спеціальні зведення Миколаївського окружного та районного відділення Державного політичного управління про політичне та економічне становище Миколаєва та сільських районів округу, (8 квітня 1923 – 15 листопада 1923 року), 69 арк.

2.85. Спр. 24. Списки членів та кандидатів в члени партії, що перебували в інших партіях, 5 червня 1923 року, 10 арк.

2.86. Спр. 68. Інформації, доповіді районних комітетів партії про економічний та політичний стан районів округу, (8 лютого 1924 – грудень 1924 року), 66 арк.

2.87. Спр. 116. Протоколи нарад колегій, плани роботи, звіти про виконану роботу відділу національних меншин, (лютий – 5 листопада 1924 р.), 18 арк.

2.88. Спр. 118. Протоколи нарад, засідань Польбюро, зборів комуністів–поляків при агітпропі окружному партії, (3 січня – 11 серпня 1924 р.), 25 арк.

2.89. Спр. 154. Закриті листи ЦК ВКП(б) по питанням внутрішньопартійного життя, (7 січня–8 грудня 1925 року), 44 арк.

2.90. Спр. 157. Протоколи засідань радянської партійної комісії по обстеженню Ново–Бузького району, партійної організації Ново–Полтавки, довідки, доповідні записки статті в газетах про становище в Ново–Полтавці. Котлярово–Шевченковські справи, (19 травня–11 серпня 1925 року), 66 арк.

2.91. Спр. 170. Закриті листи районних комітетів КП(б)У про політичне становище районів, направлені до організаційно–інструкторського відділу окружного комітету КП(б)У, (8 вересня–10 грудня 1925 року), 46 арк.

2.92. Спр. 221. Звіт про роботу нацменшин окружному КП(б)У. Протоколи засідань колегії нацменшин окружному. Листування нацсекції з райкомаами і осередками КП(б)У, (13 січня 1925 – 18 грудня 1925), 55 арк.

2.93. Спр. 302. Протоколи і вказівки Єврейського бюро при ЦК ВКП(б), (12 січня – 22 грудня 1926 р.), 76 арк.

2.94. Спр. 403. Протоколи зборів бюро польської та єврейської секцій при окружкомі КП(б)У, (27 лютого – 2 грудня 1927 р.), 23 арк.

2.95. Спр. 530. Протоколи засідань Польбюро ЦК КП(б)У. Резолюції по доповіді на всесоюзній нараді працівників Польбюро про стан роботи серед трудових поляків в СРСР, (12 травня – 18 липня 1928 р.), 37 арк.

2.96. Спр. 532. Протоколи нарад Польбюро окружному партії з питань роботи серед польського населення округу, (3 січня – 12 березня 1928 р.), 18 арк.

2.97. Спр. 618. Інформація завідувача нацменсекцій окружному КП (б) У про стан осередків, які ведуть роботу на національних мовах. Протоколи засідань бюро нацменсекцій, (15 січня – 23 жовтня 1929 р.), 26 арк.

Ф. Р–5859. Справи осіб репресованих в 1920–1952 рр.

Оп. 2

2.98. Спр. 2449. Кримінальна справа Козловського Петра Карловича, (12 квітня 1935 – 5 травня 1989 рр.), 48 арк.

2.99. Спр. 3263. Кримінальна справа Мерчака Пилипа Олександровича, (15 – 23 грудня 1937 р.), 58 арк.

2.100. Спр. 3327. Кримінальна справа Міцкевича Івана Ільдефонсовича, (4 квітня – 27 вересня 1938 р.), 37 арк.

2.101. Спр. 4069. Кримінальна справа Келлер Рози, (1939 рік), 108 арк.

2.102. Спр. 5785. Кримінальна справа Цвєтаєва Миколи Петровича та ін., (26 вересня – грудень 1937 р.), 250 арк.

2.103. Спр. 5892. Кримінальна справа Колби Івана Францовича, травень 1937 року, (12 травня – 2 грудня 1937 р.), 375 арк.

2.104. Спр. 5164. Кримінальна справа Седнева Кирила Максимовича та ін., (23 лютого 1938 – 10 квітня 1938 р.), 354 арк.

2.105. Спр. 5037. Кримінальна справа Яблонського Михайла Францовича, (13 – 26 грудня 1937 року), 269 арк.

2.106. Спр. 5737. Кримінальна справа О. Рамбургера та ін., (1937 рік), 248 арк.

2.107. Спр. 5753. Кримінальна справа А. Мірояна та інших (всього 9 осіб), (17 січня – 21 лютого 1937 року), 347 арк.

2.108. Спр. 6622. Кримінальна справа Н. Дорофєєва та ін. (18 квітня 1922–1922 рік), 304 арк.

2.109. Спр. 7279. Кримінальна справа Міллер Карл, Шнейдер Франц та інші, (3 червня–15 липня 1937 року), 277 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса (Держархів Одеської обл.)

Ф. П–3. Одеський губернський комітет комуністичної партії України, (1920–1925 роки)

Оп. 1

2.110. Спр. 215. Стенограма Губернської конференції колишніх членів партії соціалістів–революціонерів, (6 січня 1924 року), 34 арк.

2.111. Спр. 556. Циркуляри і листування Польбюро ЦК КП(б) У з питань організації роботи польської секції губкому: звіти про роботу секції, протоколи засідань Польбюро та зборів комуністів–поляків. Списки, відомості і протоколи засідань губернської комісії по збору коштів на допомогу комуністичним працівникам партії Польщі, (1 січня — грудень 1922 р.), 160 арк.

2.112. Спр. 605. Переписка ДПУ про становище прикордонної полоси. Про діяльність Одеської організації РСДРП, Південного Крайового Бюро ПСР, ПЛСР, об анархістах та пожежі на Миколаївському елеваторі, (9 січня 1923 – 31 грудня 1923 року), 215 арк.

2.113. Спр. 811. Циркуляри ЦК КП(б) У і губкому, протоколи колегії, звіти нацмен губкому і листування по роботі секцій нацменшин губкому, (1 січня – 31 грудня 1923 р.), 104 арк.

2.114. Спр. 814. Протоколи, виписки з протоколів, звіти про національний склад населення з розподілом на вікові групи і списки комуністів, (25 березня – 31 грудня 1923 р.), 39 арк.

2.115. Спр. 880. Протоколи, листи, зведення та переписка з Іллічівськом та Ленінським районними комітетами КП(б)У про політичне та економічне становище районів, про нездорову ситуацію на тютюновій фабриці, обвинувачуваний висновок по справі Іванова по обвинуваченню його в приналежності до меншовиків. Про часте проведення партійних зборів у робочий час, (1 лютого – 20 грудня 1924 року), 34 арк.

2.116. Спр. 1218. Протоколи нарад та звіти нацсекцій Одеського губвиконкому, (19 січня – 23 грудня 1924 р.), 103 арк.

Оп. 3

2.117. Спр. 94. Протоколи засідань бюро, президії, губконференції, нарад партактиву та звіти про роботу єврейської, польської секції і німецького відділу при губкомі КП (б) У, (4 квітня – 30 грудня 1921 р.), 109 арк.

2.118. Спр. 181. Протоколи засідань комісій, бюро, звіти про роботу секцій нацменшин: єврейської, польської, німецької. Список комуністів болгар, (2 січня – 25 грудня 1923 р.), 97 арк.

2.119. Спр. 237. Протоколи колегій секцій: єврейської, німецької, польської, литовської. Протоколи засідань бюро, зборів та звіти про роботу секцій, (1 січня – 29 грудня 1924 р.), 172 арк.

2.120. Спр. 303. Протоколи і звіти бюро єврейської, німецької, польської, болгарської секцій Одеського губкому та Миколаївського окрпарткому КП (б) У, (11 січня – 11 грудня 1925 р.), 42 арк.

Ф. П–7. Одеський окружний комітет комуністичної партії України, (1923–1930 роки)

Оп. 1

2.121. Спр. 2. Циркуляри губернського комітету КП(б)У з питань: значення військ ДПУ, покращення матеріального становища робітників, ліквідації меншовицької організації та інших, (7 травня – 22 лютого 1923 року), 46 арк.

2.122. Спр. 79. Інструктивний лист відносно процесу над учасниками «Адміністративного центру» правих есерів, (вересень 1924 року), 2 арк.

Ф. П–39. Одеський комітет РСДРП (меншовики), (1918–1929 роки)

Оп. 1.

2.123. Спр. 1. Протоколи засідань Одеського комітету РСДРП меншовиків за 1918 рік, (31 січня – 28 грудня 1918 року), 100 арк.

2.124. Спр. 2. Резолюції ЦК РСДРП меншовиків та інші документи підривної діяльності меншовиків у СРСР та за кордоном, (березень 1920 – 1929 рік), 116 арк.

2.125. Спр. 3. Звернення Одеського комітету РСДРП (меншовиків), (вересень–грудень 1921 року), 45 арк.

2.126. Спр. 4. Анкети. Список членів Одеської організації РСДРП меншовиків для перереєстрації у 1922 році та відомості про сплату членських платків, (1922 рік), 137 арк.

2.127. Спр. 5. Стенограма конференції меншовиків. Анкети, колективні заяви та інші матеріали РСДРП(м), (19 січня – 16 лютого 1924 року), 84 арк.

Ф. П–40. Одеський губернський комітет Лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (1918–1920 роки)

Оп. 1.

2.128. Спр. 1. Тези ЦК КП(б)У про відношення до борбистів. Статті з газети «Боротьба». Доповідь про роботу Губернського партійного комітету лівих соціалістів–революціонерів (борбистів). Списки членів Одеської організації лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (17 грудня 1919 – 10 червня 1920 року), 53 арк.

2.129. Спр. 2. Протоколи губернської конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (10 червня 1920 року), 3 арк.

2.130. Спр. 3. Доповідь про роботу губернського партійного комітету лівих–соціалістів революціонерів (борбистів), (20 квітня – 15 червня 1920 року), 3 арк.

2.131. Спр.4. Протокол загальноміської конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (17 квітня – 28 травня 1920 року), 25 арк.

2.132. Спр. 5. Протокол загальноміських зборів міста Одеси, (10 серпня – 10 вересня 1920 року), 15 арк.

2.133. Спр. 6. Протоколи загальних міських зборів партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (5 травня – 29 липня 1920 року), 17 арк.

2.134. Спр. 7. Протокол губернського комітету партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (25 квітня – 31 липня 1920 року), 29 арк.

2.135. Спр. 8. Матеріали міської конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (16 березня 1920 року), 8 арк.

2.136. Спр. 13. Протокол засідання Одеської повітової партійної конференції партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (13 травня 1920 року), 3 арк.

2.137. Спр. 17. Протокол засідання сільських осередків партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (28 лютого – 15 липня 1920 року), 43 арк.

2.138. Спр. 18. Список дійсних членів партії лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), що вступили до КП(б)У, (1920–1924 рік), 2 арк.

2.139. Спр. 19. Різний матеріал Губернського ліквідаційного бюро партії соціалістів–революціонерів (борбистів), (3 серпня – 27 серпня 1920 року), 12 арк.

2.140. Спр. 21. Алфавітний список лівих соціалістів–революціонерів (борбистів), (1920 рік), 14 арк.

Ф. П–41. Міський комітет Одеської Єврейської комуністичної партії (Поалей–Ціон) міста Одеса, (1920–1921 роки)

Оп. 1.

2.141. Спр. 1. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (10 січня – 7 грудня 1920 року), 15 арк.

2.142. Спр. 2. Протоколи засідань Президії міського комітету ЄКП, (28 серпня – 28 жовтня 1920 року), 18 арк.

2.143. Спр.3. Циркуляри Центрального комітету ЄКП (Поалей–Ціон) та Українського Головного комітету, (січень–25 листопада 1920 року), 71 арк.

2.144. Спр. 4. Доповідна записка міського комітету ЄКП про тактику Єврейської партії в період імперіалістичної війни до 1920 року та лист Одеського міського комітету ЄКП в Одеський губернський партійний комітет КП(б)У про надання ЄКП права представництва в ревкомі, (26 лютого 1920 року), 4 арк.

2.145. Спр.5. Заяви членів партії ЄКП щодо одержання довідок, відряджень, надання допомоги, направлення на роботу, (3 січня – 16 грудня 1920 року), 54 арк.

2.146. Спр. 6. Протоколи засідань комітету та загальноміських зборів членів ЄКП, (29 січня – 27 лютого 1921 року), 15 арк.

2.147. Спр. 7. Протоколи засідань міського комітету ЄКП та економічного відділу, (1 січня – 29 вересня 1921 року), 20 арк.

2.148. Спр. 8. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (1921 рік), 70 арк.

2.149. Спр. 9. Протоколи засідань президії міського комітету ЄКП, (9 січня – 20 вересня 1921 року), 12 арк.

2.150. Спр. 10. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, (23 березня – 17 жовтня 1921 року), 6 арк.

2.151. Спр. 11. Протоколи засідань обласного комітету ЄКП, (21 лютого – 27 лютого 1921 року), 2 арк.

2.152. Спр. 12. Протоколи засідань партійного суду, (17 лютого – 6 березня 1921 року), 3 арк.

2.153. Спр. 13. Протоколи зібрань співробітників міського та губернського комітетів ЄКП, (27 лютого 1921 року), 2 арк.

2.154. Спр. 14. Протоколи засідань Балтської, Єлизаветградської, Тираспольської організацій ЄКП, (9 червня 1920 – 25 травня 1921 року), 5 арк.

2.155. Спр. 15. Заяви членів партії ЄКП про видачу відряджень, надання допомоги, направленні на навчання та інші, (9 січня – 21 грудня 1921 року), 221 арк.

2.156. Спр. 16. Циркуляри Центрального комітету Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон), Українського Головного комітету та Одеського губернського комітету ЄКП. Протоколи засідань бюро жіночого відділу міського комітету ЄКП, (січень – 22 жовтня 1921 року), 65 арк.

2.157. Спр. 17. Протоколи засідань міського комітету ЄКП, контрольної комісії та засідань клубу. Протоколи зборів жінок – членів ЄКП, загальних зборів: кустарів–ремісників кондитерського виробництва, учнів педагогічної та соціально–економічної професійних шкіл міста Херсона, єврейської бідноти та трудящих мас Одеси, (20 травня 1920 – 15 грудня 1921 року), 19 арк.

2.158. Спр. 18. Опис листів та заяв, що надійшли в міський комітет ЄКП, (1920 рік), 11 арк.

2.159. Спр. 19. Опис циркулярів, що надійшли в Одеський комітет ЄКП, (1921 рік), 4 арк.

Ф. П–868. Одеський губернський комітет Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон), (1917–1921 роки)

Оп. 1.

2.160. Спр. 1. Циркуляри Центрального Комітету та бюро Правобережної України єврейської комуністичної партії, (1 липня – 14 грудня 1921 року), 38 арк.

2.161. Спр. 2. Циркуляри Центрального економічного відділу Єврейської Комуністичної партії про організацію промислових кооперацій, статuti промислового кооперативного товариства, московського союзу кустарних артілей, трудової артілі. Декрети Всеросійського Центрального Виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів про промислову кооперацію та кустарній дрібній промисловості, (7 серпня – 27 грудня 1921 року), 49 арк.

2.162. Спр. 3. Циркуляри, інформаційні листи, бюлетені Центрального Комітету та бюро Правобережної України Єврейської комуністичної партії. Резолюції IV партейтага Єврейської комуністичної партії, (16 вересня – 17 грудня 1921 року), 54 арк.

2.163. Спр. 4. Циркуляри, інструкції, листи Центрального Комітету та бюро Правобережної та Лівобережної України Єврейської комуністичної партії. Списки членів колегії Ради робітничих депутатів Одеських головних майстерень та таємних співробітників, (2 травня 1917 – 10 грудня 1921 року), 89 арк.

2.164. Спр. 5. Анкети та реєстраційні картки членів Одеської організації ЄКП. Заклик Одеського обласного комітету ЄКП до всіх єврейських робітників з приводу трирічного ювілею партії. Посвідчення на тримання бакалійної торгівлі, квитки на права продажу цукру та листування з продовольчим комітетом Одеської міської управи, (26 червня 1918 – 31 серпня 1921 року), 151 арк.

2.165. Спр. 6. Посвідчення членів ЄКП, співробітників Одеського обласного комітету ЄКП, мандати делегатів IV Всеросійського партейтага та обласної конференції, (6 травня 1919 – 17 листопада 1921 року), 71 арк.

2.166. Спр. 7. Телеграми Центрального Комітету та бюро Правобережної України єврейської комуністичної партії Одеському комітету, (2 січня 1920 – 31 грудня 1921 року), 139 арк.

2.167. Спр. 8. Листування комітету ЄКП з Одеським губернським партійним комітетом, губернським виконкомом, редакцією газети «Известия», з установами та окремими особами. Журнал вихідних документів обласного комітету ЄКП. В справі мається біографічна довідка про одного з засновників ЄКП Бере Борохові, (26 квітня – 29 жовтня 1921 року), 205 арк.

2.168. Спр. 9. Списки: членів та кандидатів Одеської міської організації ЄКП; делегатів Всеросійського партійного з'їзду ЄКП; мобілізованих до продовольчих загонів; співробітників та членів єврейського робітничого клубу імені Б. Борохова та районного єврейського робітничого клубу; делегатів

єврейської безпартійної робітничої конференції, (17 червня 1920 – 1921 роки), 82 арк.

2.169. Спр. 10. Листування з партійними органами, радянськими установами по господарчим питанням, списки членів ЄКП, діаграма чисельного складу Одеської організації ЄКП по професіям; листування по обліку та мобілізації на продроботу. Характеристики обстеження колоній Миколаївської губернії, (травень 1920 – 27 грудня 1921 року), 272 арк.

*Державний архів Полтавської області, м. Полтава (Держархів
Полтавської обл.)*

**Ф. Р–3872. Полтавський губернський виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1918–1922 роки)**

Оп.1.

2.170. Спр. 98. Матеріали УКП(боротьбистів). Звернення Зіньківської повітової організації до молоді, 1920 рік, 37 арк.

2.171. Спр. 529. Інформація ВНК про політичне та економічне становище губернії. Заклик українських націоналістів до українських комуністів об'єднати зусилля в боротьбі проти радянської влади на Полтавщині, 24 березня–травень 1921 року, 128 арк.

2.172. Спр. 560. Зведення про політичне та економічне становище Полтавської губернії за 5–12 червня 1921 року, 37 арк.

2.173. Спр. 103. Рішення органів центральної та місцевої Радянської влади. Циркуляр Народного Комісаріату внутрішніх справ РСФСР від 05.07.1920 року, 1920 рік, 124 арк.

2.174. Спр. 395. Списки розстріляних за постановами Полтавської губернської надзвичайної комісії за грудень–червень 1921 року, липень 1921 року, 18 арк.

**Ф. Р–1503. Полтавський губернський виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1922–1939 роки)**

Оп.1.

2.175. Спр. 383. Доповідна інформація Полтавського губернського відділу ДПУ за січень–березень 1924 року. Про діяльність Української комуністичної партії на Полтавщині в 1924 році, 1924 рік, 156 арк.

2.176. Спр. 285. Про політичне та економічне становище губернії в січні–березні 1924 року. Про дозвіл скликання Всеукраїнського з'їзду колишніх меншовиків для ліквідації меншовицької партії, 1924 рік, 186 арк.

2.177. Спр. 79. Інструктивне повідомлення та роз'яснення ЦК КП(б)У щодо процесу над правими есерами, що намагалися збройним шляхом захопити владу в Сибіру, 11.06.1922 рік, 16 арк.

2.178. Спр. 15. Звіт Полтавського губернського відділу ДПУ про наявність політичних партій в губернії, 1922 рік, 51 арк.

2.179. Спр. 86. Про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за 1921 рік, 23 грудня 1922 року, 155 арк.

2.180. Спр. 158. Спецзведення ДПУ про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за перше півріччя 1923 року, січень–липень 1923 року, 153 арк.

2.181. Спр. 159. Спецзведення ДПУ про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за друге півріччя 1923 року, липень 1923 – лютий 1924 років, 169 арк.

2.182. Спр. 383. Спецзведення ДПУ про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за 1924 рік, 1925 рік, 213 арк.

2.183. Спр. 446. Спецзведення ДПУ про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за 1925 рік, січень–лютий 1926 року, 193 арк.

*Державний архів Херсонської області, м. Херсон (Держархів
Херсонської обл.)*

**Ф.Р.1099. Херсонський губернський виконавчий комітет,
(1917–1920 років)**

Оп.1.

2.184. Спр. 2. Протокол I з'їзду селян-хліборобів, (квітень 1917 року), 97 арк.

**Ф. Р–2. Херсонський окружний виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1922–1930 роки)**

Оп. 1

2.185. Спр. 1398. Плани і звіти про роботу Херсонської окружної комісії національних меншин, (1 вересня 1925 – 1 травня 1926 р.), 81 арк.

2.186. Спр. 1404. Протоколи засідань Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, (16 червня 1925 – 7 грудня 1926 р.), 197 арк.

2.187. Спр. 1422. Звіт про роботу Херсонської окружної комісії національних меншин та анкети національних сільських рад з даними про кількість населення в них, національний склад, майновий стан, (1 квітня – 1 липня 1926 р.), 285 арк.

2.188. Спр. 1431. Листування з ЦК нацменшин та відомості про кількість колективів національних меншин, кількість їх членів та ін., (14 січня – 26 жовтня 1926 р.), 164 арк.

2.189. Спр. 1432. Огляд діяльності єврейських сільських рад округу, відомості про національний склад населення Херсонського округу за переписом 1926 року. Списки німецьких сільських рад і населених пунктів в окрузі, (1926 – 1 березня 1929 р.), 49 арк.

2.190. Спр. 1445. Матеріали обстеження роботи національних сільських рад (протоколи, акти, листування), (19 листопада 1927 – 9 грудня 1929 р.), 108 арк.

*Державний архів Черкаської області, м. Черкаси (Держархів
Черкаської обл.)*

**Ф. Р–529. Чигиринський повітовий виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1919–1930 роки)**

Оп.1.

2.191. Спр. 1. Про політичне та економічне становище в повіті. Про невдоволення селян у зв'язку з організацією «Райцукру» та націоналізацією цукрової промисловості, березень 1919 року, 105 арк.

2.192. Спр. 2. Постанови та резолюції УПСР (боротьбистів). Відозва головних революційних емісарів УПСР (б) з закликами повстання проти Директорії, січень 1919 року, 18 арк.

2.193. Спр. 7. Чигиринський комітет «Бунд». Резолюції загальних зборів членів партії «Бунд» про підтримку ними революційних комітетів та Радянської влади від 23.02.1919 року, лютий–березень 1919 року, 112 арк.

2.194. Спр. 3. Про політичне та економічне становище в повіті. Про наявність в місті організації партії РСДРП(м), 27 лютого–2 квітня 1919 року, 39 арк.

2.195. Спр. 4. Про політичне та економічне становище в повіті. Постанови загальних зборів партії соціалістів–революціонерів міста з приводу замаху на повітового комісара Дзигаря, 28 березня 1919 року, 79 арк.

2.196. Спр. 10. Чигиринський комітет «Бунд». Про мандати та позиції делегатів Чигиринського Бунду на нараді політичних партій по організації Чигиринського повітового революційного комітету, 1919 рік, 28 арк.

**Ф. Р–8. Черкаський окружний виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, (1918–1922
роки)**

Оп.1.

2.197. Спр. 516. Комітет Черкаської організації партії соціалістів–революціонерів. Програми, резолюції зборів, кількісний склад, 01.11.1919–01.01.1920, 10 арк.

**Ф. Р–184. Шевченківський (Черкаський) окружний виконавчий
комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1920–1929 роки)**

Оп.1.

2.198. Спр. 3. Про політичне та економічне становище округу. Інформація про сіоністські організації міста Сміла. 1923 рік, 156 арк.

2.199. Спр. 4. Про наявність на Черкащині антирадянських партій та угруповань: сіоністів, есерів, меншовиків на підставі даних оперативних зведень ДПУ, червень–грудень 1923 року, 114 арк.

**Ф. Р–189. Звенигородський повітовий виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1918–1927 роки)**

Оп.1.

2.200. Спр. 42. Про політичне та економічне становище повіту. Про процес правих есерів з газети «Семенская беднота» від 17 червня 1922 року, липень – серпень 1922 року, 94 арк.

**Ф. Р–532. Золотоніський повітовий виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,
(1918–1933 роки)**

Оп.1.

2.201. Спр.1. Про тактику і організаційну діяльність Золотоніської організації Української комуністичної партії (боротьбистів). Протоколи засідань і зборів організації від 24.03.1920 року, 1920 рік, 34 арк.

**Ф. Р–2145. Відділ управління Чигиринського повітового
виконавчого комітету ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, (1919–1924 роки)**

Оп.1.

2.202. Спр. 21. Про анархічні виступи в повіті та вплив анархістських організацій на місцеве селянство, донесенні Триліського волосного комітету про знищення анархістськими угрупованнями плантацій цукрового буряку та крадіжці озимого хлібу з полів, 1919 рік, 205 арк.

2.203. Спр. 3. Перелік різноманітних націоналістичних партій, які стоять на Радянській платформі. Роз'яснення ВЦВК від 23 липня 1919 року та перелік партій, по яким Президія ЦВК пропонує місцевим виконкомам не здійснювати перешкод у роботі згідно постанови ЦВК про партійну мобілізацію від 08.07.1919 року, 1919 рік, 133 арк.

3. Збірники документів і матеріалів, довідники

3.204. Амиантов Ю.Н. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. / Юрий Николаевич Амиантов.– М.: РОССПЭН, 1999.– 607 с.

3.205. Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2 тт. / Т. 2. 1917–1935 гг [под ред. В. Шелохаева]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998.– 704 с.

3.206. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов.– К.: Госполитиздат, 1962.– 757 с.

3.207. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій [Упор.В.С.Журавський].– К.: Пошук,1992.– 96 с.

3.208. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т.– К.: Госполитиздат УССР, 1957.– Т.3: Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. Декабрь 1917 – Апрель 1918.– 988 с.

3.209. Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково–документальне видання / Упорядн.: Т. Осташко, С. Кокін; Наук. ред. Р. Пиріг. НАН України. Інститут історії України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К.: Темпора, 2013.– 688 с.

3.210. Всероссийская перепись членов РКП. Итоги переписи 1922г. на Украине. – Х.: Изд–во ЦК РКП(б), 1922.– 162 с.

3.211. Всесоюзный перепис населения 1926 року. – Т.ХІІІ. – М : ЦСУ СРСР, 1929.– 464 с.

3.212. Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. –М.: Госполитиздат, 1928.– 628 с.

3.213. ВЧК/ГПУ: документы и материалы [под. ред. Ю. Фельштинского]. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995.– 186 с.

3.214. В. И. Ленин. Жизнь и деятельность: документы и материалы [общая. ред. Ю. Красина]. – М.: Прогресс, 1985.– 487 с.

3.215. Декреты Великого Октября [авторы–составители Ю. Ахапкин, М. Ирошников].– Л.: Лениздат, 1977.– 141 с.

3.216. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930–х годов: Источниковедческий анализ. / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов].– Тернополь; Збруч 2010.– 372 с.

3.217. История Советской Конституции в документах [авторы–составители А. Липатов, Н. Савенков. Общ. Ред. А. Студенкина].– М.: Госюриздат, 1957.– 1046 с.

3.218. З матеріалів «Окремої папки». Документи вищого політичного керівництва України. / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– № 1/2.– 1995 р.– С. 90–94.

3.219. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992.– 269 с.

3.220. Короткий огляд діяльності робітничо–селянського Уряду України за 1924–1925 рр. – Х. : Червоний шлях, 1926.– 39 с.

3.221. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения Украинского народа за образование СССР: Сборник документов и материалов. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1972.– 680 с.

3.222. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898 – 1986). Т. 2. 1917 – 1922. – 9–е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983.– 606 с.

3.223. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.(1898–1986). Т. 3. 1922 – 1925. – 9–е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1984.– 494 с.

3.224. Ленин В.И. и ВЧК.– Сборник документов (1917 – 1922 гг.).– М.: Политиздат, 1975.– 527с.

3.225. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 [Под ред. А. Яковлева]. – М.: МФД, 2003.– 912 с.

3.226. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1970) [Текст] / Ин-т марк.-ленин. при ЦК КПСС. – 8-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1970.- 543 с.

3.227. Культурне будівництво в Українській РСР 1917—1927 : Збірник документів і матеріалів. / [упоряд.: В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1979.– 665 с.

3.228. Культурне будівництво в Українській РСР : Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. : Зб. докум. у 2-х т.– Т.1. (1917–червень 1941 рр.). / [упоряд.: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв]. – К. : Політвидав, 1959.– 883 с.

3.229. Большевики после Октябрьской революции.: Сб. документов, статей и воспоминаний [под. ред.. Б. Николаевский, С. Волин].– Венсон : Chalidze, 1990.– 292 с.

3.230. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917 – 1922.–Сборник документов и материалов.– К.: 1971.– 392 с.

3.231. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : Зб. док. і матеріалів / [упоряд.: М. І. Панчук (кер.) та ін.; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.].– К.: Наукова думка, 1994.– 559 с.

3.232. Образование СССР. Сборник документов 1917–1924 гг. / [под ред. Э. Генкиной]. – М–Л.: Политиздат, 1949.– 137 с.

3.233. Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. Спр–к [Сост. А. Кокурин, Н. Петров]. – М.,: МФД, 2003.– 768 с.

3.234. Остракизм по–большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов [Сост., предисл. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова].– М.: Русский путь, 2010.– 800 с.

3.235. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 года по 1 ноября 1921 года. Зб. док. / [кер. і упоряд. В. В. Ченцов]. – Дніпропетровськ, 1994 р.– 186 с.

3.236. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX века.– М.: РОССПЭН, 1995.– 464 с.

3.237. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920 рр.): Зб. документів і матеріалів.– К.: Видавництво АН УРСР, 1957.– 1084 с.

3.238. Сборник резолюций и тезисов Центрального комитета РСДРП и партийных совещаний. Харьков, 1920.– С. 1–4, 12–14.

3.239. Седьмой Всероссийский съезд рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов.– М.: 1920.– С. 60–63.

3.240. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий.– М.: 1993.– 714 с.

3.241. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов Уполнаркоматов центральных учреждений УССР 6–му Всеукраинскому съезду Советов Р., К. и К. депутатов.– Харьков, 1921.– 310 с.

3.242. Собрание узаконений и распоряжений рабоче–крестьянского правительства Украины.– К.: 1919.– 522 с.

3.243. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг.– М.: Совет Народных Комиссаров Издательство, 1942.– 346 с.

3.244. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 гг. М.: Совет Народных Комиссаров Издательство, 1950.– 265 с.

3.245. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. М.: Совет Народных Комиссаров Издательство, 1943.– 326 с.

3.246. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. М.: Совет Народных Комиссаров Издательство, 1944.– 309 с.

3.247. Судебный процесс социалистов–революционеров (июнь – август 1922 г.): Подготовка. Проведение. Итоги. Сборник документов [Сост. С. Красильников, К. Морозов, И. Чубыкин].– М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002.– 1007 с.

3.248. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. Збірник документів – Х.: Пролетарій, 1927.– 32 с.

3.249. Тисяча років української суспільно–політичної думки : У 9–ти томах / [ред. Т. Гунчак; передм. О. Сліпушко]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 7 : 20–ті – 40–ві роки ХХ ст. / [упор.: Т. Гунчак; ред. Г. Лозинська], – 440 с.

3.250. Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали.– Київ: Науково–технічний центр «Консалтинг», «Фенікс», 1993.– 104 с.

- 3.251. Українські політичні партії та організації першої половини ХХ ст.: /довідник [під ред. П. Фірова]. – Севастополь: Вид-во СевНТУ. 2008.– 170 с.
- 3.252. Українська революція. 1919–1921 рр.: Документи. В 2 т.– Нью–Йорк: Б.в., 1984.– Т.2.– 477 с.
- 3.253. Український національно–визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упорядник В. Ф. Верстюк].; Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія).– К.: Видавництво ім. О. Теліги. 2003.– 1022 с.
- 3.254. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / [під ред. В. Евтуха, В. Трощанського]. – К. : Наукова думка, 2004.– 342 с.
- 3.255. Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы. М.: Госполитиздат, 1958.– 487 с.
- 3.256. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968.– 903 с.
- 3.257. XIV съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1926.– 1029 с.
- 3.258. XIII конференция РКП(б): Бюллетень. – М.: Красная новь, 1924 г.– 235 с.
- 3.259. XIV конференция РКП(б): Стенографический отчет. – М.; Л.: Госиздат, 1925 г.– 335 с.

4. Індивідуальні монографії

- 4.260. Антонов-Овсеенко А. В. Враги народа. / Антон Владимирович Антонов-Овсиенко. М.: Интеллект, 1996 г.–367 с.
- 4.261. Астров В. Левые эссеры. / В. А. Астров.– М.: Московский рабочий, 1928 г.– 64 с.
- 4.262. Бакало І. І. Національна політика Леніна / Іван Іванович Бакало.– Мюнхен : Сучасність, 1974 р.– 117 с.

4.263. Бердников А. Очередные задачи максимализма. / А. Бердников. М.: Союз максималистов, 1919 г.– 56 с.

4.264. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) / Тетяна Анатоліївна Бевз – Київ: ТОВ «Видавництво Дельта», 2008.– 586 с.

4.265. Білас І. Г. Репресивно–каральна система в Україні. 1917–953: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз : У 2–х кн. / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь, Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.

4.266. Білинський А. К. Громадські організації в СРСР. / Андрій Клавдійович Білинський. – Мюнхен–Чикаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут, 1969.– 160 с.

4.267. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. / Сергій Іванович Білокінь. К.: НАН України, Інститут історії України, 1999.– 447 с.

4.268. Білокінь С. И. Механизм большевизского насилия: Конспект исследования. / Сергій Іванович Білокінь НАН України. Інститут історії України.– К., 2000.– 128 с.

4.269. Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии. / Любов Федорівна Болтенкова. – М. : Мысль, 1988.– 222 с.

4.270. Беренштейн Л. Евреи и политические репрессии в СССР (20–80–е годы XX столетия). / Л. Беренштейн. – К.: Наукова думка, 1996.– 195 с.

4.271. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20–ті роки ХХ століття. / Олег Борисович Бриндак – Одеса: Астропринт, 1998.– 182 с.

4.272. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). / Владислав Федорович Верстюк.– К.: Наукова думка, 1991.– 368 с.

4.273. Верстюк В.Ф. Історичні зошити: Комбриг Нестор Махно. З історії першого союзу махновців з Радянською владою. / Владислав Федорович Верстюк. – К.: Академія наук Української РСР. Інститут історії. – 1990.– 36 с.;

4.274. Верещагин И. Кто правит нашей страной. / И. Верещагин. – М.: Молодая гвардия, 1925.– 63 с.

4.275. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. / Радий Иванович Ветров – Харьков, – 1983.– 145с.;

4.276. Ветров Р.И. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. / Радий Иванович Ветров – Днепродзержинск. – 1983.– 88с.

4.277. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ ст.. / Радій Іванович Ветров – Дніпродзержинськ. – 1997.– 111с.

4.278. Ветров Р.І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). / Радій Іванович Ветров – Дніпродзержинськ. – 2007.– 344с.

4.279. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Винниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.І.– 348 с.

4.280. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Винниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.ІІ.– 328 с.

4.281. Винниченко В. К. Відродження нації. / Володимир Кирилович Винниченко.– Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990).– Ч.ІІІ.– 542 с.

4.282. Висоцький О. Ю. Українські соціал–демократи та есери. Досвід перемог та поразок. / Олександр Юрійович Висоцький.– К.: Основні цінності, 2004.– 272 с.

4.283. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. / В. Волковинський.– К.: Перліт продакшн, 1994.– 252 с.

4.284. Волкогонов Д. А. Ленин. Политический портрет. / Дмитрий Антонович Волкогонов. Кн. 1–2, М.: Новости, 1994.– 798 с.

4.285. Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР. / Костянтин Васильович Гусев – М.: Госполитиздат, 1966.– 64 с.

4.286. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. / Кирилл Владимирович Гусев.– М.: Мысль, 1972.– 468 с.

4.287. Генкина Э. Б. Образование Союза Советских Социалистических Республик / Эсфирь Борисовна Генкина.– М. : Политиздат, 1943.– 157 с.

4.288. Глезерман Г. Е. Классы и нации / Григорий Ефимович Глезерман. М.: Политиздат, 1974. – 79 с.

4.289. Дорошенко В. Революційна українська партія /1900–1905 рр./ Нарис з історії української соціал–демократичної партії. / Володимир Вікторович Дорошенко.– Львів–Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921.– 40 с.

4.290. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. / Дмитро Іванович Дорошенко.– Прага,1936.– 99 с.

4.291. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / Михайло Анатолійович Журба. –К. : Науковий світ, 2002.– 499 с.

4.292. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920–е годы / Ирина Николаевна Ильина; Отв. ред. Соколов А.К. – М.: Ин–т рос. истории РАН, 2000.– 216 с.

4.293. Измозик В. С. Глаза и уши режима (Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 годах). / Владлен Семенович Измозик.– Спб.: Изд–во СПб. ун–та экономики и финансов, 1995.– 164 с.

4.294. Кантор Х. Пути индустриализации и новая оппозиция. / Х. Н. Кантор. – М.: Московский рабочий.– 2 издание, дополненное, 1927.– 104 с.

4.295. Кандидов Б. П. Религиозная контрреволюция 1918—1920 гг. и интервенция : Очерки и материалы. / Б. П. Кандидов. — М. : Акц. издат. об–во «Безбожник», 1930.– 148 с.

4.296. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–х–30–х років: соціальний портрет та історична доля. / Георгій Володимирович Касьянов.– К.: «Глобус» «Вік» Едмонтон. Канадський інститут Українських студій Альбертського ун–ту, 1992.– 175 с.

4.297. Курас І. Ф. Маршрутами історії. / Іван Федорович Курас.– К.: Політвидав України, 1990.– 655 с.

4.298. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. / Григорій Олександрович Костюк. Нью–Йорк. – 1980.– 285 с.

4.299. Костюк Г. Сталінізм в Україні : (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасників/ Григорій Олександрович Костюк. Пер. та упоряд. Р.Харчук; Авт. передм. Ю.Бадзьо.– К.: Вид–во «Смолоскип», 1995.–508 с.

4.300. Ковалев В. А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. / Валентин Алексеевич Ковалев.– М.: Норма, 1997.– 288 с.

4.301. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький.– К. : Основи, 1996.– 396 с.

4.302. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький.– К. : Альтернативи, 1999.– 336 с.

4.303. Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. / Іван Федорович Курас.– К.: Наукова думка, 1978.– 314 с.

4.304. Ленин В. И. IX Всероссийский съезд Советов 23–28 декабря 1921 г. о внутренней и внешней политике республики. Из отчета ВЦИК и СНК 23 декабря // Ленин об Украине.– К.: Политиздат Украины, 1978.– Ч. II: 1917–1922.– С. 451–461.

4.305. Ленин В. И. К истории вопроса о диктатуре. 9 ноября 1920 г. // Полное собрание сочинений. – Москва: Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, 1981.- Т. 41 Май – ноябрь 1920.- С. 315-329.

4.306. Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5–го російського видання.– К.: Видавництво політичної літератури України, 1973.– Т.38.– С. 123-209.

4.307. Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня 1922 р. // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання.– К.: Видавництво політичної літератури України, 1974.– Т.45.– С. 65-109.

4.308. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання.– К.: Видавництво політичної літератури України, 1975.– Т.50.– С. 286–287.

4.309. Ленин В. И. Письмо В. И. Ленина Ф. Э. Дзержинскому // Полное собрание починений. К.: Видавництво політичної літератури України, 1975.– Т. 54.– С. 256–266.

4.310. Левитас И. М. Герои и жертвы: из истории еврейского народа. Еврейский совет Украины. / Илья Михайлович Левитас. – К.: Астарта, 1991.– 415 с.

4.311. Лінов Григорій Петрович. Про підричну діяльність іноземних розвідок в СРСР. / Григорій Петрович Лінов.– К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1939.– 56 с.

4.312. Луначарский А.В. Бывшие люди: Очерк истории партии эсеров. / Анатолий Васильевич Луначарский – М.: Госиздат, 1922. – 81 с.

4.313. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Основа, 2005. – 311 с.

4.314. Мазур В. М. Особливості соціально–економічного та культурно–освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929); порівняльний аналіз / В. М. Мазур. – К. : Наукова думка, 1999. –156 с.

4.315. Мазепа І. П. Більшовизм і окупація України. Соціально–економічні причини незрілості сил української революції / Ісаак Прохорович Мазепа. – Львів: Просвіта, 1922. –155 с.

4.316. Майстренко І. В. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / Иван Васильевич Майстренко. – Мюнхен : Сучасність, 1978. – 122 с.

4.317. Маланчук В. Ю. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. / Валентин Юхимович Маланчук. – М. : Высшая школа, 1972.– 294 с.

4.318. Мамай Н. С. Коммунистическая партия в борьбе за идейно–политическое воспитание масс в первые годы НЕПа. / Микола Сергійович Мамай.– М.: Госполитиздат, 1954. – 89 с.

4.319. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. / Петро Павлович Музиченко – Київ: «Знання», 1999.– 662 с.

4.320. Музыченко П. П. История государства и права Украины: Учебник / Петр Павлович Музыченко – Киев: «Знание», 2001.– 487 с.

4.321. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925). / Найман Олександр Якович– М.: 1996. – (Препр. / Еврейское наследие).– 32 с.

4.322. Найман, О.Я. Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.) / Найман Олександр Якович – Киев, 1998.– 198 с

4.323. Николаев И.Е. Страницы социально–политической истории Украины в 20–40–е годы XX ст. / Игорь Евгеньевич Николаев – Германия. Саарбрюккен.– LAP LAMBERT Academic Publishing.– 2012.– 168 с.

4.324. Николаев И.Е. Историко–правовые аспекты установления однопартийной системы в УССР в 20 годы XX ст. / Игорь Евгеньевич Николаев – Германия. Саарбрюккен.– LAP LAMBERT Academic Publishing.– 2013.– 226 с.

4.325. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х–1950–ті рр.): Історико-статист. дослідж. / Володимир Миколайович Нікольський – Донецьк : Вид-во Донец. нац. Ун-ту, 2003. – 623 с.

4.326. Овсепян Р.П. История новейшей отечественной журналистики (учебное пособие). / Рафаил Погосович Овсепян – М.: Изд–во МГУ, 1999.– 236 с.

4.327. Павлов М. П. Процессы и судьбы: Воспоминания военного прокурора. Союз юристов Украины. / Михаил Павлович Павлов – К.: Юринформ, 1994.– 230 с.

4.328. Павлов Д. Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов, 1917 – середина 1950–х годов / Дмитрий Борисович Павлов.– М.: РОССПЭН (Рос. полит. энцикл.), 1999.– 231 с.

4.329. Протасов, Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. / Лев Григорьевич Протасов.– М.: РОССПЭН, 1997.– 368 с.

4.330. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнополітичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов.– К.: Інститут історії України НАН України, 2004.– 648 с.

4.331. Рубан Н.В. Октябрьская революция и крах меньшевизма. (март 1917–1918 гг.) / Микола Васильович Рубан – М.: Издательство политической литературы, 1968.– 314 с.

4.332. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–200). / Леонід Іванович Рябошапко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.

4.333. Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / Виктор Александрович Савченко. – Харьков: Фолио; М: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 368 с.

4.334. Сергійчук В. І. Депортація поляків з України / Володимир Іванович Сергійчук.– К. : Укр. видав. спілка, 1999.– 192 с.

4.335. Скрыпник Н. А. Культурное строительство в СССР. / Николай Алексеевич Скрыпник. – Харьков : ДВОУ Пролетар, 1931. – 47 с.

4.336. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). / Олександр Борисович Слуцький. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1957.– 209 с.

- 4.337. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Істор. есе–хроніки. / Валерій Федорович Солдатенко.– У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. – К., Світогляд, 2010, – 442 с.
- 4.338. Субтельний О. Україна: Історія. / Орест Субтельний – К.: Либідь, 1994.– 736 с.
- 4.339. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. Издание 11. / Иосиф Виссарионович Сталин. М.: Госполитиздат, 1952.– 651 с.
- 4.340. Стецовский Ю. И. История советских репрессий. / Юрий Исаакович Стецовский. М.: Общественный фонд «Гласность».– 1997.– 436 с.
- 4.341. Тумаринсон В. Х. Меншевики. / В. Х. Тумаринсон // Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия.– М.: 1996.– С. 65–79;
- 4.342. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки. / Віктор Васильович Ченцов.– Тернопіль: Збруч, 2000.– 481 с.
- 4.343. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20—30 роки XX ст.). / Богдан Володимирович Чирко.– К. : Асоціація «Україно», 1995.– 215 с.
- 4.344. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Політвидав, 1990.– 143 с.
- 4.345. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років : сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993.– 350 с.
- 4.346. Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. / Юрій Іванович Шаповал.– К.: Ін-т національних відносин і політології НАНУ, 1994.– 272 с.
- 4.347. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50–ті роки XX століття. / Микола Миколайович Шитюк.– Київ : Тетра, 2000.– 532 с.
- 4.348. Щиглик А. И. Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР. Политико–правовое исследование / Александр Иванович Щиглик.– М.: Наука, 1977.– 253 с.

4.349. Фалькевич І. М. Про великодержавницький і український шовінізм. / Іван Михайлович Фалькевич – Х.: Державне видавництво України, 1930.– 97 с.

4.350. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно–політичному та культурному житті УСРР (20–ті—перша половина 30–х років ХХ ст.) / Л. Д. Якубова.– К. : Ін-т історії України НАНУ, 2006.– 507 с.

4.351. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920. Т. 1 – 4.– Відень.– Прага, 1921. 1922. Т.1.– 152 с.;

5. Колективні монографії

5.352. Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. / Бриндак О., Калмакан І. – Одеса: Астропринт, 1997.– 82 с.

5.353. Ветров Р.І. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.). / Р. І. Ветров, С. Донченко – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001.– 245 с.

5.354. Галій М. Національна політика на Радянській Україні в світлі документів / М. Галій, Б. Новицький.– Львів – Прага : Просвіта, 1934.– 128 с.

5.355. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20–ті роки ХХ ст.) / Греченко В.А. Ярмиш О.Н. – Харків: Вид–во НУВС, 2001. – 276 с.

5.356. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький.– К. : Либідь, 1991.– 342 с.

5.357. Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30 роки). / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов.– К. : Наукова думка, 1991.– 96 с.

5.358. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / [під ред. Ю. І. Шаповала]. – К. : ІНВіП, 1997.– 211 с.

5.359. Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки.– [під ред. А. Таранова]. – Видавництво академії наук Української РСР. – Київ – 1957 р.– 167 с.

5.360. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923–1927 гг.: в 4–х томах / [редактор–составитель Ю. Фельштинский]. – М.: Терра, 1990. – Т.1.– 168 с.; Т. 2.– 172 с.; Т. 3.– 178 с.; Т. 4.– 195 с.

5.361. Кокін.С.А. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920 – 1924 рр. / Кокін. С. А., Мовчан О. М.– К.: Наукова думка.– 1993.– 58 с.

5.362. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.– К.: Ін-т політики і етнонаціональних досліджень НАН України.– 2001.– 245 с.

5.363. Леванов Б. В. Политическая система СССР: история, проблемы, пути совершенствования: Вопросы и ответы. / Б. В. Леванов, А. А. Данилов. М.: Знание, 1989.– 46 с.

5.364. Маймескулов Л.Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / Леонид Николаевич Маймескулов, Анатолий Иосифович Рогожин, Владимир Владимирович Сташис; Под ред.: Голушко Н.М. – 2–е изд., перераб. и доп. – Харьков : Основа, 1990. – 345 с.

5.365. Очерк истории Советской Конституции [под ред. Ю. Кукушкина, О. Чистякова]..– М., Политиздат, 1987.– 278 с.

5.366. Політичний терор і тероризм в Україні, ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України . / [під ред. В. А. Смолія]. — Київ : Наукова думка, 2002. — 952 с.

5.367. Політична історія України ХХ століття: У 6–ти т. – Т. 2: Революції в Україні: політико–держані моделі та реалії (1917–1920). – К.: Генеза, 2003. – 480 с.

5.368. Политические партии России: история и современность. / Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 631 с.

5.369. Попов Т. Т. К истории советских общественных организаций / Т. Т. Попов, Д. Т. Субботин. М.: Высшая школа, 1970.– 440 с.

5.370. Німці Півдня України: Історія і сучасність / [авт.: М. Шитюк (кер.), В. Шкварець та ін.]..– Миколаїв: Редакційно–видавничий відділ МДУ ім.. В. Сухомлинського, 2009.– 424 с.

5.371. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках / [авт.: М. Шитюк (кер.), В. Шкварець та ін.]..– Миколаїв: Шамрай, 2008.– 454 с.

5.372. Національні меншини України у ХХ ст. : політико–правовий аспект / Ін–т політ. і етнонац. дослідж. НАН України; [авт.: М. Панчук (кер.), В. Войналович та ін.]..– К.: ІПІЕНД, 2000. – 356 с.

5.373. Национально–государственное строительство в СССР в переход–ной период от капитализма к социализму (1917–1936). / [отв. ред. Д. А. Чугаев]. : В 2–х т. Т. 1.– Москва : Изд–во «Мысль», 1972.– 517 с.

5.374. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : [у 4–х т].– Т. 1 / [упоряд.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 1997.– 752 с.

5.375. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.: [у 4–х т].– Т. 2 / [упоряд.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. — Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 1999.– 800 с.

5.376. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. : [у 4–х т].– Т. 3 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : ОКФА, 2005.– 896 с.

5.377. Одеський мартиролог : Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.: [у 4–х т].– Т. 4 / [упоряд. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов].– Історико–меморіальне видання.– Одеса : СМІЛ, 2006.– 960 с.

5.378. Про минуле заради майбутнього / [упоряд. Ю. І. Шаповал].– К. : Вид–во Київського університету, 1989.– 408 с.

5.379. Політичні партії України та Миколаївщини ХХ століття / [авт.: Н. Колосовська, М. Шитюк та ін.].. – Миколаїв, 1996.– 141 с.

5.380. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.]– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2005.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 1 / [обл. ред. : О. В. Садиков (голова) та ін.].– 2005.– 870 с.

5.381. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.]– Київ – Миколаїв: Світогляд, 2006.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 2 / [обл. ред. : С. М. Карцева (голова) та ін.]. – 2006.– 707 с.

5.382. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.]– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2008.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» : / [гол. ред.: П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 4 / [обл. ред. : О. М. Гаркуша (голова) та ін.].– 2008.– 654 с.

5.383. Реабілітовані історією. Миколаївська область : [у 27 т.]– Київ – Миколаїв : Світогляд, 2010.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 5 / [обл. ред. : В. М. Круглов (голова) та ін.].– 2010.– 653 с.

5.384. Реабілітовані історією. Одеська область : [у 27 т.]– Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 1 / [обл. ред. : Л. В. Ковальчук (голова) та ін.].– 2010.– 800 с.

5.385. Реабілітовані історією. Полтавська область: [у 27 т.]– Полтава–Київ: «Оріяна», 2007.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 5 / [обл. ред. : С. А. Соловей (голова) та ін.].– 2007. – 720 с.

5.386. Реабілітовані історією. Харківська область: [у 27 т.]– Харків–Київ: Харківське державне редакційно–видавниче підприємство «Оригінал», 2008.– (Наук.–докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред.: П. Т. Тронько (голова) та ін.].)– Кн. 1– Ч. 2 1 / [обл. ред. : І. О. Тереховк (голова) та ін.].– 2008.– 672 с.

5.387. Реабілітовані історією. Херсонська область : [у 27 т.]. — Херсон : ВАТ «Вид-во Наддніпрянська правда», 2005.— (Наук.-докум. серія книг «Реабілітовані історією» / [гол. ред. : П. Т. Тронько (голова) та ін.].)— Кн. 1 / [обл. ред. : А. О. Бабич (голова) та ін.].— 2005.— 944 с.

5.388. Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді / П. Варгатюк, В. Василенко, Л. Гордієнко та ін.— К.: Либідь, 1990.— 488 с.

5.389. Триумфальное шествие Советской власти на Украине / [авт.: Ю. Гамрецкий, Ж. Тимченко и др.].— К.: Наукова думка, 1987.— 440 с.

5.390. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст.—1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко.— К.: Генеза, 2003.— 304 с.

5.391. Шитюк Н. Н. Тоталитаризм и сотрудники силовых структур СССР в 20-50-е гг. XX ст. / Н. Н. Шитюк, И. Е. Николаев. — Германия. Саарбрюккен.— LAP LAMBERT Academic Publishing.— 2012.— 394 с.

5.392. Шендрик Л. К. Профспілки України: З історії профспілкового руху на Україні. / Л. К. Шендрик, М. І. Горлач.— К.: Б.в., 1965.— 47 с.

6. Зарубіжна література

6.393. Брэдли Дж. Добровольные общества в Советской России //Вестник Московского Университета. Сер. 8. История. 1994. № 4. С. 23–35.

6.394. Боффа Дж. История Советского Союза. / Д. Боффа. В 2-х т. М., Международные отношения, 1990.— 316 с.

6.395. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. пер. с фр. 2-е изд. /Н. Верт – М.: Весь Мир, Инфра-М» 1998. – 544 с.

6.396. Джилас М. Лицо тоталитаризма. / Милован Джилас – М.: Новости, 1992– 167 с..

6.397. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина (1917–1919гг.). / Э.Карр. Пер. с англ. Л. А. Черняховской. – М., «Интер – Версо»,1990. – 208 с.

6.398. Карр Э. Большевистская революция 1917 – 1923, т. 1, т. 2 : История Советской России / Э. Карр ; Пер. : З. П. Вольская и др. – Москва : Прогресс, 1990 . – 763 с.

6.399. Конквест Роберт. Большой террор. Л. Владимиров перевод с английского.– Рига: Ракстниекс. 1991. Т. 1– 416 с. Т.2– 430 с.

6.400. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. / Перекладено за виданням Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror–Famine. New York; Oxford. Oxford University Press, 1986. – К.: Вид–во «Либідь», 1993.– 386 с.

6.401. Моризэ А. У Ленина и Троцкого. Москва 1921. Перевод с французского Н.Дудель.– М.: Госиздат, 1923.– 282 с.

6.402. Поппетров Н. Възможността за диалог или «дискусиите» за българския фашизъм/Н. Поппетров // Демократически преглед. 1996. № 4/5. С. 382–388.

6.403. Рабинович А. Попытки формирования многопартийного демократического социалистического правительства в 1917 году в России // История СССР. 1990. № 6, С. 191.

6.404. Улам А. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года: / Адам Улан. Пер. с англ. М., 2004. 510 с.

6.405. Хенкин Е. О роли «Джойнта» в оказании помощи России и Украине в 1921–1923 гг. // Вестник Еврейского Университета в Москве. Гл. ред. М. Гринберг. № 4. Москва – Иерусалим, 1993. С. 89 – 116.

6.406. Borys Jurij. The Sovietization of Ukraine 1917 – 1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self–Determination. / Jurij Borys – Edmonton: CIUS Press, 1980. – 488 p.;

6.407. François Allisson. Classical Theories of Value in Russia: A Short Note on Ziber’s Influential Reading. ESHET Annual Conference 2011, Istanbul, 19–21 May, 2011.

6.408. Paul Burkett, John Bellamy Foster. Metabolism, Energy, and Entropy in Marx's Critique of Political Economy: Beyond the Podolinsky Myth. Theory and Society, Vol. 35, No. 1 (February, 2006), pp. 109–126.

6.409. Maily L. Culture of the Future: The proletcult Movement in Revolutionary Russia. Bercley, 1990.– 248 p.

6.410. Raya Dunayevskaya. A Critique of Roman Rosdolsky's Methodology and the Missing Dialectic. News & Letters (January, 1978).

6.411. Tony Robert Judt. Marxism and the French Left : Studies on Labour and Politics in France 1830—1981, Clarendon, 1990.– 338 p.

6.412. John–Paul Himka. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation–State, 1890–1895. Slavic Review, Vol. 41, No. 2 (Summer, 1982), pp. 219–235.

6.413. Ernst Mandel. Roman Rosdolsky–A Genuine Marxist Scholar. Intercontinental Press (June, 1968).

6.414. Ancon G. Rabinbach. Roman Rosdolsky 1897–1967: An Introduction. New German Critique, No. 3 (Autumn, 1974), pp. 56–61.

7. Автореферати дисертацій, дисертації

7.415. Бадєєва Л. С. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті: Автореферат дис.. канд. іст. наук. : спеціальність 07.00.01 – Історія України / Людмила Іванівна Бадєєва – Харків, 2004 р.– 18 с.

7.416. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20—30-ті рр. XX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / І. А. Балуба – К., 1997.– 221с.

7.417. Берберова Е. Г.. Роль профсоюзів в освіті Союзу ССР (1921–1922 года). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.02/ Елена Григорьевна Берберова. Москва, 1978.– 29 с.

7.418. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920–1930–х роках: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Віталій Антонович Бабюх – Київ, 2007 р.– 22 с.

7.419. Бевз Т. А. Українська партія соціалістів–революціонерів: організація, ідеологія, політика: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Тетяна Анатоліївна Бевз – Київ, 2005 р.– 23 с.

7.420. Белан Н. Я. Сельские Советы УССР в период подготовки сплошной коллективизации 1926—1929 гг. (на материалах юга Украины) : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. Я. Белан – Днепропетровск, 1975.– 22 с.

7.421. Білощицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: Передумови, форми і методи (1917–перша половина 20–х рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Сергій Володимирович Білощицький – Донецьк, 2001 р.– 20 с.

7.422. Вовк В. П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению национальных меньшин Украины в социалистическое строительство (1921–1925 гг.) : автореф. дисс... канд. ист. наук : 07.00.01 / В. П. Вовк – Одесса, 1977.– 20 с.

7.423. Гейда О. В. Теоретико–правові основи організації та діяльності політичних партій в Україні: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Ольга Володимирівна Гейда – Харків, 2005 р.– 16 с.

7.424. Голікова О. М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Олена Михайлівна Голікова – Харків, 2000 р.– 15 с.

7.425. Донець С. П. Ліберальні партії України. 1900–1920–ті роки: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 –

Історія України / Світлана Павлівна Донченко – Дніпропетровськ, 2006 р.– 32 с.

7.426. Дірявка Ю.П. Українська Комуністична партія (Укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Павлович Дірявка – Дніпропетровськ, 2008 р.– 19 с.

7.427. Єфименко О. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук:07.00.01 / О. Г. Єфіменко Харківський держ. ун–т ім. В.Каразіна. – Харків, 1998.

7.428. Зборець С. В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): Історіографія проблеми: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Світлана Вікторівна Зборець – Дніпропетровськ, 2007 р.– 24 с.

7.429. Кармазина Мария Степановна. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства 1926–1936 годов. Автореферат кандидата исторических наук. 07.00.02. – Днепропетровск. 1989.– 17 с.

7.430. Кармалюк С. П. Діяльність організації Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Чернівці, 1998.– 22 с.

7.431. Киселева И. В. Добровольные общества в Советской России, 1917 – 1920–х гг.: Автореф. дис. д.и.н. / И. В. Киселева – Ростов–на–Дону, 1999.– 18 с.

7.432. Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922–1930): Автореф... канд. істор. наук: 07.00.01 – Історія України / І. М. Кривко – Запоріжжя, 1999

7.433. Кононенко А. А. Историография создания и деятельности партии социалистов–революционеров в 1910–1922 гг. : дис... д-ра ист. наук: 07.00.09. / Анатолий Анатольевич Кононенко – Тюмень, 2005.– 34 с.

7.434. Козак О. В. Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.). Історіографія проблеми: Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. В. Козак. Харківський національний ун-т ім. В.Каразіна – Харків, 1999.– 23 с.

7.435. Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно–демократичній революції 1917–1920 років: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Ганна Олександрівна Лебедева – Дніпропетровськ, 2005 р.– 23 с.

7.436. Любовець О. М. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр: Дис. канд.іст. наук за спец. 07.00.01 – Історія України/ Київський державний ун-т ім. Т.Шевченка. / Олена Миколаївна Любовець – К., 1993.– 21 с.

7.437. Любовець О. Ідейно–політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби : Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. / Олена Миколаївна Любовець – К., 2006.– 31 с.

7.438. Молоткіна В. К. Культурно–освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921 – 1929 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валентина Костянтинівна Молоткіна; Київ. нац. Ун-т ім. Т.Шевченка – К., 2005.– 18 с.

7.439. Мухутдинов А. А. Политический Красный Крест (История создания и деятельности; опыт изучения массовых источников): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. – М., 1998.– 24 с.

7.440. Мягка О. А. Польська національна меншина Півдня УСРР в 20–30-х рр.. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / Ольга Анатоліївна Мягка. — Миколаїв, 2013. — 247с.

7.441. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. на здоб. наук.

ступеня канд. політ. наук: спеціальність 23.00.05 – Етнополітологія та етнодержавознавство / Олександр Якович Найман – Київ, 2000 р.– 14 с.

7.442. Новохатько Л.М. Соціально–економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30–х рр. ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Леонід Михайлович Новохатько – К., 1999.– 43 с.

7.443. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 роки): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Яна Михайлівна Остапенко – Харків, 2000 р.– 20 с.

7.444. Потапенко Я. Зарубіжна історіографія українського націонал–комунізму.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ярослав Олександрович Потапенко – К., 2001.– 19 с.

7.445. Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно–політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Катерина Володимирівна Познанська – Дніпропетровськ, 2008 р.– 24 с.

7.446. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно–політичному житті України (1880– початок 30–х років ХХ століття): Автореф. дис.. канд. істор. наук: 07.00.01 / І. П. Прокопенко – К., 1992.– 21 с.

7.447. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. : Історіографія : автореф. Дис.. доктора іст. наук : 07.00.06 / О. О. Рафальський – К., 2001.– 36 с.

7.448. Роенко В. І. М. І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віта Іванівна Роенко – Запоріжжя, 2008 р.– 21 с.

7.449. Степанчук Ю. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920–х–на початку 30-х рр.. ХХ ст.: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Степанович Степанчук – Черкаси, 2006 р.– 20 с.

7.450. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30–х рр. ХХ ст.): Автореферат дис... док. іст. наук.: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Степан Михайлович Свистович – Донецьк, 2007. – 36 с.

7.451. Турченко Г. Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX–початок 20–х рр.. ХХ ст.): дис... докт. іст. наук : 07.00.01. / Галина Федорівна Турченко – Запоріжжя, 2006.– 475с.

7.452. Фесенко А. М. Суспільно–політична ситуація в СРСР у 20–ті роки та альтернатива лівої опозиції: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія / Артур Михайлович Фесенко – Одеса, 2004 р.– 22 с.

7.453. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20–ті роки: автореф. на здоб. наук. ступеня докт. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Віктор Васильович Ченцов – Дніпропетровськ, 2000 р.– 35 с.

7.454. Черкаський А. В. Національно–культурне будівництво на Півдні України у 20–ті роки : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / А. В. Черкаський – Одеса, 1994.– 192 с.

7.455. Чирко Б. В. Борьба Коммунистической партии Украины за осуществления решений XII съезда РКП (б) по национальному вопросу (1923–1927 гг.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. В. Чирко – К., 1983.– 22 с.

7.456. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УСРР в 20-ті – на початку 50-х років : автореф. дис. д–ра іст. наук : спеціальність 07.00.01 – Історія України / Микола Миколайович Шитюк – К., 2001.– 36 с.

7.457. Яременко В. І. «Известия ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)» як джерело до вивчення становлення однопартійного режиму. Автореферат дис. канд.іст.наук: 07.00.01– Історія України / Василь Іванович Яременко – Київ, Ун-тет імені Т.Шевченко.– К.: 1994.– 24 с.

8. Мемуарна література

8.458. Антонов–Овсиенко В. Записки о гражданской войне. / Володимир Олександрович Антонов–Овсієнко.– М.; Л.: Воениздат, 1932.– Т.3.– 350 с.

8.459. Антонов–Овсиенко В. Записки о гражданской войне. / Володимир Олександрович Антонов–Овсієнко.– М.; Л.: Воениздат, 1933.– Т.4.– 343 с.

8.460. Аршинов П. А. История махновского движения.– / Петр Андреевич Аршинов. Берлин: Издание «Группы русских анархистов в Германии», 1923 (Запорожье: Дикое поле, 1995).– 248 с.

8.461. Винниченко В. Щоденник.– Т.1.1911–1920. / Володимир Кирилович Винниченко.– Едмонтон – Нью–Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980.– 500 с.

8.462. Винниченко В. Щоденник.– Т.2.1921–1924. / Володимир Кирилович Винниченко.– Едмонтон – Нью–Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1983.– 702 с.

8.463. Волин С. Ю. Меньшевики на Украине (1917–1921). / Сергій Юрійович Волін.– Venson Chalidze, 1990.– 245 с.

8.464. Гарви П. Воспоминания социал–демократа / П. Гарви. Статьи о жизни и деятельности П. А. Гарви. – фонд по изданию литературного наследства П. А. Гарви, – Нью-Йорк, 1946. – 680 с.;

8.465. Гарасева А. М. Я жила в самой бесчеловечной стране... Воспоминания анархистки. / Гарасева Анна Михайловна.– М.: Интерграф Сервис, 1997.– 336 с.

- 8.466. Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади.— Філадельфія: Б.в., 1976.— Т.1.—368 с.
- 8.467. Григоріїв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1937. — 264 с.
- 8.468. Двинов Б. От легальности к подполью. — Stanford (Calif.): The Hoover institution on war, revolution, a peace Stanford univ., 1968. — 201 с.
- 8.469. Десять лет: Сборник статей и воспоминаний к десятилетнему юбилею общества политкаторжан [Под редакцией Л.Старр, В.Плескова].—М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1931.— 143 с.
- 8.470. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920).— В чотирьох частинах.— Галицька руїна — Доба Центральної Ради — Доба Гетьманщини — Доба Директорії.— Друге видання. /Дмитро Іванович Дорошенко.— Мюнхен: Українське видавництво,1969.— 542 с.
- 8.471. Задонський В. Уривок зі споминів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 3.— С. 115–141; № 4.— С. 150–178.
- 8.472. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 159–175.
- 8.473. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. / Іван Васильович Майстренко.— Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1985. — 416 с.
- 8.474. Майстренко І. В.Боротьбизм. Історія однієї з течій українського комунізму / Іван Васильович Майстренко. Мюнхен:1954. 178 с.
- 8.475. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Іванович Махно.— Париж, 1929 (Харьков: «Скорпион», 1998).— Кн.1: Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.).— 213 с.
- 8.476. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Іванович Махно.— Париж, 1936 (Харьков: «Скорпион», 1998).— Кн.2: Под ударами контрреволюции (апрель–июнь 1918 г.).— 162 с.

8.477. Махно Н. Воспоминания. / Нестор Иванович Махно.– Париж, 1937 (Харьков: «Скорпион», 1998).– Кн.3: Украинская революция (июль–декабрь 1918 г.).– 184 с.

8.478. Миронов Є. З підпілля за центральної ради й гетьманщини (Спогади про підпільну роботу на Катеринославщині 1018 р.) // Літопис революції.– 1930.– № 3–4.– С. 138–147.

8.479. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції.– Нью-Йорк: Б.в., 1978.– 344 с.

8.480. Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября.– Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927.– 492 с.

8.481. Петрів В. Військово–історичні праці. Спомини.– К.: Поліграфкнига, 2002.– 640 с.

8.482. Рафес М. Г. Очерки по истории «Бунда». / Моісей Григорович Рафес.– М.: Госиздат, 1923. – 440 с.

8.483. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський // Національна Академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського.– Київ; Філадельфія, 1995.– 493 с.

8.484. Солтанов М. О мартовском восстании николаевского пролетариата против немецких оккупантов (Воспоминания) // Летопись революции.– 1923.– № 3.– С. 25–29.

9. Збірники наукових праць, матеріали конференцій

9.485. Андрушко І. Про характер партійно–державної політики щодо національних меншостей в Україні протягом 20–х рр. ХХ ст. / І. Андрушко // Сучасні проблеми соціально–гуманітарних наук.– Д. : Вид-во ДДУ, 1995.– С. 74–75.

9.486. Айсфельд А. Политическая жизнь меннонитов России в 1917–1919 годах/ А. Айсфельд // Вопросы германской истории: Сб. науч. Ст. / Днепропетровский государственный университет.– Днепропетровск, 2000.– 272 с.

9.487. Бачинський П. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.) / П. Бачинський // «УІЖ», 1966.– № 1.– С. 97–107.

9.488. Бакунин А. Генезис советского тоталитаризма /А. Бакунин // Уральский исторический вестник. 1994. № 1. С. 104–105.

9.489. Будяков О. Діяльність РСДРП на Півдні України в контексті ліквідаційної політики більшовицької партії проти політичної опозиції (перша половина 20–х років ХХ століття) / О. Будяков // Історичні науки. Збірник наукових праць.– М. : Вид-во МНУ, 2013.– № 3 (34) С. 84–88.

9.490. Білощицький С. Практика відкритих судових процесів в 20-30-х роках як засіб запровадження однопартійної політичної системи / С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 8.– К.: Рідний край, 1999.– С. 394–402.

9.491. Білощицький С. Ідеологічні, організаційні та репресивні заходи вищого політичного керівництва України, спрямовані на ліквідацію організацій РСДРП (перша половина 20–х рр.) /С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 9.– К.: Рідний край, 1999.– С. 124–13.

9.492. Білощицький С. Розколи та поглинання опозиційних партій як засіб монополізації політичної влади РКП(б) в Україні в 1917–1925 рр. / С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 13.– К.: Рідний край, 2001.– С. 69–97.

9.493. Білощицький С. Практика політичного блокування та ідейного маневрування більшовиків як засіб розширення соціальної бази Комуністичної партії (1917 – середина 20–х рр.) / С. Білощицький // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей).– Вип. 14.– К.: Рідний край,

2001.– С. 4–31

9.494. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1921 р.) / Т. Бикова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.– К.: 2004.– Вип. 11.– С. 177–209.

9.495. Васковський Р. Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань. / Р. Васковський, А. Голуб // Історія та культура Подніпров'я.– Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998.– С. 139–144.

9.496. Ветров Р. О политической гибели меньшевиков на Украине в начале 20-х годов/ Радий Иванович Ветров // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. Сб. науч. трудов – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1993.– С.120–130.

9.497. Волобуев О. Послеоктябрьский меньшевизм. / Волобуев О.В., Ильяшук Г.И. // История СССР. — 1991. — №2.– С. 75–87.

9.498. Верстюк В. Чи на війні як на війні? / В. Верстюк// Український гуманітарний огляд.– К.: Критика, 2000.– Вип. 4.– С. 52–67.

9.499. Вінцковський Т. Польські партії та об'єднання в Одесі періоду Центральної Ради / Т. Вінцковський // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.. І. І. Мечникова.– Одеса, 2003.– Вип. 14.– С. 150–161.

9.500. Гарчев П. Национальные партии и движения в Крыму в 1917–1920 гг. / П. Гарчев// Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы.– Институт истории Украины, Крымский гос. индустриально–пед. институт.– Симферополь, 1996.– С. 27–29.

9.501. Гвоздик В. Формування партійно–політичних сил на Півдні України (березень–серпень 1917 р.) / В. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту.– Запоріжжя: Просвіта, 2005.– Вип. 19.– С. 152–160.

9.502. Гвоздик В. Участь українського селянства Півдня України у політичній боротьбі (березень 1917–квітень 1918 рр.) / В. Гвоздик // Наукові

праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту.– Запоріжжя: Просвіта, 2004.– Вип. 18.– С. 102–107.

9.503. Голуб А. Маловідомі сторінки історії Катеринославських есерів–боротьбистів/ А. Голуб // Південна Україна. – 2000. – № 2.– С 46.

9.504. Грушевський М. Спомини/ Михайло Сергійович Грушевський // Київ. – 1989. – №8. – С. 103–154; №9. – С.108–149; №10. – С.122–158; №11. – С.113–155.

9.505. Дірявка Ю. Діяльність Української Комуністичної Партії (УКП) у 1920–1925 рр. /Ю. Дірявка// Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції «Динаміка наукових досліджень». Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – С. 14–17.

9.506. Дірявка Ю. УКП – КП(б)У: втрачені можливості співпраці. / Ю.Дірявка // Матеріали III Всеукраїнської науково–практичної конференції «Слов'яни: історія, мова, культура». Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005.– С. 130–133.

9.507. Дірявка Ю. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.). / Ю. Дірявка // Інтелігенція і влада.– Громадсько–політичний науковий збірник. Вип. 5. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт. – 2005. – С. 147–154.

9.508. Жидков О. Некоторые теоретические проблемы науки всеобщей истории и права / О. Жидков // Методология историко–правовых исследований. – М.: Ин-тут государства и права АН СССР.– 1980.– С. 3–17.

9.509. Зборець С. Ліквідація націонал-комуністичної партії УКП(боротьбистів) в Україні в 1920 році: сучасна українська історіографія /С. Зборець// Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта – 2004”. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т.4. – С.62–65.

9.510. Зборець С. Радянська історіографія 20–х років про приєднання Бунду до КП(б)У р.) /С. Зборець // Матеріали III Всеукраїнської науково–

практичної конференції «Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад».— Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С.133–137.

9.511. Качановский Ю. Итоги дискуссии по общественно-экономическим формациям и проблемы всеобщей истории государства и права / Ю. Качановский // *Методология историко-правовых исследований.* – М.: Ин-тут государства и права АН СССР.– 1980.– С. 53–59.

9.512. Кизяковский В. К проблеме становления конституционализма в Германии (первая половина XIX века) / В. Кизяковский // *Методология историко-правовых исследований.*– М.: Ин-тут государства и права АН СССР.– 1980.– С. 115–126.

9.513. Курас І. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) / І. Курас // *Етнополітика: історія і сучасність.*– К., 1999.– С. 535–538.

9.514. Коржихина Т.П. Законодательные источники по истории общественных организаций СССР/ Т. Коржихина // *Вспомогательные исторические дисциплины.* Т. XVIII. Л., 1987. С. 229.

9.515. Ковальова Н. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. / Н. Ковальова // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту.*– Запоріжжя: Просвіта, 2004.– Вип. 17.– С112–117.

9.516. Кокін С. Політичні репресії проти есерів та меншовиків в Україні 1920 – 1924 рр. / С. Кокін // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвузів. зб. наук. пр.* – К.,1994. – Вип.3. – С.10–19.

9.517. Мазур В. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920-х роках / В. Мазур // *Україна : минуле, сьогодення, майбутнє : Зб. наук. пр.*– К. : Вид-во КНУ, 1999. – С. 189–200.

9.518. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х рр.: історико-теоретичний аспект/В. Марочко // *Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України.* – Черкаси, 2003. – Вип. 7.

9.519. Найман А. Сионистские организации в Советской Украине /О. Найман// Еврейская цивилизация: проблемы и исследования. Материалы конференции. Академическая серия. Вып. 3. – М., 1998.

9.520. Найман А.Я. История и культура евреев Украины/А. Найман // Евреи Беларуси. История и культура. Сборник статей. – Ч. II. – Минск, 1998. – С. 214–216.

9.521. Найман О.Я. Більшовицька політика у єврейському питанні на Україні у перші роки Радянської влади. /О. Найман //Запорожские еврейские чтения. – Вип.1. – Запорожье, 1998.

9.522. Найман О.Я. Національні меншини України: стан, проблеми, перспективи /О. Найман // Матеріали п'ятої Міжнародної науково–практичної конф. «Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття». – Ч. II. – Київ–Чернівці. – 1997.

9.523. Нестеренко В. Діяльність УКП(б) на правобережній Україні /В. Нестеренко // Історія (збірка наукових праць) / Київ, 2009.– С. 342–349.

9.524. Остапенко Я. Ліквідація меншовизму на Україні в 1921–1924 рр. / Я. Остапенко // Матеріали II міжвузівської науково–теоретичної конференції, присвяченій 75–річчю Луганського сільськогосподарського інституту (23–24 жовтня 1996 року). – Луганськ, 1996.– С. 14–15.

9.525. Остапенко Я. Революція 1917 р. і політична загибель російських есерів в Україні / Я. Остапенко // ХХ століття – століття революцій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 119–120.

9.526. Остапенко Я. Методологічні аспекти проблеми: ліквідація політичної опозиції в Україні в 20–х роках ХХ ст. / Я. Остапенко // Придніпровський науковий вісник. – № 79:Історія і соціологія, – 1998. – С. 24.

9.527. Остапенко Я. Останні сторінки історії меншовицької партії в Україні (1920 – 1924рр.) / Я. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Вип.1. – Х.,1998. – С. 121– 129.

9.528. Остапенко Я. Зникнення есерів з політичної арени в Україні в 1921– 1923 роках /Я. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету: Історія. – Вип.2.– Х.,1998.– С. 118–123.

9.529. Остапенко Я. Злиття партії боротьбистів з КП(б)У на початку 20–х років /Я. Остапенко// Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету: Історія. – Вип.3.– Х.,1999.– С. 20– 24.

9.530. Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30–е годы XX века / В. Савченко // Південний Захід.Одесика. Історико–краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 7. – Одеса:, 2009.– С. 108–136.

9.531. Степанчук Ю. Соціальна структура місцевих органів влади в період формування тоталітарної системи в Україні/ Ю. Степанчук // Матеріали Науково–практичної конференції «Формування самодостатніх територіальних громад як основа підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування». – 2002. – С. 105–108.

9.532. Скрипилев Е. Историко–сравнительный метод в правоведении России второй половины XIX–начале XX века / Е. Скрипилев // Методология историко–правовых исследований. – М.: Ин-тут государства и права АН СССР.– 1980.– С. 17–29.

9.533. Сергійчук В. Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20-80-ті рр. XX ст. / В. Сергійчук // Вісник Київ. Ун-ту. Серія : Українознавство.– К. : Вид–во КНУ, 2001.– № 5.– С. 56–59.

9.534. Ставицька Н. Ліквідація науково–дослідних установ ВУАН з дослідження національних меншин України (II половина 1920–1930–х рр.) / Н. Ставицька // Історія України : маловідомі імена, події, факти.– Київ : Інститут історії України НАНУ.– 2007.– Вип. 34.– С. 34–43.

9.535. Стронський Г. Польські національні сільради на Україні у 1920–1930–ті роки / Г. Стронський // Проблеми слов'янознавства : Республ. міжвід. наук. зб. / Львів. держ. Ун-т ім. І. Франка.– Л. : Світ, 1992.– Вип. 44 : Історія

зарубіжних слов'янських народів / [редкол.: В. П. Чорній (відп. ред.) та ін.]– С. 46–55.

9.536. Степанчук Ю. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики / Ю. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету / За заг. ред. проф. Григорчука П. С. – Вип. 4. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – С. 82–85.

9.537. Степанчук Ю. Робітники України в період побудови соціалізму: герої трудового фронту чи жертви більшовицького ідеологічного міфу? / Ю. Степанчук // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Знаки питання в історії України». – 2002. – С. 163–166.

9.538. Степанчук Ю. Громадські організації України в системі радянської влади (1920–ті рр.) / Ю. Степанчук // II-й Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». – Кам'янець–Подільський, 2003. – С. 218–226.

9.539. Степанчук Ю. Становище профспілкових організацій України в перші роки впровадження нової економічної політики / Ю. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету / За заг. ред. проф. Григорчука П. С. – Вип. 9. Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – С. 152–156.

9.540. Тригуб П. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. / П. Тригуб // Південний архів : Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5.– Херсон : Айлант, 2001.– С.143–147.

9.541. Тригуб П. Проведення колективізації на півдні України : нові факти та підходи. / П. Тригуб // Наукові праці : Науково–методичний журнал. Історичні науки. Вип. 2.– Миколаїв: Вид–во МФНаУКМА, 2002.– С. 126–135.

9.542. Тригуб О. Переслідування єврейських політичних партій на Миколаївщині (1921–1928 рр.) / О. Тригуб // 220 років разом. Матеріали I Міжнародної науково–практичної конференції.– Миколаїв: Шамрай, 2012. – С.194–202.

9.543. Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр.. ХХ ст.. / О. Тригуб // Історичні Мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. — Миколаїв: Шамрай, 2012.— С.434–445.

9.544. Тютюкин С.В. РСДРП на демократическом этапе революции (1905–1917 гг.) / С. Тютюкин ,В. Шелохаев // Вопросы истории КПСС.— 1991. — №1.— С. 35–46.

9.545. Трифанов И. Н. Конец мелкобуржуазних партий меньшевиков и эсеров. / Иван Миколайович Трифанов // Уч. Зап. Ленингр. Ун-та, — 1959, — № 258, — Вып. 30 — С. 143–172.

9.546. Фесенко А.М. К вопросу о «Новом курсе» Л.Д. Троцкого / А. Фесенко // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. — Вип.9. — Одеса, 1999. — С.261–266.

9.547. Фесенко А.М. К вопросу об экономической программе «левой оппозиции» в СССР в 1920-е годы / А. Фесенко // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — Вип.10. — Одеса, 2000. — С.276–281.

9.548. Халфин Р. Значение историко-правовых исследований для теории права / Р. Халфин // Методология историко-правовых исследований. — М.: Ин-тут государства и права АН СССР.— 1980.— С. 29–40.

9.549. Чирко Б. «Шкідництво різних націй...» : Національні меншини на Україні у 1920-30-х роках за документами ЦДАГО України / Б. Чирко // Архіви України.— 1992.— № 4.— С. 32–40.

9.550. Шитюк М. Комуністичний терор проти польського населення Півдня України в 20–50-х рр. ХХ ст. / М. Шитюк, В. Шкварець // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5.— Херсон, 2001.— С. 161–170.

9.551. Шитюк М. Культура Півдня України під пресом сталінського адміністративно-ідеологічного контролю / М. Шитюк // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст. : Зб. наук. праць III Регіон. наук.

конф. 14-15 вересня 2000 р.– Запоріжжя: Вид-во Запор. держ. техн. ун–ту, 2000.– С. 161–166.

9.552. Яценко В. Українські партійно–політичні сили в 1917–1920 рр.: особливості структуризації /В. Яценко // Вісник Дніпропетровського ун–ту. Історія і археологія.– Дніпропетровськ, 1998.– №4.– С. 72–83.

10.Періодичні видання

10.1. Журнали

10.1.553. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії / Володимир Олександрович Антонов–Овсієнко // Літопис революції.– 1930.– № 1.– С. 103–133.

10.1.554. Архієрейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920–х рр.. / Д. Архієрейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 2003.– № 1(20).– С. 19–50.

10.1.555. Власов Ю. Добровольные объединения как форма советской демократии / Ю. Власов // Советское строительство. 1929. № 4. С. 67.

10.1.556. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально–економічних відносин на селі в умовах Непу/ Оксана Іванівна Ганжа // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.– С 74–79.

10.1.557. Гимпельсон Е. Путь к однопартийной диктатуре/Е. Гимпельсон //Отечественная история. 1994. № 4–5. С. 95.

10.1. 558. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ. – 1990.– № 6.– С. 109–118.

10.1. 559. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ.– 1990.– № 8.– С. 83–103.

10.1. 560. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 123–143.

10.1. 561. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 107–108.

10.1. 562. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ.– 1991.– № 1.– С. 99–112.

10.1. 563. До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали // УІЖ.– 1991.– № 2.– С. 89–102.

10.1. 564. Журба М. Діяльність громадських організацій радянського села по інтернаціональному вихованню трудящих (1921–1932) / М. Журба // Архіви України. – 1982. – № 1.– С. 34–42.

10.1.565. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу / М. Журба // Київська старовина.– 2000.– № 5.– С. 137–144.

10.1.566. Зборець С. Сучасна українська історіографія ліквідації УКП(боротьбистів) у 1920 році /С. Зборець // Грані. – №2. – 2004. – С.34–40.

10.1.567. Зборець С. Політичне знищення меншовиків та есерів в Україні на початку 20-х років ХХ століття: сучасна історіографія /С. Зборець // Грані. – №5. – 2004. – С.42–47.

10.1.568. Зборець С. «Самоліквідація» чи політичне знищення УКП у 1925 році: сучасна історіографія проблеми / С. Зборець // Грані. – №6. – 2004. – С.53–58.

10.1.569. Зборець С. Радянська історіографія 20–х років про ліквідацію багатопартійності в Україні в 1920–1925 рр. / С. Зборець // Грані. – №3. – 2005. – С.27–32.

10.1.570. Йоффе Г. Меншевики. / Г. Йоффе,С. Тютюкин С. // Наука и жизнь.– 1990.– №11.– С. 18–27.

10.1.571. Кулаковський П. Звіт-доповідь про діяльність Київського губерньського відділу ДПУ за 1923 рік /П. Кулаковський, Є. Складенко / / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 1998.– № 1/ 2.– С. 305–332.

10.1.572. Курас І. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність / І. Курас, О. Овдієнко // Укр. Іст. Журн. – 1990. – № 12. – С.105– 116.

10.1.573. Мовчан О.М. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922) / Мовчан О.М., Реєнт О. П. // Укр. Іст. Журн. – 1995. – № 5. – С. 8–24.

10.1.574. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920 –1924 рр.) / О. Мовчан // Укр. Іст. Журн.– 1995.– №5. – С. 8– 27.

10.1.575. Назарова К. Формування концепції голоду–геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980–х рр..) / К. Назарова // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал.– Тернопіль.: Вид–во «Мандрівець».– 2013.– № 2.– С. 39–45.

10.1.576. Найман О.Я. Формування ідейно–політичних засад єврейських партій України на початку ХХ століття /О. Найман // Відродження. – 1998. – №6.– С. 39–52.

10.1.577. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР. (Январь–июнь 1922 года). / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– № 1/2.– 1997 р.– С. 317–383.

10.1.578. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час.– 1992. – № 9–10. – С. 61–66.

10.1.579. Панчук М. 20-30-е : Документы, факты, свидетельства / М. Панчук, С. Диброва // Коммунист.– 1990. – № 4. – С. 70–84.

10.1.580. Песоцький М. Соціал–демократичний рух в історії України: історіографічні аспекти дослідження / М. Песоцький // Людина і політика. Український соціально–гуманітарний науковий журнал. – №. 6 (30).– Київ, 2003.– С. 24–29.

10.1.581. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ(початок 20–х рр..) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– Київ, 2000.– № 2/4.– С. 390–397.

10.1.582. Познанська К. Посилення систематичних репресій більшовиків проти правесерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в 1920 – 22 рр. в Україні / К. Познанська // Грани. – Дніпропетровськ. – 2005. – №3. – С. 22 – 26;

10.1.583. Познанська К. Посилення систематичних репресій більшовиків проти есерівської та меншовицької опозиції в 1920 – 22 рр. в Україні/ К. Познанська // Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 5. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт. 2005. – С. 222 – 229.

10.1.584. Познанська К. Остаточна ліквідація більшовиками РСДРП меншовиків у 1923 – 1924 рр. в Україні /К. Познанська // Грани. – Дніпропетровськ. – 2005. – №6. – С. 36 – 41.

10.1.585. Розовик Д. Участь політичних партій та громадських організацій України у національно-культурному будівництві (1917–1920 рр.) / Д. Розовик // Грани.– №2 (16).– 2001.– С. 33–39.

10.1.586. Рудич Ф. КП (б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? / Ф. Рудич // Коммунист Украины.– 1991.– № 3,4.– С. 73–83, 85–94.

10.1.587. Рибалка І. К. Сталінщина й розселяння країни/ Іван Кліментійович Рибалка // Український історичний журнал. – 1989. – № 11.– С. 12–37.

10.1.588. Сенченко А. Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України / А. Сенченко // Більшовик України.– 1934.– № 5/6.– С. 20–51.

10.1.589. Скрыпников А. Советская юстиция как основа тоталитарной системы / А. Скрыпников, Э. Молодцов// Евразийский юридический журнал. 2011. № 9 (40).– С. 37.

10.1.590. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма / И. Сталин // Пролетарская революция.– 1931.– № 6.– С. 3–13.

10.1.591. Тицький С. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921–1925 рр.) /С. Тицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 1.

10.1.592. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна/ Ю. Шаповал // Укр. Іст. Журн. – 1990. – №.12. – С. 45–55; 1991.– № 2, 4.– С. 8–34; 1992.– № 1.– С. 29–69; № 2. – 11–37.

10.1.593. Шаповал Ю. Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии (боротьбистов) /Ю. Шаповал // Віче.– 1994.– № 4.– С. 145–147.

10.1.594. Шитюк М. Від коренізації до депортації : політика радянських властей щодо поляків в південних районах України у 1920–1930–х рр. / М. Шитюк // Історія в школі.– 2002.– № 5 – 6.– С. 17–23.

10.1.595. Ерде Д. Політична програма анархо–махновщини /Д. Ерде// Літопис революції.– 1930.– № 1.– С. 41–63; № 2.– С. 28–49.

10.1.596. Юренко О. Левко Борисович Ковалів /О. Юренко // УІЖ. — 1993.– № 1.– С. 98–99.

10.1.597. Яворський М. Проблема української націонал–демократичної революції у 1917 році, її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 108–135

10.2. Газети

10.2.598. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія / Ф. Мелешко // Новий шлях (Вініпег).– 1959.– 18 грудня.

10.2.599. Равич–Черкаський М. Історія Комуністичної партії (більшовиків) України // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 2, 7 березня.

10.2.600. Равич–Черкаський М. Історія Комуністичної партії (більшовиків) України // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 9 березня.

10.2. 601. Більшовик (Київ).– 1920.

10.2. 602. Більшовик (Одеса).– 1920, 1921.

10.2. 603. Боротьба (Київ).– 1919, 1920.

10.2. 604. Борьба (Миколаїв).– 1919, 1920.

10.2.605. Борец за коммунизм (Катеринослав).– 1919.

10.2.606. Вісті (Харків).– 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928.

- 10.2.607. Известия (Москва).– 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930.
- 10.2.608. Известия ЦК РКП(б) (Москва).– 1921.
- 10.2.609. Известия губернского Полтавского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Полтава).– 1920.
- 10.2.610. Известия Одесского губернского революционного комитета и губернского комитета коммунистической партии (большевиков) Украины (Одеса).– 1921 р.
- 10.2.611. Киевский пролетарій (Київ).– 1926.
- 10.2.612. Комуніст (Харків, Київ).– 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929.
- 10.2.613. Красный Николаев (Миколаїв).– 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1928.
- 10.2.614. Летопись революции.- 1922, 1923, 1924, 1925, 1926. 1927, 1928.
- 10.2.615. Літопис революції.- 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933
- 10.2.616. Набат (Харків).– 1919. 1920, 1921.
- 10.2.617. Шлях до волі (Катеринослав).– 1919.
- 10.2.618. Правда (Москва).– 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930.
- 10.2.619. Пролетарий (Харків).– 1920, 1921, 1922.
- 10.2.620. Пролетарська правда (Харків).– 1920.
- 10.2.621. Путь социал–демократа (Миколаїв).– 1919.
- 10.2.622. Рабочая Украина (Харків).– 1923.
- 10.2.623. Селянська правда (Харків).– 1921, 1922. 1923.
- 10.2.624. Социалистический вестник (Берлін).– 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928.
- 10.2.625. Селянська біднота (Харків).– 1920.
- 10.2.626. Революционная мысль (Берлін).– 1923, 1924, 1925, 1926.
- 10.2.627. Воля России (Прага).– 1924, 1925, 1926, 1927.
- 10.2.628. Современные записки (Париж).– 1922, 1923. 1924, 1925.

10.2.629. 25 лет борьбы (Миколаїв).– 1923.

11. Електронні видання

11.630. Азаров В. / Анархисты Одессы в гражданской войне [Електронний ресурс]. / В. Азаров. – Режим доступу: <http://www.s-a-u.org/history/ukraine/579-odessa-anarchy-war.html>

11.631. Архив Александра Н. Яковлева / База даних документів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org>

11.632. Быковский С. / Анархисты подполья [Електронний ресурс]. / С. Быковский. – Режим доступу: <http://socialist.memo.ru/firstpub/y05/ap.htm>

11.633. Ветров Р. / Про роль ліворадикальної партійної інтелігенції в ліквідації УКП (боротьбистів) в 1920 р [Електронний ресурс]. / Р. Ветров. – Режим доступу: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-03/109-117.pdf>

11.634. Дубовик А. / Анархическое подполье в Украине в 1920–1930-х гг. Контуры истории [Електронний ресурс]. / А. Дубовик. – Режим доступу: <http://www.s-a-u.org/history/ukraine/82-anarchical-underground.html>

11.635. Дубовик А./Декларация 16-ти анархистов [Електронний ресурс] / А. Дубовик. Режим доступу: <http://socialist.memo.ru/firstpub/y06/deklaracija.html>

11.636. Морозов К. / Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922-1926): этика и тактика противоборства [Ел. ресурс] / К. Морозов.– Р. дост.: <http://socialist.memo.ru/firstpub/y05/sr22/sr0.htm>

11.637. Новиков А. / Заграничная делегация ПСР – организатор международной антибольш. кампании 1922 года [Електронний ресурс]. / А. Новиков. – Режим доступу: <http://socialist.memo.ru/firstpub/y06/novikov1.htm>

11.638. Стадник О. О. Діяльність політичних партій у подільському селі в роки НЕПу // Історія (збірка наукових праць) : Зб. праць / Київ, 2009.– 500 с. [Ел. ресурс]. / О. Стадник.– Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4995>